

Yayın No : 62
Kitabın Adı : Abhazların Sürgünü (XIX. Yüzyıl)
Yazar : Timur Açugba
Düzeltili : Dopuapha Zehra Nas
Kapak Tasarım : Yunus Karaarslan
ISBN : 978-625-98031-6-6
Baskı ve cilt : İstanbul Matbaası –İsmail Özkan
Topkapı/Zeytinburnu
Baskı Tarihi : Ekim-2025

Yayın Yönetmeni: **Erol Karayel**

Yayınevi Sertifika No: 43509

APRA YAYINCILIK DAĞITIM VE REKLAM TİC. LTD. ŞTİ.
Mecidiyeköy Mahallesi, Büyükdere Cad. No:65/11 ŞİŞLİ/İSTANBUL
Tel: 0-553-016 15 44
www.aprayayincilik.com
e-posta: aprayayincilik@gmail.com

Prof. Dr. TİMUR AÇUGBA

Tarihçi, etnolog ve politikacı.

28.10.1946'da Batum'a bağlı Feria Köyü'nde dünyaya geldi. 1964 yılında Batum 16 Nolu İlköğretim Okulundan mezun oldu. 1969-1974 yılları arasında Sosyal Bilimler Fakültesi'nde tarih ve felsefe okudu.

1980 yılından itibaren GSSC Bilimler Akademisi Batum Araştırma Enstitüsünde çalışmaya başladı ve aynı zamanda Batum Pedagoji Enstitüsünde "Antik Dünya Tarihi" dersleri verdi.

1989 yılından sonra ise Abhazya'ya yerleşerek D. Gulya Abhaz Araştırmaları Enstitüsü Etnoloji Bölümü'nde görev yapmaya başladı.

Buna paralel olarak 1989-1994 yılları arasında Abhazya Devlet Üniversitesi'nde siyaset tarihi dersleri de verdi.

Prof. Açugba Abhazya siyasi yaşamında da vatansever ve mücadeleci kişiliğiyle tanınmış bir isimdi. Kuruluşundan itibaren Abhaz Ulusal Forumu "Aydıgıllara" yönetiminde yer aldı, 1996-2007 yılları arasında iki dönem Abhazya parlamentosu üyeliği görevini yürüttü.

2005 yılında III. derece "Akhdz-Apşa" Nişanı ile onurlandırıldı.

Abhazya'da Etnik Devrim, Abhazya'nın Devlet Bağımsızlığının Temelleri, **Abhazya Bağımsızlık Savaşı ve "Gürcü Mülteciler" (Belgeler ve Materyaller)**, Abhazya ve Abhazlar (XIX-XX yüzyılın başları), **"Gürcü mülteciler" Statüsünün Gerçekleri**, Güneydoğu Abhazya Nüfusunun Ulusal Bilinç Sorunları, **Gürcü-Abhaz Çatışması Bağlamında Abhazya'daki Etno-Politik Süreçler**, XX-XXI Yüzyılların Başında Abhazya, **XIX-XX Yüzyıllarda Abhazların Etnik Tarihi**, Kronolojik Abhazya Tarihi, **Acara'da Aile ve Aile Hayatı ve Abhazların Sürgünü** gibi çok sayıda önemli esere imza attı. Prof. Timur Açugba'nın Kronolojik Abhazya Tarihi ile Efsanevi Yüzücü ve Cankurtaran Mamed Bediya, XIX-XX Yüzyıllarda Abhazların Etnik Tarihi, Abhazların Sürgünü(XIX. Yüzyıl) isimli eserleri Oktay Chkotua tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.

Açugba 16.11.2020 tarihinde yakalandığı koronavirüs hastalığından kurtulamayarak Sohum'da vefat etti.

(Kaynak: V.K. Zantaria – Abhaz Biyografik Sözlüğü)

ABHAZYA BİLİMLER AKADEMİSİ
D.Y. GULİA ABHAZYA İNSANİ BİLİMLER
ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Açugba T. A.
ABHAZLARIN SÜRGÜNÜ
(XIX. Yüzyıl)

Abhazya Devlet Üniversitesi Tarih Bilimleri Öğretim Üyesi ve Abhazya Bilimler Akademisi Üyesi Prof.Dr. T.A. Açugba'nın bu kitabında, Kafkasya'nın en eski halklarından biri olan Abhazların XIX. yüzyılda maruz kaldığı kitlesel sürgünün nedenleri, koşulları ve sonuçları ele alınmaktadır. Bu olay, Abhaz halkının çok uzun tarihinde insani bir felakete dönüşmüştür.

Kitap, tarihçiler, etnologlar, siyaset bilimciler, politikacılar ve Abhaz halkının tarihi ve kültürüne ilgi duyan geniş bir okuyucu kitlesi için hazırlanmıştır.

Hakemler:

Tarih Bilimleri Doktoru, Doç.Dr. O. V. Maan
Tarih Bilimleri Adayı, Albay V. M. Paçulia

ABHAZLARIN SÜRGÜNÜ

(XIX. Yüzyıl)

Yazan
TİMUR AÇUGBA

Rusçadan çeviren:
OKTAY CHKOTUA

İSTANBUL-2025

*Doğruluk, hayatın nefesidir,
her türlü onurun temelidir!*
Theodore Dreiser.

ÖNSÖZ YERİNE

Değişen siyasi koşulların bir sonucu olarak, tarih yazımında Kafkas (Rus-Kafkas) Savaşı ve 19. yüzyılda dağ halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na sürülmesine ilişkin birçok teori ve değerlendirme ortaya çıktı ve ortadan kayboldu.

Devrim öncesi Rus tarih yazımında, Kafkasya'daki askeri olaylar ve yerli halkların Osmanlı İmparatorluğu'na toplu olarak sürülmesi (literatürde “mahacirlik” olarak bilinir) , imparatorluk-medeniyet kavramı bağlamında ele alınmış ve bu kavram, çarlık rejiminin “medeniyeti ihraç etme” yolunda “geri kalmış halklar” olan Kafkasya'ya yönelik “asil misyonu”nu ima etmekteydi. Rus İmparatorluğu'nda yabancı hükümdarlar tarafından yönetilen despotik bir serflik sistemi mevcut olmasına rağmen, özgürlük ve bağımsızlık için savaşan halklara karşı yürütülen savaşın acımasızlığıyla da öne çıkıyordu.

Özel literatürde haklı olarak belirtildiği gibi, "devrim öncesi Rusya tarihçilerinin Kafkasya tarihini anlatırken temel amaçları, birincisi, Rus çarlığının işgalci politikasını haklı çıkarmak, ikincisi, çarlık ordusunun "kahramanlıklarını" ve "başarılarını" yüceltmek, üçüncüsü ise, "bilge" ve "kültürlü" reformcuların, general botları giyen 'medeniyetçilerin' Kafkasya'nın "o zamana kadar vahşi bölgelerini" düzenleme faaliyetlerini anlatmaktı." ¹

Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'da, en hafif tabirle, şüpheli insani misyonunun gerçek nedeninin, yabancı ülkelerin ve halkların topraklarını ve doğal kaynaklarını ele geçirmeyi "tarihsel bir zorunluluk" olarak gerekçelendirmek olduğu şüphe götürmez. Ve bu tür bir "medeniyet" altta kalan halklar için sadece bu acımasız mücadelenin gerekçesi ve ideolojik desteği idi. Tabii ki, bu bakımdan Rus devleti bir istisna değildi. Kolonileştiriciler her zaman böyle davranmışlardır, daha "gelişmiş" Avrupa ülkeleri de dahil: İspanya, Portekiz, İngiltere, Hollanda, Fransa vb. Ancak, bu paralellikler hiçbir şekilde çarlık rejiminin eylemlerini haklı çıkarmaz, Kafkasya halklarının kaderini hafifletmekten de söz edilemez.

Kafkasya'nın dağ halkları ise, binlerce yıllık özgün sosyal-ekonomik, etnokültürel ve siyasi gelişim tarihine sahip olmaları, Doğu'nun birçok eski medeniyet ve devletiyle yakın kültürel-ekonomik ve siyasi temasları olması nedeniyle, kendilerini hiçbir şekilde mağdur ve daha da önemlisi kültürel olarak "geri kalmış kabileler" olarak görmüyorlardı ve "Beyaz Çar"ın bu tür sahte yardımına ihtiyaç duymuyorlardı. Her halükarda, dağlılar genel olarak "dağ feodalizmi"nin kanunlarına, geleneklerine ve kurallarına dayanan geleneksel yaşam tarzından memnundular.

¹ **Salakaya S.Ş.**, Sovyet Tarih Yazımında Abhazya ve Kafkas Savaşı // Abhaz Çalışmaları. Arkeoloji. Tarih. Etnoloji. Sayı V-VI. Aqua – Sohum, AbIGI, 2011, s. 139

Bununla birlikte, imparatorluk-misyonerlik paradigması, çarist otokrasinin taraftarları olan tarihçiler, politikacılar, askerler, gazeteciler ve yazarların gelecek nesillere o döneme ait çok sayıda belge ve materyal bırakmalarını, büyük devletlerin anlamında olsa da son derece profesyonel bilimsel araştırmalar yapmalarını engellemedi.²

Nasıl ki çarlık otokrasisi dönemindeki tarih bilimi, Rus yetkililerin Kafkasya'nın yerli halklarına karşı yaptıkları eylemleri imparatorluk-medeniyet misyonunun gerekliliği ile gerekçelendirmişse, Sovyet döneminin tarihçileri de, Rusya'nın Kafkasya'da savaş yürütmesinin ve dağ halklarını Osmanlı İmparatorluğu'na sürmesinin gerekliliğini ideolojik olarak birçok kez gerekçelendirmek zorunda kalmışlardır.

Özellikle 1920'lerin başında, birçok Sovyet tarihçisi, Rusya tarihinin incelenmesindeki eski "büyük devletçi" yaklaşımı eleştirerek, temel

² **Bronevski S.M.**, Kafkasya'nın En Yeni Coğrafi ve Tarihi Bilgileri. Bölüm I. - Moskova, 1823; [**Seleznov M.A.**] Kafkasya'yı Tanıma Kılavuzu. Kitap II. Moskova, 1847; **Çernişev K.**, Abhazy Üzerine Bir Kez Daha // "Kafkas" Gazetesi, 1854, № 82, 83; **Fadeyev R.A.** Kafkas Savaşı, Moskova, 2005; **Pantülov İ.**, Kafkas Günlüğü. Batı Kafkasya'daki Son Askeri Hareketlere Dair Haberler // "Kafkas" Gazetesi, 1864, № 44, 49; **Duhovski S.**, Batı Kafkasya'daki Savaşın Tasviri İçin Materyaller // Askeri Mecmua. 1864, № 11; Kafkas Dağlılarının Türkiye'ye Göçü Hakkında // "Rus Invalid" Gazetesi, 1864, № 206; **Averkiyev İ.**, Karadeniz'in Kuzeydoğu Kıyılarından // "Kafkas" Gazetesi, 1866, № 74; **Zavadski F.**, Abhazy ve Tzabal // "Kafkas" Gazetesi, 1867, № 59–61,63; **Nevski P.**, 1864 Yılında Transkuban Bölgesi. Seyahat Hatıraları // "Kafkas" Gazetesi, 1868, № 101; **Dubrovin N.F.**, Kafkasya'da Rus Savaş ve Hâkimiyet Tarihi. Cilt I, Kitap III, St. Petersburg, 1871; A. [**Vvedenski A.N.**] Abhazlar (Azeğa). Sn. Dubrovin'in "Kafkasya ve İçinde Yaşayan Halklar Üzerine Deneme" // adlı eseri hakkında. SSCG Baskısı IV. Bölüm - Tiflis, 1872; **Aynı yazar**, Abhazy'dan Mektup // "Kafkas" Gazetesi, 1877, № 268; **Drozdov İ.**, Batı Kafkasya'da Dağlılarla Son Mücadele // Kafkasya Koleksiyonu (Tiflis), 1877, Cilt 2; **Felitsin E.D.**, Dağlıların Türkiye'ye Göçü Hakkında // "Kafkas" Gazetesi, 1877, № 147; **Venyukov M.İ.**, Kafkas Hatıraları // Rus Arşivi. 1880. Cilt I; **Berje A.P.**, Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü // Rusya'nın Eski Zamanları. Cilt XXXIII, 1882, Ocak, 1882, Şubat; **Nadejdin P.**, Kafkasya Bölgesi. Tabiat ve İnsanlar, Tula, 1895; **Potto V.A.** Kafkasya'da Rus Hâkimiyetinin Tesisi. Cilt II, Tiflis, 1903; **Maçavaryani K.D.**, Sohum Şehri ve Sohum Bölgesi İçin Betimleyici Rehber. Abhazy'nın Tarihi-Etnografik Tasviriyle, Sohum, 1913; **Esadze S.**, Batı Kafkasya'nın İşgali ve Kafkas Savaşı'nın Sonu, Tiflis, 1914 ve diğerleri.

metodolojik dayanak olarak Çarlık rejimini yeni topraklar elde etmeye zorlayan "ticari sermaye" teorisini benimsemiştir. Ancak 1920'lerin sonunda Sovyet tarihçileri, Rusya'nın Kafkasya politikasını sınıf mücadelesi bağlamında ele almaya başlamış ve Rus-Kafkas savaşını başından itibaren ezilen halkların feodallere, kapitalistlere ve imparatorluğa karşı verdiği bir mücadele olarak sunmuşlardır. Aslında, bu tür kavramlar Kafkasya'daki gerçek sosyal, ekonomik ve askeri-politik durumla çelişiyordu ve 1930'ların sonunda Sovyet tarihçiler Kafkasya halklarının çarlık rejimine karşı savaşını, "yakın zamanda köylüleri sömüren" İmam Şamil'in önderliğindeki "kurtuluş" savaşı olarak değerlendirmeye başladılar. Bu savaşın başında, "yakın zamana kadar köylüleri sömüren" İmam Şamil vardı.³

Ancak İkinci Dünya Savaşı (1941-1945) yılları ve savaş sonrası dönemde Sovyet tarihçileri, Kafkasya halklarıyla tüm Sovyetler Birliği'nin konsolidasyonu fikrini doğrudan tehdit eden "sömürgeci" ve "işgalci" savaş suçlamalarını Rus İmparatorluğu'nun üzerinden almak için bu metodolojik yaklaşımı yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlardır. Böylece İmam Şamil, Kafkasya halklarına medeniyet ve kültür getiren Rusya'ya karşı savaşan "militan islamcı" bir lider konumuna "dönüştürülmüştür".⁴

N.S. Kruşçev'in siyasi "çözülme" dönemi ve Sovyet toplumundaki düşünce liberalleşmesi de, XIX. Yüzyıl Kafkasya'sındaki olaylara ilişkin çeşitli çelişkili yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bazı tarihçilerle ideologlar arasındaki istenmeyen ideolojik çatışma, SSCB Komünist Partisi liderliği tarafından hızla bastırılmış ve tarihçilere, Kuzey Kafkasya'nın Rusya'ya "katılımını" ilerici bir olay,

³ **Degoyev V.V.**, Kuzey Kafkasya'nın Siyasi Tarihine Giriş (XVI - 1917). Ders Kitabı. Moskova, "Navona" Yayın Grubu, 2009. s. 62.

⁴ Aynı eser, s. 65.

müridizmi ise savaşı feodal sınıfın ve ruhban aristokrasisinin gerici ideolojisi olarak değerlendirme talimatı verilmiştir. Sonuç olarak Sovyet araştırmacıları yukarıdan gelen bu talimata uymak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte bazı tarihçiler, kendilerini risk altına sokarak dağlı halkların Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesine açıkça olumsuz bir değerlendirme getirmişlerdir.

XIX. yüzyılda Kafkasya'da yaşanan trajik olayların değerlendirilmesiyle ilgili durum, Gorbaçov'un perestroyka döneminde yeniden değişime uğramıştır. 1985'te başlayan ve o zamana kadar görülmemiş bir liberalleşme dalgası, tarihçilere Kafkasya'daki savaşın tüm boyutları ve Kafkasya'nın yerli halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel göçüyle bağlantılı trajik olaylar hakkında özgürce görüş bildirme fırsatı tanımıştır. Özellikle birçok tarihçi, Sovyet tarih yazımında dokunulmaz kabul edilen Kafkas halklarının Rus İmparatorluğu'na "gönüllü katılımı" kavramını sorgulayarak, Rus-Kafkas savaşının çıkış nedenlerini ve dağlı halkların Osmanlı İmparatorluğu'na sürgününü yeniden ve kökten bir değerlendirmeye almıştır. Böylece İmam Şamil, tekrar seçkin bir ulusal lider mertebesine yükseltilmiştir.

Tarihçiler arasındaki görüş ayrılıkları günümüze dek sürmektedir. Günümüzdeki bilimsel çalışmalarda ve çeşitli akademik konferanslarda, bazı tarihçiler ve siyaset bilimciler Çarlık rejimini Kafkasya'daki sömürgeci ve işgalci politikaları nedeniyle eleştirirken, diğerleri Kafkas halklarının Rus İmparatorluğu'na "gönüllü katılımını" vurgulayarak, imparatorluğun Kafkas halklarının sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimindeki rolünü övmektedir. Kimi araştırmacılar dağlı halkların Osmanlı İmparatorluğu'na zorla sürgün edildiğini yazarken, diğerleri bu göçün "gönüllü" olduğunu iddia etmektedir. Tüm bunlar, Kafkasya'nın (özellikle Kuzeybatı bölgesinin) etnik temizliğe maruz kalması ve Abhaz-Abaza halklarının büyük çoğunluğunun vatanlarından sürülmüş olması gerçeğine rağmen yaşanmaktadır.

Şüphesiz, bu durum dağlı halkların direnişinin ayrılmaz bir parçası olan Abhazya'daki olaylar için de geçerlidir. Abhaz tarihçilerin büyük bir belge, materyal ve temel araştırma birikimine rağmen⁵, günümüz yayınlarında XIX. Yüzyılda Abhazya'da ve çevresinde yaşanan olaylara dair tutarsız değerlendirmelere rastlanmaktadır. Son zamanlarda, Rus-Kafkas Savaşı'nın nedenleri, niteliği ve sonuçlarına ilişkin bazı yazarların ifadeleri, tarihsel gerçekliği yansıtmamaktadır. Özellikle siyasetçiler, siyaset bilimciler ve gazeteciler, Abhaz halkı ve diğer Kafkas halklarının kitlesel sürgünüyle bağlantılı trajik olaylardan kaçınmakta, hatta bunları ağır şekilde çarpıtmaktadır. Ne yazık ki, bu yazarlar arasında, Çarlığın Abhazları Osmanlı'ya sürme politikasını savunarak tüm suçu Abhaz soylularına yükleyen Abhaz siyasetçiler bile bulunmaktadır.⁶

Abhaz siyasetçilerin bu açıklamaları daha çok siyasi nitelikte olsa da, XIX. Yüzyılda Abhazya'daki askeri-politik ve göç olayları hakkında yanlış görüşlerin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, 2010 yılında (Abhazya'nın Rus İmparatorluğu'na katılışının 200. yıldönümüne adanan Moskova ve Sohum'daki konferanslarda), bazı katılımcılar, Abhaz tarihçilere ve kamuoyuna, Abhazya'nın Rusya'ya "barışçıl" katılımı

⁵ **Basaria S.P.**, Coğrafi, etnografik ve ekonomik açıdan Abhazya. - Sohum lahanası. 1923; **Kudryavtsev K.D.**, Abhazya tarihi ile ilgili materyallerin toplanması. - Sohum. Abhazya Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi'nin Lenin adını taşıyan matbaası, 1926; **Fadeev A.V.** Rus Çarlığı ve Abhazya'da Köylü Reformu. - Sohum. 1932; **Aynı kişi**. Abhazya'nın tarihine kısa bir bakış, Sohum, 1934; **Dzidzaria G.A.**, Abhazya'nın Rusya'ya ilhakı ve tarihi önemi. - Sohum. 1960; **Aynı kişi**, Sürgün ve Abhazya tarihinin sorunları XIX. yüzyıl. - Sohum. 1975, 1982 (ikinci basım); **Anchabadze Z.V.**, Etnik köken üzerine deneme Abhazların tarihi. - Sohum. 1976; **İnal-İpa Ş.D.**, Tarihsel gerçeğin aşamaları (15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Abhazya'daki etnik durum üzerine), Sohum, 1992; **Lakoba S.Z.**, Abhazya'nın siyasi tarihi üzerine denemeler, Sohum, 1991.

⁶ **Şamba S.M.**, Rusya-Abhazya: tarih ve modernlik // Zhurn. "Ulusal ilgi", M., 2009, No. 3. s. 11; **Bagapsh S.V.**, Rusya ve Abhazya-200 yıllık kardeşlik ve işbirliği // Zhurn. "Kafkasya Bilimsel Notları", M., 2010, No: 1, s. 8.

ve Abhazların Osmanlı'ya "gönüllü" göçü gibi tarihsel gerçeklerle çelişen görüşleri dayatmaya çalışmıştır. Ayrıca, bu ve diğer bilimsel forumlardaki bazı konuşmacılar ve medya yazarları, XIX. Yüzyıl olaylarına dair haklı alternatif görüşlere sahip Abhaz tarihçilere yönelik eleştiri yağdırmıştır.⁷ Moskovalı gazeteci ve siyaset analisti A. Epifantsev, Abhazların Türkiye'ye "kendi istekleriyle" göç ettiğini savunarak, sürgün edilen Abhazların torunlarının tarihi vatanlarına dönüş haklarının bile kabul edilemez olduğunu iddia etmiştir.⁸ Dahası, Abhazya Cumhuriyeti'nin yabancılara mülk satışını yasaklayan yasalarını eleştirerek, Rusya hükümetine, "Rusya Savunma Bakanlığı'nın müdahalesiyle Abhazya devletinin sonlandırılmasını" önerme cüreti göstermiştir.⁹

Kuşkusuz, geçmişin bu trajik olaylarının çarpıtılması gerçeğin ortaya çıkmasını engellemekte ve tarihsel adaletin tesisini geciktirmektedir.

Modern devletlerarası ilişkiler bağlamında, küresel ve bölgesel jeopolitik çatışmaların, hibrid savaşların arttığı günümüzde, tarihin çarpıtılması ve müttefik bir devletin ortadan kaldırılma çağrıları, tarihsel adaletin sağlanmasının ne denli kritik olduğunu bir kez daha göstermektedir.

⁷ Alt. bkz: "Rusya – Abhazya, 200 yıl birlikte" Konferansı // Rus Enstitüsü stratejik araştırma. Elektronik kaynak <http://www.riss.ru/?newsId=167/>; **Popov E.A.**, Rusya'nın Abhazya'nın gelişimindeki rolü - XIX yüzyıl ve sadece muhaceret hakkındaki anlaşmazlıklar, http://www.perspektivy.info/table/rol_rossii_v_razviti_i_abkazii--XIX_vek_spori_o_mahadzhirstve_i_ne_tolko_2010-06-11.html; **Zatulın K.F.**, Zehir mi, panzehir mi? http://www.ng.ru/courier/2011-01-31/11_abhazia.html (Nezavisimaya Gazeta, 31.01.2011); **Stanevsky F.I.**, Yorumlara ve (K.'nin makalesine Abhazya'daki yanıtlar. **F. Zatulina**) <http://www.perspektiva.info/print.php?ID=81184> ve diğerleri.

⁸ **Epifantsev A.**, "Abhazya: Varlığın açıklanamayan cömertliği." <http://www.apn.ru/yayın/baskı22606.htm>).

⁹ Aynı yer.

Tarihsel olay ve gerçeklerin araştırılması yalnızca kaynaklara dayanmalıdır.

Ancak, XIX. yüzyıl olaylarına değinen günümüz siyasetçileri, siyaset bilimcileri ve gazeteciler, Kafkasya'da insanlık tarihinin en büyük trajedilerinden birinin yaşandığını inkâr edemezler. Kafkasya'nın XIX. yüzyıldaki trajik olayları hakkında cesur çalışmalarıyla tanınan Y.A. Gordin şöyle yazmaktadır: *"Çerkes-muhacirlerin başına gelenler, Rusya için insanlık dışı olmanın tehlikeli bir dersiydi. Kafkasya'nın fet-hedilmesi jeopolitik nedenlerle açıklanabilirse de, zaten yenilmiş ve güçsüz durumdaki halka gösterilen bu denli bir acımasızlığın ne bir açıklaması, ne de herhangi bir mazereti vardır."*¹⁰

Gerçekten de, askeri çatışmaların, on binlerce insanın ölümünün ve toplu sürgünlerin Kafkasya'nın yerli halklarının demografik, etno-kültürel ve sosyo-ekonomik gelişimine onarılamaz zarar verdiği inkâr edilemez bir gerçektir. Kuşkusuz, bu olaylar, Çarlık otokrasisinin Kafkasya'daki sömürgeci politikalarının rehinesi haline gelen Rus halkı için de bir trajedydi.

Bu nedenle, Kafkas dağlı halklarının sürgünü meselesi ilk bakışta görüldüğünden çok daha karmaşıktır. XIX. Yüzyılda Abhazların ve diğer Kafkas halklarının toplu sürgününün, Rus İmparatorluğu'nun siyasi sınırlarını genişletmek amacıyla Kafkasya'da yaşanan askeri-politik olaylarla doğrudan bağlantılı olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Başka bir deyişle, Çarlığın sömürgeci politikası, bu trajedinin temel nedenidir.

Bu dönemin kanlı olaylarını değerlendirirken, öncelikle sömürge savası fenomeninin niteliğini anlamak gerekir. Eğer araştırmacılar bu savası meşrulaştırmaya çalışırsa, istemeden de olsa, işgalcilerin, sömürgeci birliklerin ve yerel halka karşı işlenen suçların olumlu bir şekilde

¹⁰ **Gordin Ya.A.**, Rusya'nın Kafkasya'ya ihtiyacı neden vardı? İllüzyonlar ve gerçeklik. – Petesburg, 2008, s. 114.

değerlendirilmesine zemin hazırlarlar. Oysa insanlık, başka toprakları ele geçirmeye, halkları sömürmeye ve baskı altına almaya yönelik saldırgan bir politika olan sömürgeciliği ve sömürge savaşlarını çoktan mahkûm etmiştir (uluslararası hukuk metinleri bunun kanıtıdır). Bu suçların sonucunda, dünyadaki birçok halk imparatorluk hırslarının masum kurbanları haline gelmiştir.

XIX. Yüzyılda Kafkasya'nın işgali, kitlesel katliamlar ve halkların Osmanlı İmparatorluğu'na sürgünü, sömürgecilik tarihinin en karanlık sayfalarından biridir.

Bana göre, sömürgeciliğin kendisine karşı olumsuz bir tutum, XIX. Yüzyıl Kafkasya'sının trajik olaylarını objektif bir şekilde araştırmak için metodolojik bir temel oluşturabilir.

Buraya bir not koymamız lazım:

Politik, askeri ve akademik literatürde, XIX. yüzyılda Kafkas dağlı halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel göçünü tanımlamak için genellikle "muhaceret" (амхацъырра) terimi kullanılır. Bu trajedinin mağdurlarına da "muhacir" (амхацъыр) denir.

Ancak bazı yazarlar, "muhaceret" kelimesini "hac" (hac ibadeti) ile eşleştirerek, Kafkas halklarının "kutsal topraklara gittiği" yanlışını yaymıştır. Bu, hem Kafkasya'nın yerli halklarını sürmek isteyenlerin, hem de sorumluların suçunu hafifletmeye çalışanların işine gelmiştir. Örneğin, Kafkasya Genel Valisi Vekili Prens G. Z. Orbeliani'nin, 11 Eylül 1862'de Kuban Orduları Komutanı Kont N. İ. Evdokimov'a yazdığı mektupta şöyle deniyordu: "Hükümetimiz Müslümanları sürmüyor, yalnızca onlara Mekke'ye gitmek için izin veriyor."¹¹

Dini motivasyonu öne çıkarmak ve sürgünü "barışçıl bir göç" olarak

¹¹ 1 AKAK, XII. cilt. Tiflis, 1904, s. 1011.

göstermek için bir diğer argüman da, Arapça "muhaacer" (göçmen) ve "muhaccer" (zorunlu göç) terimlerinin kasıtlı olarak karıştırılmasıdır. Bu terminolojik karmaşa, "Göç gönüllüydü, dolayısıyla torunların vatanına dönme hakkı yoktur" gibi siyasi sonuçlara yol açabilir. Abhazlar ise, bu trajediyi kendi dillerinde "ахцәара" (sürgün) olarak adlandırır. Mağdurlar da "ахцәацәа" (sürgün edilenler) olarak anılır.

Bu nedenle, bu çalışmada "muhaceret" yerine, Latince "deportatio" (sürgün, zorunlu göç) anlamına gelen "deportasyon" terimi kullanılacaktır.

Abhazya Cumhuriyeti Halk Meclisi (Parlamentosu), 15 Ekim 1997 tarihli kararıyla, XIX. Yüzyıldaki Abhaz nüfusunun kitlesel göçünü açıkça "deportasyon" olarak nitelendirmiştir.

Son olarak, bu çalışmanın hazırlanmasında katkıda bulunan B. Copua, R. Gablia, S. Sakanya, L. Gabelia, G. Cacao, D. Smır ve diğer tüm meslektaşlarıma içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, Arapça "muhaacer" ve "muhaccer" terimlerinin anlamlarının netleştirilmesindeki yardımları için A. Marşan ve M. Geçba'ya minnettarım.

TİMUR AÇUGBA

GİRİŞ

Modern tarihin günümüz aşamasında, uluslararası ve devletlerarası gerilim koşullarında ortaya çıkan sorunların çözüm yolları, etnopolitik tarih alanındaki yeni bilgiler ışığında da aranmalıdır, en uygun kararları alırken ortaya çıkan durumu doğru bir şekilde anlayabilelim. Halkların etnik tarihinin objektif ve kapsamlı bir şekilde araştırılmaması durumunda, etnik kimliğin korunması ve geliştirilmesi, çatışmaların çözümlenmesi ve kapsayıcı bir uzlaşa ile barışın tesis edilmesi her zaman sorunlu kalmaya devam edecektir.

Bu bağlamda, özellikle XIX. Yüzyılda Kafkasya geneli ve Abhazya'da yaşanan durum büyük bir önem taşımaktadır. Kafkasya bölgesi, Batı ve Doğu medeniyetlerinin kesişim noktasında yer alması ve bölgesel/ küresel siyasi olayların merkezinde bulunması nedeniyle, günümüze dek etkisini sürdüren çok karmaşık askeri-politik, göç ve etno-kültürel süreçler yaşamıştır. Dahası, XIX. Yüzyılda bu bölgede meydana gelen Rus-Kafkas Savaşı, Rus-Türk savaşları, yerli halkların kitlesel sürgünü ve topraklarının sömürgeleştirilmesi gibi kader belirleyici olaylar, Kafkasya'nın en eski halklarını fiziksel ve kültürel yok oluşun eşiğine getirmiştir.

Bu çalışmada yazar, Abhaz halkının Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel sürgününün nedenlerini, koşullarını ve sonuçlarını aydınlatmayı amaçlamaktadır. Konu yeni değildir. Hem Çarlık döneminde hem de Sovyet ve post-Sovyet dönemlerde pek çok tarihçi, gazeteci, yazar ve

araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Ancak, yaşanan insani felaketin boyutları ve trajik sonuçları nedeniyle bu konu gelecekte de önemini koruyacaktır.

Konuya olan ilginin sürmesinin bir diğer nedeni de, bir yandan o dönemde yaşanan olayları çarpıtan ve hatta tahrif eden yayınların ortaya çıkmaya devam etmesi, diğer yandan da sürgün edilenlerin torunlarının tarihi vatanlarına dönüş meselesinin hâlâ çözülememiş olmasıdır.

Bu çalışma, arşiv belgeleri, süreli yayınlar, etnografik materyaller, bilim insanlarının, gazetecilerin, gezginlerin, askeri ve sivil yetkililerin araştırma ve gözlemleri gibi çeşitli kaynaklara dayanmaktadır.

1860'ların ortalarına kadar Abhazya, özellikle de iç bölgeleri hakkında, bilgi edinmek oldukça zordu, çünkü Rus-Kafkas Savaşı (1817-1864) sırasında tarihi Abhazya fiilen bir savaş alanıydı. Bu nedenle, Abhazlar ve ülkeleri hakkındaki o döneme ait bilgiler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, günümüze ulaşan bazı kaynaklar, sonradan Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilen Abhaz etnografik gruplarının ve yerel topluluklarının kaderine dair eşsiz bilgiler içermektedir.

Dönemin yazarları arasında özellikle Jean François Gamba, S.M. Bronevski, F. Dubois de Montpéroux, F.F. Tornau, F. Bodenstedt, S.T. Ajüanba (Zvanba), O. Spencer, M.A. Seleznev, A.P. Berje, E. Kovalovski, P.K. Uslar gibi isimler öne çıkmaktadır.¹²

¹² **Jean François Gamba**, Transkafkasya'ya Seyahat, Bölüm I, Fransızca'dan Gürcüce'ye çeviren **L.G. Mgaloblişvili**, Tiflis, 1987; **Bronevski S.M.**, Kafkasya'nın Coğrafi ve Tarihi Araştırmaları, Bölüm I, Moskova, 1823; **Dzidzariya G.A.**, F.F. Tornau ve Kafkasya Materyalleri, Moskova, 1976; **Dubois de Montpéroux F.**, Kafkasya Çevresinde Seyahat, Cilt I, Fransızcadan çeviren N.A. Dankeviç-Puçina, Sohum, 1937; **Bodenstedt F.**, Küçük ve Büyük Abhazya Üzerine. Çerkesya Hakkında, Proje. Önsöz, yorumlar ve sonsöz D.K. Çaçhalia, Moskova, 2002; **S.T. Ajüanba (Zvanba)**, Abhaz Etnografik Çalışmaları, Sohum, 1955; **Koch K. ve Spencer O.**, Gürcistan ve Kafkasya Hakkında Anılar, Almancadan Gürcüce'ye çeviren **L.G. Mgaloblişvili**, Tiflis, 1981; **Seleznev M.**, Kafkasya'yı Tanıma Kılavuzu, Kitap II, St. Petersburg, 1847; **Berje A.P.**, Kafkasya'nın Dağlı Halklarına Kısa Bir Bakış: Abhazlar

Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu tarafından tamamen kontrol altına alınması ve Abhaz Prensiği'nin lağvedilmesinin ardından (1864), Abhazya hakkındaki belge ve materyallerin sayısında önemli bir artış gözlemlenmiştir. Bu döneme ait tarihsel ve etnolojik açıdan son derece değerli bilgiler, başta şu araştırmacıların eserlerinde yer almaktadır: S. Duhovskiy, R.A. Fadeyev, G.I. Filippon, A.N. Vvedenskiy, A.V. Vereshchagin, V.I. Nemiroviç-Dançenko, N.M. Albov ve diğerleri.¹³

Abhazya'daki gelişmeler ve XIX. yüzyılda Abhaz etnosunun durumu hakkında zengin materyaller, çeşitli bilimsel derlemelerde bulunabilir: AKAK (Kafkasya Askeri İdaresi Arşivi), ZKORG (Rus Coğrafya Derneği'nin Transkafkasya Şubesi Notları), SMOMPK (Moskova Arkeoloji Derneği'nin Kafkasya Şubesi Materyalleri), SSKG (Kafkas Dağlı Halkları Hakkında Derlemeler). Bu kaynaklarda, Abhazya ve çevresindeki siyasi durum, yerli halkın sosyal konumu, günlük yaşamı ve kültürü, ülkenin etnik yapısındaki değişimler gibi konulara dair önemli veriler mevcuttur. Son dönemde, Abhazya Bilimler Akademisi D.İ. Gulia Abhazya Enstitüsü araştırmacıları, Profesör G.A. Dzidzariya tarafından derlenen 18-XIX. Yüzyıl olaylarına ışık tutan eşsiz arşiv belgelerini yayınlamışlardır.¹⁴

(Azeğa), Kafkasya Takvimi, 1858, Tiflis, 1857; **Kovalevski E.**, Kafkasya Etnografisi Üzerine Denemeler, Avrupa Haberleri, 1867, Cilt III; **Uslar P.K.**, Kafkasya Etnografisi: Abhaz Dili, Tiflis, 1887.

¹³ **Dukhovsky S.**, Batı Kafkasya'daki savaşı anlatan materyaller // Dakhovsky 1864 yılında dağların güney yamacındaki müfreze, St. Petersburg. 1864; **Fadeev R.A.** Kafkas Savaşı. – Mos. 2005; **Philipson G.I.** Hatıralar, M. 1885; **Albov A.N.** Abhazya'da etnografik gözlemler // “Yaşayan Antik Çağ”. Sayı III. 1893; **Vvedenskiy A.N.** Samurzakan bölgesi nüfusu // İKO-IRGO. Yedinci, Tiflis, 1882 – 1883; **Vereshchagin A.V.** Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarının sömürgeleştirilmesi, St. Petersburg, 1878; **Nemiroviç Dançenko V.I.** Şahin yuvaları, M., 1897.

¹⁴ XIX. yüzyılda Abhazya tarihine ilişkin materyaller (1803-1839). Belgesel materyallerin koleksiyonu. **G.A. Dzidzaria** tarafından derlenmiştir, Sohum, 2008; Abhazya tarihiyle ilgili materyaller XIIX – XIX. yüzyıllar (1762 – 1859). Belgesel materyallerin koleksiyonu. T. 2.

Bu çalışmada, Rus süreli yayınlarında tespit edilen materyallerden de yararlanılmıştır. Bu yayınların yazarlarının çoğu, o dönemde yaşanan tarihsel olayların doğrudan tanıkları ve hatta katılımcıları olduğundan, aktardıkları bilgiler yüksek bir güvenilirlik taşımaktadır.

Öne çıkan isimler arasında şunlar bulunmaktadır: İ. Averkiyev, F. Zavadskiy, A. Vvedenskiy, L. Yoakimov, Y. Pashalov, İ. Pantühov, D. Bakradze, D. Maçavaryani, K. Maçavaryani, A. Nişçenkov, V. Potto, G. Tsereteli, S. Meshi, P. Çaraya ve diğerleri.¹⁵

Kafkasya'daki savaşlar ve Abhazların sürgünüyle ilgili meseleler, şu araştırmacıların kapsamlı çalışmalarında ele alınmıştır: S.P. Basariya, K.D. Kudryavtsev, S.M. Aşkhatsaa, A.V. Fadeyev, A.A. Olonetskiy¹⁶ ve diğerleri. Bu yazarlar, güçlü bir ideolojik baskı altında çalışmak zorunda kalsalar da, ortaya koydukları eserler yüksek akademik nitelik, objektiflik ve cesaret örnekleri olarak öne çıkmaktadır.

Yazarlar: **Kupraa A.E., Salakaya S.Ş., Ayüdzba A.F.** Sohüm. 2011; XIX. yüzyıl Abhazy tarihine ilişkin materyaller. (1763 – 1874). Belgesel materyallerin koleksiyonu. T. 3. Yazarlar: **Kupraa A.E., Salakaya S.Ş., Ayüdzba A.F.,** Sohüm, 201

¹⁵ Abhazy'a'da etnik "devrim" (XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Gürcü dergilerine dayanmaktadır). Derleyici ve genel yayın yönetmeni **Açugba T.A.,** Sohüm. 1995; Rus dergilerinde Abhazy ve Abhazlar (XIX. yüzyıl - 20. yüzyılın başları). Yazarlar: **Aguaşba R.Kh., Açugba T.A.** T. Cilt I-II, Sohüm. 2005, 2008.

¹⁶ **Basariya S.P.,** Abhazy'nın Coğrafi, Etnografik ve Ekonomik Açından İncelenmesi. Sohüm-Kale. 1923; **Kudryavtsev K.D.,** Abhazy Tarihi Üzerine Materyaller Derlemesi. – Sohüm. Abhazy VSNH Lenin Matbaası. 1922; **Aşkhatsaa S.M.,** Abhaz Tarihinin Gelişim Yolları. – Sohüm. 1925; **Tıntagja,** Abhazy'da Feodalizm Sorunu Üzerine. – Sohüm. 1931; **Aynı Yazar,** Rus Çarlığı ve Abhazy'da Köylü Reformu, Sohüm, 1932; **Aynı Yazar,** 1870 Reformu Arefesinde Abhaz Toprak Sahibinin Ekonomisi ve Malikânesi // Abhazy Tarihi Üzerine Materyaller. – Sohüm. 1938; **Aynı Yazar,** XIX. yüzyılın 20 – 50'li Yıllarında Uluslararası İlişkiler Sisteminde Kafkasya, Sohüm. 1956; **Olonetskiy A.A.,** Abhazy'da Kapitalist İlişkilerin Gelişimi Üzerine Denemeler, Sohüm. 1934; **Aynı Yazar.** Çarlık Sömürge Politikasının Bir Aracı Olarak Ortodoks Kilisesi ve Abhazy // Der.: Abhazy Tarihi Üzerine Materyaller, Sohüm, 1939.

Abhaz halkının etnopolitik tarihinin araştırılmasında, G.A. Dzidzariya, Ş.D. İnal-ıpa ve Z.V. Açıba (Ançabadze) gibi önde gelen Abhaz bilim insanları büyük katkılar sağlamıştır. G.A. Dzidzariya, Abhazya'nın Rus İmparatorluğu'na katılımı, Abhaz Prensiği'nin kaldırılması, Abhazların kitlesel sürgünü ve ülkenin sömürgeleştirilmesi gibi temel konular üzerine kapsamlı çalışmalar yapmıştır.¹⁷ "Muhaceret ve XIX. Yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları" başlıklı monografisi, Abhazların ve diğer Kafkas halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na sürgünü konusunda hâlâ aşılammış bir referans eserdir. Ş.D. İnal-ıpa, XIX. Yüzyılda Abhazya'daki etnik yapının değişimi¹⁸ üzerine yaptığı araştırmalarla öne çıkmaktadır. Z.V. Açıba (Ançabadze), Abhazların etnik tarihini ve sürgünün trajik sonuçlarını derinlemesine incelemiştir.¹⁹

Abhaz halkının XIX. Yüzyıldaki askeri-politik ve etno-sosyal tarihine dair çeşitli meseleler: S.Z. Lakoba, R.H. Gojba, Y.G. Argun, O.V. Maan, S.Ş. Salakaya, İ.Ş. Tsuşba, M.V. Gumba gibi yazarların çalışmalarında da ele alınmıştır.²⁰

¹⁷ **Dzidzariya G.A.**, 1866 Yılında Abhazya'da Ayaklanma, Sohum, 1955; **Aynı yazar**. XIX. yüzyılda Abhazya'da Halk Ekonomisi ve Sosyal İlişkiler, Sohum, 1958; **Aynı yazar**. Abhazya'nın Rusya'ya İlhakı ve Tarihsel Önemi, Sohum. 1960; **Aynı yazar**, Abhazya Tarihi Üzerine Denemeler. 1910 – 1921., Tiflis. 1963; **Aynı yazar**, Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, Sohum. 1975, 1982 (ikinci baskı); **Aynı yazar**. Devrim Öncesi Abhaz Aydınlarının Oluşumu, Sohum. 1979.

¹⁸ **İnal-ıpa Ş.D.**, Abhazlar, Sohum. 1965; **Aynı yazar**, Yurtdışındaki Abhazlar, Sohum. 1991; **Aynı yazar**. Abhazya'da XIX – XX. yüzyıl başlarındaki etnik durumun değişimi üzerine // SE. 1990, № 1. s. 39; **Aynı yazar**, Sadzlar-Tarihsel-etnografik denemeler, M., 1995; **Aynı yazar**, Abhazların antroponimisi, Maykop, 2002.

¹⁹ **Açıba (Ançabadze) Z.V.**, Ortaçağ Abhazya tarihinden (VI – XVII. yüzyıllar), Sohum. 1959; **Aynı yazar**, Abhazların etnik tarihi üzerine bir deneme, Sohum, 1976.

²⁰ **Lakoba S.Z.**, Abhazya'nın siyasi tarihi üzerine denemeler, Sohum, 1990; **Aynı yazar**. Aslanbey-Abhazya'da XIX. yüzyılın ilk üçte birindeki siyasi mücadele sorunu üzerine, Sohum. 1999; **Aynı yazar**. Tiflisli tarihçilere cevap (belgeler ve gerçekler), Sohum, 2001; **Bğajba O.H., Lakoba S.Z.**, Abhazya tarihi. Ders kitabı, Sohum, 2003; **Aguaşba R.H.**, Kar-

deşlerimiz, Abhazyamız!..., Sohüm, 2012 (Abhazca); **Aynı yazar**. Kafkas diasporası tarihinden: Abhazlar, Ubıhlar... (Tarihsel-edebi deneme), Sohüm, 2014; **Aynı yazar**, Dal-Tsabal – sürgün trajedisi, Sohüm, 2017; **Argun Yu. G.**, Abhazların soykırımı, Sohüm. 1998; **Aynı yazar**, Dal. Tsabal. Geçmiş ve günümüz. Tarihsel-etnografik araştırma, Sohüm, 2011, Abhazca; **Aynı yazar**, Abhaz diasporasının tarihi ve etnografisinden, Sohüm, 2014; **Maan O.V.**, Geleneksel Abhaz yaşam kültüründe kişinin sosyalleşmesi (XIX. yüzyılın ikinci yarısı – XX. yüzyıl başları), Sohüm, 2003; **Aynı yazar**, Abjua. Tarihsel-etnolojik denemeler, Sohüm, 2006; **Salakaya Ş.Ş.**, XIX – XX. yüzyıl başları Abhazya tarihi sorunları Abhaz Sovyet tarih yazımında, Sohüm, 2009; **Aynı yazar**, Sovyet tarih yazımında Abhazya ve Kafkas savaşı // Abhazoloji. Arkeoloji. Tarih. Etnoloji. Sayı V – VI. Akua – Sohüm. AbİĞİ., 2011, s. 139-150; **Aynı yazar**, 1867 muhacirliği sorunu üzerine // Abhazoloji. Arkeoloji. Tarih. Etnoloji. Sayı VII. Akua – Sohüm. AbİĞİ, 2012, s. 124-136; **Tsujba İ.Ş.**, XIX – XX. yüzyıllarda Kafkas halklarının sürgünü. Denemeler. Makale derlemesi, Sohüm, 2014; **Gumba M.V.**, Keleşbey, Sohüm, 2014.

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ABHAZ TOPLUMUNUN ETNOSOSYAL YAPISI

Abhazların etnik tarihinden. Kafkasya'nın çok etnikli eşsiz toplumunda, geniş anlamda Çerkesler olarak da adlandırılan Abhaz-Adıge halkları onurlu bir yer tutar. Bu bölgenin yerli halkları olan bu toplumlar, derin tarihsel-kültürel köklere ve geniş bir coğrafi yayılıma sahiptir. Son yıllardaki bilimsel çalışmalar, yaklaşık 5 bin yıl önce Abhaz-Adıge halklarının (Abazalar, Abhazlar, Adıgeler, Ubıhlar) eski atalarının, Kuzey Kafkasya'nın orta ve batı kısımlarını, Karadeniz'in doğu kıyılarının tamamını ve Küçük Asya'nın önemli bir bölümünü kapsayan geniş bir alanda yaşadığını kanıtlamaktadır. Antik çağlarda, ortak bir dile sahip olan bu halklar tek bir etnokültürel kabile grubu oluşturuyordu.²¹

Modern Abhaz-Adıgelerin atalarından biri, III-II. bin yılda Küçük Asya'da yaşamış ve demir metalürjisinin sırrını keşfeden çok sayıda kabile olan Hattilerin yanı sıra Kaşkalar/Kaşkolar ve Abeşlalar gibi ortak bir dile sahip kabileler grubuydu. Birçok bilim insanı, "Kaşk" adını Çerkeslerin etnonimleri olan "Kasog" (Kaşag, Kaşak) ile "Abeşla" adını ise Abhazların etnonimleri olan "Apsil", "Abazg", "Apsua" (Abhazların kendi adı) ve "Abaza" (Abazaların kendi adı) ile ilişkilendirir.²² Zamanla, ortak Abhaz-Çerkes temel dilinden ayrılarak Abhazca, Ubıhça

²¹ **Kerepov B.M.**, Adıge Dünyasının Oluşumu // Adıge (Çerkes) Ansiklopedisi, M., 2006, s. 81.

²² **Dyakonov İ.M.** Ermeni Halkının Tarih Öncesi, Erivan. 1968, s. 12, 123-127; **Dunayevskaya İ.M.**, Hattice Dilinin Kuzeybatı Kafkas Dilleriyle Yapısal Benzerliği Üzerine // Doğu Halkları Kültür Tarihi Araştırmaları. **İ.M. Orbeli** Anısına, M.-L., 1960; **Dunayevskaya İ.M.**, **Dyakonov İ.M.**, Hattice (Proto-Hitit) Dili // Asya ve Afrika Dilleri, M. 1979; **İvanov V.V.**

ve Çerkesçe gibi bağımsız diller oluştu ve bu da ayrı etnik grupların ortaya çıkmasına yol açtı. Ayrıca, karmaşık askeri-politik, sosyo-ekonomik, göç, etno-kültürel ve diğer süreçler, birleşik bir Abhaz-Adige devletinin kurulmasını engellemekle kalmadı, aynı zamanda Abhaz-Adige halklarının etnik sınırlarının daralmasına da yolaçtı. Özellikle, Küçük Asya'ya kendilerine "Nesitler" diyen ve yanlışlıkla bilim dünyasında "Hititler" olarak adlandırılan Hint-Avrupa kabilelerinin, daha sonra da Kartvel kabilelerinin Kolhis'e girmesi ve Abhaz-Adige birliğini iki bölgesel gruba ayırması, XIX. yüzyıla kadar Abhaz-Adige halklarının büyük bir kısmının asimilasyon süreçlerine yol açtı. Sadece Kuzeybatı Kafkasya'nın uç bölgesinde yaşayan nüfus kendini bundan korumayı başardı.²³

Ancak, en zorlu tarihsel ve etno-kültürel süreçlerde, derin sosyo-ekonomik dönüşüm koşullarında, modern Abhaz-Adige halklarının oluşumu için ön koşullar yaratıldı. Apsiller, Sanigler, Abazglar, Misimyanlar ve diğer birçok Abhaz kabilesi, 8. yüzyılda Kafkasya'da güçlü bir feodal devlet kurdular: Abhaz Krallığı. Bu dönemde, akraba kabilelerin birleşme süreci tamamlandı ve ortak bir etnik kimlik olarak "Apsua" adını alan, ülkelerine de ortak coğrafi ad olarak "Apsnı" (Abhazların Ülkesi) diyen tek bir Abhaz halkı oluştu.²⁴

Slav ve Balkan Dillerinde Metaller Verilen İsimlerin Tarihi, M., 1983; **Aynı Yazar**, Hattice Dilinin Kuzey Kafkas Dilleriyle İlişkisi Üzerine // Eski Anadolu, M., 1985; **Ardzınba V.G.**, Hattice ve Abhaz-Adige Dilleri Arasındaki Bazı Ortak Özellikler // Ön Asya Derlemesi. III, M., 1979, s. 26-37; **Aynı Yazar**, Eski Anadolu Ritüelleri ve Mitleri, M., 1982.

²³ **Çikobava, A.S.**, Kartvel Dilleri: Tarihsel Bileşenleri ve Antik Dilsel Görünümü // "İbero-Kafkas Dilbilimi" Dergisi, Cilt 2, Tiflis, 1948, s. 263; **Caparidze, O.M.**, Arkeolojik Verilere Göre Gürcü Kabilelerinin Etnik Tarihi Üzerine (Gürcüce, Rusça özet), Tiflis, 1976, s. 295. **İnal-İpa, Ş.D.**, Abhazların Etnokültürel Tarihi Sorunları, Sohum, 1976.

²⁴ **Açba (Ançabadze) Z.V.**, Ortaçağ Abhazya Tarihinden (VI-XVII. Yüzyıllar), Sohum, 1959. s. 6-16, 69.

X. yüzyıla kadar, kendilerine "Adıge" adını veren halkın da oluşumunun tamamlandığı tahmin edilmektedir. Bu halkın erken Orta Çağ'daki etnik toprakları genel olarak şu sınırlar içindeydi: Batıda Ubıhların yerleşim alanına kadar uzanan Karadeniz kıyıları, kuzeyde Kuban Nehri ve doğuda Laba Nehri. Moğol sonrası dönemde, Çerkeslerin etnik toprakları, Terek topraklarının işgaliyle genişledi. Burada zamanla Çerkeslerin en büyük siyasi gücü haline gelen Kabardey etnografik grubu oluştu. Kabardey prensleri, Kırım Hanlığı ve Moskova Prenslığı ile askeri, politik ve diğer ilişkilere sahipti. XIII. yüzyıldan itibaren birçok eserde Adıgeler "Çerkes" olarak adlandırıldı, ancak bazen Bizans ve İtalyan kaynaklarında "Zihler" olarak geçtiler. İlginçtir ki, Abhazlar bugün hala Adıgeleri "A-Zıhu / Adzıhu", Osetler "Kaseg", Rus kaynaklarında ise "Kasog" olarak adlandırır.²⁵

Ubıhlara gelince, kaynaklarda "Bruh" olarak da geçen bu halk, kendi dilleri ve diğer etno-belirleyici unsurları (öz farkındalık ve kendi adları — "Tuahı") olmasına rağmen, akraba Abhaz ve Adıge halkları arasında bir bağlantı unsuru olarak kaldı.²⁶

Genetik olarak akraba olan bu halkların, tek bir Abhaz-Adıge siyasi birliği oluşturmaları kaderlerinde yazılı olmasa da, askeri-politik, sosyo-ekonomik ve insani alanlarda karşılaştıkları birçok kaderlerini belirleyen sorunu birlikte çözmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Kaynaklar, sözlü gelenekler de dahil olmak üzere, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın birçok örneğini korumuştur. Orta Çağ'da Arap istilaları, Moğol-Tatar saldırıları, Timur'un ve diğer fatihlerin agresif politikaları gibi kritik dönemler, akraba halkların ortak

²⁵ **Şilov V.P.**, Meot Kabilelerinin Yerleşimi Üzerine // Sovyet Etnografyası, 1950, No. 14. s. 112. Adıgey Tarihinin Ana Hatları (Editör: S.K. Buşuyev), Maykop, 1957. s. 46; **Kerefov, B.M.**, Adıge (Çerkes) Dünyasının Oluşumu // Adıge (Çerkes) Ansiklopedisi, Moskova, 2006, s. 81, 103.

²⁶ **Kumahov, M.A.**, Ubıhlar // Adıge (Çerkes) Ansiklopedisi. Moskova, 2006, s. 475, 479.

mücadelesiyle aşılmıştır. Doğal olarak, bu tür ilişkiler, bu halkların manevi birliğini güçlendirmiş ve pekiştirmiştir. Geç Orta Çağ'da ve özellikle de XIX. yüzyılda, Kafkasya dağlı halklarının Çarlık kolonyalizmine karşı verdiği mücadelenin merkezinde yer alan Abhazlar, Abazalar ve Çerkesler büyük ölçüde, Ubıhlar ise neredeyse tamamen Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmiştir. Bilindiği gibi, bugün Abhazların (Abaza) ve Çerkeslerin büyük çoğunluğu Türkiye, Suriye, Ürdün, İsrail, ABD ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşamaktadır. Dilsel asimilasyona uğrayan Ubıhların torunları ise çoğunlukla Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır.

XIX. Yüzyılın ilk yarısında Abhazlar ve yerleşim alanları. Özel literatürde Abhazlar için çeşitli etnonimler kullanılmaktadır: Apsua, Abhaz, Abaza, Azega, Azra vb. Özellikle "Apsua" ifadesi, halkın kendi kendine verdiği bir isimdir (endoetnonim). Aynı halk, diğer milletler tarafından farklı ekzoetnonimlerle adlandırılmıştır. Örneğin, Gürcüler, Ruslar ve bazı diğer halklar onları "Abhaz", Türkler, Araplar ve diğer Doğu halkları ise "Abaza" olarak adlandırmıştır. Doğu ülkelerinde "Abaza" etnonimi, Kuzey Kafkasya'da yaşayan ve Abhazlara yakın akraba olan Abazalar için de kullanılmıştır. XVIII. Yüzyılın sonlarına ait güvenilir bir kaynakta şöyle denmektedir: *"Abhazlar, Kafkas dağlarında yaşayan özgür ve kalabalık bir halktır. Dilleri, bilinen diğer dillerden yalnızca Çerkesçe ile bazı küçük benzerlikler gösterir. Kendi dillerinde ülkelerine 'Apsne' derler. Türkler ve Çerkesler buraya 'Abaza', Gürcüler ise 'Abhazeti' adını verir."*²⁷ Aynı kaynağa göre, *"Eskiden bu halk, yalnızca Karadeniz'e bakan Kafkas Dağları'nın batı kısmında,*

²⁷ Rus Devletinin Yeni Tam Coğrafya Lügatı veya Sözlük. Bölüm I, M., 1788, s. 3

Kuban ve İngur nehirleri arasında yaşardı. İngur Nehri, onları Megrelerden ayırırdı."²⁸

18. yüzyılın ünlü Gürcü bilim insanı, profesyonel tarihçi, coğrafyacı ve sözlük bilimci Vahuşti Bagrationi (yaklaşık 1696 – 1784), Abhazları dil ve gelenekler açısından komşuları Megreller ve Svanlar da dahil olmak üzere diğer halklardan açıkça ayırmış ve onları yalnızca "Abhazlar" olarak adlandırmıştır.²⁹ Abhaz dilini tanımlayan Akademisyen J.A. Güldenstädt, Abhazca ve Çerkes dilinin ortak köklere sahip olduğunu, tek bir ana dilden türediğini ve Kafkas sıradağlarının her iki tarafında yaşayan Abhazların konuşma lehçeleri arasındaki farklılıkların önemsiz olduğunu vurgulamıştır.³⁰ Çağdaşı M. Peysonel'in verilerine göre, Abazalar (Abhazlar), Karadeniz kıyısında Sucuk (bugünkü Novorossiysk) ile Megrelya sınırı arasında yaşamaktadır. Ona göre Abhaz yerleşiminin güneydeki en uç noktası, İngur Nehri'nin sol kıyısındaki Anakliya (günümüzde Anaklia) idi.³¹ 1819'da Ab-hazya'yı ziyaret eden Jean François Gamba'ya göre, İngur Nehri Abhazya ile Megrelya arasında sınır oluşturuyordu ve Abhazya'nın kuzeybatıdaki toprakları Gelencik'e kadar uzanıyordu.³² XIX. yüzyılın başlarında Abhazya'nın sınırlarının İngur Nehri'nden Gelencik'e kadar uzandığı, S.M. Bronevski tarafından da belirtilmiştir.³³ Han-Giray da

²⁸ Aynı eser.

²⁹ Kartlis Tshovreba, C. IV, Vahuşti. Gürcistan Tarihi, "Sabçota Sakartvelo", 1973. s. 785-786 (Gürcüce).

³⁰ İ.A. Gyuldenstedt'in Gürcistan Seyahati. C.II. Almanca metin Gürcüce çevirisi ve araştırması G. Gelaşvili tarafından yayınlandı, Tiflis, Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, 1964. s. 48-49.

³¹ Peysonel M., 1750 – 1762 Yıllarında Çerkes-Abhaz Karadeniz Kıyısındaki Ticaretin İncelenmesi. E.D. Felitsin'in anlatımıyla, Peremışl, 1990, s. 29.

³² Jean François Gamba, Transkafkasya'ya Seyahat, C.I., Fransızcadan çeviri Mgaloblišvili, Tiflis, 1987, s. 87. (Gürcüce).

³³ Bronevski S.M., Kafkasya Hakkında En Yeni Coğrafi ve Tarihi Bilgiler, Bölüm I, Moskova. 1823, s. 58.

Gelencik Kalesi'ni Abhazya ile Çerkesya arasındaki sınır olarak kabul etmiştir.³⁴ Baron Aş ise 1830'da Abhazya'nın kuzeybatı sınırını daha da öteye taşımış ve bu sınırı "Megrelya ile Anapa Kalesi arasında" konumlandırmıştır.³⁵ 1830'larda Abhazya ve Kafkasya'nın diğer bölgelerini inceleyen Rus ordusunun askeri istihbaratçısı F.F. Tornau, Çerkeslerle aynı kökene sahip olduklarını düşündüğü Abhazların, Karadeniz kıyısında Anapa'dan İngur'a kadar uzanan bölgede yaşadıklarını yazmıştır. Diğer Abhaz-Abaza etnik gruplarıyla birlikte "Abazinler" olarak adlandırılan bu topluluk, Şaşe Nehri'nden (bugünkü Soçi) İngur Nehri'ne kadar uzanan bölgede yaşamıştır.³⁶

Tarihi Abhazya topraklarının yanı sıra, Abhaz-Abaza halkı, Büyük Kafkas Sıradağları'nın kuzeyinde de yaşamış ve hâlen yaşamaktadır. Ataları, Orta Çağ'da askeri çatışmalar, doğal afetler, çeşitli salgınlar ve diğer nedenlerle bu bölgeye yoğun şekilde yerleşmiştir.³⁷ Kuzey Kafkasya'daki Abazalar (daha çok "Abazin" etnonimiyle bilinir), Abhazlar tarafından "Aşua" olarak adlandırılır. Abazinler ise kendi içinde iki gruba ayrılır: Tapantlar ve Aşharalar.³⁸ Daha geç bir dönemde Abhazya'dan göç eden Aşharalar, kendilerini aynı zamanda "Apsua" olarak da tanımlar.³⁹

³⁴ İnal-ıpa Ş.D., Abhazlar. Tarihsel-Etnografik Denemeler, Sohum, 1965, s. 357.

³⁵ Aynı yer.

³⁶ Dzidzariya G.A., F.F. Tornau ve Kafkasya Materyalleri, Moskova, 1976, s. 109.

³⁷ Yeni Tam Coğrafi Sözlük..., s. 2–3; Bronevski S.M., Op. cit. S.58–61; Lavrov L.İ., Abazinler // KES, Leningrad, 1978; Aşba (Ançabazde) Yu.D., Abaza (Kuzeybatı Kafkasya'nın Etnokültürel Tarihine Dair) // KES. C. VIII, Moskova, 1984; Thaysukhov M.S. Abazinlerin 18. Yüzyıl Sonu–XIX. Yüzyıl Tarihine Dair Denemeler, Sohum, "Alaşara". 1992.

³⁸ Lomtadidze K.V., Abazaca'nın Tapanta Diyalekti // Yay. – Tiflis. 1944 (Gürcüce); Aynı yazar, Aşhara Diyalekti ve Diğer Abhaz-Abaza Diyalektleri Arasındaki Yeri // Gürcistan SSC Bilimler Akademisi Yayınları, Tiflis, 1954.

³⁹ Lomtadidze K.V., Abazaca'nın Tapanta Diyalekti, s. 218.

Yazılı kaynaklarda, Abhaz halkını tanımlamak için çeşitli etnonimlerin yanı sıra, onların tarihi yaşam alanlarını belirten farklı isimler de kaydedilmiştir. Bunlar arasında "Abhazya", "Büyük Abhazya", "Küçük Abhazya", "Antik Abhazya", "Abazya" gibi terimler yer alır.⁴⁰

Gerçekte, tarihi hakikate bakılırsa, Abhazya terimi, Abhaz halkının Karadeniz kıyısındaki kadim vatanını ifade etmelidir. Kendi geleneklerinde olduğu gibi, bu topraklar "Apsnı" (Apsua Ülkesi) olarak bilinir. Etnolog Ş.D. İnal-ipa'ya göre, "Apsua" ifadesi "su halkı", "sular ülkesinin insanları" anlamına gelir.⁴¹ Ancak, siyasi durumun değişmesi veya etnik adlandırmanın farklılaşmasıyla, bu ülkenin güneydoğu ve kuzeybatı sınırları da değişiklik göstermiştir. Örneğin, XIX. yüzyılın başlarında Abhazya Hükümdarı Keleşbey Çaçba, Karadeniz kıyılarını Anapa'dan Batum'a kadar kontrol ediyordu. Ancak Abhaz Prensligi'nin Rus İmparatorluğu'nun himayesine girmesi (1810) sonrasında sınırları önemli ölçüde daraldı. Bu dönemden itibaren, siyasi nedenlerle Abhazya ikiye bölündü: "Büyük" (veya "İç Abhazya") ile "Küçük" (veya "Dış Abhazya"). "Büyük Abhazya", İngur ve Bzıp nehirleri arasında yer alıyordu ve bu bölgede prenslerin otoritesi değişkenlik gösteriyordu. "Küçük Abhazya" ise Bzıp Nehri'nden Hosta (Hamış) Nehri'ne kadar uzanıyordu. Burası, prenslerin doğrudan kontrolünün dışında kalan ve daha çok Sadznı veya Cigetya olarak adlandırılan bir bölgeydi.

Abhazların Karadeniz kıyısındaki yerleşim bölgesinin etnik sınırlarına gelince, kitlesel sürgünlerden önce yazılı kaynaklar güneydoğuda bu sınırı İngur Nehri olarak belirlemektedir. Bununla birlikte, bazı yazılı kaynaklar ve etnografik saha materyalleri, özellikle kıyı kesiminde

⁴⁰ İ.A. Gyuldenstedt'in Gürcistan Seyahati, s. 51; Jean François Gamba, s. 87; Bronevski S.M. Op. cit. s. 326–328; İnal-ipa Ş.D., Abhazlar. s. 357–360.

⁴¹ İnal-ipa Ş.D., Abhazların Tarihi Etnografyasından Sayfalar, Sohum, 1971, s. 4.

Megrelya topraklarında Abhaz etnik yerleşimlerinin varlığına işaret etmektedir. 17. yüzyılın ortalarında yetkin bir araştırmacı olan Evliya Çelebi⁴² ve diğer yazarların yanı sıra, 17-18. yüzyıllara ait birçok Osmanlı kaynağı, Abhazların İngur Nehri'nden Rioni Nehri'ne kadar olan bölgede yaşadığını doğrulamaktadır.⁴³ İngur Nehri'ni Abhazya ile Megrelya arasındaki etnik sınır olarak kabul eden Jean François Gamba da, Megrelya'da, özellikle Hobi Nehri'nin sağ kıyısında yaşayan ve zaman zaman Rusya'nın Anaklia limanındaki garnizonuna baskınlar düzenleyen Abhazların varlığını belirtmiştir.⁴⁴ Bu bağlamda, XIX. Yüzyılın ikinci yarısına ait Gürcü süreli yayınlarında, Abhazların Poti'ye kadar yaşadığını teyit eden ilginç materyaller bulunmaktadır. Örneğin, 1873 tarihli "Droeba" gazetesi (№399) şöyle yazmıştır: *"Poti'den Kırım'a kadar uzanan Karadeniz kıyısı ne kadar güzeldir. Sıcak bir deniz ki bu kıyılarda Avrupa ve Rusya'yı, Batı Kafkasya'nın güzel topraklarıyla birleştirir. Burada ticaret ve iş imkanı son derece bol, yeter ki elini oynat, ama kim oynatacak?.. Ne var ki eski sakinleri – Çerkesler ve Abhazlar – artık yoklar. Şartlar onları ülkelerini terk etmek zorunda bıraktı."* Günümüzde bazı Gürcü yazarların Megrelya nüfusunun antroponimisini tanımlamadaki yanlışlığına rağmen, olgusal materyaller modern Batı Gürcistan'ın bu bölgesindeki soyadlarının bir kısmının Abhaz kökenli olduğunu doğrulamaktadır.⁴⁵

Bu açıdan ülkenin kuzeybatısındaki durum daha az karmaşık görün-

⁴² **Evliya Çelebi**, Seyahatname (17. Yüzyıl Türk Seyyahının Eserinden Seçmeler), Cilt 3, Moskova, 1983, s. 49–50.

⁴³ Osmanlı Belgelerinde Anaklia ve Ruhi Kaleleri (17-18. Yüzyıllar), Türkçe metin ve Gürcüce çevirisi **N. N. Şengelia** tarafından hazırlanmıştır, Tiflis, 1982, s. 36, 37, 99, 117.

⁴⁴ **Jean François Gamba**, Transkafkasya'ya Seyahat, Cilt I, s. 95, 112.

⁴⁵ **Comidava N.**, 3000 Megrel Adı ve Soyadı., Tiflis, Kitap 1-2, 2000 / Kitap 3, 2001 (Gürcüce).

memektedir. Ancak konunun derinlemesine incelenmesi, bazı yazarların Abhazya'nın etnik sınırlarının Gelencik, Sucuk-Kale hatta Anapa tahkimatlarına kadar uzandığına dair iddialarının, o dönemde Karadeniz Kafkasya'sındaki gerçek etnik durumu değil, bölgenin etnodemografik yapısında Abhaz nüfusunun önemli bir paya sahip olduğu ve siyasi olarak Abhaz prenslerinin (hatta daha önce Abhaz krallarının) hâkimiyeti veya nüfuzu altında bulunduğu dönemin tarihsel hafızasını yansıttığını göstermektedir. Kaynakların doğruladığı üzere, XIX. yüzyıl ortalarında Abhazya'nın kuzeybatısında Anapa'ya kadar küçük Abhaz yerleşimleri varlığını sürdürüyordu ve buradaki etnik olarak karışık Abhaz-Ubıh-Adıge nüfusu, Abhaz yöneticilerinin otoritesini hâlâ tanımaktaydı.

Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarının kuzeybatısında dağınık Abhaz etnik yerleşimleri olmasına rağmen, XIX. yüzyıl ortalarında Abhazların yoğun olarak yaşadığı etnik bölge genellikle Hosta Nehri'ne (Hamış) kadar uzanıyordu. Hosta'dan Şahe Nehri'ne kadar Ubıhlar, Şahe'den kuzeybatıya doğru Anapa'ya kadar ise Şapsığlar ve Natuhaylar (Adıgelelerin etnografik grupları) yaşıyordu.⁴⁶

⁴⁶ **N.N. Rayevski** tarafından hazırlanan "Karadeniz'in Doğu Kıyısına Genel Bakış" // "Kubanskiye Oblastniye Vedomosti" Gazetesi, 1890, No: 47; **İnal-ıpa Ş.D.**, Abhazlar. s. 358.; **Berje A.** Kafkasya'daki Dağlı Halklara Kısa Bir Bakış. s. 274; **Filipson G.İ.**, Çerkesler, Kozaklar ve Adıgeler. Rusya Devlet Kütüphanesi El Yazması Bölümü, D.A. Milyutin Fonu. Dosya 169. Yaprak 38 arka. Bkz.: İnal-ıpa Ş.D. Abhazlar. s. 112, 358; **S.T. Ajüanba (Zvanba)**, Abhaz Etnografik Çalışmaları, Sohum, 1982. s. 5-6; **Uslar P.K.** Kafkasya Etnografisi. Abhaz Dili, Tiflis. 1887. İkinci Bölüm. Ubıh Dili Hakkında. s. 75; **Dyaçkov-Tarasov A.N.**, Gagra ve Çevresi. s. 363; **Fadeyev A.V.**, Batı Kafkasya'nın Özgürlük Hareketinde Ubıhlar // Tarih Derlemesi, 4, Leningrad, 1935. s. 136; **Bgajba H.S.**, Çalışmalar ve Araştırmalar, Sohum, "Alaşara", 1987, s. 156-157; **Şakirbay G.Z.**, Büyük Soçi'nin Abhaz Toponimleri, Sohum, 1978, s. 7, 15; **Kvarçiya V.E.**, Abhazya'nın Tarihi ve Çağdaş Toponimisi. Tarihsel-Etimolojik Araştırma, Sohum, 2006. s. 286; **İnal-ıpa Ş.D.**, Sadzlar. Tarihsel-Etnografik Denemeler, Moskova, 1995, s. 125, 128; **Dzidzariya G.A.**, **F.F. Tornau** ve XIX. yüzyıl Kafkas Materyalleri, s. 81, 106, 110.

XIX. yüzyıl ortalarında, Abhaz prensi Çaçba'nın otoritesinin kısmen veya tamamen geçerli olduğu "Büyük Abhazya", Bzıp Nehri'nden İngur Nehri'ne kadar uzanıyor ve birkaç bölgeye ayrılıyordu: Bzıp bölgesi (Bzıp ile Gumısta nehirleri arası), Guma (Gumısta ile Kodor arası), Abjua (Kodor ile Ohurey arası) ve Samurzakan (Ohurey ile İngur arası). Sahildeki "Büyük Abhazya"nın ötesinde, dağlık kesimde, Abhaz prensliğine nominal olarak bağlı Tzabal (Tsebelda) ve Dal (Kodor Nehri'nin orta ve yukarı kısımları ile yakın vadiler) ile Pshü (Bzıp Nehri'nin yukarı kısımları) bölgeleri bulunuyordu.⁴⁷ Bu bölge halkları, halk arasında şöyle anılır: Bzıpaa (Bzıplılar), Gumaa (Gumlular), Abjuua (Abjualılar), Mırzaakanaa / Samırzaakanaa (Murzakanlılar / Samurzakanlılar), Tzabalaa (Tzaballılar / Tsebeldalılar), Dalaa (Dalhılar), Pshüaa (Pshülılar).

"Küçük Abhazya"da, Bzıp Nehri'nden Hosta Nehri'ne kadar uzanan bölgede, Sadzlar (Caçaa) olarak bilinen ve aynı zamanda Asadzkuua veya Cikiler olarak da adlandırılan bir Abhaz etnografik grubu yaşırdı. Sadzlar, kendi içinde birçok küçük özgür prenslik, topluluk veya "cumhuriyet"e ayrılıyordu.⁴⁸ Sadzlar arasında en büyük topluluk, adı doğrudan Tsanba prens ailesiyle bağlantılı olan Tsan veya Tsandırış olarak kabul edilirdi. Bu topluluğun deniz kıyısındaki sınırı, Bzıp Nehri'nden başlayıp Haşupse Nehri'ne kadar uzanırdı. Tsandırış'ın kuzeybatısında, Haşupse Nehri'nden Mzımta Nehri'ne kadar olan bölge, Geç/Geçba⁴⁹ prens ailesinin yönetimi altındaki kalabalık Geç topluluğu tarafından işgal edilmişti. Adler Burnu'nda ise Ardba (Arıdba, Arındba) prensleri tarafından yönetilen büyük bir Arıd topluluğu yaşırdı. Kuzeyde ise

⁴⁷ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılda Abhazya'da Halk Ekonomisi ve Sosyal İlişkiler (1870 Köylü Reformu Öncesine Kadar), Sohum, Abhazya Devlet Yayınevi. 1958. s. 16-17; **İnalipa Ş.D.**, Abhazlar. s. 364-365.

⁴⁸ **Dzidzaria G.A.**, F.F. Tornau ve Kafkasya materyalleri, s. 105.

⁴⁹ **S.T. Ajüanba (Zvanba)**, Belirtilen eser, s. 9.

Tsvidjaa topluluğu bulunuyordu. Hamış topluluğu,⁵⁰ "dağın yamacında, denizin hemen üzerinde, aynı adı taşıyan nehir boyunca" yer alırdı. Topluluğun başında, Abhaz prens ailesi Hamış'ın bir temsilcisi bulunurdu. Özellikle, Tsanba, Geçba, Ardba ve Hamış gibi prens aileleri tarafından yönetilen kıyıdaki Sadz toplulukları hakkındaki bilgiler, 17. Yüzyılın ünlü Türk gezgini, coğrafyacısı ve tarihçisi Evliya Çelebi'nin eserlerinde korunmuştur.⁵¹ Tsanba ailesiyle bağlantılı olarak, kaynaklarda bahsedilen Çanda limanı, büyük olasılıkla deniz kıyısındaki Tsandırıps yerleşimiyle özdeşleştirilmelidir. Ardba ailesi ise modern Adler şehrinin adının etimolojisiyle bağlantılıdır. Özellikle, Türkler, Ardba prens ailesinin yönetimi altındaki bölgede yaşayan nüfusu Arıdlar, yani Ardba'nın insanları, "Ardbalar" olarak adlandırıyorlardı.

Haşupse Nehri'nin yukarısında, Tsandırıps topluluğunun üstünde, küçük bir Hışha⁵² topluluğu bulunuyordu. Haşupse (Hışha köyünün üstünde) ve Psou nehirlerinin yukarısında ise Aybga topluluğu yaşırdı.⁵³

Mzımta Nehri'nin yukarısında, nüfus açısından oldukça büyük bir Ahçıpsou topluluğu yaşırdı. S.T. Ajüanba (Zvanba)'nın verilerine göre, Ahçıpsouların 900'e kadar hanesi vardı.⁵⁴ Ahçıpsou, son derece avantajlı bir stratejik konuma sahipti, dağ yolları üzerinden Ubıhlarla ve daha sonra da kuzeybatı Çerkeslerle doğrudan bağlantı kuruyordu. Ayrıca, Ahçıpsou'dan Pıv Geçidi üzerinden, Sadzen'den Pshü topraklarına giden neredeyse tek ve oldukça uygun at yolunu geçiyordu ve daha da önemlisi, buradan "alışkın atlar" için Kafkas Sıradağları'nı aşarak Laba

⁵⁰ **Dzidzaria G.A., F.F. Tornau** ve Kafkasya materyalleri. s. 106; **S.T. Ajüanba (Zvanba)** Belirtilen eser, s. 7.

⁵¹ **Evliya Çelebi**, Belirtilen eser. s. 49-50.

⁵² **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser. s. 165.

⁵³ **Berge A.P.**, Belirtilen eser. s. 274.

⁵⁴ **S.T. Ajüanba (Zvanba)** Belirtilen eser. s. 8.

Nehri'nin (Abhazca Erih) yukarılarına, Abazalara giden bir patika uzanıyordu.⁵⁵ Aybgaa, Ahçıpsıaa, Çujguçaa (Tsvıdjaa) ve diğer dağlık ve sahil topluluklarını tanımlayan F. Tornau, *"Abhazlarla aynı soydan olan bu toplulukların onlarla aynı dili konuştuklarını ve ne yaşam tarzlarında ne de geleneklerinde bir farklılık göstermediklerini"* belirtmiştir.⁵⁶

Sosyal yapıya dair. Abhazyaya genelinde ve özellikle Abhaz-Rus ilişkilerinde karmaşık askeri-politik durumun oluşumunda, Abhaz ve Rus toplumlarının sosyal yapılarındaki farklılıklar belirli bir rol oynamıştır.

Yukarıda listelenen Abhazyaya'nın idari birimlerinin her biri, kural olarak, akıta ("акыта") / köyler olarak ayrılırdı. Akıta, yapısı gereği, birkaç yerleşimi -atsuta ("ацута"), ahabla ("ахабла")⁵⁷ - içeren bir kırsal topluluktu. Atsuta nadir durumlarda patronimik bir yerleşim olarak temsil edilebilirdi, ancak akıta-köy geleneksel olarak çok soylu bir yerleşimdi. Abhaz kırsal topluluğu, oldukça dikkat çekici bir şekilde, önemli sayıda basamağa sahip kendine özgü bir hiyerarjiyi temsil eden nüfusun tüm sosyal katmanlarını bir araya getiriyordu. Özellikle, bunlar prensler ah ("ах"), aynı zamanda atavad ("атавад") veya aamstadu ("аамстаду"). Abazinlerde, soylular aamsta ("аамста"); köylüler anxayü ("анхауы"), axuyü ("ахууы"), axaşüala ("ахашәала") ve diğer-

⁵⁵ A.g.e., s. 8-9.

⁵⁶ Dzidzaria G.A., Belirtilen eser, s. 105.

⁵⁷ Dzidzaria G.A., Abhazyaya'da Halk Ekonomisi ve Sosyal İlişkiler, s. 17; Aynı yazar, Reform Öncesi Dönemde Abhazyaya // Abhazyaya Tarihi, Ders Kitabı, Sohum, 1986. s. 72-73; İnal-İpa Ş.D., Abhazlar. s. 395, 396; Çamba R.K., Devrim Öncesi Abhazyaya'da Tarım ve Toprak İlişkileri, Tiflis, "Metsniereba", 1977. s. 89-91.

leri. "Atavad" terimi, Abhaz diline XIX. yüzyılın başlarında Gürcü dilinden girmiştir.⁵⁸ Gürcü tarihçi S. Kakabadze, bu terimin yayılmasını, Abhazya'nın yönetici prensi Safarbey (Giorgi) Çaçba'nın eşi Tamar Dadiani ve onun Megrelya'dan getirdiği "saray adamları" ("şinakmebi") ile ilişkilendirir.⁵⁹

Soylular ve köylüler arasında ara bir konumda, aşnaquma ("ашьнакума") Abhazya'nın yöneticisinin ve diğer bazı etkili prenslerin koruması olarak hizmet veren özgür köylülerin temsilcileri bulunuyordu. Bu terim de Gürcü kökenlidir (yukarıda bahsedilen "şinakmebi"den) ve Abhazya'da yayılma zamanı yine XIX. yüzyılın başlarına denk gelir.⁶⁰

Ülke nüfusunun en kalabalık katmanını köylüler oluşturuyordu. 1865 yılı verilerine göre, toplam nüfusun yaklaşık % 92'sini oluşturuyorlardı.⁶¹ Köylüler, sırasıyla, üretim araçlarına ilişkin nitelikleri, mülkiyet ve hukuki durumları açısından temel olarak "anxayü", "axuyü", "amatsurazku" ve "axaşüala" olarak ayrılıyorlardı. Köylülerin büyük çoğunluğunu ve dolayısıyla Abhazya'nın tüm nüfusunu anxayü oluşturuyordu. Samurzakanda onlara ayrıca "piyoş" (пиош) denirdi ve Abazinler arasında "axayü" (ахауы) olarak biliniyorlardı.⁶²

Sayıda az olan "axuyü" kategorisi, aynı zamanda "agrwa" (Megrel)⁶³ olarak da adlandırılır, Abhazya'da gerçek anlamda serf köylüleri temsil ediyordu. Miras hakkıyla bir toprak parçasına sahip olan axuyü, feodale

⁵⁸ **Lavrov L.İ.**, Abazalar, KES, No: 1, 1955, s. 20; **Kakabadze S.**, Gürcistan Tarihi, 1783-1921, Tiflis, "Nekeri" Yay., 1997. s. 165 (Gürcüce).

⁵⁹ **Kakabadze S.**, Belirtilen eser. s. 165.

⁶⁰ **A.g.e.**

⁶¹ **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser, s. 146.

⁶² **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser, s. 182.

⁶³ **İnal-İpa Ş.D.**, Abhazlar, s. 513.

onun malikanesinde çalışma ve aynı, bazen de nakdi kira ödeme yükümlülüğü altındaydı.⁶⁴

Köylülüğün daha da alt katmanını, "amatsurazku" ("аматсуразкы") – "hizmet etmekle yükümlü" ve "azatlar" oluşturuyordu. Toplumda oldukça az sayıdaydılar ve çok az öneme sahiptiler.

Abhazya'nın sosyal yaşamında, baskınlar veya savaşlar sırasında esir alınan ve ev hizmetlisi olarak kullanılan kişiler de kaydedilmiştir. Bunlar axaşüala (ахашәала), "atü" ("атәы") adları altında biliniyorlardı. Belirli bir süre sonra onlara toprak tahsis edilir ve böylece serf köylüler kategorisine geçirilirlerdi.

Köylülerin mülkiyet ve hukuki durumlarının tanımındaki çelişkilere rağmen, köylü reformu öncesinde özellikle onları araştıranlar da dahil olmak üzere birçok yazar, Abhazya'daki köylülerin, özellikle de ülke nüfusunun yaklaşık 2/3'ünü oluşturan anxayü kategorisinin, fiilen özgür insanlar olduğu sonucuna varmıştır. "Anxayüler (piyoş) tamamen özgür insanlar olup, kişisel ve mülkiyet haklarından tam olarak yararlanmaktadır"⁶⁵ şeklinde bir tespit yapmıştır. Bu nedenle bazı yazarlar onları bu kelimenin alışıl gelmiş anlamında "köylüler" olarak değil, "köy sakinleri" veya sadece "özgür sakinler" olarak adlandırmışlardır. A.P. Çerepov'un ifadesiyle, anxayü "Abhaz toprağının tuzudur".⁶⁶ Abhazya'nın son yöneticisinin oğlu, yazar G.M. Çaçba ise anxayü'yü "özgür çiftçiler"⁶⁷ olarak adlandırmış ve geçmişte "*soylular ve köylüler dostane bir*

⁶⁴ **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser, s. 284, 294.

⁶⁵ **Fadeyev A.V.**, XIX. yüzyılın İlk Çeyreğinde Abhazya // Odessa Devlet Üniversitesi Çalışmaları, Cilt I, Odessa, 1939, s. 121.

⁶⁶ **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser, s. 182.

⁶⁷ **Şervaşidze G.M.**, Tarih Böyle mi Yazılır? (Editöre Mektup) // "Zakavkazye" Gazetesi, 6 Haziran 1910, No: 126.

şekilde, karşılıklı saygı içinde yaşadılar" diye vurgulamıştır.⁶⁸

Bununla birlikte, anxayü'nün bir kısmının yine de feodal beylerine karşı çeşitli angaryalar, Türkiye ve Rusya'dan alınan "gönüllü bağışlar" şeklinde belirli yükümlülükleri olduğu inkar edilemez.⁶⁹ Ancak A.N. Vvedenski'nin iddiasına göre, bu kısmen "Büyük Abhazya" için geçerliydi, ki bu, hiçbir görev yapmayan ve "Abhaz kabile toplumlarının yaşam tarzının örnekleri" olan kıyıdaki Sadzlar, Pshülılar ve Ahçipsılalar için söylenemezdi.⁷⁰ Aynı şekilde "Büyük Abhazya"da, her türlü angaryadan muaf olan anxayüler, "saf köylüler" olarak adlandırılan anxayütskialar (анхауыцкба) bulunuyordu. Dahası, birçok durumda kendileri serf sahibiydiler.⁷¹

Kırsal topluluğa axılapşü (ахылапшы) "koruyucu", "patron" başkanlık ederdi. "Koruyucu" görevini hem Abhaz feodal ve soylu ailelerinin temsilcileri hem de özgür topluluk üyelerinin temsilcileri üstlenirdi. Tesadüf değildir ki, Abhazya'da köylü reformu projesini hazırlayan Sohum Sınıfsal-Toprak Komisyonu, Abhazca "akita" kelimesinin aynı anda hem köyü hem de "belirli bir kişinin, belirli bir ailenin, tavad veya aamısta'nın baskın etkisi ve önemine sahip" bir topluluğu ifade ettiğini belirtmiştir.⁷² Komisyon başkanı A. P. Çerepov, axılapşyü'nün "ittifakı korumak için önlemleri tartışmak üzere toplantılar (aizara) düzenlemek, baskınlara önderlik etmek", halk mahkemesini organize etmek vb. ile yükümlü olduğunu düşünüyordu. Ancak aynı zamanda, çok

⁶⁸ Şervaşidze G.M. Gudauta Bölgesi Tarım Uzmanı General Yefremov'a Açık Mektup // "Sohumski Vestnik" Gazetesi, 29 Mart 1917, No: 62.

⁶⁹ Dzidzaria G.A., Belirtilen eser, s. 183.

⁷⁰ [Vvedenski A.N.] Abhazlar (Azeğa), N. Dubrovin'in "Kafkasya ve Sakinleri Üzerine Deneme" Eseri Üzerine // Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gorcakh (SSKG), Cilt VI, 1872, Bölüm I, s. 22, dipnot 26.

⁷¹ İnal-İpa Ş.D., Abhazlar, s. 507.

⁷² Dzidzaria G.A., Belirtilen eser, s. 142, 144; Çamba R.K., Devrim Öncesi Abhazya'da Tarım ve Toprak İlişkileri, s. 93.

önemli olan, en yüksek sınıfın bile bir temsilcisi olan axılapşyü'nün hakları sınırlıydı, çünkü o akıta'da ilk kişi olsa da sadece "eşitler arasında birinci" idi.⁷³

Bu nedenle aynı Toprak Komisyonu, Abhazya'da en yüksek sınıfın, yönetici de dahil olmak üzere, iktidarının halkın "yaşam deneyimi" ile oluşturulmuş "toplumsal düzen" ile sınırlandırıldığını hayretle belirtmiştir. "Bir yandan, -belgede şöyle deniyor- yöneticinin iktidarı ve sınıfların hiyerarşisi vardı, bu da ülkenin kurumlarına feodal bir karakter kazandırıyordu; diğer yandan ise halkın deneyimi, yaşamıyla oluşturulmuş, feodalizme aykırı, onu sınırlandıran, yöneticinin gücüne ve üst sınıfların keyfiliğine sınırlar koyan bir toplumsal düzen vardı..."⁷⁴

Bununla birlikte, kaynaklara göre, kırsal topluluklar arasında yönetim ve toplantılarda karar alma alanında yine de belirli farklılıklar gözlemlenebiliyordu. Muhtemelen bu nedenle General S.M. Bronevski, Abhaz topluluklarını "aristokratik" ve "demokratik"/"özgür topluluklar" olarak ikiye ayırmıştır.⁷⁵ Ancak, 19. yüzyılın 50'li yıllarının başında, Amiral L. M. Serebryakov, istisnasız tüm Abhaz bölgelerinin yönetim biçimini "aristokratik", Ubıh ve Adigelerinkini ise "demokratik" olarak nitelendirmiştir.⁷⁶

XIX. yüzyılın ilk yarısında, reform dönemine kadar "akıta", "dağ feodalizmi"⁷⁷ koşullarında ülkenin toplumsal düzeninin kendine özgü bir mini-idari, sosyo-ekonomik ve kültürel çekirdeği idi. Bu birliğin ve nüfusun farklı katmanları arasındaki "yumuşak" ilişkilerin temelinde,

⁷³ **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser, s. 143.

⁷⁴ **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser, s. 141.

⁷⁵ **Bronevski S.M.**, s. 39-40.

⁷⁶ **AKAK** (Akty Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissii), Cilt X, s. 233.

⁷⁷ **Açba (Ançabadze) Z.V., Robakidze A.I.**, "Kafkas Dağ Feodalizminin Doğası Üzerine", İber-Kafkas **Dilbilimi**, Cilt XVIII, Tiflis, 1973, s. 111-127.

tolumsal toprak kullanım biçimi yatıyordu: Bir yanda, tüm toplum katmanlarının ortak mera ve ormanlardan yararlanması; diğer yanda, nüfusun büyük çoğunluğunun miras yoluyla sahip olduğu bahçeli evler, tarlalar vb.⁷⁸ En önemlisi, bu "köylü mülkleri" asla yeniden dağıtılamazdı.⁷⁹

Gözlemcilerin de belirttiği gibi, Abhazya'da feodal toprak mülkiyeti yoktu; özgür köylüler (anxayü), ev bahçelerinin fiilen sahibiydi. Geleneksel Abhaz hukuku, her bireyin malını dokunulmaz kabul ederdi. F. Zavadski'nin⁸⁰ yazdığı gibi: *"Herkesin malı dokunulmazdı. Ne yönetici ne de diğer efendiler, hiçbir suç gerekçesiyle tebaalarının mallarını alamazdı. Mallar, en uzak akrabalar bile olsa, mirasçılara kalırdı."* Başka bir deyişle, Abhazya'da klasik anlamda serflik yoktu.⁸¹ Toplumsal çelişkilerin yumuşatılmasında, komşular arası dayanışma, feodaller ile köylüler arasındaki süt akrabalığı (atalık kurumu) ve geleneksel hukuk belirleyici rol oynuyordu.⁸² Akademisyen G.A. Melikişvili'nin ifadesiyle: *"Dağlı feodaller toprağa ve 'ruhlara' sahip değildi; öncelikle askeri ve yönetsel işlevleri yerine getiriyorlardı."*⁸³

Üretim araçlarının (özellikle toprağın) nispeten adil dağılımı, Abhazya'da istikrarlı bir sosyal yapı oluşturmıştu. Topluluk üyeleri arasındaki ilişkilerde insan hakları, onur ve saygı ön plandaydı. İnsanlar

⁷⁸ **Gunia Ç.H.**, "Abhazya'da Toprak Kullanımı", Sohum, "Alaşara", 1972, s. 84.

⁷⁹ **Von-Derviz N.V.**, "Sohum Bölgesi (Eski Bir Ormancının Notları)", ZKOİRGGO, Kitap XXV, Sayı 8, Tiflis, 1906, s. 30.

⁸⁰ **Zavadski F.**, "Abhazya ve Tzabal", "**Kavkaz**" **Gazetesi**, 1867, No. 60.

⁸¹ **Avaliani S.L.**, "Transkafkasya'da Köylü Sorunu", Odessa, 1913, Cilt II, s. 70; **Fadeyev A.V.**, "1870 Reformu Öncesinde Abhaz Toprak Sahibinin Ekonomisi ve Malikanesi", Abhazya Tarihine Dair Materyaller, Sohum, 1939, s. 120-121; **Lakoba S.Z.**, "Abhaz Yaşamının Görünümü", Abhazya Tarihi, Sohum, "Alaşara", 1991, s. 163.

⁸² **Gunia Ç.H.**, Belirtilen eser, s. 11.

⁸³ **Melikişvili G.A.**, "Klasik ve Ortaçağ Kafkas Dağ Topluluklarının Niteliği Üzerine", "**SSCB Tarihi**", 1974, No. 6, s. 51.

sosyal kökenlerine değil, yaşam tarzlarına ve liyakatlerine göre değer gördü. Çağdaşların da vurguladığı gibi: *"Abhazya'da özel bir saygınlık, kişisel erdemler, bilgelik veya yaşlılık nedeniyle kazanılırdı. Öyle ki, yaşlı bir köylünün sözü, genç ve deneyimsiz bir prensin sözünden çok daha ağır basardı."*⁸⁴

Köylü sınıfından ömür boyu görev yapan arabulucu yargıçlar (anıha-zfaz) seçilirdi. Bunlar, "yemin etmiş, hitabet yeteneği, adaleti ve halkın güvenini kazanmış kişiler"⁸⁵ olarak, hem cezai hem de medeni davalara bakardı. Halk meclislerinde tüm toplumsal meseleler tartışılır; alt sınıfların temsilcileri de sürece katılırdı.⁸⁶

Kırsal topluluğun yaşamına hemen hemen tüm toplum kesimlerinin aktif katılımı, halkın seçilmiş temsilcilerinin tarafsız ve objektif hizmeti, halkın kendi geleneklerine, törelerine ve atalarının örfi hukukuna olan bağlılığı ve derin saygısı, büyük ölçüde toplumdaki hukuk düzenini ve üyelerinin yüksek ahlaki saflığını belirlemiştir. *"Sivil yaşam konusunda Abhazlar, eski geleneklere ve kökleşmiş adetlere bağlıdır. Ahlaki açıdan Abhazlar, savaşırlıkları ve misafirperverlikleriyle öne çıkar..."*⁸⁷ Dikkat çekicidir ki, *"yerli Abhaz yasaları... gücünü yitirmeye başlamadan önce, Abhazya'da hırsızlık bir ahlaksızlık olarak görülür,*

⁸⁴ Çernişev K., "Abhazya Üzerine Bir Kez Daha", "Kavkaz" Gaz., 1854, No. 83.

⁸⁵ Aynı yer.

⁸⁶ Esadze S., "Abhazya Özerkliğinin Kaldırılışının 40. Yılı", "Tiflis Listesi" Gazetesi, 1904, No. 267; Aşxatsaa S., "Eski Abhazya'da İç Yönetim", "Sohum Listesi" Gazetesi, 1912, No. 196; Aça (Ançabadze) Yu.D. "Kafkasya'da Ostracism", Sovyet Etnografyası, 1979, No. 5; Guajba A.H. "Abhaz Örfi Hukukunun Halk Diplomasisindeki Rolü", Irvine, 1999, s. 59-109; Bartsuts M.M. "Abhaz Geleneksel Hukukunda Çatışma Çözümü", Irvine, 1999, s. 38-54; Damenia O.N. "Kafkas Kültüründe Halk Diplomasisi", Irvine, 1999, s. 131-142; Kavşibaya L.L. "18-XIX. yüzyıllarda Abhaz Örfi Hukuku", N. Novgorod, 1999 (Doktora Tezi); Kamkiya B.A., Kamkiya F.G., "Örfi Hukukta Statü Sorunları (Abhazya Örneği)", Soçi, 2001; Ayüdzba V.V. "18-XIX. yüzyıllarda Abhaz Geleneksel Mahkemeleri", Sohum, 2008 (Doktora Tezi).

⁸⁷ "Rus Malulu" Gazetesi, 10/22 Eylül 1866.

nadiren yaşanırdı.⁸⁸

"Akıta"nın ve genel olarak Abhaz toplumunun üyelerinin hak ve özgürlükleri alanında, kadının onurlu konumu dikkat çeker; kadın imgesi ana-vatanla özdeşleştirilmiştir.⁸⁹ Kadın, erkeklerle eşit şekilde ailevi ve toplumsal sorunların çözümüne katılırdı. *"Kadının bu kadar saygı gördüğü ve bu kadar özerk olduğu pek az yer vardır... Aile düzenini sürdürme gibi temel görevinin yanı sıra, her zaman halkının siyasi ve toplumsal yaşamına katılmıştır."*⁹⁰ F. Vasilkov'un düşüncesine göre, *"kadınlara ve çocuklara davranış konusunda Abhazlar, yalnızca Kafkasya'nın tüm halkları arasında değil, belki de Avrupa'nın birçok medeni sakininden bile üstündür. Dünyada hiçbir kadın, Abhaz kadını kadar saygı görmez."*⁹¹

Ayrıca, asırlar boyunca geliştirilen Abhazların hoşgörüsü de dikkate değerdir.⁹² Bu hoşgörü, özünde tek tanrılı olan geleneksel dinin yanı sıra Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerin mensuplarına karşı da gösterilmiştir.⁹³ Bazı yazarların Abhazları "Hristiyan-Müslüman-pagan" olarak adlandırması hiç de tesadüf değildir. 1866 yılında "Rus İvalid" gazetesinde şöyle bir ifade yer almıştır: *"Abhazlar, Abazin kabilesiyle ortak bir dil konuşurlar; bu dil diğer dağ lehçelerinden farklıdır. Müslümanlığı ve kısmen Ortodoks inancını benimserlerken, aynı zamanda pagan ritüellerine de bağlı kalırlar... Din, Abhazya sakinleri arasında hiçbir şekilde ayrım yaratmaz. Çoğu kez bir ailede hem Hristiyanlar hem de*

⁸⁸ Çernişev K., Adı geçen eser.

⁸⁹ K. Çernişev'in A.P. Berje'ye mektubu "Abhazya Üzerine Bir Kez Daha" // "Kafkas" Gazetesi, 1854, № 82.

⁹⁰ V.Ç., Abhaz Kadını // "Kafkas" Gazetesi, 1885, № 62.

⁹¹ Vasilkov F., Kafkas ve Sakinleri, Moskova, 1919. s. 54.

⁹² Krilov A. B., Abhazların Dini ve Gelenekleri, Moskova, 2001. s. 341.

⁹³ Maçavaryani K.D., Sohum ve Abhazya // "Tiflis Haberleri" Gazetesi, 1879. № 250; Aynı yazar, Abhazya'nın Dini Durumu // "Kutais Haberleri" Gazetesi, 1889, № 22, 24.

*Müslümanlar bulunur ve birbirleriyle tam bir uyum içinde yaşarlar.*⁹⁴ V. İ. Nemiroviç-Dançenko'nun yerinde ifadesiyle, *"Abhaz evinde aynı anda hem Müslüman, hem Hristiyan, hem de pagan olabilir. Muhammed'in inancının yanında haça saygı gösterir, Meryem Ana ve Aziz Yorgi'ye dua eder ve eski pagan tanrılarına da bağlılığını sürdürür.*⁹⁵ Abhazya'da ceza olarak idamın bulunmaması da, genel olarak Abhaz toplumunun ve özelde örfi hukukun insancıl yapısını gösterir.⁹⁶ Asırlar süren tarih boyunca, halk kültürünün temelini oluşturan gelenekler geliştirmiştir; bu gelenekler onun adetlerinin ve ritüellerinin temelidir.⁹⁷

Gerçek sosyal zeminde oluşturulan ve yüzyıllarca sınanan ulusal adetler, ritüeller ve gelenekler, Abhaz yaşam tarzının (*abzazaşa*) temelini oluşturmuştur. Halk arasında "apsuara" (*añcyapa*) terimiyle bilinen bu yaşam tarzı, toplumda ve özellikle aile hayatında evrensel ve herkesçe saygı gören bir fenomen olarak, genç neslin eğitiminde, Abhaz etnik kimliğinin ve ulusal bilincinin korunup geliştirilmesinde hem geçmişte hem de günümüzde öncü bir rol oynamıştır.⁹⁸

⁹⁴ "Rus Malulü" Gazetesi, 10/22 Eylül 1866.

⁹⁵ **Nemiroviç-Dançenko V.İ.**, Şahin Yuvaları, Moskova, 1917. s. 20.

⁹⁶ **Çernişev K.**, Abhazya Hakkında Daha Fazla // "Kafkas" Gazetesi, 1854, № 82.

⁹⁷ **Çibirov L.A.**, Osetlerin Geleneksel Manevi Kültürü / Y.Yu. Karpov editörlüğünde. – Moskova: Rusya Siyasi Ansiklopedisi (ROSSPEN), 2008. s. 594.

⁹⁸ Detaylar için bkz.: **İnal-İpa Ş.D.**, Abhaz Görgü Kuralları Üzerine Denemeler, Sohum, 1984; **Aynı yazar.** Abhaz Halk Kanunu "Apsuara"nın İncelenmesi // "Abaza" Dergisi, 1996, № 2; **Kviksiniya M.B.**, "Apsuara" Sistemi ve Ulusal Karakter Arasındaki İlişki Üzerine // "Abhaz Üniversitesi" Gazetesi. 24 Mayıs 1991; **Haşig N.Ç.**, Apsuara, Sohum, 1994 (Abhazca). **Çitaşeva R.G.**, Apsuara: Abhazların Ahlaki Eğitiminin Temeli, Gagra, 1996; **Kupraa A.E.**, Apsuara-Abhazların Geleneksel Kültürü, Krasnodar, 2002; **Biguaa V.A.**, Yüzyılın Sonunda, (Abhazya Tarihi. Ulusal edebiyat ve kültür. Apsuara'nın kaderi. Hristiyanlık, İslam ve paganizm), Moskova, "Acent" Ltd. 1996; **Hagba L.R.**, Abhazca ve Abazaca dillerindeki temel dil-kültür kavramları (deyimler üzerine bir inceleme). Filoloji bilimleri doktora tezi özeti., Nalçık, 2006; Apsuara, etnosentrik bir plan olarak "Abhazlık", Çerkeslerin "Adıgaghe" (kelime anlamıyla "Çerkeslik") kavramına yakınlık gösterir. Ayrıntılar için bkz.: **Bgajnikov**

T. Lapinski'ye göre, Abhazların medeniyet karakteri, onların Hint-Avrupalılarla olan akrabalığını doğrulamaktadır: "Kişisel onurlarını ve bağımsızlıklarını korurlar, aile ilişkilerinde samimidirler, anavatanlarına bağlıdırlar, yüksek bir cesarete sahiptirler ve gereksiz kan dökmekten nefret ederler..."⁹⁹

"Dağ feodalizmi" meselesine gelince, özellikle Abhazya'da (ve genel olarak Kafkasya'nın diğer dağlık bölgelerinde)¹⁰⁰ klasik anlamda serfliğin olmaması, bu "tamamlanmamış", "donmuş" ya da "demokratik feodalizm" denilen sistemin, Yüzyıllar boyunca dış tehditlerle mücadele eden Kafkas halklarının içinde bulunduğu aşırı askeri-politik durumun bir gereği olarak ortaya çıktığını açıklar. XVII. Yüzyıl İtalyan

B.H., Çerkes Görgü Kuralları, Nalçık, 1978; **Aynı yazar**, İnsancıl etnolojinin temelleri, Moskova, Rusya Halklar Dostluğu Üniversitesi Yayınları, 2003 ve diğerleri.

⁹⁹ **Lapinski T.**, Kafkas Dağ Halklarının Rusya'ya Karşı Kurtuluş Savaşı. Prof. G.A. Dzidzariya'nın Kişisel Arşivi, Merkez Devlet Arşivi. F.833. № 10, s.106 – 110. 1940.

¹⁰⁰ **Kosven M.O.**, Kafkas Dağ Halklarının Toplumsal Yapısına Dair Sorunlar. SE, 1951, № 1; **Magomedov R.M.**, Dağıstan'ın XVIII – XIX. Yüzyıl Başlarındaki Toplumsal-Ekonomik ve Siyasi Yapısı, Mahaçkale, 1957; **Fadeev A.V.**, Sovyet Tarihçilerinin Yeni Çalışmalarında XVIII – XIX. Yüzyıl Kafkas Dağlılarının Sosyal Yapısına Dair Sorular // VI. – M. 1958, №5; **Hashaev H.M.**, XIX. Yüzyılda Dağıstan'ın Toplumsal Yapısı, M. 1961; **Gardanov V.K.**, Adige Halklarının Toplumsal Yapısı, M., 1967; **Mamakaev M.A.**, Çeçen Taypının (Klan) Çözülme Dönemi, Grozni, 1973; **Anchabadze Z.V., Robakidze A.İ.**, Kafkas Dağlı Feodalizminin Doğası Üzerine // "İber-Kafkas Dilbilimi". C. XVIII. – Tiflis, 1973. s. 111-127; **Robakidze A.İ.**, Kafkasya'da Dağlı Feodalizminin Bazı Özellikleri // SE. 1978, № 2, s. 15-24; **Melikishvili G.A.**, Transkafkasya'nın Eski ve Ortaçağ Kuzey Kafkasya Dağlı Sınıf Topluluklarının Karakteri Üzerine // "SSCB Tarihi", 1974, № 6; **Kaloev B.A.**, M.M. Kovalevski ve Kafkas Dağ Halkları Üzerine Araştırmaları, M., 1979; **Aynı Yazar**, Kuzey Kafkasya Halklarının Tanımı, M., 1981; **Karpov Y.Y.**, XVIII – XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Kafkasya'nın "Özgür" Toplulukları, (Erken Sınıf İlişkilerinin Oluşumunda Ataerkil-Klan ve Topluluk Kurumlarının Rolü Üzerine) // Tarih Bilimleri Adaylık Tezi Özeti, L., 1984; **Aynı Yazar**, Dağlılara Bakış. Dağlardan Bakış: Dağıstan Kültürünün Dünya Görüşüne Dair Yönleri ve Sosyal Deneyim. St. Petersburg: Petersburg Şarkiyat, 2007; **Meretukov M.A.**, Adigelerde Köy Topluluğunun Yaşam Tarzı ve Normatif-Örgütsel İşlevleri // Adige Kültürü ve Yaşam Tarzı. Etnografik Araştırmalar, Sayı VII, Maykop, 1988.

yazarı Arcangelo Lamberti şöyle yazmıştır: *"Abhazlar, saldırı beklerken genellikle zırh giyerek, mızrakları ellerinde, kalkanlarını başlarının altına koyarak ve eyerli atlarını yataklarının yanına bağlayarak uyurlardı."*¹⁰¹ "Karadeniz Habercisi" gazetesi ise şu gözlemi paylaşmıştır: *"Abhazın silahlı bir şekilde düşmanı karşılama ya da bizzat saldırıya geçme konusundaki daimi hazırlığı, hem barışçıl yaşamını hem de her an beklenmedik bir olayla kesintiye uğrayabilecek sıradan uğraşlarını engeller..."*¹⁰²

Abhazya'nın bazı bölgelerinde yönetici otoritesinin zayıflığı (hatta bazen sadece nominal oluşu), halkı, "iç ve dış güvenliği sağlamak amacıyla güçlerini birleştirmeye ve uzun zamandır, yerleşik, karşılıklı ilişkilere dayanan kendi iç yaşamını sürdüren birlikler veya topluluklar (akıta) oluşturmaya" zorlamıştır.¹⁰³ Başka bir deyişle, serflik sisteminin aksine (ki serflikte toplum üyeleri arasındaki ilişkiler, kendini savunma dahil büyük ölçüde feodallerin korkusu ve şiddeti üzerine kuruluydu), "dağ feodalizmi" toplumunda insanların nispeten eşit haklara ve yaşam koşullarına sahip olması, bu toplumun üyelerinin, ailelerinin ve genel olarak halkın dış düşmana karşı etkili bir şekilde kolektif savunma yapabilmesi için elverişli bir sosyo-ekonomik ve moral-psikolojik zemin yaratıyordu. Genellikle ihtiyaç duyulduğunda, her Abhaz ailesi hiçbir zorlama olmaksızın bir ya da iki savaşçı çıkarırdı, çünkü vatani savunmak bir Abhaz için en önemli, en onurlu ve kutsal görev sayılırdı. P. Çaraya şöyle yazmıştır: *"Abhaz, gerçekten güzel olan ülkesini kendinden vazgeçecek kadar sever... Abhazın anlayışına göre, Apsnı'dan daha iyi bir ülke yoktur. 'Tanrı Apsnı'yı korusun' ifadesi, bir Abhaz'ın dilinde neşede de kederde de sürekli yankılanır."*¹⁰⁴ O. Spencer'ın aktardığına

¹⁰¹ **Ar. Lamberti**, Megrelya Tasviri, İtalyanca'dan Gürcüce'ye çeviren A. Çkonıa, Tiflis, 1938, İkinci baskı, s. 168 (Gürcüce).

¹⁰² Kan Davası, Adliye kroniklerinden / Gaz. "Karadeniz Habercisi", 1899, № 2.

¹⁰³ **Dzidzaria G.A.**, Halk Ekonomisi ve Sosyal İlişkiler, s.142.

¹⁰⁴ **Çaraya P.**, Abhazya ve Abhazlar (Etnografik Tasvir) // Gaz. "İveria", 1888, № 167 (Gürcüce).

göre, Çerkesler ve Abhazlar *"ruhen asla yıkılmazlar, rüşvet onlara işlemez, anavatanlarının bağımsızlığını hiçbir şeyle değişmezler."*¹⁰⁵ Ayrıca şunu eklemiştir: *"Onlar yüksek ahlaklı ve misafirperverdirler, ancak aynı zamanda özgürlüklerine yönelik en ufak bir tehdide karşı da son derece uyanıktırlar."*¹⁰⁶

Yeni bir topluluk üyesi için ilk ve en önemli şart, topluluk kurallarına uyma, birliği koruma ve aynı zamanda bu korumadan yararlanma esasına dayanan bir yemin etmektir.¹⁰⁷ Üstelik topluluk, genellikle "kaçakları ve hoşnutsuzları" kabul ederek üye sayısını artırmaya ve böylece askeri gücünü çoğaltmaya, topluluk üyelerinden oluşan savaş birliklerini -"amtsaxara" (амцaxapa)- güçlendirmeye istekliydi.¹⁰⁸

G.A. Dzidzaria, toplumsal düzenin korunmasında iç faktörlerin rolüne dikkat çeker. Örneğin, yaylacılık; ilkbahar ve sonbaharda sürülerin dağ yollarından uzun mesafelere götürülmesi ve köylerden uzak yaylalarda otlatılması, köylülerin topluluk halinde birleşmesini gerektiriyordu.¹⁰⁹ Bu koşullarda, bir dağlı topluluk olmadan tamamen savunmasız kalırdı ve bu durum, A.V. Fadeyev'in de daha önce belirttiği gibi, "Kafkas dağlarında toplumsal düzenin sürekliliğinin başlıca nedenlerinden biri" idi.¹¹⁰

Bu bağlamda, 5 Ağustos 1861 tarihli Çerkes Meclisi Bildirisi'nde (Abhazların aktif katılımıyla) geçen "arrarxey yönetimi" terimi dikkat çekicidir. Ş.D. İnal-İpa'nın tanımına göre, Abhazca "ar" "ordu", "arra" kelimesi kelime anlamıyla "askeri", "askerlik", "xı" ("axı") ise "baş",

¹⁰⁵ Koch K. ve Spencer O., Adı geçen eser, s. 149.

¹⁰⁶ Aynı yer.

¹⁰⁷ Dzidzaria G.A., Adı geçen eser. s. 142. 4 Aynı yerde.

¹⁰⁸ İnal-İpa Ş. D., Abhazlar. s. 417.

¹⁰⁹ Dzidzaria G.A., Adı geçen eser. s.143.

¹¹⁰ Fadeyev A.V., Kafkas Dağlılarının Sosyal Yapısına Dair Sorular... s.135.

"önder" demektir.¹¹¹ Görünüşe göre, burada siyasi ve askeri otoritelerin tek bir kişide birleştiği Abhaz geleneksel yönetim sisteminin yeniden canlandırılması söz konusuydu.¹¹²

Bununla birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki, Abhazya toprakları küçük prensliklere ve kırsal topluluklara bölünmüş olsa da, Abhaz halkı (hatta ülkenin bölünmesine önayak olan prensler ve soylular dahil) bu parçalanmış birimleri, tek bir devlet çatısı altında Apsını olarak görüyordu. R. de Skassi'nin ifadesiyle, *"Abhazya'yı aralarında paylaşan" prensler ve soylular, topraklarının mutlak hakimi olduklarını düşünmezlerdi; Çaçba (Şervaşidze) hanedanının en büyüğü olan Prens Safırbey'i yönetici olarak tanırlardı.*"¹¹³ 1869 yılında Kafkas Dağlık Yönetimi Başkanı D.S. Staroselski tarafından imzalanan, Abhazya'daki sosyal ve toprak ilişkilerine dair kısa bir notta şöyle denmektedir: *"Abhazya ve Samurzakan'ın toplumsal düzeninin temelini, bu ülkelerin bölündüğü birçok birlik oluşturmuştur. Bu birlikler, kabilesel açıdan ak-raba olup uzun süre Çaçba (Şervaşidze) ailesinin iki kolundan gelen hükümdarların yönetimi altında tek bir siyasi bütün teşkil etmişlerdir."*¹¹⁴

Böylece, Abhazya'nın feodal düzeni, demokratik özgür toplumlarla yakından bağlantılı olan Ubıh-Adıge dünyasından keskin bir şekilde farklıydı. Bu sistem, Rusya'nın, Megrelya'nın ve Gürcistan'ın diğer bölgelerindeki feodal sistemden de ayrışıyordu; zira oralarda serflik en sert despotik biçimlerde uygulanıyordu.¹¹⁵

XIX. yüzyıl yazılı kaynaklarında (hatta muhtemelen 20. yüzyılda bile), Abhaz toplumunun etno-sosyal yapısını tanımlarken, Sadzlar,

¹¹¹ İnal-ipa Ş.D., Sadzlar. s. 41-42.

¹¹² Aynı yer. s., 43.

¹¹³ AKAK, Cilt VI, Kısım I. Tiflis, 1874. s. 658.

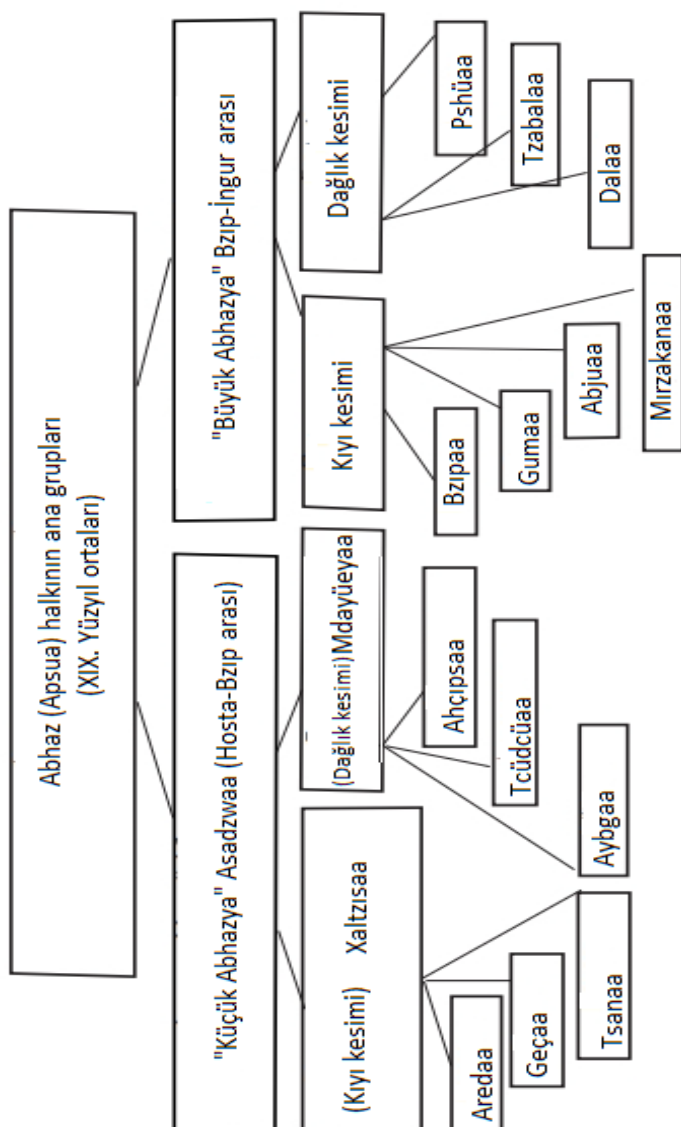
¹¹⁴ Dzidzariya G. A., Belirtilen eser. s. 142.

¹¹⁵ Aynı yer.

Gumalılar, Samurzakanlılar, Pshülılar, Dallılar, Tzaballılar gibi tek tek Abhaz etnografik grupları veya bölgesel topluluklar sıklıkla, yanlışlıkla veya kasıtlı olarak "kabile" olarak adlandırılıyordu.

Aynı şekilde, belirli aileler için de "klan" terimi kullanılıyordu. Bu durum, Kafkasya'nın diğer dağlı halkları için de geçerliydi. Ancak bu terimlerin katı bilimsel tanımlarına bakıldığında: Kabile, ortak bir atadan gelen ve akrabalık bağlarıyla birbirine bağlı insanlardan oluşan antik bir etnik topluluk biçimidir. Klan ise, ana veya baba hattından gelen kan bağına dayalı bir gruptur.¹¹⁶

¹¹⁶ **Morgan L.H.**, İlkel Toplum. – Moskova, 1936; Tylor E. B. İlkel Kültür. Moskova, 1989; **Kosven M.O.**, İlkel Kültür Teorisi Üzerine Denemeler. – Moskova, 1957; **Andreyev I.L.** İnsan ve Toplumun Kökeni, Moskova, 1988; **Semenov Yu.I.**, İnsanlık Nasıl Ortaya Çıktı, Moskova, 2002.

Bu terimlerin Kafkas halklarına veya onların etnik birimlerine uygulanması, bir yandan tarih bilgisinin yetersizliğiyle açıklanabilirken, diğer yandan sömürgeci Çarlık politikasını meşrulaştırma çabası olarak görülebilir. Bu politikaya göre, bu halklar sözde "ilkel kabile düzeni" aşamasında kalmış olarak gösteriliyordu. Oysa gerçekte, örneğin Abhazlar, 1500 yıldan fazla bir süredir feodal bir düzende yaşayan, özel bir biçim olan "dağ feodalizmi" evresinde bulunan ve Kafkasya'da güçlü bir feodal devlet (Abhaz Krallığı) kurmuş bir halktır.

Abhazya'nın belirli bölgelerindeki nüfusun kabileler olarak sınıflandırılması yanlıştır, çünkü bunlar etnografik gruplar veya bölgesel topluluklardı. Bu topluluklar da kendi içlerinde kırsal bölgesel topluluklara -akıtalara, (yani köylere)- ayrılıyordu. Akıtalarda "klanlar" değil, aileler işlev görüyordu. Muhtemelen, kitlesel sürgünlerden önce, tarihi Abhazya topraklarında yaşayan Abhazlar (Apsualar) şu etnografik gruplardan veya bölgesel topluluklardan oluşuyordu: Sadzlar (Arıdlar, Geçler, Tsandıpslılar, Aybgalılar, Ahçipsılılar, Tsvidjlar), Bzıplılar, Gumatlılar, Pshülılar, Tzabalılar, Dallılar, Abjualılar, Murzakanlılar. Bunlardan Sadzlar, Bzıplar, Abjualar ve Murzakanlar etnografik gruplar olarak sınıflandırılabilirken, diğerleri bölgesel topluluklardı. Ancak bu konuda, özellikle de yurtdışındaki Abhaz diasporasında (bu grupların torunlarının yoğun olarak yaşadığı yerlerde) daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. "Büyük Abhazya" ve "Küçük Abhazya"daki tüm bu etnik birimler, dil, gelenek ve göreneklerdeki bazı farklılıklara rağmen, tek bir Abhaz etnosunu temsil ediyordu.

Abhazya'nın Nüfus İstatistikleri. Abhazya'nın nüfusuna ilişkin veriler, özellikle Rus-Kafkas Savaşı'nın (1864) sonuna kadar olan dönemde, kaynaklarda büyük çelişkiler göstermektedir. Yüzbaşı E.I.

Ensgolm'e göre, 1817'de "Büyük Abhazya"nın nüfusu en az 100 bin kişiydi.¹¹⁷ R. de Skassi (1818), İngur'dan Bzıp'a kadar olan bölgede yaşayan nüfusu da 100 bin olarak veriyor.¹¹⁸ S.M. Bronevski, XIX. yüzyılın başlarında Abhazların ve Abazaların toplam nüfusunun 300 bin olduğunu belirtiyor.¹¹⁹ Kaynak uzmanı Z. Çiçinadze, XIX. yüzyılın başlarında Abhazya'da 200 bin Abhaz yaşadığını yazıyor. Aynı yazara göre, önceki dönemlerde bu sayı çok daha fazlaydı. 17. yüzyılın ortalarında (Evlıya Çelebi'nin 1641'deki kaydına göre) 600 bin,¹²⁰ 18. Yüzyılın 70'lerinde ise 400 bin kişi.¹²¹

1830'ların başında "Abhazya'ya istatistiksel bir bakış" adlı makalenin anonim yazarına göre, Aaldzga ve Gagrıps nehirleri arasındaki bölgede 8.770 hane (veya 52.320 kişi, "hane başına 6 kişi" hesabıyla) yaşıyordu. Özellikle Abjua'da (18 köyde) 1.760 hane (10.560 kişi), Samurzakanda ise 1.798 hane (10.788 kişi) bulunuyordu.¹²²

Böylece, İngur'dan Gagrıps'a kadar olan bölgede toplam 63.108 kişi yaşadığı tahmin ediliyor. Ancak bu rakamlar bile, tarihi Abhazya'nın gerçek nüfusunu yansıtmıyor, çünkü Kuzey-Batı Abhazya'nın nüfusu bu hesaplara dahil edilmemiştir. Ayrıca, bu makalede ve diğer birçok kaynakta Abhaz nüfusunun kasıtlı olarak eksik gösterildiğine dair bazı göstergeler vardır: Rus askeri komutanlığı, birçok yerleşim bölgesiyle temas kurmamıştı ve dolayısıyla nüfusun yaklaşık bir sayımını bile yapamamıştı. Abhazlar, askeri nedenlerle nüfus bilgilerini paylaşmıyordu. Ayrıca, F.F. Tornau'nun da yazdığı gibi, "*Abhazlar için insan*

¹¹⁷ **Engshelm E.I.**, İmereti, Guria, Megrelya ve Abhazya Üzerine Kısa Bir İnceleme, 1817, El yazması. TsGIA G.F.548, op.3, d. 74, ll. 1-45. **Dzidzariya G.A.**, A.g.e. alıntı. s. 23.

¹¹⁸ **AKAK.** Cilt VI. Kısım 1. s. 646-658.

¹¹⁹ **Bronevski S.M.**, Kafkasya Hakkında En Yeni Coğrafi ve Tarihi Bilgiler, Moskova. Kısım I. 1823. s. 318 – 353.

¹²⁰ **Evlıya Çelebi**, Belirtilen eser. s. 47-55.

¹²¹ **Çiçinadze Z.**, Gürcülerin Müslümanlaşması veya Tatarlaşması, Tiflis, 1915. s. 148 (Gürcüce).

¹²² Gazete "Tiflis Vestnik", 1833, № 26

saymak sadece gereksiz değil, aynı zamanda günah sayılırdı."¹²³ XIX. yüzyılın ilk yarısında, bir ailede ortalama 5-6'dan fazla kişi yaşıyordu (birçok kaynak bu rakamı kullanmış olsa da gerçekte daha da fazlaydı).

¹²³ **Dzidzariya G.A.**, Tornau ve Onun Kafkasya Materyalleri. s.124.

Nüfus istatistiklerindeki tutarsızlıklar, aynı yazarların farklı rakamlar vermesiyle de görülebilir: F. Tornau (1830'ların ortaları): İngur'dan Saşe Nehri'ne kadar 130 bin Abhaz.¹²⁴ N. P. İgnatyev (1852): Abhaz Prenslığı'nde 98 bin kişi. S.A. Hrulev (1855): 108 bin kişi.¹²⁵ İ. Averkiev (1865): "Büyük Abhazya"da (Tzabal ve Dal sakinleri dahil) 79 binden fazla kişi.¹²⁶ N. Gladkiy ("Odessa Vestnik" gazetesi, 1866, No. 196): "Büyük Abhazya"da 60 bin kişi, ancak aynı gazetede (1866, No. 200) "yeni materyallere" dayanarak bu sayıyı 140 bine çıkardı.

"Rus İnvaid" gazetesine göre (1866), "Büyük Abhazya"da (Dal'lıların ve Tzabal'lıların sürgün edilmesinden önce) 80 bin Abhaz yaşıyordu.¹²⁷ 1868 yılı ofis verilerine göre, Sohum Bölgesi'ndeki "yerli" nüfus 66.039'u Abhaz, 429'u Megrel 66.468 kişiydi.¹²⁸ 1882'de yayınlanan bir makalede, 1874'te Sohum Bölgesi'nde 74.442 kişi yaşadığı, savaş öncesinde (1877) ise bu sayının 76 bine çıktığı belirtiliyor.¹²⁹ "Golos" gazetesinin 1877'deki haberine göre, Abhazların son sürgün dalgasından önce, Sohum Bölgesi'nin nüfusu (Yunan ve Bulgar göçmenlerin yaşadığı Tzabal yönetimi hariç) 86 bin Ortodoks ve 13 bin Müslüman olarak 99 bin kişiye ulaşmıştı.¹³⁰

"Küçük Abhazya"nın nüfusu hakkında da çelişkili bilgiler mevcuttur. Örneğin, F. Tornau'ya göre bir durumda, Ubıhlar ve Adıgelerle birlikte "Saşa topluluğunda" yaşayan Sadzların erkek nüfusu, Abhazlarla

¹²⁴ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 110-111.

¹²⁵ **Tsvizhba L.I.**, Belirtilen eser. s. 70 – 71.

¹²⁶ **Averkiev I.**, Karadeniz'in kuzeydoğu kıyısı /Gaz. "Kafkasya", 1866, No. 77.

¹²⁷ Gaz. "Rus Malulu", 10/22 Eylül 1866

¹²⁸ Sohum ilinin yerli halkına ilişkin bilgiler // Kafkasya'ya ilişkin istatistiksel bilgilerin toplanması. T.İ. Tiflis, 1869, s. 18–19.

¹²⁹ 1882 yılı sonunda eski Sohum ilinin (şimdiki ilçe) nüfusu. IKORGO. Bölüm VIII. Tiflis. 1884-1885, s. 91-92.

¹³⁰ **Maçavariani [D]**, Abhazya'da halk ayaklanması // Gaz. "Ses", 1878, No. 198.

birlikte yaklaşık 12 bin kişi olarak belirtilirken,¹³¹ toplam nüfusun yaklaşık 24 bin olduğu ifade edilir. Ancak başka bir durumda, aynı yazar Saşa Nehri'nden Bzıp Nehri'ne kadar olan bölgedeki her iki cinsiyetin toplam nüfusunu 11.500 kişi olarak eksik gösterir. Kesin verilerin elde edilememesine dikkat çeken F. Tornau, "4.000 kilometrekarelik bir alan için bu rakam çok düşük... nüfus bunun üç katı bile olabilir" diye yazar.¹³² Üstelik kendisinin de belirttiği gibi, bu bölgede *"yaşamak için en ufak bir elverişlilik sunan her yer iskân edilmişti."*¹³³ Akademisyen A. Berje'nin hesaplamalarına göre, 1857 yılında Abhazların sayısı 144 bin kişiydi.¹³⁴ E. Kovalevski'nin verilerine göre ise, Sadzların Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmeden önceki (1864) nüfusu 15 bine ulaşmıştı. Tarihsel Abhazya'nın toplam nüfusu ise 146 bin kişiydi.¹³⁵ Bununla birlikte, E. Kovalevski, "Abhaz halkının genel nüfusunun yalnızca yaklaşık bir tahmin olarak alınması gerektiği" konusunda uyarıda bulunur.¹³⁶

Abhazya'nın nüfusuna dair farklı veriler, halkın demografik gelişim sürecindeki istikrarsızlıkla da açıklanabilir. Bu istikrarsızlık, Rus birliklerinin "asi topluluklara" karşı düzenlediği cezalandırıcı operasyonlar, iç çatışmalar, sürgünler, salgın hastalıklar (örneğin, 1811-1812 yıllarında etkili olan veba, Abhazların ve Abazaların yaklaşık yarısının ölümüne yol açmıştır)¹³⁷ ve elbette istatistik veri toplama

¹³¹ **Dzidzariya G.A.**, Op. cit. (Belirtilen eser), s. 110.

¹³² **A.g.e.**, s. 100.

¹³³ **A.g.e.**

¹³⁴ **Berje A.**, Kafkas Dağlı Halklarının Kısa Bir İncelemesi. Abhaz Halkı (Azeğa) // "Kavkazskiy Kalendar" (Kafkas Takvimi), 1858 yılı, Tiflis, 1857. s. 274-275.

¹³⁵ **Kovalevski E.**, Kafkas Etnografyasına Dair Denemeler // Vestnik Evropy (Avrupa Habercisi). Cilt III, 1867, s. 102.

¹³⁶ **A.g.e.**

¹³⁷ **Açba (Ançabadze) Z. V.**, Abhazların Etnik Tarihine Dair Bir Deneme, s. 80.

mak için birçok bölgeye ulaşımın zorluğu gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır.

Abhazya'nın nüfusuna dair güvenilir bilgilerin eksikliği nedeniyle, XIX. yüzyılın 60-70'li yıllarında kitlesel sürgüne maruz kalan Abhazların gerçek sayısı da bir muamma olarak kalmıştır. Bununla birlikte, XIX. yüzyıl başlarında, daha doğrusu veba salgını yayılmadan önce, Abhaz nüfusunun 400 binden fazla olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine kitlesel göçten önceki sayılarının, çağdaş yayınlarda belirtilenlerden çok daha yüksek olduğu varsayılabilir. Buna ek bir kanıt da, XIX. yüzyıl mültecilerinin torunları olan günümüzdeki Abhaz nüfusedir. Farklı tahminlere göre, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti'nde 700 binden 1 milyona kadar Abhaz yaşamaktadır. Tüm Abhaz-Adıge nüfusu ise 3 ila 5 milyon arasında değişmektedir.¹³⁸

Böylece, çok sayıda yazılı kaynak, XIX. yüzyılın ilk yarısında tarihsel Abhazya sınırları içinde çoğunlukla tek bir ulustan oluşan yerli bir nüfusun yaşadığını göstermektedir: ortak bir etnonim (Apsua), ortak bir etnik toprak, ülkenin ortak bir öz adı (Apsnı), tek bir Abhaz dili (Apsua bızşüa), köken birliğine dair tarihsel hafıza, tüm Abhazları kapsayan folklor, etnik gelenekler, ahlak kuralları, gelenekler, Abhaz yaşam tarzı (Apsuara), ortak sosyo-ekonomik ve maddi-manevi kültür, ortak geçim düzeni, sosyo-ekonomik ve toplumsal yapı, ulusal devlet geleneği, Abhaz toponimisi, hidronimisi, antroponimisi vb. Bu etnik bileşenlerin tümü, geçmişte Abhaz-Abazin etnik kitlesinden ayrılan Abazalar için de geçerliydi. Abhazlar ve Abazalar, tek bir Abhaz-Abazin (Abaza) etno-dilbilimsel topluluğunu oluşturur.

¹³⁸ **Argun Y.G.**, Vatanın Ötesindeki Abhazlar // Abhazlar, – Moskova: "Nauka", 2007. s. 454.

II. BÖLÜM

ABHAZ SÜRGÜNÜNÜN ASKERİ-SİYASİ ÖN KOŞULLARI

Abhaz Prensliği'nin Rus İmparatorluğu'na dâhil oluşu. Rus yöneticileri, Kafkasya bölgesine geleneksel olarak büyük önem vermişlerdir. Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirme arzusu, hem devletin güney sınırlarının güvenliği hem de ticari-ekonomik ve siyasi gereklilikler tarafından belirlenmiştir. XIX. Yüzyıl Kafkas Savaşı'nın tanığı olan tarihçi General R.A. Fadeyev'e göre, *"İmparatorluğun Odessa'dan Çin sınırlarına kadar uzanan tüm güney sınırının güvenliği, Kafkasya'nın kontrolüne bağlıdır. Bu bölgenin coğrafi konumu, ona dünya çapında siyasi ve ticari bir egemenlik değeri kazandırır."*¹³⁹

16. yüzyılın ortalarından itibaren, Kazan ve özellikle Astrahan Hanlıklarının düşmesinin ardından Kafkasya, Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu gibi üç büyük devletin stratejik çıkarlarının kesişme noktası haline geldi.¹⁴⁰ IV. İvan (Korkunç İvan) ve oğlu I. Feodor dönemlerinde, Rusya'nın Kabardey ile askeri-siyasi yakınlaşmasında belirli başarılar sağlandı ve Kartli-Kakheti Krallıklarıyla ilişkiler kuruldu. Daha sonra, I. Petro'nun 1721-1723 yılları arasındaki Hazar Seferleri,

¹³⁹ **Fadeyev, R.A.**, (2005), Kavkazskaya vojna [Kafkas Savaşı]. Moskova: Eksmo, Algoritim. s. 115.

¹⁴⁰ **Volhovskiy, M.A. & Mukhanov, V.M.**, (2009), Yabloko razdora: Kavkaz v geopoliticheskom treugolnike "Rossiya – İran – Türtsiya" (XVI–XVIII vv.) [Nifak Tohumu: "Rusya-İran-Türkiye" Üçgeninde Kafkasya]. Rossiya na Kavkaze. Pyat vekov istorii [Kafkasya'da Rusya: Beş Yüzyıllık Tarih]. Moskova: Rusya İçişleri Bakanlığı Birleşik Yayınları. s. 6.

İran'ı Derbent, Bakü, Reşt gibi önemli şehirleri ve Gilan, Mazandaran, Astarabad gibi eyaletleri Rusya'ya bırakmaya zorladı. 1724 Konstantinopolis Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın Hazar kıyısındaki fetihlerini tanıırken, Rusya da Batı Transkafkasya'daki Osmanlı hâkimiyetini kabul etti. Bu, Rusya'nın Kafkasya'daki ilk büyük siyasi başarısıydı.¹⁴¹ Bu dönemden itibaren Rus siyasetçileri, Kafkasya'yı "Doğu'nun altın ülkelerine" açılmak için en önemli köprübaşı olarak gördüler.¹⁴²

Ancak I. Petro'nun ölümünden sonra, Rusya'nın bu kazanımları sürdürülemedi. Hatta Reşt Antlaşması (1732) ve Gence Antlaşması (1735) şartları uyarınca, Rusya Hazar kıyısındaki toprakları İran'a bırakmak zorunda kaldı ve yeni sınırı, Kuzeydoğu Kafkasya'da Terek Nehri'nin aşağı kesimleri oldu.¹⁴³

Bu sırada, II. Katerina döneminde (18. Yüzyılın ikinci yarısı), Kafkasya'nın daha fazla kolonileştirilmesi için uygun koşullar oluştu. 1768-1774 Rus-Türk Savaşı'nın sonucunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Rusya, Kuban Nehri boyunca uzanan Ön Kafkasya topraklarını elde etti. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın Büyük ve Küçük Kabardey üzerindeki egemenliğini tanıdı. Rus donanması, Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı kazandı. Aynı yıl, Osetya'nın Kurtatin ve Alagir bölgeleri de Rus hâkimiyetine girdi.¹⁴⁴

Ancak Ş.A. Gapurov'un Rostov-na-Donu'da düzenlenen "Rus-Kafkas Savaşı Sorunları" başlıklı yuvarlak masa toplantısında doğru bir şekilde belirttiği gibi, "18. yüzyılın son çeyreğinde, Rusya'nın Osmanlı ve İran'a karşı bu bölgedeki zaferinin kesinleşmesiyle, Çarlık rejimi,

¹⁴¹ Volhovskiy & Mukhanov, (2009), a.g.e., s. 14-15.

¹⁴² Gordin, Ya.A. (2008), Rusya'nın Kafkasya'ya Neden İhtiyacı Var? İllüzyonlar ve Gerçekler. Sankt-Peterburg, Zvezda Dergisi Yayınları. s. 21.

¹⁴³ Volhovskiy & Mukhanov, (2009), a.g.e., s. 15.

¹⁴⁴ A.g.e., s. 16.

dağlı halklar üzerinde hâkimiyet kurmak için zor kullanmaya başladı. Onların bağımsızlıklarını ellerinden aldı, geleneksel yaşam tarzlarına müdahale etti ve topraklarını gasp etti.”¹⁴⁵ Aynı bilim insanı, çarlığın yerli halkların kültür ve medeniyetini görmezden gelmesinin Kafkas Savaşı’nı nasıl körüklediğini de vurguladı: “Rus yetkililer bir şeyi anlamadılar; Kuzey Kafkasya’nın kendine özgü bir kültürü ve medeniyeti vardı ve Ruslardan farklıydı. Ancak bu, kibirle ‘barbarca’ olarak reddedildi. Rus yönetiminin hedefi, dağlılar arasında ‘sivil düzen’ kurmaktı, yani Rus sistemini dayatmaktı. Bu da, yerli halklar tarafından kesinlikle reddedildi. Sonuç olarak, 16. yüzyılın sonlarından beri süren kültürel yakınlaşma yerine, XIX. yüzyılın başında bir kültür çatışması patlak verdi ve tüm bunlar, dağlı halkların silahlı direnişine yol açtı.”¹⁴⁶

Rusya’nın Kafkasya’daki sistematik askeri operasyonları, askeri tahkimatların inşası, savunma hatlarının oluşturulması ve imparatorluğun güney sınırlarına Kozak nüfusunun yerleştirilmesiyle birlikte yürütülmüştür. Terek Hattı 1763-1774 yılları arasında 1763’te inşa edilen Mozdok Kalesi’ne kadar uzatıldı. Buraya Volga ve Don Kozak birliklerinden Kozaklar avantajlı koşullarla yerleştirildi. 1777-1778’de ise Don Nehri’nden Mozdok’a kadar uzanan Azov-Mozdok Askeri Hattı düzenlendi.¹⁴⁷

1782’de Kafkas Kolordusu Komutanlığı’na atanan P.S. Potemkin, önemli başarılarla imza attı. Karargâhını Astrahan’dan Malka ve Terek nehirlerinin birleştiği noktadaki Yekaterinograd Kalesi’ne taşıdı;

¹⁴⁵ Krugly stol [Yuvarlak Masa Toplantısı], (2007), [Çağdaş Literatürde Kafkas Savaşı Sorunu]. Rostov-na-Donu: Nauçnaya Mısl Kavkaza Dergisi, 2, s. 56.

¹⁴⁶ A.g.e.

¹⁴⁷ Tyumentsev, I.O., (2008), 18.-XIX. yüzyıl Başlarında Güney Rusya’da Kozak Orduları ve Alayları. Güney Rusya’da Halklar ve Kültürler Arası Etkileşim. Rostov-na-Donu. s. 268.

Grigoriopol, Kumbeleyevskaya ve Potemkinskaya kalelerini inşa ettirdi, Kafkas Dağları'nın eteklerine kadar¹⁴⁸ yol açtı ve Tiflis'e uzanan Gürcü Askeri Yolu'nu düzenledi.¹⁴⁹ 1784'te, Daryal Geçidi'nin girişine, stratejik açıdan kritik öneme sahip Vladikavkaz Kalesi inşa edildi.¹⁵⁰

Kafkasya'nın kolonizasyonunda asıl dönüm noktası 1783 yılı oldu: Bu tarihte, Kırım Hanlığı'nın ilhakı, hanlığa bağlı Kuban'ın sağ kıyısının Rus İmparatorluğu'na geçişi ve en önemlisi, Kartli-Kakheti¹⁵¹ Krallıklarıyla Georgiyevska Antlaşması'nın imzalanması gerçekleşti. Aynı yıl, Şeyh Mansur önderliğinde, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki askeri varlığına karşı ilk organize silahlı direniş dalgası başladı. 1787'de yenilgiye uğramasına rağmen, bu hareket, dağlı halkların Çarlık otokrasisinin sömürgeci politikalarına karşı birleşmesinde önemli bir rol oynadı.

Rusya'nın Kafkasya'daki askeri-siyasi varlığının güçlenmesi, bölgenin Kozak yerleşimleriyle iskân edilmesine doğrudan bağlıydı. 1783'ten itibaren, Kuban Nehri ile Azov-Mozdok Hattı arasındaki topraklara Karadeniz Kozak Ordusu¹⁵² mensupları kitlesel olarak yerleştirildi. 1792'de, II. Katerina'nın emriyle, Zaporozjya Siçi'nin bir kısmı (yaklaşık 300 bin kişi) Kuban'a nakledildi. Burada, Kuban Askeri Hattı oluşturularak, dağlı halklara karşı "ön cephe hattı" kuruldu.¹⁵³ 1794'te ise Azov-Mozdok Hattı'nın sol kanadına ek

¹⁴⁸ **Lavrov, A.I.**, (2010), Büyük Petro Sonrası Kafkasya. Kafkasya'nın Fethi. Pyatigorsk: Sneg Yayınları. s. 188-189.

¹⁴⁹ **Lavrov** (2010), a.g.e., s. 190.

¹⁵⁰ **Vollhovskiy & Mukhanov**, (2009), s. 21

¹⁵¹ **A.g.e.** s. 20.

¹⁵² **Tyumentsev** (2008). a.g.e. s. 268.

¹⁵³ **Bliev, M.M.**, (2011).XIX. yüzyılda Çerkesya ve Çerkesler. Moskova: Uluslararası Yeni Devletler Enstitüsü, s. 40.

olarak Kafkas Askeri Hattı düzenlendi.¹⁵⁴ Sonuç olarak, Kuban öncesi bölgede, "50 ila 2 bin silahlı Kozaktan oluşan askeri birliklerin konuşlandırıldığı sayısız küçük ve büyük tahkimat ağı" oluşturuldu.¹⁵⁵ 18. yüzyılın sonunda, Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'daki güney sınırı, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzanan bir dizi koruma hattıyla tamamen kapatıldı.¹⁵⁶

Georgievsk Antlaşması uyarınca, Kartli-Kakheti Kralı II. Iraklı (1744-1798), Pers vasallığından çıkarak iç özerkliğini korudu. Buna karşılık Rus İmparatoriçesi, Kartli-Kakheti Krallığı'nın özerk yönetimini ve toprak bütünlüğünü garanti altına almıştı. Antlaşma ekinde, Rus İmparatorluğu, krala komşu devletlerce işgal edilen "tarihsel topraklarını" geri alması için askeri destek sözü vermişti. Bu madde, Rusya'nın Abhazya dahil Kafkasya'daki diğer bölgelere yönelik hak iddialarının dayanağı olacaktır. 12 Eylül 1801'de Çar I. Aleksandr'ın manifestosuyla Kartli-Kakheti Krallığı lağvedilmiş, son kral David Rusya'ya sürgüne gönderilmiş ve toprakları imparatorluğa katılmıştır. Bu karar Georgievsk Antlaşması'yla¹⁵⁷ çelişse de, imparatorluğun sömürge politikalarına tamamen uygundu.

Tiflis, kısa sürede Rusya'nın Kafkasya'daki toprak genişlemesinde kritik bir askeri üs haline geldi. Osmanlı ve İran'la bölgesel hegemonya mücadelesinde Rusya, Tiflis'teki askeri varlığını güçlendirerek Transkafkasya'daki krallık, prenslik ve hanlıkların "gönüllü katılım" sürecini hızlandırdı. Bu gelişmeler bölgedeki jeopolitik dengeyi Rusya lehine çevirse de, Transkafkasya'yı kontrol edebilmek için tüm Kafkasya'nın fethi gerekiyordu.¹⁵⁸

¹⁵⁴ **Tyumentsev** (2008), a.g.e., s. 268-269.

¹⁵⁵ **Bliev** (2011), a.g.e. s. 40.

¹⁵⁶ **Tyumentsev** (2008), a.g.e., s. 269.

¹⁵⁷ **Avalov Z.D.**, Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakı, Saint Petersburg, 2009. s. 142-143, 173.

¹⁵⁸ **Tyumentsev** (2008), a.g.e., s. 269.

Yine de, Abhazya Prensliği, yüzyılların eşiğinde, enerjik hükümdarı Keleşbey Çaçba (Şervaşidze) sayesinde, Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında oldukça güçlü bir siyasi oluşumdur. Askeri ve siyasi açıdan öyle güçlenmişti ki, dönemin bazı kaynakları Abhazya'nın Osmanlı Devleti'ne yalnızca nominal olarak bağlı olduğunu ve sadece bazı sahil "kaleleri ve hisarlarının" Türk-lere tabi olduğunu belirtmektedir. Örneğin, 1802-1804 yıllarında Tiflis'te "işlerin yöneticisi" olarak görev yapan saygın çağdaş araştırmacı General S.M. Bronevski şöyle yazmıştır: *"Gerçek anlamda, Türk garnizonlarının bulunduğu kaleler ve hisarlar Türklere aittir; kalan topraklar, özellikle dağların iç kısımları, tamamen bağımsızlığını korumaktadır. En azından Çerkesler ve Abhazlar söz konusu olduğunda, Osmanlı Devleti'nin otoritesi her zaman şüpheli olmuştur."*¹⁵⁹

Ancak uluslararası konjonktür, Abhazya'nın bağımsızlık çabalarını desteklemiyordu. Keleşbey Çaçba'nın Fransız Devrimi'nin etkisiyle güçlendirdiği egemenlik politikası, hem geleneksel hamisi Osmanlı'yı, hem de bölgede nüfuz peşindeki Rusya'yı rahatsız ediyordu. İki imparatorluk da Abhazya'nın askeri kapasitesinden endişe duymaktaydı: Ülkeye askeri bir tehdit olması durumunda Keleşbey, birkaç saat içinde iyi silahlanmış 25 bin kişilik bir orduyu topçu, süvari ve hatta donanma ile birlikte sahaya sürüyordu. Hükümdarın 600 savaş gemisi de, Karadeniz kıyıları boyunca sürekli seyir halindeydi ve Batum'dan Gelencik'e kadar olan bölgedeki sakinleri korku içinde tutuyordu.¹⁶⁰

Rusya'nın Abhazya kıyılarını ele geçirip bu toprakları askeri üs haline getirmesinin, hem Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadelede hem de Kuzey Kafkasya'nın dağ halklarına karşı askeri operasyonları yoğunlaştırma konusunda stratejik çıkarlarına doğrudan hizmet ettiği

¹⁵⁹ Bronevsky, a.g.e., s. 303.

¹⁶⁰ Abhazya Tarihi, Ders kitabı, Sohum, "Alaşara" Yayınevi, 1991, s. 159

şüphesizdir.

Abhazya çevresinde, tüm Kafkasya bölgesinde hegemonyayı ele geçirmek için Rus-Türk rekabeti ile bağlantılı olarak ortaya çıkan karmaşık siyasi durum, K. Çaçba'yı bu büyük imparatorluklar arasında bir seçim yapmaya zorladı. Mevcut kaynaklara göre, Abhazya hükümdarı Rusya'nın himayesini Türkiye'ye tercih etti. Ancak çarlık diplomasisi, Abhazya prensliğinin ilhakı konusuna ihtiyatlı yaklaşıyordu. Rus yetkililer, birkaç nedenden dolayı bu konuyu aceleye getirmek istemiyorlardı: birincisi, Osmanlı Türkiye ile ilişkileri karmaşıklaştırmamak için, çünkü Rusya'nın siyasi liderliği Abhazya hükümdarını hala Türk sultanının vasalı olarak görüyordu; ikincisi, Rus-Türk ilişkilerinin karmaşıklaşması durumunda, Napolyon'un Fransa'sı Türk sultanıyla kolayca anti-Rus ittifakı kurabilirdi; üçüncüsü, K. Çaçba'nın önerisi Rusya'nın siyasi liderliği tarafından “resmi” olarak algılanıyordu ve dördüncüsü, Abhazya sorunu çözülmeden önce, Tiflis'ten Abhazya'ya giden yolu açmak için Megrel Prensliği ve İmeret Krallığı'nı Rusya'ya katmak gerekiyordu.

Ancak, Megrelya Prensliği'nin (1803'te) ve İmereti Krallığı'nın (1804'te) Rusya'nın himayesine girmesi, 1804 sonbaharında Rus birliklerinin Hobi Nehri'nin ağzına çıkarma yapması ve burada Redut-Kale (Kulevi) kalesinin yeniden inşa edilmesi, bölgedeki askeri dengeleri radikal bir şekilde Abhazya'nın aleyhine çevirdi. Nisan 1805'te K. Çaçba'nın rehinesi olan Levan Dadiani'nin zorla kurtarılmasıyla ilgili olay, bölgede artık güçlü bir askeri gücün ortaya çıktığının ve bu gücün gerektiğinde Megrelya Prensliği ile diğer Kartvel topraklarını Rusya'nın Güney Kafkasya'daki hâkimiyeti ve çıkarları doğrultusunda korumaya hazır olduğunun çarpıcı bir örneği haline getirdi. Üstelik Rusya'nın Kafkasya'daki askeri makamlarının doğrudan etkisine, Megrelya yöneticilerinin aktif katılımına ve Abhazya hükümdarının arzusuna rağmen, 9

Temmuz 1805'te, Levan Dadiani'nin Rusya imparatoruna sadakat yemini ettiği gün, Samurzakan prensleri Levan ve Manuçar Çaçba da I. Aleksandr'a bağlılık yemini ettiler. Abhazya için oldukça zararlı olan bu siyasi olayın ardından, Abhaz-Megrel ve aynı şekilde Abhaz-Rus ilişkileri gerildi. Çünkü bu durum, Rus-Megrel siyasi ve askeri güçlerinin tüm Abhazya Prensliği'nin iç işlerine daha aktif şekilde müdahale etmesi için ek bir bahane oldu.

Bununla birlikte, K. Çaçba, genel olarak Abhazya çevresindeki askeri-politik durumun değişmesine ve özellikle de ülkenin güneydoğu bölgesinin koparılmasına boyun eğmeye niyetli değildi. Zira Samurzakan yöneticilerinin bu hareketi -Keleşbey'in oğlu Mehmedbey Çaçba'nın ölümünden sonra bölgenin kontrolünü ele geçirmelerinin ardından- daha çok sembolik bir nitelik taşıyordu. Bu koşullarda Abhaz hükümdarı, ülkedeki siyasi konumunu korumak için oldukça incelikli bir diplomasi yürütmeye çalışıyordu.

Keleşbey, küresel siyasetin karmaşık dinamiklerini iyi analiz ederek daha dengeli ancak cesur bir politika izlemeye başladı. Bunun en önemli kanıtı, Napolyon Fransa'sının Dışişleri Bakanı Talleyrand ile ilişki kurma girişimiydi. 1806-1812 Rus-Türk Savaşı'nın başlaması ise Abhazya'nın bağımsız dış politika izlediğinin somut göstergesi oldu. Bununla birlikte Keleşbey, büyük güçler arasındaki rekabette siyasi hamisi olarak hâlâ Rusya'yı tercih ediyordu. Yeni ortaya çıkan belgeler, bir yandan Abhazya'nın Rusya'ya katılma talebini, diğer yandan Keleşbey'in Sultan'ın Rusya'ya karşı savaşma emrini reddettiğini doğrulamaktadır.

Ancak Rus yetkililer, Abhaz hükümdarının bu başvurularını (Dışişleri Bakanı A.Y. Budberg¹⁶¹ örneğinde olduğu gibi) "formalite talepler" olarak değerlendirmeye devam etti ve sorunu çözmek için daha uygun

¹⁶¹ Abhazya tarihine dair materyaller..., Cilt I, Sohum, 2008, s. 41-42.

bir zaman beklemeyi tercih etti.

Ressam R. Gabliya'nın çizimiyle Keleşbey Çaçba

XIX. yy. başlarında Kafkasya

Keleşbey, küresel siyasetin karmaşık dinamiklerini iyi analiz ederek

daha dengeli ancak cesur bir politika izlemeye başladı. Bunun en önemli kanıtı, Napolyon Fransa'sının Dışişleri Bakanı Talleyrand ile ilişki kurma girişimiydi. 1806-1812 Rus-Türk Savaşı'nın başlaması ise Abhazya'nın bağımsız dış politika izlediğinin somut göstergesi oldu.

Bununla birlikte Keleşbey, büyük güçler arasındaki rekabette siyasi hamisi olarak hâlâ Rusya'yı tercih ediyordu. Yeni ortaya çıkan belgeler, bir yandan Abhazya'nın Rusya'ya katılma talebini, diğer yandan Keleşbey'in Sultan'ın Rusya'ya karşı savaşma emrini reddettiğini doğrulamaktadır. Ancak Rus yetkililer, Abhaz hükümdarının bu başvurularını (Dışişleri Bakanı A.Y. Budberg¹⁶² örneğinde olduğu gibi) "formalite talepleri" olarak değerlendirmeye devam etti ve sorunu çözmek için daha uygun bir zaman beklemeyi tercih etti. Abhaz hükümdarının Rusya'ya bağlanma niyetinin İstanbul'da öğrenilmesi, Sultan'ın Keleşbey'e karşı tutumunu kökten değiştirmesine yol açtı. Sultan, Porte'nin geleneksel olarak Abhaz hükümdarlarına ödediği yıllık maaşı kesme kararı aldı. Prof. G.A. Dzidzariya'nın araştırmalarına göre, 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Türk Sultanı, Levant Çarba'ya yılda 10.000 lev ödüyordu.¹⁶³ Bu gelişme, Keleşbey'in Sultan'la olan "zoraki dostluğunu" sonlandırmasında kritik bir etken oldu. Gerilim, Mart 1806 sonunda Abhazya'ya sığınan ve Rus koruması altına girmek isteyen gözden düşmüş Trabzon Valisi Tayyar Paşa'nın gelişiyiyle daha da arttı. Keleşbey, Sultan'ın açık emrine rağmen paşaya sadece sığınma hakkı vermekle kalmadı, Rusya'ya kaçmasına da yardım etti.

Keleşbey'in Türk sultanıyla olan ilişkileri, Tayar Paşa'nın (Ekim 1806'da) Kırım'a gönderilmesi ve onun aracılığıyla Hersones ve Yekaterinoslav askeri valisi Dük de Richelieu'ya Rusya himayesini kabul

¹⁶² Abhazya tarihine dair materyaller... Cilt I, Sohum. 2008. S. 41 – 42.

¹⁶³ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için mücadele // **Dzidzariya G.A.**, Çalışmalar. Cilt I. Abhazya Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Sohum. 2014. s. 112.

etme şartlarını iletmesiyle daha da gerginleşti. Türk generali aracılığıyla "hükümdarın lütfu"yla iletilen belgeye göre, Keleşbey, Rus İmparatoru'nun himayesine girmeye hazır olduğunu, bunun karşılığında ülkesinin dış tehditlerden korunmasını, Abhazya'nın yöneticisi olarak görevini sürdürme hakkını, soylu sınıfın temsilcileri de dâhil olmak üzere uygun haklar, ayrıcalıklar ve yükümlülüklerin sağlanmasını talep etti. Keleşbey, imparatora, 6000 askerden oluşan birlikleriyle "Tiflis civarında Rus tahtına samimi hizmetini sürdüreceğine" söz verdi.¹⁶⁴ Ayrıca, Rus Hükümeti'ne gemi inşası için kaliteli kereste temin edeceğini ve Rus donanmasının kış aylarında sığınak olarak kullanabileceği birkaç "yer" tahsis edeceğini vaat etti.¹⁶⁵ Böylece, Keleşbey, Rus İmparatorluğu'nun himayesine geçmek için resmi bir belge sundu. Ancak, Çarlık Rusyası, Türkiye ile "barış halinde" olduğu için onunla resmi ilişkilere girmekte hâlâ tereddüt ediyordu. Kafkasya'daki birliklerin komutanı Kont İ. V. Gudoviç'e, "Türklerle ilişkilerin kesilmesi durumunda" Keleşbey'e Rusya himayesinin resmen kabul edildiğini bildirmesi talimatı verildi. Ne var ki, Türkiye ile yeni bir savaş başlamasına rağmen bu şartlar yerine getirilmedi.

Osmanlı Sultanı III. Selim, vasalının itaatsizliğine öfkelenerek, 3 savaş gemisi ve 8 kürekli gemiden oluşan bir filoyu, son ana kadar Rusya'dan yardım uman asî Keleşbey'i cezalandırmak üzere Sohum'a gönderdi. Sultanın temsilcisi, Tayyar Paşa'nın derhal Türkiye'ye iadesini talep etmek üzere Abhazya'ya ulaştı.¹⁶⁶ Rusya'nın ya objektif nedenlerle ya da kasıtlı olarak yardım etmeyeceğini anlayan Keleşbey, savaşa hazırlanma kararı aldı. Hükümdarın çağrısı üzerine, ateşli silahlar ve topçularla donanmış 25 bin Abhaz, Ubih ve Adige bir araya gelerek

¹⁶⁴ Kırım toprak sahibi Mahmed-Tayar-bey'in General Emanuel Osipoviç dük de Riche-lieu'ye açıklaması. (AKAK), cilt III. Tiflis, 1869. s. 191-192.

¹⁶⁵ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için mücadele..., s. 113.

¹⁶⁶ Keleşbey'in Raporu, AKAK, cilt. III, s. 189.

ülkelerini işgalcilere karşı savunmaya hazırlandı. 25 Temmuz 1806'da Sohum'a varan Sultan'ın filosu, Abhaz sahil topçularının yoğun bombardımanı karşısında deniz piyadelerini karaya çıkarmaya cesaret edemedi. Ağır kayıp riskine girmek istemeyen donanma, hiçbir çatışmaya girmeden geri dönmek zorunda kaldı.¹⁶⁷ General I. Rıkgof'un 30 Temmuz 1806'da General P. Nesvyataev'e yazdığı mektup bu durumu şöyle belgeliyor: *"Keleşbey, Bayraktar'ın (Osmanlı filusunun) karşılanmasına mükemmel şekilde hazırlanmış ve Çerkeslerle Abazalardan oluşan 25 bin kişilik bir kuvvet toplamıştır. Savunmayı mümkün olduğu kadar sürdürmeye ve Sohum surlarını onu teslim etmeyeceğine dair umudu bulunmaktadır."*¹⁶⁸

Osmanlı ordusu komutanlığı, Ahıska ve Erzurum'da konuşlu kara birliklerinden yardım umuyordu. Ancak Keleşbey'in kararlı tutumu, Sultan'ın Abhazya'ya yönelik askeri harekâtta vazgeçmesine neden oldu.

Bu tarihi olay, Keleşbey'in prestijini daha da artırdı. Rusya Dışişleri Bakanı A.İ. Budberg'in belirttiğine göre, bu gelişme Rus Çarı'nın da dikkatini çekmişti.¹⁶⁹ Ancak asıl önemli kazanım, K. Çaçba'nın bağımsız Abhazya'yı yönetmeye başlamasıydı. Profesör A.V. Fadeev'in ifadesiyle: *"Bu, Keleşbey'in gücünün zirvesiydi. Neredeyse bir yıl boyunca bağımsız Abhazya'yı tek başına yönetti. Artık Rusya'ya karşı soğumuştur."*¹⁷⁰

Keleşbey'in bağımsız dış politikası ve Rusya'yla ilişkilerin soğumasının en önemli kanıtı, 1807'de Rus komutanlığının Poti Kalesi'ni Türklerden alma teklifini defalarca reddetmesidir. Abhaz hükümdarının bu

¹⁶⁷ **Lakoba S.Z.**, Çift başlı kartal ve geleneksel Abhazya // Abhazya Tarihi. Ders kitabı, Sohum, 1991. s. 16.

¹⁶⁸ **AKAK**, cilt III, s. 193.

¹⁶⁹ **Aynı yer.**

¹⁷⁰ **Fadeyev A.V.**, Abhazya tarihinin ana hatları, Sohum, 1934, s. 145.

cesur ve bilge kararı, ülkeyi büyük askeri ve siyasi çalkantılardan korumuştur.

1806 sonunda Türkiye'ye savaş açan Rusya, ilk askeri çatışmaları Abhazya sınırı yakınlarında yaşadı. 8 Şubat 1807'de Türklerin Redut-Kale'ye (Kulevi) ani saldırısı, Rus hükümetine Kafkasya'da yeni topraklar ele geçirme fırsatı verdi. Rus generaller, Keleşbey'den Osmanlı'ya karşı aktif operasyonlar başlatmasını ve Poti'yi ele geçirmesini istedi. Ancak Keleşbey, çeşitli bahanelerle harekete geçmeyi reddetti. General İ.V. Gudoviç'in 14 Temmuz 1807 tarihli mektubunda bu durum açıkça eleştirildi.¹⁷¹

Keleşbey'i Poti olayları nedeniyle suçlamak zordu. Zira aynı yılın Mart ayında birlikleri Rus ordusuna yardım için Poti'ye gitmiş, ancak erzak yetersizliği nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştı. Öte yandan, Poti'yi kuşatan Rus birliklerinin güçlenmesi ve Abhazya'daki askeri varlık, Türk komutanlığının Abhazya'ya çıkarma yapmasını engelledi.

18 Haziran 1807'de Arpaçay'da Türk ordusunun yenilgisi ve 25 Haziran'da Rusya-Fransa arasında imzalanan Tilsit Antlaşması, Rusya'nın Osmanlı'ya karşı hareket serbestisi kazanmasını sağladı. Bu gelişmeler doğal olarak Abhazya'daki olayları da etkiledi. Keleşbey ise bu karmaşık uluslararası ortamda manevra yapmaya ve çıkar sağlamaya çalışıyordu. Prof. S. Lakoba'nın haklı olarak belirttiği gibi, Keleşbey *"Rusya'nın yardımıyla sadece Osmanlı himayesinden kurtulmayı amaçlıyordu."*¹⁷²

Ancak kısa süre sonra Keleşbey Çaçba siyasi bir komplonun kurbanı oldu ve 2 Mayıs 1808'de Sohum'daki ikametgâhında öldürüldü. 1804'te

¹⁷¹ Gudoviç'in Budberg'e 15 Mart 1807 tarihli yazısı, AKAK, cilt III. s. 505, 507.

¹⁷² **Lakoba S.Z.**, Aslanbey. XIX. yüzyılın ilk üçte birinde Abhazya'daki siyasi mücadele sorunu üzerine, Sohum, 1999. s. 10.

kendi kocası Megrelya Hükümdarı Grigori Dadiani'nin ölümüne karışmakla suçlanan Nina Bagrationi-Dadiani'nin önderliğinde, Keleşbey'in ikinci oğlu Safarbey (Giorgi) Çaçba lehine, tahtın varisi ve Keleşbey'in büyük oğlu Aslanbey'in, babasının öldürülmesine karıştığına dair söylentiler yayıldı. Safarbey, ölen Megrelya Hükümdarı Grigori Dadiani'nin kız kardeşinin kocasıydı ve Megrelya hükümdarı, damadı üzerinde etki sağlayarak, Megrelya Prenslığı lehine Rus yetkililer nezdinde siyasi kazanımlar elde etmeyi umuyordu. Keleşbey'in öldürülmesine dair bu doğrulanmamış bilgi, Megrelya'daki Rus askeri birliklerinin komutanı General I.I. Rıkgof tarafından memnuniyetle benimsendi ve ardından Kafkasya askeri komutanlığı ve genel olarak Rus tarafından kabul görerek, Safarbey Çaçba'nın Abhaz tahtı mücadelesinde desteklenmesinin temel gerekçesi haline geldi. Rus komutanlığının, Abhazya'nın ilhakı meselesinde Megrelya sarayıyla iyi ilişkileri sürdürmek adına Megrelya hükümdarının bu konudaki girişiminden memnun kaldığı şüphesizdir. Keleşbey'in Abhaz tahtından fiziken uzaklaştırılması konusuna gelince, bu meseleyle bağlantılı olarak, onun bağımsız dış politika izlemesi nedeniyle hem Osmanlı Sultanlığı, hem de Çarlık Rusyası eşit derecede ilgiliydi.

Keleşbey'in ölüm haberi tüm Abhazya'ya yayıldığında, halk bu değerli lideri derin bir üzüntüyle andı. Sonraki olaylar gösterdi ki, halk arasında Aslanbey taraftarları Safarbey destekçilerinden çok daha fazlaydı. Rus yetkililerin Aslanbey'i "babasının katili" olarak karalamaya çalışan resmi görüşü, sadece yazışmalarda kaldı ve Abhaz halkını meşru hükümdarlarından uzaklaştıramadı.¹⁷³

Abhazya'nın yönetimini ele geçirmek isteyen Safarbey, Megrelya prensesinin telkiniyle Rusya'ya bağlılık yemini etmeye karar verdi. Babasının öldürülmesinden sonra, N. Dadiani ve ruhani danışmanı rahip

¹⁷³ Lakoba S.Z., Aslanbey. s. 14, 17.

I. Yoseliani'nin diktesiyle General İ. Rıkhof'a şu mektubu gönderdi: *"Merhametli babam, generalim! Arslanbey, birkaç Sohumlu ve Bejan Şervaşidze birlikte Keleşbey'i öldürdüler ve anlaşma içindeler; şimdi Sohum kalesini ve tüm yönetimi size veriyorum, yeter ki Arslanbey cezalandırılsın."*¹⁷⁴

Ancak Safarbey'in "tüm yönetimi" vermesi mümkün değildi, çünkü halkından kaçıyor ve Megrelya'da saklanıyordu. Dahası, Abhaz tahtının varisi olma hakkına sahip değildi; birincisi, hükümdarın ikinci oğluydu ve Abhaz hanedan geleneğine göre tahtın varisi en büyük oğul olurdu; ikincisi, Safarbey'in annesi köylü kökenliydi. Bu nedenle, Megrelya prensesi Nina Dadiani ve damadı Safarbey Çaçba tarafından karalanmış olsa da Keleşbey'in büyük oğlu Aslanbey yasal hükümdar olarak kaldı.¹⁷⁵

Rusya'ya bağlılık sürecini hızlandırmak için Safarbey, Dadiani hanedanını "birlik" ve "sağlam komşuluk" için sıkıştırıyor ve "imparatorluk tahtına sadık kölelik" yemini ediyordu. "Cömert" hükümdarın lütfunu kazanmak isteyen Safarbey, kendini iyi bir Hristiyan olarak tanıttıktan sonra Abhazlar arasında Hristiyan misyonerliği rolünü üstlenerek, *"Tüm topraklarımı da buna ikna edeceğim ve henüz ışığı görmeyenlerin Yunan inancıyla aydınlanıp her birinin kendi kilisesine hizmet etmesini sağlayacağım"* diye vaatte bulundu.¹⁷⁶

Ancak, "halkının ve topraklarının" Rus imparatoruna boyun eğmesi veya Abhazya'da Hristiyanlığın yeniden canlandırılmasına dair tüm bu vaatler sadece şeklen geçerliydi, çünkü Safarbey'in Abhazya'da hiçbir gücü yoktu ve onun "otoritesini" tanıyanların sayısı oldukça azdı. Gerçek güç Aslanbey'deydi. Ancak Rus yetkililer, Safarbey'e açık destek

¹⁷⁴ Safarbek'in General Rıkhof'a mektubu, AKAK, cilt III, Tiflis, 1868, s. 200.

¹⁷⁵ **Lakoba S.Z.**, Tiflisli tarihçilere cevap (belgeler ve gerçekler), Sohum, 2001, s. 8.

¹⁷⁶ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için mücadele..., s. 118-119.

verme zamanının henüz gelmediğini düşünüyorlardı. Bu temkinlilik, Napolyon'la Avrupa'da savaşla meşgul olan Rusya'nın, bu sırada Kafkasya'da Türkiye'yle savaşı şiddetlendirmeyi kârlı bulmaması ve onunla barış görüşmeleri yürütmesinden kaynaklanıyordu. Çar generalleri, Türkiye'yle görüşmelerin sonucunu beklerken, ateşkesin bozulması ve açık savaş durumu için hazır kuvvet bulunduruyorlardı. Bu nedenle Rus birlikleri o sırada Safarbey'e, Aslanbey'e karşı yardım etmek için Abhazya'ya giremezdi. General Rıkgof'a, çeşitli bahanelerle Safarbey'e gerçek bir yardımdan kaçınması, aynı zamanda ona zamanı geldiğinde gerekli yardım ve himayenin sağlanacağına dair güvence vermesi emredilmişti.¹⁷⁷

Kont İ.V. Gudoviç nihayet, Aslanbey'in iktidarını devirmesi ve Abhazya'dan kovulması için Çar'dan Safarbey'e uygun askeri yardım ve destek sağlama iznini aldı. Ancak böyle bir yardımın gizlice yapılması gerekiyordu, bu yüzden başkalarının eliyle (Megrelya prensesi Nina Dadiani ve damadı Samurzakan yöneticisi Manuçar Çaçba'nın eliyle) hareket etmeye karar verdi. Ağustos 1808 başlarında General Rıkgof, Kont Gudoviç'in emriyle Sohum kalesine Megrelya prensesi ve iki damadı -Manuçar ve Safarbey Çaçba- birleşik kuvvetlerini sevk etti. Ancak Aslanbey'e yardım için Poti kalesi komutanı kuzeni Kuçukbey Çaçba ve 300 "dağlı Çerkes"¹⁷⁸ savaşı 3 gemiyle Sohum'a geldi. General Rıkgof'un gönderdiği birlikler kaleyi alamadı. Sohum seferine katılan tarihçi ve Albay Nikolay Dadiani bu olayı şöyle anlatıyor: *"Aqua'ya vardık ve Besili (Basla) kıyısında konuşlandık, ama ne hazır*

¹⁷⁷ Kont Gudoviç'in Kont Saltıkov'a 3.03.1809 tarihli yazısı. AKAK, cilt III, s. 208.

¹⁷⁸ XIX. yüzyıl Abhazya tarihine dair materyaller (1803-1839), Belge ve materyaller derlemesi, Cilt I. Derleyen: **G.A. Dzidzariya**, Sohum, 2008. s. 83.

topçumuz, ne de kaleyi kuşatacak başka silahlarımız olmadığından kaleyi kuşatamadık..."¹⁷⁹ Kalenin karadan tamamen ele geçirilemez olduğunu gören General Rıkgof, kaleyi denizden bombalayıp tüm binaları yakmayı, kaleyi ele geçirmenin tek yolu olarak önerdi. Ancak Rıkgof'un askeri birliği ve Albay N. Dadiani komutasındaki Megrel birlikleri Megrelya'ya kaçmak zorunda kaldı. Eylemlerini haklı göstermek için Rus-Megrel birlikleri yanlarında Keleşbey'in eşi Rebiya hanımı (kızlık soyadı Marşan) ve oğlu Batalbey'i -sözde Aslanbey'in tutsağı olan- ve ayrıca halktan birçok rehineyi alarak "Odişi'ye sağ salım döndüler".¹⁸⁰

Adil olmak gerekirse, Abhazya'da ve çevresinde yaşanan bu son derece karmaşık olaylara rağmen, Aslanbey Haziran 1809'da fiilen ve resmen Abhazya'nın hükümdar prensi olarak Çar I. Aleksandr'a başvurarak Abhazya'nın Rusya'nın himayesine alınmasını talep etmiştir.¹⁸¹ Ancak Rus yetkililer, Çar'ın Aslanbey yerine Safarbey'i tercih etmesi gerektiğine ikna edilmesi nedeniyle cevap vermekte gecikmişlerdir. Rus hükümetinin bu tutumu, Aslanbey'i himaye arayışını Osmanlı Sultanı nezdinde sürdürmek zorunda bırakmıştır.

Kendi çaresizliğini anlayan Safarbey, Megrelya hükümdarının doğrudan etkisi altında yeni "rica maddelerini" imzaladı. Bu belge başlangıçta Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan örneğe göre Rusça olarak düzenlenmiş, daha sonra Gürcüceye çevrilmiş ve Gürcü metni

¹⁷⁹ Kafkasya Materyalleri Külliyyatı (SMOMPK), Sayı: 31, s. 80.

¹⁸⁰ Aynı yer, s. 80-81.

¹⁸¹ XVIII – XIX. yüzyıl Abhazya tarihine dair materyaller (1762 – 1859), Belge ve materyaller derlemesi, Cilt II. Der: A.E. Kuprva, S.Ş. Salakaya, A.F. Ayüdzba, Sohum, 2011. s. 52.

orijinal belge olarak sunulmuştur. Metni, Megrelya hükümdarının sarayında görev yapan Gürcü rahip Yoann Yoseliani çevirmiştir.¹⁸² Tüm bu prosedür, halkından kaçan damat Safarbey Çaçba'nın bulunduğu Megrelya'da, Prenses Nina Dadiani'nin yanında gerçekleşmiştir.¹⁸³

"Rica maddeleri"nin yazarlığı konusunda, yukarıda adı geçen Megrelya tarihçisi ve askeri figürü N.G. Dadiani oldukça ilginç bilgiler aktarmıştır. "Gürcülerin Hayatı" adlı kitabında, Rus-Megrel silahlı birliklerinin Sohum'u ele geçirme girişimlerinin başarısız olmasının ardından, "*Safarbey'in tekrar Megrelya hükümdarı Levan Dadiani'ye, Rus İmparatoru'nun Abhazya'yı himayesine almasını rica ettiğini*" belirtmiştir.¹⁸⁴ Onun iddiasına göre, Abhaz prensliğinin Rus himayesine alınması Safarbey Çaçba'nın değil, Levan Dadiani'nin ricası üzerine olmuştur. Tarihçi şöyle yazıyor: "*Majesteleri İmparator, Dadiani'nin ricasını kabul etti Safar-bey'i köle ve himayesi altına aldı.*"¹⁸⁵

Bu "rica maddeleri"nin yazarlığı kimde olursa olsun -ki bunlar sadece şeklen geçerliydi- Rus komutanlığı Abhazya'ya karşı enerjik bir şekilde askeri operasyon hazırlığına başladı. Bu sırada yaşlı Mareşal İ.V. Gudoviç'in yerine geçen General A.P. Tormasov, selefinin yakın planlarını inceledi ve onun gibi öncelikle Poti kalesinin ele geçirilmesi gerektiği sonucuna vardı; böylece Sohum-Kale'nin alınması kolaylaşacaktı.

12 Mart 1809'da Türk Sultanı ateşkesin bozulduğunu ve Rusya'yla savaşın yeniden başladığını ilan eden bir ferman yayınladı ve Türk komutanlığı bugünkü Batı Gürcistan'da aktif askeri harekâta geçti. 15 Eylül 1809'da Rus birlikleri Poti kalesini işgal etti. Bu kalenin başarıyla

¹⁸² **Payçadze G.**, Abhaz Krallığı-Rus İmparatorluğu'nun Parçası Olarak, 1810-1864 Yılları // Abhazya Tarihi Araştırmaları, Gürcistan, Tiflis, 1999, s. 217.

¹⁸³ **Lakoba S.Z. Aslanbey**, s. 9.

¹⁸⁴ **Dadyani Niko**, Gürcülerin Hayatı, Tiflis, 1961, s. 198. (Gürcüce).

¹⁸⁵ Aynı yer.

ele geçirilmesi, Başkomutan General A. Tormasov'u cesaretlendirdi; bu sırada I. Aleksandr ona Türkiye'ye karşı daha kararlı olmasını önermişti. İmparator, Karadeniz filosunu savaşa hazır duruma getirmelerini emretti, böylece Karadeniz'de Türk filosu görüldüğünde ona saldırılabilecekti.¹⁸⁶

Bu ortamda, İmparator I. Aleksandr 17 Şubat 1810'da, dönemin tarihçisi N. Dadiani'nin yazdığı gibi, sahte Abhazya hükümdarı Safarbey'in -ya da Megrelya hükümdarı Levan Dadiani'nin- "rica maddelelerini" kabul etti ve bir Manifesto yayınladı. Bu belgeye göre, Abhazya Prensligi "Rus İmparatorluğu'nun ebedi tebaası olarak kabul edildi" ve Safarbey Çaçba -ya da Giorgi Şervaşidze- "*Rus İmparatorluğu'nun yüce himayesi ve koruması altında Abhazya mülkünün kalıtsal prensi*" ilan edildi.¹⁸⁷ Ayrıca Manifesto, Abhazya hükümdarının varislerine, "en yüce onay" ve imparatorluk berati ile Abhaz tahtına çıkma hakkını tanıdı.¹⁸⁸

Ancak, I. Aleksandr'ın bildirisinin yayımlanması, Abhazya'nın Rus İmparatorluğu'nun himayesine girmeye başlaması için resmi siyasi bir adım olarak kabul edildi. Sorun şuydu ki, Safarbey sadece Abhazya tahtına adaydı ve Rus yetkililer tarafından "hükümdar" olarak tanınmış olsa da, yalnızca kardeşi Aslanbey ile değil, aynı zamanda ülkenin halkıyla da çatışma halindeydi ve Megrelya'da saklanıyordu. Bu nedenle, imparatorun Abhazya prensliğinin hükümdarı olarak Safarbey'e yetki devretme iradesini gerçekleştirebilmek için, Rus yetkililerinin halkın ve

¹⁸⁶ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için Mücadele, Sohum, 2014, s. 123.

¹⁸⁷ Abhazya'nın varislerinin mülk haklarına ilişkin belgeler ve notlar, son Abhazya yöneticisi Prens M. Şervashidze'nin torunlarıyla ilgili. Verden, 1913, s. 5-7 // XIX. yüzyıl Abhazya tarihi materyalleri. Cilt I. s. 96.

¹⁸⁸ **Aynı yer.**

Abhazya hükümdarının direnişini kırması gerekiyordu ve tabii ki, kendisini Abhaz Prenslığı'nın koruyucusu olarak gören Osmanlı Türkiye'sinin de direnişi söz konusuydu.

Bu nedenle, Rus savaş gemileri 1810 yılının başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri üslerine karşı birkaç saldırı düzenledi. Özellikle, Mart 1810'da birkaç Rus savaş gemisi, Karadeniz'in doğu kıyılarına gönderildi ve Sohum-Kale ile Sucuk-Kale (şimdiki Novorossiysk limanına yakın kaleler) çevresinde kruvazörlük yaptı. Bu görev, "herhangi bir taşımayı engellemek ve Türklerle olan tüm iletişimi kesmek ve düşmanın saldırı girişiminde bulunan gemilerine karşı karşılık vermektir. Bu çerçevede, kruvazörler birkaç ticaret gemisini ele geçirip imha etti."¹⁸⁹

Aynı yılın Mayıs ayının başlarında, "Lileem" firkateyni, "Aleksey" yelkenlisi ve bir korvet, Anapa ile Sohum-Kale arasında kruvazörlük yapmak üzere gönderildi. Amaçları şuydu: *"Dağlılara ulaşan ikmal yollarını engellemek, köylerine saldırmak, Karadeniz kıyısında yer alan köylerin halkını, ya karadan gelen ordu güçleri tarafından ya da denizden gelen gemiler tarafından, barış talep etmeye zorlamaktır."*¹⁹⁰

General A.P. Tormasov, Poti'nin ele geçirilmesini ve Abhazya'daki siyasi krizi fırsat bilerek, Sohum-Kale'yi kontrol altına almak için zaman kaybetmemeye karar verdi.

¹⁸⁹ 1810 yılı 2 Mayıs tarihli Karadeniz Filozofu Komutanlığının raporu. General-lieutenant **A.İ. Mikhailovskij-Danilevski**'nin tam derlemesi. Cilt III. s. 201.

¹⁹⁰ 10 Haziran 1810 tarihli General **Yayıkov** yönetimiyle Tümgeneral **Tormasov** arasındaki ilişki. Kafkasya'da Rus egemenliğinin onaylanması, Cilt 2, s. 48.

"Çağrı" Ressay Batal Capua

22 Mayıs 1810'da General Tormasov, Richelieu'ye yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Bana bağlı birlikleri sevk için, Karadeniz kıyısındaki Poti'nin alınmasının ardından, Deniz Kuvvetleri Bakanı ile iletişime geçerek Karadeniz sahillerine bir filo göndermenin faydalı olacağını belirttim. Böylece, Poti ile Anapa arasında kalan Anaklia, Sohum ve Sucuk-Kale gibi diğer Türk kalelerini de ele geçirebiliriz..."¹⁹¹

Bölgede, Askeri Deniz Kuvvetleri Bakanlığı yöneticisi amiral İ. İ. de-Traversé, Karadeniz Filosu Komutanı Yardımcısı Yazyakov'a, Sohum'u Karadeniz Filosu'nun savaş gemileriyle işgal etme emri verdi.

8 Temmuz 1810 günü saat 16:00'da, Sevastopol'dan Sohum limanına, bir savaş gemisi (66 topçu "Varahil"), iki fırkateyn ("Nazaret" ve "Voin"), bir erzak ve iki mayın gemisi ile 640 kişilik 4. Deniz Alayı'ndan bir bölük (Teğmen Dodt komutasında) bir filo geldi. Anlaşmalı bayrak çekildi, ancak kaleden top ve tüfeklerle saldırıya geçildi. Ertesi gün, Rus gemileri uygun mesafeye yaklaşmayı başardı ve saat 15:00'te

¹⁹¹ TSGVIA VUA, № 6187, 1810, s. 29-30.

ateş açtı. Akşam saatlerine doğru, neredeyse tüm kalelerin top namlularının tabureleri vurulmuştu. 10 Temmuz sabahı, kaleden tekrar ateş açıldı; karşılık verildiğinde, saldıran güçler ve hemen hemen tüm şehir yapıları tahrip oldu ve limanda bulunan 7 Osmanlı gemisi batırıldı. Saat 10:00'da, Teğmen Dodt deniz çıkarma gücünü karaya çıkardı. 2 topçu ile donatılmış deniz piyadesi bölüğü, Binbaşı Konradini komutasında, güneye doğru ilerleyerek şehri ele geçirdi. Ancak, çıkarma birliklerinin saldırı merdiveni yoktu ve Konradini, kalenin kapıları taşlarla kapatıldığı için hücumu geçmeye cesaret edemedi. Kapılardan 30 adım uzaklığa üç bölük yerleştirdi, dördüncü bölüğü rezervde tuttu ve bir topu kapıya, diğerini ise kaleye ateşlemelerini emretti. Aynı zamanda gemilerden de ateş açıldı. Yaklaşık 2 saat süren yoğun bombardıman sonucunda kapılar kırıldı ve Rus birlikleri kaleyi ele geçirdi. Sohum Kalesi'nin garnizonu (Abhazlar, Ubıhlar, Çerkesler ve Türklerden oluşuyordu), kaleyi kuzeybatı kapısından terk etti. Kent ise, Kodor Nehri tarafından gelen Megrel birlikleri, iki top eşliğindeki Belevski Alayı'nın bir bölüğü ve Prens D. Orbeliani ile Safarbey Çaçba komutasındaki kuvvetler tarafından ele geçirildi.¹⁹² Abhazya'nın yöneticisi olan Aslanbey, iki yıldan fazla bir süre hüküm sürdüğü ülkeden ayrılmak zorunda kaldı ve Sadz bölgesine kaçtı.¹⁹³

Sohum'un ele geçirilmesi sırasında, Rus birlikleri 109 ölü ve yaralı verdi; savunmadaki muhafızlar arasında ise 300 ölü, yüzlerce yaralı vardı ve 78 kişi de esir alındı. Bunlardan ağır yaralanan 5 kişi daha sonra hayatını kaybetti. Rus birlikleri tarafından 62 top, 2 falconet (hafif sahra topu) ve büyük miktarda barut, gülle ve silah deposu ele geçirildi.¹⁹⁴

¹⁹² **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için Mücadele, s. 126.

¹⁹³ Abhazya tarihi materyalleri XIX. yüzyıl (1803 – 1839), Cilt I, s. 99-100.

¹⁹⁴ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için Mücadele, s. 126.

Şehrin yıkım tablosu korkunçtu. Kaptan-üsteğmen Dodt, şöyle rapor verdi: “Kale alındıktan ve gözden geçirildikten sonra, tamamen tahrip olmuştu ve özellikle deniz tarafından çok kötü durumdaydı. Bu nedenle, kaleyi onarmak ve düzeltmek neredeyse imkânsız hale gelmişti.”¹⁹⁵ Fransız bilim adamı Frederic Dubois de Monpere’ye göre, “*Ruslar Sohum’u ele geçirdiğinde, kentin bir kısmı hâlâ ayakta idi, ancak o zamanın komutanı general, kalan her şeyi yıkıp temelinden sökmeye karar verdi. Bunun sebebi, evlerin gölgesinde, Abhazların Rus askerlerini kolayca kaçırabilmeleriydi.*”¹⁹⁶ Daha sonra, eğitim bakanı Evgeny Kovalovski, şunları yazdı: “*Artık tüm olumsuz koşullar geçip gittiğinde, biz Karadeniz’in doğu kıyısında, neredeyse Anapa’dan Batum’a kadar mutlak hâkimiyet kurduğumuzda, Sohum’u yeniden ayağa kaldırmak bizim elimizde. Osmanlılar burasını boşuna “Eski İstanbul” olarak adlandırmadı. Şimdi, onu tekrar eski konuma getirmek ve zamanında sahip olduğu duruma kavuşturmak bizim görevimiz.*”¹⁹⁷ Bu arada, Sohum’un ele geçirilmesinden önce, şehir yaklaşık 6 bin kişinin yaşadığı evler ve pazar yeriyile kaplıydı.¹⁹⁸ “*Baslata Nehri’nden taşlarla döşenmiş kanallar aracılığıyla su, şehrin tüm mahallelerine dağıtılıyordu; nehrin ağzına ise küçük Türk gemilerinin rahatça geçiş yapabilmesi için tuğla kaplı dar bir kanal inşa edilmişti. Bu kadim Sohum’dan geriye, dikenli çalılar ve yüksek otlarla kaplanmış ev ve sokak kalıntılarından başka bir şey kalmamıştır*” diye kaydediliyor kaynakta.¹⁹⁹

Ancak, Sohum Kalesi’nin daha fazla işlev görebilmesi için yaklaşık

Kapitan Dotta’nın Sohum-Kale’nin işgaliyle ilgili raporundan alıntı, AKAK, cilt IV. Tiflis, 1870. s. 424.

¹⁹⁵ Kapitan Dotta’nın Sohum-Kale’nin işgaliyle ilgili raporundan alıntı, AKAK, cilt IV. Tiflis, 1870, s. 424.

¹⁹⁶ **Frederic Dube de Monpere**, Kafkaslar Çevresinde Seyahat, Sohum, 1937. cilt 1. s. 134.

¹⁹⁷ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için Mücadele, s. 127.

¹⁹⁸ **Frederic Dube de Monpere**, Aynı yerde, s. 134.

¹⁹⁹ Aynı yer, s. 133.

1000 kişi gönderildi ve kısa sürede yıkılan bölgeleri onardılar. Kale garnizonu, Redut-Kale limanından getirilen kaptan Agarov komutasındaki bir tabur ve Kozorokiy komutasındaki iki piyade taburundan oluşuyordu. Ayrıca, liman kıyısının korunması için iki deniz topu gemisi, subaylar Von Burmeister komutasında görev yaptı.

Böylece, Sohum kalesi, Rus çıkarma birliklerinin denizden saldırısı ve Megrel-Leçxumi silahlı birliklerinin İngur Nehri tarafından desteklediği Çarlık ordusunun ilerlemesi sonucu düştü. **Sohum, "gönüllü ilhak" iddialarının aksine askeri müdahale yoluyla Çarlık güçlerinin eline geçti.** Tüm Abhaz halkı için kader belirleyici olan bu süreçte, Megrelya yöneticilerinin talimatıyla hareket eden ve kaçak olarak bulunduğu sırada Çar I. Aleksandr'a Abhazya'nın Rus himayesine alınması için yalvaran Safarbey (Çaçba) olumsuz bir rol oynadı. Oysa Aslanbey Çaçba Abhazya tahtının meşru sahibiydi.

Safarbey, artık tüm Abhazya topraklarında kendini sadece Rus süngülerinin koruması altında güvende hissedebileceği tek yerleşim yeri olan ve Rus birliklerince ele geçirilen Sohum'da yaşamaya başladı. Daha sonra, yine Rus askeri birliklerinin sıkı koruması altında Lıhni'da da ikamet edebildi. Doğal olarak bu zoraki uygulamalar, bir yandan Abhaz-Rus ilişkilerini gerginleştirirken, diğer yandan Abhaz Prensliği'nin merkezi otoritesini zayıflattı. Rus askeri ve siyasi makamlarınca tüm yetkilerle donatılan ve desteklenen Safarbey ise, ülkenin sadece kâğıt üzerinde kalan hükümdarıydı. Safarbey Çaçba'nın, iktidarına karşı ayaklanan Abhazlarla mücadelede Rus askeri desteği talebi defalarca gerçekleşemedi. Öte yandan, sadece Rus askeri gücüne ve Megrelya yöneticisinin desteğine dayanarak Safarbey, iktidarını -daha doğrusu kişisel varlığını- korumayı başarabildi.

Kafkasya'daki birliklerin başkomutanı A.P. Tormasov, Rus donanmasının Abhazya'daki varlığından faydalanmak ve ayrıca Sohum Ka-

lesi'nin teslim edilmesiyle kıyı halkları arasında yaratılan korkuyu hafifletmek amacıyla, Kola Dodt'a, zaman kaybetmeden, deniz kuvvetlerini Sucuk-Kale'ye yönlendirmesini emretti.²⁰⁰ Bu kararın acil uygulanması, o dönemde Rusya'nın Balkan savaş alanındaki başarılarının, Osmanlı'yı barış arayışına zorlaması ve Tormasov'un, "son derece faydalı" gördüğü, savaşın sona ermesine kadar Sucuk-Kale'yi²⁰¹ ele geçirmesinin stratejik önemiyle açıklanıyordu. Bu amaçla, 1810 yazına gelindiğinde Osmanlı Türkiye'si Karadeniz kıyı şeridindeki Anapa, Sucuk-Kale, Sohum, Anaklia ve Poti kalelerini kaybetmişti. A.V. Faddev'in yazdığına göre, sadece ordu ve donanma komutasındaki uyumsuzluk, Rus İmparatorluğu'nun bu büyük askeri başarıları Batum ve Trabzon'u da ele geçirerek tamamlamasını engelledi.²⁰²

Karadenizin Kafkasya kıyısındaki askeri varlığın güçlendirilmesiyle, şimdi ana kaleler içine Rus garnizonlar yerleştirildi ve bu, Kuban Nehri'nden İngur Nehri'ne, oradan Rion Nehri ağzına ve Osmanlı sınırına kadar kıyı savunma hattının oluşmasının temelini attı. Böylece, tamamlanmakta olan "Karadeniz Hattı" isimli bölge, Batı Kafkas halklarını dış dünyadan izole etmeyi ve Çarlık rejimiyle mücadele eden özgürlük ve bağımsızlık arayışındaki halkları hedefliyordu.²⁰³ Bu hat, Anapa'dan Batum'a kadar kruvazörler tarafından korunan özel bir filo tarafından denetim altına alınmıştı.²⁰⁴

²⁰⁰ Tormasov de-Richelieu'nun 10.08.1810 tarihli ilişkinin özeti. ЦГВИА, ф. ВУА № 6187, s. 33-34, 37.

²⁰¹ Aynı yer.

²⁰² XIX. yüzyılın ilk üçte birinde Rusya ve Kafkaslar – Moskova, 1960. s. 154, Rus askeri birliklerinin, Abhazya yöneticileriyle geleneksel olarak yakın akraba olan önemli deniz limanlarını Batum ve Gelencik'i ele geçirme girişimleri başarısız olmuştur. (Abhazya tarihi materyalleri, cilt II, s. 67-70).

²⁰³ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılın ilk on yılında Abhazya için Mücadele, s. 129.

²⁰⁴ TSGVIA VIA № 6187, 1810, s. 29-30.

Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki önemli askeri üslerin ele geçirilmesi yolundaki kararlı faaliyetler, Rus makamlarının 1811 yılı başlarında bu yeni kazanılan limanların (Redut-Kale, Poti, Anaklia ve Sohum) Kırım ile ticari ilişkilerini düzenlemeye başlamasına olanak sağladı. Bu bağlamda, özellikle söz konusu limanların ele geçirilmesindeki askeri-politik katkılarından dolayı Megrelya yönetici hanedanının özel hizmetlerini takdir eden Rus yetkililer, "Megrel Hisse Senetli Şirketi" adlı bir ticaret derneği kurdu. Feodosya Belediye Başkanı S.M. Bronevski'nin ifadesiyle bu şirket, *"yeni fethedilen Asya topraklarında sanayinin canlandırılması yoluyla kalıcı refahın sağlanmasına ve böylece bölge halkının Rus yönetimine güveninin pekiştirilmesine temel oluşturacaktı."*²⁰⁵

General A. Tormasov'un ifadelerine göre, *"İmereti, Megrelya, Guria ve Abhazy'a'nın Tüm Rusya İmparatorluğu'na katılması, bu bölgeyi Tavrida (Kırım) ile kesintisiz bir bağlantıya kavuşturdu ve Kırım ile Karadeniz'deki yeni mülklerimiz arasında yeni bir sanayi kolunun açılmasını sağladı. Faydalı ticaretin yayılmasını her zaman destekleyen hükümet, bu yeni kazanımlarımıza da dikkatini yöneltti. Bu doğrultuda, ticari faaliyet gösteren Kırım şehirleri Taganrog ve Feodosya'nın belediye başkanlarına, tüccarları Abhazy, Megrelya ve Gürcistan ile ticarete yönlendirmek için önlemler alma talimatı verildi."*²⁰⁶ Ancak, Rus İmparatorluğu'nun bu yeni toprakları arasında tam kapsamlı bir ticari bağlantı kurulması için henüz çok erkendi. Çünkü Rus birliklerinin Abhaz-Ubıh-Çerkes Karadeniz kıyılarını tamamen kontrol altına alabilmesi için, bölgenin yerli halklarıyla -Kafkasya'nın bu kesimindeki as-

²⁰⁵ AKAK, cilt III, s. 540.

²⁰⁶ General Tormasov'un General Stally'e 18.05.1811 tarihli talimatı // AKAK, cilt IV, s. 403-404.

keri başarıları tanımaya hiç niyeti olmayan- uzun süreli bir savaş yürütmek gerekecekti.

Yine de, Sohum'un ele geçirilmesi yalnızca Safarbey'in kardeşine karşı bir zaferi veya Rusya'nın Osmanlı'ya karşı bir başarısı değil, aynı zamanda Abhazya devletinin sonunun başlangıcı ve Abhaz halkı için en karmaşık süreçlerin tetikleyicisi oldu.²⁰⁷ Rus birliklerinin Sohum'u ele geçirmesi, çarlığın Abhazya'daki yayılmacı politikasının başlangıcıydı. Rus hâkimiyetinin Abhazya'da kalıcı olarak yerleşmesi için, vatanlarının her karış toprağını savunan Abhaz halkıyla yarım yüzyıl süren bir savaş gerekti. Sohum, bu hedefe ulaşmada yalnızca bir araçtı ve nihayetinde, Çarlık Rusyası'nın Abhazya'daki sömürgeci yayılımı, bölgenin tamamen fethiyle sonuçlandı.²⁰⁸

Abhazya, dağlı halkların direnişinin tam merkezinde yer alıyordu. Beklendiği gibi, 18. ve 19. yüzyılların eşiğinde Transkafkasya'daki konumunu güçlendiren Rus yönetimi, bu avantajı Kafkas dağlı halklarına karşı mücadelede ustalıkla kullandı. Artık dağlılar, Rus askeri baskısına hem kuzeyden hem de güneyden savunma yapmak zorundaydı. Rusya'nın Kafkas Dağları'nın güney yamaçlarındaki hakimiyeti ne kadar güçlendiyse, Kuzey Kafkasya'daki boyun eğmeyen dağlı halklara yönelik politikası da o kadar sertleşti. **Dağlı halkların durumunu daha da zorlaştıran önemli bir faktör de, genel olarak Gürcü nüfusunun yanı sıra Ermenilerin ve kısmen Azerilerin de Rusya'nın Kafkasya'yı fetih mücadelesini desteklemesiydi.** Uzun süren Kafkas-Rus çatışması, Kafkas-Rus Savaşı'na dönüşerek son derece sert ve uzlaşmasız bir karakter kazandı ve pek çok Kafkas halkı için bir felaketle sonuçlandı. XIX. Yüzyılın 50'li yıllarının sonuna kadar

²⁰⁷ **Lakoba S.Z.**, Tiflisli Tarihçilere Cevap (Belgeler ve Gerçekler), Sohum, 2001, s. 8-9.

²⁰⁸ **Dzidzariya G.A.**, XIX. Yüzyılın İlk On Yılında Abhazya Mücadelesi, s. 130.

asıl çatışma sahası Doğu Kafkasya'ydı. Burada, 1820'lerin sonunda Nah, Avar, Lezgi ve diğer halkların topraklarında Gazi-Muhammed (1828-1832), Hamzat Bek (1832-1834) ve Şamil (1834-1859) önderliğinde bir teokratik devlet, İmamlık kurulmuştu.²⁰⁹ Rus birlikleri için ciddi bir engel, dağlı halkların yaşadığı tüm bölgelere yayılan geniş çaplı bir gerilla savaşıydı. İşte bu tarihsel girdabın içinde Abhaz halkı da kendini buldu ve çarlığın acımasız makinesinden zarar gören akraba halklarla aynı kaderi paylaştı.

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz Prenslığı'nin Rus himayesine girişinin zor kullanılarak gerçekleşmiş olması ile bu tartışılmaz gerçek, sonraki dönemde Abhaz-Rus ilişkilerinin son derece karmaşık bir hal almasında ve nihayetinde ülkenin yerli nüfusunun büyük bir bölümünün Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesinde belirleyici bir rol oynadı.

Beklendiği gibi, Rus silahlarının yardımıyla Abhazya Prenslığı'nin hükümdarı olan Safarbey Çaçba (1810-1821), Abhaz halkını birleştirmeyi başaramadı. Dahası, merkezi prens otoritesinden ayrılan Abhazya'nın dağ toplulukları - Dal, Tzabal, Pshü, sahil ve dağlık Sadz bölgeleri - yeni hükümdara ve onun ülkeyi Rus İmparatorluğu'na tamamen bağlama politikasına karşı aktif mücadeleye katıldılar. Safarbey, fiilen Samurzakân sakinlerini de kaybetti. Megrelya hükümdarı Levan Dadiani ile olan akrabalık ilişkileri, Samurzakân bölgesel prensi Manuçar (Mança) Çaçba ve ona bağlı bölgenin kaderinde ölümcül bir rol oynadı. Megrelya hükümdarı Levan Dadiani'nin emriyle, kız kardeşinin kocası olan Manuçar Çaçba, 1813 yılında Bedia köyünde öldürüldü ve Samurzakân bölgesi Megrelya hükümdarının eline geçti.

Bu olayların gelişiminde, Abhazya hükümdarı Safarbey'in

²⁰⁹ Bliev M.M., Degoev V.V., Kafkas Savaşı, M. Rost. 1994, s. 250, 313, 316, 345.

iktidarının felç olması etkili oldu. Safarbey, mevkiini korumak için sürekli olarak Megrel hükümdarının ve Rus birliklerinin askeri desteğine muhtaçtı. Bu yüzden Levan Dadiani, Safarbey'den sözde bir "anlaşma belgesi" almayı çok kolay başardı. Bu belgeye göre, Manuçar Çaçba'nın küçük yaştaki çocukları Aleksandr ve Dimitri'nin en yakın akrabası olarak, yetişkinlik çağına gelene kadar Samurzakân halkından yetimlerin bakımı için vergi toplama hakkını elde etti. Gerçi anlaşmaya göre bu gelirler çocukların geçimine ayrılacaktı, ancak bu kurnaz yol, Levan'a Manuçar Çaçba'nın dul eşini (kendi kız kardeşini) her türlü iş ve şikayet için Abhazya hükümdarına değil, kendisine başvurmaya zorlama hakkı veriyordu.

Sonuç olarak, Rus Çarı tarafından tüm yetkilerle donatılan ve Rus askeri makamları ile Megrelya hükümdarı tarafından desteklenen Safarbey, aslında Abhazya'nın sadece kâğıt üzerindeki hükümdarıydı. Düşman bir nüfusla çevrili Sohum kalesinde, hükümdar ve Rus garnizonundan oluşan koruması her gün risk altındaydı. Kaptan Ağarkov, General Simonoviç'e yazdığı 13 Ocak 1811 tarihli mektubunda, "*Abhazlar öyle cesurlar ki, silahla kaleye kadar yaklaşıyor, çalılıklara yerleşip askerlere ateş ediyorlar; öyle ki, kalenin 100 adım uzağına çıkmak bile tehlikeli*" diyordu.²¹⁰

Gelişen olaylar gösterdi ki, Sohum'da toplanmış olan Rus askeri güçleri de, şehri savunma ve hükümdarı güvenli bir şekilde koruma konusunda yetersiz kalıyordu. Profesör G.A. Dzidzaria, "*Safarbey'nin hükümet gücü tam anlamıyla bir hayal kırıklığıydı; halkta hiçbir desteği ve gücü yoktu. Bu, Abhazya'nın şimdiye kadar tanıdığı en az popüler*

²¹⁰ AKAK, Cilt IV, s. 427.

hükümdardı Rus birliklerinin Sohum'u işgal etmesi, zaten pek sevilmeyen hükümdarın itibarını ciddi şekilde zedeledi."²¹¹ diyor.

S. Çaçba'nın itaatsiz halka karşı mücadelede Rus birliklerinin desteği için yaptığı ısrarlı talepler, istenilen sonucu vermedi. Zaten Rus komutanlığının kendisi de askeri operasyonları Sohum'un ötesine -Abhazya'nın diğer bölgelerinden bahsetmeye bile gerek yok- genişletmeye cesaret edemiyordu. Bu durum, büyük ölçüde hem Abhaz nüfusunun büyük çoğunluğunun düşmanca tutumuyla, hem de Rusya'nın içinde bulunduğu genel karmaşık askeri-politik durumla (Türkiye ile savaş ve Napolyon Fransası'yla Avrupa'daki mücadele) açıklanabilir.²¹² Rus askerlerinin koruması altındaki Safarbey, Sohum Kalesi'nde, Lıhni'da veya Megrelya'da eşinin akrabalarının yanında yaşıyordu. İktidarını -daha doğrusu kişisel varlığını - koruyabilmesi yalnızca Rus askeri gücüne ve Megrelya hükümdarının desteğine bağlıydı, zira onun yönetimine karşı halk ayaklanmaları dinmek bilmiyordu. Örneğin, Temmuz 1813'te Aslanbey Çaçba önderliğinde güçlü bir Abhaz ayaklanması patlak verdi. Rus taburu ve Megrelya hükümdarının askeri birlikleri, o dönemde Safarbey Çaçba'nın hayatını kurtardı.

Bu konuda Megrelya Hükümdarı Prens Levan Dadiani, 19 Ağustos 1813 tarihli mektubunda albay ve tarihçi N. Dadiani'ye, Gürcistan'daki başkomutandan gönderilen "yardımcı birlikleri" kendi kuvvetlerine "katıp" isyancı Prens Aslanbey Çaçba'ya karşı harekete geçtiğini, onu Abhazya Prenslığı'ni terk etmeye ve Cigetya'ya kaçmaya zorladığını

²¹¹ **Dzidzariya G.A.**, Çarlık Rusyası'nın Abhazya'yı Fethi // Dzidzariya G.A. Eserler, Cilt I, 2014, s. 24.

²¹² **Fadeyev A.V.**, Rus Çarlığı ve Köylü Reformu, Sohum: "Sovetskaya Abhaziya" ve "Apsni Kapş" Yayınları, 1932, s.13.

bildiriyordu. Bunun ardından Abhazları bastırarak "Abhazya'nın yönetimini yine damadımız Safarbey'e emanet ettiğini" yazıyordu.²¹³ Bu "askeri başarılar" nedeniyle Safarbey, tümgeneral rütbesine layık görüldü, eşi Tamara Dadiani ise Azize Katerina Nişanı'nın ikinci sınıf küçük haçı ile ödüllendirildi.²¹⁴

Safarbey, uluslararası konjonktür bakımından da şanssızdı; bu durum Abhazya'daki ve çevresindeki olaylar üzerinde doğrudan etkiye sahipti. Rusya ve Osmanlı arasında imzalanan Bükreş Barış Antlaşması'na (16 Mayıs 1812) göre, özellikle VI. madde uyarınca, bu geleneksel rakip imparatorluklar arasındaki Asya sınırları savaş öncesi durumuna döndürülecekti. Rus makamları, "gönüllü olarak" Rusya'ya katılan toprakları iade etmekte zorlansalar da, nihayetinde barış antlaşmasının gereğini yerine getirmek zorunda kaldılar. Bu nedenle Çar I. Aleksandr, Gürcistan'daki ve Kafkas hattındaki yeni başkomutan General N.F. Rtişçev'e Poti ve Ahılkalı'yı Osmanlı'ya teslim etmesini, ancak kesinlikle Sohum-Kale'yı vermemesini emretti. Çarın talimatı general tarafından kayıtsız şartsız yerine getirildi.

Ancak Osmanlı makamları, Rusya'nın Kafkasya genelindeki güçlenmesini ve özellikle de Sohum ile diğer Kafkas kalelerinin kaybını kabullenmek istemiyordu. Bu nedenle Karadeniz kıyısındaki bu bölgede kaybedilen pozisyonları geri kazanmak için defalarca girişimde bulundular. Rus birliklerinin Sohum'u ele geçirmesinden sonra Osmanlıların ilk çıkışı 1812'de gerçekleşti. Trabzon'dan Batum'a gönderilen ve İmereti, Guria, Megrelya ve Abhazya'yı geri almayı amaçlayan binlerce kişilik birlik başarılı olmadı.

1813 sonlarındaki ikinci taarruz ise Trabzon seraskeri Süleyman

²¹³ AVPR, Ana Arşiv Fonu, 1-7, 1806, dosya 1, yk. 204-204 arkası. Abhazya Tarihine İlişkin Materyaller XVIII-XIX. Yüzyıllar (1762-1859), Belge ve Materyaller Derlemesi, Cilt II. Hazırlayanlar: Kupraa A.E., Ayüdzba A.F., Salakaya Ş.S. Sohum, 2011, s. 77-78.

²¹⁴ General Rtişçev'den Weydemeyer'e Mektup, 2 Mayıs 1815. AKAK, Cilt V, s. 500.

Paşa komutasında Abhazya topraklarına çıkarma yapılmasıyla sonuçlandı, ancak bu da nihayetinde istenen sonucu vermedi. 1815'te ise Osmanlı saray hükümeti, Rusya'nın ana askeri güçlerinin Fransa İmparatorluğu sınırlarındaki Avrupa meseleleriyle meşgul olmasını fırsat bilecek, imparatorluğun doğu kesiminde iki güçlü grup hazırladı: Birincisi, Doğu Cephesi Başkomutanı ve Erzurum Seraskeri Pehlivan Paşa komutasındaki Erzurum grubu (20 bin asker), ikincisi ise Trabzon Seraskeri Seyid Süleyman Paşa komutasındaki Trabzon grubuydu (15 bin asker). Temmuz başlarında Erzurum Seraskeri Pehlivan Paşa, General N. Rtişçev'e bir mektup göndererek İmereti, Guria, Megrelya ve Abhazya topraklarının derhal Rus birliklerince tahliye edilmesini talep etti. Ancak bundan bir buçuk ay önce Erzurum'da bulunan Feodosya Rum Metropoliti, Rus birlikleri komutanı General N. Rtişçev'e Osmanlıların Rus birliklerine karşı savaş planını ellerine vermişti. Bu nedenle Mesketiya, Guria ve Megrelya'da konuşlu Rus birliklerine karşı taarruza geçen Osmanlı ordusu beklenmedik engellerle ve şiddetli bir direnişle karşılaştı.

Bâbîâli birliklerinin Rus makamlarının kontrolündeki bölgelere yaptığı bu istila, Rus ordusunun Paris'e muzaffer girişiyle aynı zamana denk geldi. Bu durum, Osmanlı birliklerinin Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki Rus işgali altındaki kaleleri geri alma yönündeki askeri operasyonlarından vazgeçmesine yol açtı.

Abhazya'nın tüm topraklarını ele geçirmek ve Kuzeybatı Kafkasya'daki akraba halklardan ayırmak için Rus komutanlığı, Sohum kalesinin güçlendirilmesini ve Gagra'da yeni bir kale inşasını planlıyordu. İmparator'a Mart 1818'de General A.P. Yermolov²¹⁵ tarafından yazılan mektupta bu durum açıkça belirtilmişti. Ancak, Abhaz-Rus ilişkilerinin daha da kötüleşmesi nedeniyle, bu planların o dönemde gerçekleşmesi

²¹⁵ Rapor, 22 Mart 1818 // V.A. Potto. Kafkasya'da Rus Hâkimiyetinin Tesisi, Cilt III, Bölüm 2, s. 546.

mümkün olmadı. Rusya tarafından tanınan Abhazya hükümdarına ve Sohum'daki askeri garnizon şeklindeki "koruyucularına" karşı halkın baskısı her yıl daha şiddetli bir hal alıyordu.

Durumu kurtarmak için hükümdar Safarbey, defalarca Kafkasya'daki Rus askeri komutanlığından yardım talep etti. Abhazya hükümdarının ülkeyi yönetmedeki istikrarsızlığı, Rus askeri birliklerinin ve Megrel-İmereti birliklerinin Abhaz direnişini bastırmadaki aktif rolü, 9 Mayıs 1818 tarihli General-Mayor Kurtanovski'nin General-Mayor Stal'e sunduğu raporda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Belgede, General Kurtanovski'nin Safarbey (Giorgi) Çaçba'nın "kendi halkının" itaatsizliği nedeniyle yaptığı yardım talebi üzerine, Albay N. Dadiani komutasında "Megrellerden ve İmeretilerden" oluşan birlikleri Abhazya'ya gönderdiği ve Safarbey'in desteğiyle "Abhazların bir kısmını itaate ikna etmeyi başardığı" belirtiliyor.

Ancak bu adım yeterli olmamıştı, çünkü "Abhaz hükümdarı aslında halkını yönetmede kendisinin yazdığından bile daha zayıftı, öyle ki neredeyse halkın karşısına çıkmaya cesaret edemiyordu". Kafkasya'daki askeri makamlara, Megrel ve İmereti askeri birliklerinin katılımıyla Abhazya hükümdarına askeri yardım sağlanması gerektiği sorusu gündeme getirildi.

Dikkat çekici olan, Rus generalin "Abhazların Safarbey'e itaatsizliğinin nedeni" olarak, onun hükümdar olarak atanması sırasında "gururlu, özgürlük düşkünü ve savaşçı" Abhaz halkı arasında gerekli otoriteye sahip olmaması gerçeğini görmesiydi. Belgede şu ifadeler yer alıyordu: *"Bu itaatsizliğin asıl nedeni, mevcut hükümdarın bu unvana atanmasında gururlu, özgürlük düşkünü ve savaşçı bir halk olan Abhazların ona bağlılığı konusunda daha derin bir araştırma yapılmamış olmasıdır..."*²¹⁶

²¹⁶ Abhazya Tarihine İlişkin Materyaller XVIII-XIX. Y.Y. (1762-1859), ss.82-83.

Kaynakların doğruladığı üzere, Rus birliklerinin 1810'da Sohum'a girişinden itibaren Abhazya'daki askeri-politik durum o kadar umutsuzdu ki, Çar I. Aleksandr 1820'de Rus birliklerinin Abhazya'dan çekilmesi fikrini gündeme getirdi. Ancak Gürcü (1820'den itibaren Kafkas) Kolordusu Başkomutanı (1816-1827) General A.P. Yermolov'un, Sohum'u "Karadeniz'in doğu kıyısındaki tek dayanak noktası" ve Abhazya'yı "Kafkasya'nın fethi" için en önemli askeri-politik bölge olarak gören ilkesel tutumu, Çarı bu fikrinden vazgeçmek zorunda bıraktı.²¹⁷ Bu konudaki özel görüşünü temellendiren General Yermolov, Rusya Dışişleri Bakanı'na yazdığı mektupta şunları belirtiyordu: *"Bugünkü haliyle Abhazya bize güvenli limanlar sağlıyor ve Megrelya neredeyse yağmacı akınlara maruz kalmıyor, çünkü Abhazlar korkuyla dizginleniyor... Megrelya, Guria ve hatta İmereti prensleri, Abhazya'nın kaderini görerek, aynısının kendi başlarına geleceğini öngörebilir ve önceden Türklerin desteğini arayarak, onlara sonsuz isyanlarla bağlılıklarını kanıtlayabilirler ki Türkler de bunu desteklemekte gecikmeyecektir."*²¹⁸ Aynı düşüncüyü sürdürerek şu vurguyu yapıyordu: *"Sohum limanından vazgeçilmesiyle deniz korsanlığı gelişecek ve kısa sürede ticaret gemilerimiz Redut-Kale'ye gitmeye cesaret edemeyecek. Rusya'dan erzak tedarikini kaybedecek, topraklarımızı savunamayacak duruma gelecek ve o zaman yalnızca Abhazya'yı değil, daha fazlasını kaybedeceğiz."*²¹⁹

7 Şubat 1821'de Safarbey Çaçba hayatını kaybetti. Lihnı Kilisesi'ne defnedildi. Onun ölümü, Abhaz halkının kurtuluş hareketinin güçlenmesi için yeni bir bahane oldu.

²¹⁷ **Fadeyev A.V.**, Rus Çarlığı ve Köylü Reformu, s.14; **Dzidzariya G.A.** Abhazya'nın Rusya'ya İlhakı ve Tarihsel Önemi, Sohum: Abgosizdat, 1960, s. 62.

²¹⁸ **Potto V.A.**, Kafkasya'da Rus Hâkimiyetinin Tesisi, Cilt II, Tiflis, 1903, s. 720, s. 30.

²¹⁹ **A.g.e.**

Ertesi gün, 8 Şubat'ta, Sohum çevresindeki birkaç köyden yaklaşık 200 kişilik bir grup, ormandan odun getirmek için gönderilen Rus askeri birliğine saldırdı. Sohum komutanı Mogilyanski, Teğmen Ermişkov komutasındaki bir birliği yardıma gönderdi. Çıkan çatışmada Abhaz birlikleri dağıldı, Ruslar ise bir askerini kaybetti ve dört asker yaralandı.

Rus İmparatoru tarafından yeni bir hükümdar atanana kadar, Safarbey'in dul eşi Tamara Dadiani Abhazya'nın hükümdarı ilan edildi. Geçici nitelikte olsa da, bu karar halkta büyük öfkeye yol açtı. Çünkü Megrel Dadiani hanedanından bir prensesin Abhaz halkının üzerine hükümdar olarak atanması, ateşe körükle gitmekten başka bir şey değildi. Bu atamayla birlikte, halk arasında yeni bir öfke dalgası alevlendi.

Bu karmaşık durumda, Safarbey'in küçük kardeşi Hasanbey Çaçba için uygun bir fırsat doğdu. Şıtskuara Nehri'nden Kodor Nehri'ne kadar uzanan Abhazya'nın merkez bölgesini yöneten Hasanbey, Baron G.V. Rozen'in tanımıyla "zeki, kurnaz ve şartlara uyum sağlayabilen" biriymi ve en önemlisi, halk arasında büyük bir itibara sahipti. Bu yüzden, Rus makamlarının engellemesi olmasaydı, Hasanbey'in prensliğin başına geçmesini engelleyecek hiçbir şey yoktu.

Sohum komutanı Mogilyanski, üstlerinden gelen emir doğrultusunda ve Hasanbey'in Abhazya hükümdarı olma ihtimalinden korkan geçici hükümdar Tamara Dadiani'nin kışkırtmasıyla Hasanbey Çaçba'yı tutukladı. Rus yönetiminin kararıyla prens, Sibirya'ya sürgün edildi; önce Tomsk'a, ardından da 1828'de resmi olarak serbest bırakılıncaya kadar yaşayacağı İrkutsk'a gönderildi. Hasanbey'in tutuklandığı haberi, halkı daha da öfkeliendirdi.

Halkı sakinleştirmek için, 22. Piyade Tümeni'nin 3. Tugay Komutanı ve İmereti Yöneticisi General M.D. Gorçakov Abhazya'ya gönderildi. General, durumu inceledikten sonra halkı yatıştırmak için Sohum

Kalesi'nin komutanını görevden aldı ve yerine Binbaşı Mihin'i atadı. Ancak bu önlem de Rus makamlarının istediği sonucu vermedi.

Hasanbey'in kardeşleri -Batalbey ve Tayarbey Çaçba- ile onlara yakın prens ailelerinden Marşan ve İnal-ıpa mensupları, hükümdar Tamara Dadiani ve Abhazya'daki Rus askeri varlığına karşı bir halk ayaklanması örgütlediler. Ayaklanmaya Aslanbey Çaçba da katıldı ve önderlik etti. İsyanclar, Temmuz 1821'de hükümdarın Oçamçıra'daki evine saldırarak korumalarından birkaçını öldürdüler ve Yelır köyünden hükümdara ait bir at sürüsünü götürdüler. Temmuz sonunda Aslanbey, Sohum yakınlarında kamp kuran Prenses Tamara Dadiani'den rehineler ve Sohum'a serbest geçiş hakkı talep etti.

Aslanbey'in taleplerini reddeden prenses, isyancların saldırısından büyük zorlukla kurtarıldı. Bir Rus savaş gemisi onu ailesi ve maiyetiyle birlikte Sohum'a götürdü. Ancak halka karşı güçsüz görünmemek için, prenses Sohum'dan ayrılarak deniz kıyısındaki evine, yerleştiği Kodor köyüne döndü. Ne var ki yine zor durumda kaldı; 1 Ağustos 1821 akşamı evi, Rostombey ve Tayarbey Çaçba ile Marşan prenslerinin liderliğindeki asi birlikler tarafından kuşatıldı. Onu kurtarmak için Sohum Kalesi komutanı Mihin, "Konstantin" adlı savaş gemisini gönderdi. Ertesi gün, prensesi ve ailesini komutan Mihin'e teslim eden "Konstantin", Sohum'dan Gagra'ya kadar kıyı boyunca birkaç kez gidip gelerek "düşman toplanmalarını bombaladı".²²⁰

İlginçtir ki, hiçbir tehlike yokmuş gibi, Prenses Tamara Dadiani yeniden Sohum'dan ayrılarak Kodor köyündeki malikanesine döndü. Ancak Aslanbey hızlı bir kararla, çoğunluğunu Pshü, Ahçıpsı ve Ubıhların oluşturduğu binlerce kişilik bir birlikle 21 Ağustos'ta hükümdarın ikametgahı önünde belirdi. Korumalarının çoğu Aslanbey'in tarafına geçti

²²⁰ AKAK, Cilt VI, Bölüm I, Tiflis, 1874, s. 33.

ve rehineleri ona teslim etti. Aslanbey'in birlikleri Tamara'yı Kodor'daki evinin kulesinde iki hafta boyunca kuşattı. Prenses, "düşmanlarıyla barışmak" ve Rus makamlarıyla artık hiçbir ilişki kurmayacağına dair yemin etmek zorunda kaldı. Prenses Tamara'nın, düşmanlarının merhametine sığınmasının ardından, Aslanbey özel bir çaba göstermeden 11 Eylül 1821'de Sohum'u kuşattı ve fiilen tüm Abhazya'yı ele geçirdi.

İnsiyatifi ele almak için Rus yetkililer, İmparator I. Aleksandr tarafından onaylanan yeni Abhazya hükümdarını acilen St. Petersburg'dan anavatanına çağırmaya karar verdi. Bu kişi, Safarbey'in büyük oğlu Dmitri (Omar Bey) Çaçba'ydı. 1811'de, babasının Rusya'ya bağlılığının teminatı olarak rehin verilerek imparatorluğun başkentine gönderilmişti. Dmitri Çaçba, İmparator I. Aleksandr'ın huzuruna çıkarıldı. İmparator onu Abhazya hükümdarı olarak atadı, albay rütbesi verdi ve Abhazya'ya gönderdi.

Tiflis'te gerekli talimatları aldıktan sonra, 21 Ekim 1821'de Dmitri Çaçba Kutaisi'ye vardı. Burada General M.D. Gorçakov onu bekliyordu ve birlikte Abhazya'ya doğru yola çıktılar. Abhazları "yatıştırmak" ve Dmitri Çaçba'ya hükümdarlık yetkisini devretmek için General Gorçakov'a Megrel süvarileri ve 6 piyade bölüğü, 44. avcı alayından oluşan yaklaşık 600 kişilik bir askeri birlik, 2 top, Kozakların bir kısmı ile Megrel ve Leçxumi milisleri eşlik ediyordu. Bu kuvvetler Albay N. Dadiani komutasındaydı.²²¹

Gorçakov'un birlikleri, Lihni'ye doğru ilerlerken, Kasım başında Aslanbey'in binlerce milis gücüyle karşılaştı. Çatışmalar Kodor Burnu ile Kelasur köyü arasında yaşandı. Top ve uzun menzilli tüfek ateşi altında kalan Aslanbey'in birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı. General Gorçakov kısa sürede Sohum'a ulaştı, şehri ve çevresindeki köyleri

²²¹ **Dzidzariya G.A.**, Çarlık Rusyası'nın Abhazya'yı Fethi, s. 36.

ateşe vererek Lıhni'ya doğru ilerledi. Safarbey, hayatının son yıllarında Lıhni'yı hükümdarın ikinci ikametgâhi haline getirmişti.

30 Kasım 1821'de Dmitri Çaçba, toplanan kalabalık bir halk kitlesinin önünde Abhazya hükümdarı ilan edildi. Bzıp Abhazlarını "yatıştırmak" için, General Gorçakov'un Megrel ve Leçxumi birliklerinin aktif katılımıyla bir askeri sefer düzenlendi. Bzıp Nehri'nin sol kıyısında Rus-Gürcü birlikleri pek çok yerleşim yerini tahrip etti ve Abhazları korkutmak için birkaç kişiyi astı.

Abhazya'daki "işleri yoluna koyduktan" sonra General Gorçakov, Lıhni'da iki piyade bölüğü bıraktı. Diğer birliklerini ise Redut-Kale'ye geri gönderdi. Dmitri (Omar Bey), Rus askerlerinin koruması altında Abhazya'nın bir sonraki resmi hükümdarı oldu. Küçük yaştan beri St. Petersburg'da büyüyen, Abhazca bilmeyen ve halkın geleneklerinden habersiz olan Dmitri, babasından bile daha az otoriteye sahipti. Üstelik G.A. Dzidzariya'nın yazdığı gibi, "O, asıl hükümdarın kendisi değil, amcası Aslanbey olduğunun farkındaydı. Zira Aslanbey hâlâ büyük bir saygınlığa sahipti ve ülke içinde destek buluyordu."²²²

31 Ocak 1822'de Aslanbey, kalabalık birliğiyle yeğeni Dmitri'nin bulunduğu Lıhni'ya doğru harekete geçti. Yaklaşan tehlikeyi öğrenen Dmitri, aceleyle köyü terk ederek Sohumi'a kaçtı ve Rus garnizonunun koruması altındaki kaleye sığındı. Ancak Dmitri'nin amcasından duyduğu korku o kadar büyüktü ki, Sohumi Kalesi'nin bile yeterince güvenli olmadığını düşünerek Abhazya'nın herhangi bir yerinden daha emin olan Kutaisi'ye kaçtı. Fakat General Gorçakov onu tekrar Abhazya'ya, Lıhni'ya geri getirdi. Aslanbey'in silahlı grubunu dağıttıktan sonra Dmitri Çaçba'yı yeniden hükümdarlık tahtına oturttu. Lıhni'ya dönen Dmitri, General Gorçakov'un 'muhaliflerini cezalandır' emrini yerine getirmeye başladı. Köye varışının ertesi günü, anti-kolonyal direnişin

²²² Dzidzariya G.A., A.g.e., 2014, s. 37.

önde gelen isimlerinden asilzade Lakrba ailesinden birini astı. Ancak Abhazy'a'nın yeni hükümdarı, acı tecrübeyle anladı ki, tüm Abhazy topraklarında kendisine -daha doğrusu Rus yetkililerine- az çok itaat eden yalnızca iki yerleşim yeri vardı: Sohum ve Lıhni. Üstelik bu bile Rus askeri birliklerinin varlığı ve faaliyetleri sayesindeydi. Tüm bunlar, Dmitri'nin Abhaz halkı nezdinde tebaa değil, düşman sahibi olduğunun açık kanıtıydı.

Böylesine olağanüstü bir durumda kalan Dmitri Çaçba, 16 Ekim 1822'de öldü. Rus askeri yetkililerin resmi açıklamasına göre zehirlenmişti. Şüpheler, köylü Urus Lakoba'nın üzerine yoğunlaştı. Sohum komutanı Binbaşı Mikhin onu tutukladı. Dmitri'nin annesi Tamara Dadiani ise, oğlunun ölümünden Urus Lakoba'nın sorumlu olduğunu iddia ederek cezalandırılmasını talep etti. Uzun ve titiz bir soruşturmanın ardından Urus Lakoba serbest bırakıldı, ancak bu uzun sürmedi. Dmitri'nin yakın akrabalarının ısrarı üzerine, Urus Lakoba yeniden tutuklandı ve hükümdarı zehirlemekle suçlandı. 8 Eylül 1823'te General A. Yermolov, General M. Gorçakov'a Urus Lakoba'nın Lıhni köyünde hükümdarın evinin önünde asılması için izin verdi.²²³

Aynı General Yermolov'un önerisiyle, 14 Şubat 1823'te Rusya İmparatoru I. Aleksandr, Abhazy Prensiği'nin hükümdarlığına Safarbey'in küçük oğlu Mihail (Hamutbey) Çaçba'yı atadı. Henüz reşit olmayan bu hükümdarın iktidarı, ölen ağabeyininkinden bile daha zayıftı. Ancak 16 yaşındaki Mihail birçok yeteneğe sahipti; tüfekle mükemmel atış yapıyor, kılıç, pala ve hançer kullanmada usta, mükemmel bir binici ve savaşta korkusuzdu. Tüm bunlar Abhazlar arasında büyük saygı uyandırıyordu. Ayrıca, ünlü Ubıh lideri Hacı Berzeg Dagomuko (Adagua-ipa) tarafından yetiştirilmişti. Mihail daha gençken onunla birlikte savaşlara katılmıştı. Ancak hükümdar, iç karışıklıklarla başa çıkacak ve

²²³ AKAK, Cilt VI, Bölüm II, Tiflis, 1875, s. 664-665.

prenslikte gerçek bir otorite sağlayacak kadar tecrübeli değildi. Rus askeri yetkililer de yeni hükümdarın kendi bilgileri ve yönlendirmeleri olmadan ülkeyi yönetmeye hazır değildi. Çok geçmeden siyasi durum yeniden kötüleşmeye başladı.

Nisan 1824'te Sohüm garnizonundaki askerler, Çiçi köyüne bir baskın düzenledi. İddiaya göre Aslanbey, eski hocasının yanında saklanıyor ve Sohüm Kalesi'ne saldırı hazırlığı yapıyordu. Köye üç yönden saldırıldı ve askerler, kaynaklarda belirtildiği üzere "taş üstünde taş bırakmayacak" şekilde tüm evleri yıktılar. Bu "askeri operasyon"dan sonra garnizon komutanlığı, Aslanbey'in köyde olmadığını anladı. Ancak katliamdan kurtulan köylüler, Sohüm'a dönen askerlere bir pusu kurdu. Çatışmada Rus birliği aralarında Sohüm garnizon komutanı Binbaşı Mikhin de bulunduğu 42 ölü ve yaralı verdi.

Rus askerlerinin masum insanlara karşı gösterdiği bu vahşet, 1824'te Abhaz halkının özgürlük mücadelesini daha da alevlendirdi. Ayaklanma, Bzıp Abhazyası'nda soylu Kats Maan'ın önderliğinde başladı. Çerkesler, Ubıhlar, Sadzlar ve Tzabal'lılar yardıma çağrıldı ve hemen toparlanılarak 12 bin kişilik bir dağlı birliği Lıhın'ya doğru yürüdü. Mihail Çaçba, annesi Tamara Dadiani'yi zar zor Sohüm Kalesi'ne, Rus garnizonunun koruması altına gönderebildi. 8 Temmuz 1824'te Lıhın köyü ve oradaki Rus birliği dağlıların saldırısına uğradı. Maraçevski komutasındaki iki Megrel piyade bölüğü ve iki top bataryası, isyancılar tarafından kuşatıldı. Bu sırada Aslanbey Çaçba da bizzat gelerek ayaklanmanın liderliğini üstlendi.

Bu endişe verici haberi alan ve Kutaisi'de bulunan General Gorçakov, Abhazy'a'daki hükümdarlık otoritesinin hamisi sıfatıyla, birliklerini derhal Abhazy'a'ya sevk etti. Amacı, hükümdarı kurtarmak ve Rus varlığını bölgede sürdürmektir. General A. Yermolov, Gorçakov'a "böl-

gede ateş ve kılıçla hareket etmesini ve sadece hükümdarın evine dokunmamasını" emretti.²²⁴

İngur Nehri'nden Sohum'a kadar olan güzergâhta Abhaz direnişçiler sayısız barikat kurmuştu. Gorçakov'un birlikleri İngur'u geçerken Abhaz isyancıların saldırısına uğradı, ancak kuvvetler eşit değildi. İlerleyiş sırasında Rus birlikleri, birbiri ardına barikatları aşmak ve Abhazların şiddetli direnişiyle mücadele etmek zorunda kaldı. Askeri üstünlüklerine rağmen, ağır kayıplar veriyorlardı. Kodor Nehri'ne ulaştıklarında, büyük insan kaybı nedeniyle ilerleyişleri durma noktasına geldi. Aslanbey Çaçba, Tzabal, Sadz ve Ubih bölgelerinden getirdiği kalabalık direnişçi gruplarıyla Rus birliklerini kuşattı. Gorçakov'un askerleri çıkmaza girmişti. Ancak bir çözüm bulundu; Megrelya Hükümdarı Dadiani'den yardım istedi. Dadiani, derhal silahlı birliklerini Rus ordusuna destek olarak gönderdi. Gorçakov ve Dadiani'nin birleşik kuvvetleri, Kodor Nehri'ni geçmeyi başardı ve çatışmalarla Dranda'ya ulaştı. Sohum yolundaki Maçara ve Kelasur nehirlerindeki engeller nedeniyle, birlikler sahile yönelip kumlu arazide ilerlemek zorunda kaldı. Fakat isyancılar bu rotayı da önceden barikatlarla kapatmıştı. Gorçakov'un birlikleri büyük kayıplarla ilerlemeye çalışsa da, sonunda tamamen durduruldular. Artık Abhaz direnişçiler, Gorçakov'un birliğini tamamen imha edebilir ya da geri püskürtebilirdi. Ancak beklenmedik bir gelişme oldu: Karadeniz'de devriye gezen "Orfey" yelkenlisi ve "Svetlana" fırkateyni sahile yaklaşarak barikatlara top ateşi açtı. Ağır kayıp veren direnişçiler, orman kenarına çekilmek zorunda kaldı. Burada, düşmanın ilerleyişini engellemek için uygun pozisyonlar aldılar. Özellikle topçu ve yük atlarına odaklanan isyancıların keskin nişancıları, 600'den fazla atı öldürdü. Rus birliği erzak, cephane ve toplarını taşıyamaz hale geldi.

²²⁴ **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve XIX. Yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, Sohum, 1882, s. 56.

Buna rağmen emir gereği ilerlemeye devam eden birlik, 100'den fazla asker kaybıyla nihayet Sohum'a ulaşabildi.²²⁵

Büyük can ve malzeme kaybıyla Sohum'a ulaşan General Gorçakov, birliklerini Lıhını'ya doğru ilerletmeden önce durumu gözden geçirmeye karar verdi. Deniz kıyısındaki dar yoldan ilerlemenin, askerlerinin tamamen imha olmasına yol açabileceğini fark etti. Bu amaçla 16 Temmuz'da "Orfey" yelkenlisiyle Psirtxa'ya kadar bir keşif yaptı ve köyde düşman için hazırlanmış barikatlar tespit etti. Durumu değerlendiren Gorçakov, 20 Temmuz 1824'te 800 kişilik ana birliğini, bir sahra to-puyla birlikte "Speşniy" firkateyni ile "Orfey", "Merkuriy" ve "Ganimed" yelkenlilerine bindirerek Bambora bölgesine çıkarma yaptı. Çıkarma, Rus gemilerinin topçu ateşi desteğiyle gerçekleştirildi. Düşmanı yanıltmak için aynı anda Sohum'dan 400 kişilik bir birliğin karadan hareket ettiği izlenimi verilmiş, ama bu birlik de 23 Temmuz'da aynı gemilerle Bambora'ya nakledilmişti. Kuvvetlerini birleştiren Gorçakov, Abhaz, Ubıh ve Adige isyancıların kuşattığı hükümdarı kurtarmak için Lıhını'ya yürüdü. Düşmanın dikkatini dağıtmak amacıyla "Speşniy", "Orfey" ve "Ganimed" gemilerine Pitsunda'ya yönelip sahte çıkarma yapmalarını emretti. Manevra başarılı oldu; Aslanbey, Lıhını Kalesi'ni kuşatan birliklerinin bir kısmını Pitsunda'ya kaydırmak zorunda kaldı. Ancak Bambora'dan Lıhını'ya ilerleyen Rus birliği, isyancıların şiddetli direnişi nedeniyle büyük zorluklar yaşadı. Sadece 5 verst (yaklaşık 5.3 km) olan mesafeyi ancak bir günde kat edebildi. Ağır kayıplarla Lıhını düzlüğüne ulaşan Gorçakov, isyancıların ana grubunu bölerek dağıltmalarını sağladı. Çatışmada yaralanan Aslanbey geri çekilmek zorunda kaldı. Hükümdarın sarayı ele geçirildi ve Sohum garnizonu Lıhını'ya yerleştirildi. M.D. Gorçakov'un cezalandırma seferiyle isyan kanlı bir şekilde bastırılmıştı.

²²⁵ **Potto V.A.**, Kafkasya'da Rus Hâkimiyetinin Tesisi, Tiflis, 1903, Cilt II, s. 725-727.

Sonraki yıllarda da halk ayaklanmaları zaman zaman devam etti. Genç hükümdar Mihail'in Abhazya'da yaşaması o kadar tehlikeliydi ki, ya Megrelya'daki Redut-Kale'ye taşınmak, ya da hayatını riske atarak Sohum ile Lıhı arasında mekik dokumak zorunda kalacaktı. Bu iki yerleşim, Rus askeri otoritesinin kısmen kontrol sağlayabildiği iki bölge idi. Ancak Abhaz milisler, buralarda konuşlu Rus birliklerine sistematik saldırılar düzenliyordu. Örneğin 1826'da, Sohum'dan odun toplamak için ormana çıkan küçük bir Kozak birliğine saldırıldı; 5 Kozak öldürüldü, 17'si yaralandı.²²⁶ Aynı yıl Samurzakan bölgesi de ayaklandı. General Yermolov, "sükuneti sağlamak" için 300 kişilik cezalandırma birliğini bir top eşliğinde bölgeye gönderdi.²²⁷ Ancak bu önlem bile Samurzakan Abhazlarını uzun süre "yatıştıramadı".

Bununla birlikte, resmi bilgilere göre 1827 yılında Abhazya'da bir miktar sükûnet sağlandı. Özgürlük hareketi kısmen zayıfladı. 1827'de General A.P. Yermolov'un yerine Kafkasya'nın yeni yöneticisi olan Kont I.V. Paskeviç, bu durumdan memnuniyet duyarak şu resmi açıklamayı yaptı: *"Abhazya nihayet isyan bayrağını indirdi ve iç savaşın yol açtığı ağır kayıplardan dolayı içten pişmanlık duyarak kutsal çarın yüce iktidarına boyun eğme arzusunu dile getirdi."*²²⁸ Aynı yıl, Tzabal prensleri Marşan'ın Rus hükümetine "gönüllü olarak" itaat ettiği resmen bildirildi. Ancak bu bilgi gerçeği yansıtmıyordu. Bu etkili aileden sadece Saralop adlı biri Rus tabiyetini kabul etmişti; diğerleri ise ne Rus yönetimine ne de onun atadığı Mihail Çaçba'ya boyun eğmeyi düşünüyordu. Üstelik Tzaballılar, Rus askeri yetkililerine karşı oldukça saldırgan bir tutum içindeydi. Bu ilişkiler, özellikle 1824 olayları sırasında Tzaballıların gösterdiği umutsuz direniş yüzünden öfkelenen

²²⁶ **Dzidzariya G.A.**, Çarlık Rusyası'nın Abhazya'yı Fethi, s. 43.

²²⁷ **A.g.e.**, s. 44.

²²⁸ **Kudryavtsev K.**, Abhazya Tarihine İlişkin Materyaller Derlemesi, Sohum, 1922, s. 127.

General Gorçakov'un birlikleriyle yaşanan kanlı çatışmalardan sonra daha da kötüleşti. Gorçakov, *"tüm Abhaz prenslerine onlara saldırma, hayvanlarını çalma ve silah kullanarak hareket etme izni verdi."*²²⁹ Ancak Tzabal'lılar güçlerini ve özgürlük ruhunu koruyarak, Çarlık yönetimine karşı her an harekete geçmeye hazırdı. Bunu, sonraki olaylar açıkça gösterdi.

Genel olarak, 1827 yılında Abhazya'nın çeşitli bölgelerinde yaşanan süreçler, Rus yetkililerin Kafkasya'da bildirdiği gibi bir "sükûnet" olmadığını ortaya koydu. Örneğin, aynı yıl Megrelya'dan "sakinleşmiş" Abhazya'ya dönen Mihail Çaçba, Lıhı köyünde yerel halkın saldırısına uğradı ve sadece büyük kayıplar vererek karşılık veren Rus askerlerinin cesareti sayesinde kurtulabildi. Hükümdar, bir kez daha Abhazya'yı terk etmek zorunda kaldı. Bu olay, Rus yetkilileri, Mihail'in Abhaz halkı nezdindeki itibarını artırmak için çaba göstermeleri gerektiğine bir kez daha ikna etti. Bu amaçla Tiflis'e gönderilen Mihail, burada siyasi ve genel eğitim aldı. Yetkililer, onu bu şekilde sadık bir subay ve memur olarak yetiştirerek Abhazya'daki sömürge politikasını başarıyla yürütebileceklerini düşünüyordu.

2 Eylül 1829'da Rusya, Türkiye ile Edirne Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşmaya göre Rus çarı, Tuna nehrinin ağzı ve Karadeniz'in Kafkasya kıyıları üzerinde hakimiyet hakkını Osmanlı sultanından aldı. Antlaşmanın IV. Maddesi şöyle diyordu: *"Her iki İmparatorluk (Rusya ve Türkiye) arasındaki sınır çizgisinin kuzeyinde ve doğusunda kalan, Gürcistan, İmereti ve Guri'ye doğru uzanan tüm bölgeler ile Kuban nehrinin ağzından Aziz Nikola limanına kadar Karadeniz'in tüm kıyı şeridi Rus hakimiyetinde kalacaktır."*²³⁰

Rus-Türk Savaşı (1828-1829) sonrasında Rus askeri yetkilileri ve

²²⁹ Dzidzariya G.A., A.g.e., s. 44.

²³⁰ A.g.e.

diplomatları tarafından imzalanan bu belge, Osmanlı Sultanlığını Kafkas işlerinden geçici olarak uzaklaştırdı ve Çarlık rejimine tüm Kafkasya bölgesini hızla boyun eğdirme planını hayata geçirme fırsatı verdi. Ekim 1829'da Kafkasya Başkomutanı Kont İ. Paskeviç, İmparator'a bir plan sundu ve bu plan aceleyle onaylandı. Bu plana göre Temmuz 1830'da Abhazya'ya bir cezalandırma seferi düzenlenecekti. Kont İ. Paskeviç, Korgeneral Pankratyev'e bu konuda şunları yazdı: *"Bu topraklar otuz yıldan fazla süredir hükümetimizin nüfuzu altında sayılmasına rağmen, itaati sağlayacak imkânlardan yoksun kaldık... Dolayısıyla Abhazlar, Rusya'ya bağlılık iddiasını hiçe sayarak sürekli düşmanca davrandılar, tebaamızı yağmaladılar ve hatta Sohum-Kale kalesini ortak saldırılarla tehdit ettiler. Bu nedenlerle, tehlikeli komşularımızın nihayet daha kalıcı şekilde boyun eğdirilmesi gerekti."*²³¹

Ancak General Paskeviç'in planı uygulamaya konulmadan önce, sahil Abhaz-Çerkes halkları Çarlık rejimini alt etmek ve ilk darbeyi vurmak için önleyici tedbirler aldı. Bu amaçla, halka silah, mühimmat ve erzak sağlayan Türk tüccarlarla bağlar yeniden kuruldu. Buna karşılık Rus çarı, Abhaz, Ubıh ve Çerkes kıyılarında devriye gezen Karadeniz Filosu'na, Redut-Kale ile Anapa arasında demir atan tüm gemileri kontrol etme ve askeri malzeme taşıyanları ganimet olarak ele geçirme talimatı verdi. Ayrıca denetimine izin vermeyen gemilere de aynı şekilde el konulacaktı. Sohum komutanının, Türklerle iletişim kuran Abhazları gözetleme emrini uygulamaya koyması, yerel halk arasında büyük öfkeye yol açtı.

Bu karmaşık siyasi ortamda, Mayıs 1830'da Lıhını köyünde 3.000 silahlı kişi toplandı. İsyancıların başında Mihail Çaçba'nın amcası Tahirbey (Keleşbey'in oğlu) vardı. Tzabalılar da yardıma çağrıldı. Ancak zaman uzadı ve köyde konuşlanmış olan Rus garnizonuyla çatışma

²³¹ Kafkasya Derlemesi, Cilt XIII, s. 123.

başlamadan önce, Temmuz 1830 başlarında Redut-Kale'den Sohum-Kale'ye bir "Abhazy Seferi" düzenlendi. Bu sefer, olayların gidişatını değiştirdi. Seferi, İmereti'deki Rus birliklerinin komutanlığına General Gorçakov'un yerine geçen General Hesse yönetti. Çıkarma birliklerine destek olmak için dört savaş gemisi, beş nakliye gemisi ve on ticaret gemisinden oluşan bir deniz filosu görevlendirildi. Bu filo, 2 Temmuz 1830'da Sohum'a ulaştı.

Sefer kuvvetlerinde, aslında Tiflis, Kutaisi veya Zugdidi'de bulunan "gıyabi" Abhaz hükümdarı Mihail Çaçba da yer alıyordu. "Abhazy Seferi"nin (2.000 piyade ve süvari) ana hedefleri şunlardı: Abhazların "tamamen bastırılması", Bambora, Pitsunda ve Gagra'da sahil kalelerinin inşa edilmesi ve Poti ile Anapa arasında yeni bir kara yolunun açılması.

Rus çıkarma kuvvetlerinin komutanına ulaşan Mihail Çaçba, isyancı Bzıp Abhazlarının (Fedoruko İnal-ıpa ve Xitom Lakırba önderliğindeki) yardımına Cigetler, Aybgalılar, Ahçipsılilar ve Pshülıların silahlı birliklerinin yola çıktığını bildirdi. Durum öyle gerginleşti ki Kont Paskeviç, General Hesse'ye, durumu yatıştırmak için Sibiry'a sürgününden dönen ve halk nezdinde büyük itibarı olan Hasanbey Çaçba'yı devreye sokma talimatı verdi. Bu diplomatik hamle istenen sonucu verdi, çıkarma kuvvetleri ile isyancı Abhaz halkı arasında büyük bir çatışma önlenildi. Bu zorlu durumda General Hesse'nin askeri dehası da rol oynadı. General, Gagra ve Gagra Geçidi'ni ele geçirerek Kuzeybatı Kafkasya'dan gelecek dağlıların yolunu kesmek için denizden ve karadan iki çıkarma birliğini derhal Gagra'ya gönderdi. Dağlılar geç kalmıştı ve 8 Temmuz'da 650 kişilik deniz çıkarma birliği Gagra sahiline ayak bastı. General Hesse, Lıhni ve Pitsunda üzerinden buraya ulaştı ve Albay Patsovski'ye isyancılar gelmeden önce acilen antik kiliseyi ve Jükuara Nehri kıyısındaki mevzileri ele geçirme emrini verdi. Kısa sürede civar köylerden ve bölgelerden Sadzlar, Ubıhlar, Şapsığlar ve diğer

Abhaz-Çerkes topluluklarının birlikleri geldi ve çıkarma kuvvetlerinin mevzilerine ateş açtı. Günlerce süren çatışmalar sonucunda her iki taraf da ağır kayıplar verdi. Buna rağmen Rus birlikleri, dağların kesintisiz ateşi altında bile Jükuara Nehri'nin sol kıyısında, antik sur kalıntıları, kuleler ve kilise harabeleri üzerinde bir tahkimat inşa etmeyi başardı. Bu yeni tahkimat, Büyük Abhaz-ya'yı Küçük Abhazya'nın Abhaz topluluklarından, ayrıca Ubıhlardan ve Abhazya Prenslığı'ndeki askeri-politik gelişmelere karşı hassas olan çeşitli Çerkes topluluklarından ayırmak için tasarlanmıştı. Bu topluluklar, özgürlük ve bağımsızlıklarını korumak için ortak mücadeleye hazırды.

1830 yılında Gagra tahkimatının yanı sıra Pitsunda ve Bambora'da da kaleler inşa edildi.²³² Albay Patsovski, Abhazya kıyılarındaki yeni kalelerin inşasıyla görevlendirilmişti. Pitsunda'da antik manastırın duvarlarını yeniledi ve iki bölük için kışlalar yaptırdı. Patsovski'nin birliği Bambora'da daha kapsamlı çalışmalar yürüttü. Acilen Pşandra Nehri kenarında 8 toplu bir Kozak müfrezesiyle desteklenen 44. Avcı Alayı'na ait 10 bölük için bir ordugah kuruldu. Ayrıca, Abhazların Rusları sürekli takip etmesi ve saldırmak için uygun bir fırsat araması nedeniyle aceleyle siperler kazılmıştı. 44. Avcı Alayı'nın karargâhı, Mçışt Nehri'nin denize döküldüğü yere konuşlandırıldı. Albay Patsovski ise doğrudan Bambora köyüne yerleşti; burada kışlalar, subay evleri ve redütlerle donatılmış bir tahkimat inşa edildi. Genel olarak güçlü Bambora Kalesi, tüm Bzıp Abhazya'sını kontrol altında tutacak ve gerektiğinde Abhazya hükümdarına askeri destek sağlayacak bir garnizon oluşturmak için tasarlandı.

Sohum, Bambora, Pitsunda ve Gagra'daki tahkimatlarda konuşlu

²³² **Dyachkov-Tarasov A.N.**, XIX. Yüzyılda Abhazya ve Sohum // İKOİRGO, Tiflis, 1910, Kitap XX, Sayı II. Bkz: Rus Süreli Yayınlarında Abhazya ve Abhazlar (XIX-XX. Yüzyıllar), Kitap II. Hazırlayanlar: **Aguaşüba R.H.**, **Açugba T.A.** Sohum, 2008, s. 643.

birlikleri desteklemek için her birine bir savaş gemisi tahsis edildi. Ayrıca Sohum ile Gagra arasındaki bağlantıyı sağlamak amacıyla Sohum, Psirtxa, Mçısta Nehri, Pitsunda ve Bzıp Nehri'nin sol kıyısında karakollar kuruldu.

1830 yılında Abhazya'daki Rus askeri varlığının güçlendirilmesinde kaydedilen bu önemli başarı, Kafkasya Başkomutanı General Paskeviç'in kendi ifadesine göre, büyük ölçüde Hasanbey Çaçba'nın desteği sayesinde mümkün oldu.

Kuşkusuz, Sohum Kalesi ve Lıhni'daki hükümdar sarayının yanı sıra yeni tahkimatların inşa edilmesi, Rus birliklerine Abhazya ve Kuzeybatı Karadeniz Kafkasyası'nı tamamen boyunduruk altına alma yolunda ilerleme fırsatı verdi. Ancak bu yol hâlâ uzun ve dikenliydi. Örneğin, Gagra tahkimatının inşası, General Paskeviç'in "Kafkasya'nın Termopylae'si" dediği Gagra Geçidi'nin (Gagra ile Tsandripş arasındaki dar boğaz) kontrol altına alındığı anlamına gelmiyordu. Çünkü dağlıların direnişi bu bölgede ve Rus askerinin ayak bastığı her yerde giderek şiddetleniyordu. Nitekim Ağustos 1830'da, ünlü Ubıh lideri ve Abhazya Hükümdarı Mihail Çaçba'nın atalığı Hacı Berzeg Dagomuko komutasındaki Sadz ve Ubıh birlikleri, yeni inşa edilen Rus tahkimatına saldırdı. Ancak Rus kalesi, dağlıların şiddetli hücumuna direnmeyi başardı.²³³

Gagra Boğazı'nın, Rus hâkimiyetine karşı verilen özgürlük mücadelesindeki stratejik önemini göz önünde bulunduran dağlılar, Gagra garnizonunu sürekli baskı altında tuttu. Garnizon sadece gerilla saldırılarıyla değil, aynı zamanda tüm Karadeniz kıyısını kasıp kavuran ve binlerce askerin hayatına mal olan sıtma salgınıyla da mücadele etmek zorundaydı. Bu bölgede görev yapan yazar ve Dekabrist A.A.

²³³ Abhazya Tarihi, Ders Kitabı, Sohum: "Alaşara", 1991, s. 171.

Bestujev-Marlinski (Kafkas dağlılarını "Kafkasya'nın layık evlatları"²³⁴ olarak nitelendirmişti), Gagra garnizonunun korkunç kaderini şöyle anlatıyordu:

Aslanbey Çaşba 1824. Ressam. Batat Copua

"Abhazy'a'da, deniz kıyısında, devasa dağların arasında bir çöküntü var. Bu geçitte, düşmanların her yönden pencerelerine ateş ettiği küçük bir kale inşa edilmiş. Öyle ki, garnizondaki askerlerin bir buçuk katı her yıl sıtmadan ölüyor, geri kalanlar ise ancak ölümcül hastalıklarla oradan ayrılabiliyor."²³⁵

Eylül 1831'de Kont Paskeviç'in yerine gelen Baron G.V. Rozen, Çernomorskoye,

Gelencik, Abinsk gibi yeni tahkimatlar inşa etti. Bu hamle, Rus birliklerinin Abhazy Prensliği'nin kuzeybatısındaki kıyı bölgelerinde tutunmasını sağladı.²³⁶ Ancak Haziran 1835'te, Baron Rozen'ın Petersburg'a bil-dirdiği üzere, üç bin kişilik bir dağlı birliği "Gagra'yı ele geçirmek" için harekete geçti. Yeni tahkimatların varlığı, bu saldırıyı engellemede

²³⁴ Dgidzariya G.A., Muhaceret ve XIX. Yüzyıl Abhazy Tarihinin Sorunları, s. 74.

²³⁵ Dgidzariya G.A., Çarlık Rusyası'nın Abhazy'yı Fethi, s. 58.

²³⁶ Mukhanov V.M., Kafkas Savaşı: Kanlı Çatışmalardan Barışçıl Komşuluğa // Volk-havsky M.A., Mukhanov V.M., Kafkasya'da Rusya: Beş Yüzyıllık Tarih. Bilimsel-Popüler Denemeler. Moskova: Rusya İçişleri Bakanlığı Birleşik Yayınevi, 2009, s. 53.

kritik bir rol oynadı.²³⁷

Bilindiği üzere Rus yetkililer, askeri güç kullanmanın yanı sıra uluslararası anlaşmalarla Kafkasya'da ele geçirdikleri veya "gönüllü olarak" ilhak ettikleri bölgeleri meşrulaştırmaya çalışmıştır. Örneğin, 16 Mayıs 1812'de Rusya ile Osmanlı arasında imzalanan Bükreş Antlaşması ile Rusya, Balkanlar'daki birkaç önemli bölgenin yanı sıra Abhazya ve Megrelya kıyılarını da hakimiyeti altına almıştı. Bu durum, İmereti ve Guriya'nın Rusya'ya bağlanmasını sağlarken Kırım'ın güvenliğini de güçlendirdi. 12 Ekim 1813'te Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'na göre Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbent, Kuba, Bakü ve Talış hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. İran, Kartli ve Kaheti üzerindeki iddialarından vazgeçerek Guriya, İmereti, Megrelya ve Abhazya'nın Rusya'ya ilhakını da tanıdı.²³⁸ Daha sonra, 25 Eylül 1826'da Rusya ile Osmanlı arasında imzalanan Akkerman Sözleşmesi'nde Osmanlı, Abhazya'nın Rusya'ya bağlanmasını kabul etti. Rusya için en büyük uluslararası hukuki başarı ise 1829 Edirne Antlaşması oldu. Bu antlaşmayla Kuban Nehri'nin ağzından Aziz Nikola (Şekvetili) Kalesi'ne kadar uzanan Karadeniz kıyıları Rusya'ya bırakıldı ve bu durum, "Abhazya Seferi" için önemli bir dayanak oluşturdu. Ayrıca, 8 Temmuz 1833'te Rusya ile Osmanlı arasında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması uyarınca Osmanlı, Edirne Antlaşması'nın "Karadeniz kıyılarının Rusya'ya ilhakına dair hükümlerini" bir kez daha teyit etti.

Ancak sorun şuydu: Abhaz-Çerkes halkları ne Rusya'nın, ne de Osmanlı'nın otoritesini tanımıyor ve bu antlaşmaların sonuçlarını kabul etmiyordu. Onlar için bu belgeler, hukuki ve fiili bir geçerliliği olmayan

²³⁷ Kafkas Savaşı ve Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Sürgünü Sorunları, Belge Derlemesi, Nalçık, 2001, s. 25-30.

²³⁸ Mukhanov V.M., A.g.e., s. 28.

kağıt parçalarıydı. Rus subay F.F. Tornau'nun aktardığına göre, Edirne Antlaşması'na dayanarak Kuban ile Karadeniz kıyısı arasındaki bölgede Rus yargı yetkisinin tanınması talebine "özgür" Çerkes toplulukları şu yanıtı vermişti: *"Biz ve atalarımız tamamen bağımsızdık, hiçbir zaman sultana tabi olmadık. Onu dinlemedik ve ona hiçbir şey ödemedik. Başka hiç kimseye de tabi olmak istemiyoruz. Sultan bize hükmetmedi, dolayısıyla da devredemez."*²³⁹ Bu nedenle Çarlık rejimi için tüm Kafkasya'yı "itaat altına alma" sürecinde başlıca adımlar, yine askeri tahkimatlar inşa etmek ve cezalandırma seferleri düzenlemek oldu.

Rusya'nın Karadeniz kıyılarındaki askeri varlığını güçlendirmesi, Abhaz-Çerkes direnişini daha da şiddetlendirdi. Çarlığın sömürgeci politikalarını reddeden ve ülkenin tamamen boyun eğdirilmesine karşı çıkan halk, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesini sürdürdü. Bu mücadele uzlaşmaz bir nitelik taşıyordu. Rus birlikleri, her halk ayaklanmasını acımasızca bastırdı.

1828'de Karaçay'ın Rus orduları tarafından ele geçirilmesi ve Abhazya kıyılarındaki konumunun nispeten güçlenmesinin ardından Rus yetkililer, Abhazya'nın dağlık bölgelerine nüfuz ederek Kuzey Kafkasya'daki direnişçilere karşı operasyonlar düzenlemeye çalıştı. Öncelikli hedefleri, stratejik açıdan büyük önem taşıyan Kodor Vadisi'ndeki bağımsız Tzabal ve Dal topluluklarıydı.

1835'te Tzabal'a düzenlenen ilk askeri seferde birçok yerleşim yeri tahrip edildi. Ancak A.N. Dyaçkov-Tarasov'un belirttiği gibi, "Tzabal'lılar yatışmadı..."²⁴⁰ 1835-1836'da İsmail Capua liderliğindeki Tzabal'lılar, sömürge yönetimine karşı ayaklandı. 1837'de Kafkasya Başkomutanı Baron G.V. Rozen'in komutasında Tzabal'a ikinci bir askeri sefer (8.000 asker) düzenlendi. Topçu ateşiyle birçok köy tamamen

²³⁹ Rus İstihbaratçı Baron **F.F. Tornau**'nın Çerkesya'daki Gizli Görevi. Nalçık.

²⁴⁰ Rus Süreli Yayınlarında Abhazya ve Abhazlar (XIX-XX. Yüzyıllar), Kitap II, s. 651.

yok edildi.²⁴¹ Profesör A.V. Fadeyev'in ifadesine göre, dağların

Sohum-Kale

burada ve Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki ayaklanmaları "*vahşi bir zulümle bastırıldı. Binlerce insan, çocuklar ve kadınlar dahil olmak üzere katledildi, bütün köyler yakıldı, yüzlerce hektar verimli tarla ve bahçe çöle dönüştürüldü... Tarihi belgelerde Çarlık generallerinin bu cezalandırma seferleri hakkındaki raporları şu ifadelerle doludur: 'iki köy yok edildi...', 'isyancılar imha edildi...', 'bu haydut yuvasını taş taş üstünde bırakmadan yaktık...'*"²⁴²

1837 yılında, Tzabal seferinin ardından Baron G.V. Rozen, 3 Haziran'da Sohum'dan Sadz Abhazyası kıyılarına, Mzımta Nehri'nin ağzına bir çıkarma birliği gönderdi. 17 savaş ve ticaret gemisinden oluşan askeri filo, 6 Haziran'da Adler Burnu'na ulaştı. Yerel Sadz nüfusu, Ubih ve Adigelerin aktif desteğiyle, 14 Haziran'a kadar Baron Rozen'in bizzat komuta ettiği Rus çıkarma birliğine güçlü bir direniş

²⁴¹ **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve XIX. Yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 69.

²⁴² **Fadeyev A.V.**, A.g.e., 1932, s. 15.

gösterdi. Her iki tarafta da çok sayıda ölü ve yaralı vardı. Ancak iyi silahlanmış Rus düzenli birliklerinin baskısı altında, Çarlık yayılcılığına karşı mücadelede sürekli dayanışma gösteren dağlıların

Gagra kalesi. Ressam. N. G. Çernetsov. 1836.

kahramanca direnişi kırıldı. Geçici olarak inisiyatifi çıkarma birliğine bırakmak zorunda kaldılar ve Mzımta Nehri'nin ağzında, yoğun ateş altında büyük zorluklarla Kutsal Ruh Tahkimatı'nı inşa etmeyi başardılar. Baron Rozen, yerel halkla ilişkiler kurmak için onlara yazılı bir bildiri gönderdi. Bir ay sonra Ubih Hasan Barseg bir yanıtla döndü ve askeri yetkililere yerel halkın Rus imparatoruna boyun eğmek istemediğini belirten Türk-çe yazılmış bir bilgi iletti.²⁴³

²⁴³ Kudryavtsev K., Abhazya Tarihine İlişkin Materyaller, s. 177.

1837 Sonbaharında Kafkasya Başkomutanlığı görevini G.V. Rozen'den devralan General E.A. Golovin, Kuban Nehri'nin ağzından Megrelya'ya kadar uzanan Karadeniz Sahil Hattı'nı birleştiren tahkimatların inşasına devam etti ve bu proje 1839 sonunda tamamlandı. Şu kaleler inşa edildi: Novotroitsk, Mihaylovsk, Navaginsk, Teginsk, Novorossiysk, Golovinsk ve Lazarevsk.²⁴⁴ Bu gelişmeler, Çarlık rejiminin tüm Kafkasya Karadeniz kıyılarındaki askeri varlığını daha da güçlendirdi. Abhazya Prensliği, askeri-idari açıdan önce II. Karadeniz Sahil Hattı Yönetimi'ne, ardından III. Yönetim'e bağlandı. Bu bölgeye şu tahkimatlar dahildi: Navaginsk (bugünkü Soçi), Şubaş Nehri ağzındaki Golovinsk, Kutsal Ruh, Gagra, Bzıp, Pitsunda, Bambora, Sohum Kalesi, Tzabal'daki Mramba Kalesi ile Dranda, Kutol ve Yelır karakolları.²⁴⁵ Çarlık yönetimi, Abhazya'daki nüfuzunu genişletmek amacıyla 1837'de bir Rus subayın yönetiminde Tzabal Naipliği'ni kurdu.

1840 Ocak-Mart aylarında, Ubıhlar ve Şapsığlar arasında patlak veren isyan, Abhazya'nın dağlık topluluklarına da sıçradı. 1840'ta Pshü ve Ciget naiplikleri, 1843'te ise Samurzakan naipliği kuruldu. Ancak bu idari birimlerin başına çoğunlukla Abhaz soylularının getirilmesine rağmen, yerel halk bu yenilikleri Abhazya'nın işgal ve kolonizasyon sürecinin somut adımları olarak gördüğünden pek heyecan duymadı.

1840'tan itibaren, Karadeniz Filosu gemileri Karadeniz Sahil Hattı boyunca sürekli devriye gezmeye başladı. Kıyı tahkimatlarındaki askeri birliklerin desteğiyle deniz kuvvetleri, çıkarma birlikleriyle sahil halkına karşı cephe saldırılarına geçti ve onları yavaş yavaş dağlık bölgelere veya Osmanlı İmparatorluğu'na sürdü. Rus askerleri ülkenin içlerine doğru ilerledikçe, dağlı halkların direnişi de şiddetlendi. 1830'lar ve özellikle 1840'lar, Çarlık birliklerinin gerçekleştirdiği cezalandırma

²⁴⁴ **Muhanov V.M.**, Adı geçen eser, s. 57.

²⁴⁵ **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 63.

seferlerinin bıraktığı korkunç olaylarla doludur. Abhaz-Çerkes toplulukları, bu seferlere iki tür protestoyla karşılık verdi: pasif ve aktif. Pasif direniş Türkiye'ye göçle, aktif direniş ise isyanlar ve silahlı saldırılarla kendini gösterdi. Rus yönetimine boyun eğmeyen Abhazya bölgeleri, düzenli olarak gerilla grupları çıkararak Rus askeri birliklerine büyük zararlar verdi ki bu da yeni cezalandırma operasyonları için bahane oluşturdu.

General Golovin'in Kont Çernişev'e yazdığı 20 Haziran 1840 tarihli rapora göre, 9 Haziran 1840 gecesi Tzaballılar ve Dallılar, Mramba'da konuşlu 5. Karadeniz Hat Taburu'ndan Teğmen Lisovski'nin (Rusya'nın yerel temsilcisi) evine saldırdı. Temsilci yaralandı, 1 Kozak ve 3 Rus yerleşimci öldürüldü, 5 kişi esir alındı. Ardından temsilcilik binası ve yerleşimcilerin evleri yakıldı, 2.896 ruble değerinde mal imha edildi.²⁴⁶ 15 Haziran'da, Abhaz milislerin de eşlik ettiği büyük bir birlik (içinde Hükümdar Mihail Çaçba'nın da bulunduğu) Tzabal ve Dal'a doğru ilerledi. General Golovin, Svaneti'den 600 İmereti ve Megrel milis gönderdi. Mihail Çaçba'nın Abhaz topluluklarına karşı bu tür seferlere katılımı, konumunu korumak için sıradan bir hal almaya başladı. Tzaballılar ana darbeyi aldı, ancak güçler eşit değildi ve yeniden "bağlılık yemini" etmek zorunda kaldılar. Dallılar da hem Abhazya'nın iç bölgelerinden hem de Svaneti'den gelen beklenmedik saldırılarla yenilgiye uğradı.

Tzabal ve Dal yeniden "sükûnete kavuştu", ancak kısa süreliğine. 1840 yılı sonlarında, ünlü Ubıh lideri Hacı Berzeg Dagomuko'nun komutasındaki 7.000 Ubıh ve diğer dağlı, Soçi'den merkezi Abhazya'ya doğru ilerledi. Bu ünlü Ubıh liderin hareketleri, Tzaballılar ve Dallılarla

²⁴⁶ E.A. Golovin'in, A.I. Çernişev'e 20.VI.1840 tarihli raporu. AKAK, c. IX. Tiflis. 1884. s. 490-491.

koordineliydi. Onlar da kendi taraflarında, Abhazya'daki Rus birliklerinin ana güçlerine ezici bir darbe indirmek için aynı merkezi Abhazya bölgesi (yani Guma Abhazyası) üzerine saldırılar planlıyorlardı. Ancak 3. Sahil Hattı Bölümü komutanı Albay N.N. Muravyev (Amurskiy), dağlıların niyetlerini çözerek Mramba'dan bir kısım birlik kaydırdı, Sohum ve Bambora'daki garnizonları güçlendirdi ve önemli bir askeri gücü tek yumruk halinde birleştirerek kuzeybatıdan Bzıp Nehri'ne doğru ilerleyen dağlılarla savaşmaya karar verdi. Rus komutanlığının bu hazırlıkları, Hacı Berzeg'in başarı şansını elinden aldı ve birliği Tsandripş Nehri'nden geri dönmek zorunda kaldı. Tzabal ve Dal milislerine karşı direniş göstermek için, Abhazya'da konuşlu düzenli birliklerin yanı sıra Redut-Kale'den askeri birlikler de görevlendirildi. Ayrıca, hükümdar M. Çaçba'nın liderliğinde büyük Abhaz milis grupları ile Megreller, İmeretiler ve diğerleri toplandı. Örneğin, sadece Samurzakan bölgesinde yaklaşık 1000 milis toplanmıştı.

Ubıhların uzaklaşmasıyla Tzabal ve Dal "sükûnete kavuştu". Ancak çok geçmeden Tzaballılar yeniden ayaklandı ve Dallılarla birlikte Çarlık yetki-lilerini, subayları ve taraftarlarını öldürme eylemlerini artırdı. Kodor Vadisi'ndeki dağlıları sakinleştirmek için General E.A. Golovin, 24 Aralık 1840'ta Albay N.N. Muravyev komutasında Sohum'dan büyük bir birlik gönderdi. Tzabal'da Sohum, Samurzakan ve Tzabal milisleri onlara katıldı. 25 Aralık'ta birlikler Mramba Kalesi'ne ulaştı, ardından Amzara köyünü ele geçirdi ve üç koldan Bagad Geçitleri'ne doğru ilerledi. Dağlılar her karış top-rağı savunurken geri çekilmek zorunda kaldı. Her iki tarafta da ölümler ve yaralılar vardı. 31 Aralık'ta birlik Dal köyleri Varda ve Dal'a girdi ve bu köyler yakıldı. Belgede belirtildiği gibi, N. Muravyev birliğinin vadi derinliklerine ilerlemesi

"tüm sakinlerin ve malların imhasıyla sonuçlandı".²⁴⁷ Albay N. Muravyev'e 50 Dal köy büyüğü gelerek Çar'a bağlılık yemini etmek istediklerini bildirdi. Ancak Muravyev bununla yetinmeyerek, *"bu haydut yuvasını bir daha dirilmemek üzere yok etmek"* amacıyla Dal bölgesindeki tüm yerleşim yerlerinin boşaltılmasını emretti. N.N. Muravyev, 7 Ocak 1841 tarihli General E.A. Golovin'e sunduğu raporda, Amzara köyünden Kodor Nehri'nin yukarı kesimlerine kadar yaklaşık 60 verstlik (64 km) bir alanda yaşayan 500 ailenin (yaklaşık 6000 kişi) yerleşim alanlarını *"tamamen boş bırakmaya"* karar verdiğini vurguladı.²⁴⁸ Albay N. Muravyev'e göre bu son önlem, *"ileride buraya geri dönmek isteyen huzursuz kişilerin barınacak bir dam bile bulamaması için kesinlikle gerekliydi."*²⁴⁹ Gerçekten de öyle oldu, Dal'lılar ata topraklarını terk ederek ya Tzabal'a göç etmek, ya da sık ve soğuk ormanlara sığınmak zorunda kaldılar. Evleri ve erzak depoları *"ateşe verildi."*²⁵⁰ General E. Golovin, 23 Ocak 1841'de Kont Çernişev'e gönderdiği raporda memnuniyetle, Dal'ın *"tamamen harap edildiğini ve nüfusundan arındırıldığını"* bildirdi.²⁵¹ Albay N. Muravyev ise bu baskıcı önlemlerin Kafkasya'da benzeri görülmemiş derecede sert olduğunu itiraf etti.²⁵² Ancak Muravyev Dal cezalandırma seferinden

²⁴⁷ N. N. Muravyov'un 1 Ocak 1841 tarihli raporu, E. A. Golovin'e // TsGVIA, f. VUA, 1840, d. 6392, ll. 37-42; **Dzidzariya G.A.** Muhaceret ve XIX. yy Abhazya Tarihinin Sorunları. s. 70.

²⁴⁸ TsGVIA, f. VUA, 1840, d. 6392, ll. 43-44; **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve XIX. Yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları. s. 70.

²⁴⁹ Aynı yer.

²⁵⁰ **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları. s. 69; **Tsvijba L.I.** Abhaz Topraklarının Huzursuz Zamanları // Gaz. "Abhaz Üniversitesi", 7 Aralık 1990.

²⁵¹ AKAK, c. IX, s. 496-497.

²⁵² **Dzidzariya G.A.**, Adı geçen eser. s. 70.

dönüş yolundayken, ormanlarda saklanan Dallılar, öncü birliklerini atlatarak ana sefer güçlerinin ilerlediği Bagad Geçidi'ne indiler. Yenilmiş sayılan düşmanın bu beklenmedik görünümü, düşman komutanın askerleri arasında paniğe yol açtı. N. Muravyev psikolojik olarak çöktü ve geçici olarak komutadan alındı. Birlikler, tüm "ganimetlerini" terk ederek zorlukla dağ patikalarından belirlenen Naa köyüne ulaşabildi ve oradan Sohum'a döndü.²⁵³

Dal'daki beklenmedik şekilde sonuçlanan bu acımasız sefere rağmen, se-fer komutanı N.N. Muravyev'e general rütbesi verildi.

Şubat 1841'de, N.N. Muravyev'in Dal ve Tzabal'a düzenlediği cezalandırma seferine misilleme olarak, Kerantukh Berzeg komutasındaki 1000 kişilik bir Ubıh birliği, Abhazya hükümdarı M. Çaçba'nın köyü Otxara'ya, onun Çarlık birlikleri safında dağlılara karşı savaşması nedeniyle baskın düzenledi. Ancak köye yapılan saldırı Rus birlikleri tarafından püskürtüldü.

Kuzeybatı bölgelerden akraba dağlı birliklerinin sık sık sızmaları nede-niyle, 1841'de General N.N. Muravyev, Jükuara vadisinde bir kule inşa etti. Ona göre bu kule, Gagra tahkimatını atlayarak Abhazya Prenslığı'nın içlerine geçmek isteyen Sadzlar, Ubıhlar, Şapsığlar ve diğerlerinin yolunu kesmeliydi.

1841-1842 yıllarında, bu dönemde yeniden nüfusun döndüğü Dal'da ve Abhazya'nın büyük köylerinde -Tzabal'da, Pshü'da, Guma'da, Abjua Abhazya'sının köylerinde- Cgerda ve Çlou'da yeniden sömürge karşıtı ayaklanmalar patlak verdi.²⁵⁴ Özellikle 1841 sonunda Tzabal ve Dal'da yeni halk direniş odakları ortaya çıktı. Rus yetkililer tarafından seçilen ve pohpohlanan Marşan ailesinden yandaşlar, nüfusu "yatıştırma"

²⁵³ Aynı yer.

²⁵⁴ Ayrıntı için: I.R. Anrep'in A.I. Çernişev'e 15 Kasım 1841 tarihli raporu. AKAK, c. IX kısım I, s. 519 – 523; AKAK, c. XI. Tiflis. 1888, s. 861-865.

görevlerini yerine getirmediler. Dahası, Dal atlı birlikleri defalarca dağlardan inerek Rus sahil tahkimatlarına baskınlar düzenledi ve oraya yine General N. Muravyev komutasında cezalandırma birlikleri gönderildi. Ancak Dal'a düzenlenen kış seferinin dersleri oldukça öğreticiydi ve gözüpek generalin Tzabal'dan öteye gitmesine izin vermedi. Dal'daki başarısından emin olmayan general, oraya bir atlı milis birliği gönderdi. Bu birlik birkaç yerleşim yerini yaktıktan sonra Tzabal'a döndü. General N.N. Muravyev, Tzabal'da birkaç "güvenilmez" kişiyi tutuklayıp "tazminat" olarak 150 baş hayvana el koyduktan sonra Sohum'a geri döndü.

1843 yılında, bu kez yaklaşık 500 hanelik Pshü topluluğuna karşı, Abhaz-ya Hükümdarı M. Çaçba komutasında 3.700 kişilik bir cezalandırma seferi daha düzenlendi. Pshü, Dal gibi, "Abhazya'daki tüm kaçakların sığınağı" olarak kabul ediliyordu.

Seferin sonucundan cesaret alan hükümdar, Pshülılar'ın "itaat şartlarını kabul etmesiyle" yetinmeyerek, 8 Ocak 1844 tarihli A.I. Budberg'e yazdığı mektupta, "*Pshü'yu yok edip taş üstünde taş bırakmaya muktedir olduğu*" ile övünüyordu.²⁵⁵

Bu dönem, Kafkas-Rus Savaşı'nın zirve yaptığı, Kuzeybatı Kafkas dağlı topluluklarının genel ayaklanması sonucu Karadeniz Sahil Hattı'nın kırıldığı bir zamana denk geliyordu. 1840 başlarında Lazarevskoye, Velyaminovskoye, Mihaylovskoye ve Nikolayevskoye kaleleri ele geçirilip yıkılmış,²⁵⁶ Mayıs-Haziran 1842'de ise İmam Şamil, İçkeriya Seferi'nde (Dargo köyü) General P.H. Grabbe'den Axulgo'daki (Ağustos 1839) yenilgisinin intikamını almıştı.²⁵⁷ 1843 sonuna gelindiğinde ise Rus birlikleri tamamen Avaristan ve Dağlık

²⁵⁵ **Dzidzariya G.A.**, Adı geçen eser, s. 71.

²⁵⁶ **Muhanov V.M.**, Adı geçen eser. s. 60.

²⁵⁷ **Aynı yer**, s. 57, 59.

Dağıstan'dan çıkarılmıştı.²⁵⁸

Abhazya ve genel olarak Kafkasya'nın sahil şeridindeki askeri varlığını daha da güçlendirmek isteyen Rus makamları, 1843'te Karadeniz Sahil Hattı tahkimatlarına Yelır'dan Supsa Nehri ağzındaki Aziz Nikola Kalesi'ne (Şekvetili) kadar uzanan IV. Bölüm'ü ekledi.²⁵⁹ Sahil kaleleri arasındaki bağlantıyı sağlamak için özel bir filo oluşturuldu; bu filo, askeri operasyonlar sırasında Karadeniz Filosu'ndan gerekli desteği alıyordu.

1846 yılında, Dal ve Tzabal halkı yeniden aktifleşti. Halk ayaklanmaları belirleyici bir başarı getirmese de, nüfus, sömürge güçlerinin üzerine, karşı saldırı fırsatını kaçırmadı. Örneğin, yalnızca 1846 yılında, Kuzeybatı Kafkas kıyı bölgesinde,²⁶⁰ dağlılar 88 kez askeri kalelere saldırdı. Abhazya'nın çeşitli bölgelerinde halk huzursuzluğu 1847 ve 1849 yıllarında da devam etti. 1850 yılında, Abjua bölgesindeki köyler olan Gup ve Çlou ayaklandı; Rus yetkililer onları acımasızca bastırdı.

Abhazya'daki sistematik halk ayaklanmaları, Kafkasya'nın genelindeki sömürge karşıtı direnişin organik bir parçası olarak, Çarlık yönetiminin en radikal kanadını, Kafkasya'daki bu uzun savaşı bir an önce sona erdirmeye yönelik bir karar almaya itti. 1853 yılının başlarında Rus yetkililer, Kafkasya'nın boyun eğmeyen halklarına son darbeyi vurma kararı aldı. Rusya'nın hazırladığı plana göre, Rus İmparatorluğu'nun silahlı kuvvetlerinin yaklaşık dörtte biri Kafkasya'ya kaydırıldı. Özellikle, 96,5 tabur, 7 istihkam bölüğü, 146 top, 6 filo, 109 Kozak bölüğü ve 1 Kozak bataryası, 35 milis bölüğü ve 4 Dağıstan süvari bölüğü

²⁵⁸ Aynı yer, s. 61.

²⁵⁹ Abhazya ve Abhazların Rus Süreli Yayınlarında (19. – 20. yy Başları). Kitap II. S. 655.

²⁶⁰ Dzdizariya G.A., Abhazya'nın Rusya'ya İlhakı ve Tarihsel Önemi, s. 196.

bu kuvvetlere dâhildi.²⁶¹ Kuzeybatı Kafkasya'da, Tuğamiral L. M. Se-rebryakov komutasındaki Karadeniz Sahil Hattı birlikleri ile Albay Ku-harski yönetimindeki Karadeniz Kordon Hattı birlikleri, Natuhaylar ve Şapsıglara karşı harekete geçecek ve Kabardinski, Navaginski, Novo-rossiyski, Gelencik Kaleleri ile Sohum kalesi ve diğer sahil askeri tesis-lerini güçlendirerek dağlı halklara karşı geniş çaplı askeri operasyonlar yürütmeyi planlıyordu. Ancak kısa süre sonra başlayan Doğu Savaşı ya da diğer adıyla Kırım Savaşı (1853-1856), Rus yetkilileri Kafkasya'yı "itaat altına alma" amacıyla planlanan bu kapsamlı ve geniş ölçekli ope-rasyonu ertelemek zorunda bıraktı.

Kırım Savaşı sırasında yaşanan olağanüstü olaylar, Abhazya'daki durumu oldukça karmaşık hale getirdi ve zaten gergin olan Abhaz-Rus ilişkilerini daha da sertleştirdi. Özellikle, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Rus komutanlığı, birliklerini Abhazya, Ubıh bölgesi, Şap-sıgıya ve Natuhay topraklarından çekme ve Karadeniz Sahil Hattı'ndaki tüm tahkimatları yıkma emri verdi. Başlangıçta, Karadeniz Sahil Hat-tı'nın lağvedilmesi nedeniyle Kafkasya Genel Valisi Kont M.S. Voront-sov tarafından Pitsunda, Bambora ve Mramba garnizonlarının Sohum'a çekilmesi talimatı verildi. Bu operasyonlar, bizzat Çar'ın emriyle Ab-hazya hükümdarı General M. Çaçba tarafından gerçekleştirildi. Gagra tahkimatı ise, dağlıların Pseaşxa Geçidi'nden olası bir istilasına karşı Abhazya Prenslığı'ni korumak için geçici olarak elde tutuldu. Bu ön-lem, diğer kalelerdeki garnizonlara ve genel olarak Abhazya'da konuşlu birliklere tahliye imkânı sağlamak için haklı görülmüştü. Rus general-lerin endişeleri haklı çıktı. Mart 1854'te Küçük Abhazya'da, İmam Şa-mil tarafından gönderilen naib Muhammed Emin'in liderliğinde kalaba-lık bir dağlı birliği ortaya çıktı. Bu birliğin içinde binlerce Abhaz, Ubıh ve Adige vardı. Dağlılar, 6 ay boyunca Gagra garnizonuna saldırdılar

²⁶¹ **Dzidzariya G.A.**, Çarlık Rusyası'nın Abhazya'yı İşgali, s. 75.

ancak başarısız oldular. 600 kişiye kadar olan garnizon personeli, "St. İoann" gemisi tarafından kurtarılarak Kırım'a götürüldü. İsyancılar neredeyse tüm Bzıp Abhazya'sını ele geçirdi, ancak bölgede kalan Rus birlikleri onları oradan çıkarmayı başardı.

M. Çaçba, Rus hükümetinin talimatı uyarınca, Abhazya topraklarındaki tüm Rus askeri birliklerinin çekilmesi görevini üstlendi. Birliklerin çekilmesi yalnızca karadan mümkündü, çünkü Karadeniz kıyıları müttefik donanmasının kontrolündeydi. Bu görev oldukça zor ve riskliydi. Rus birliklerinin İngur Nehri'ne çekilmesi, hem yol eksikliği ve doğal engeller, hem de Abhaz isyancıların geri çekilen birliklere sürekli saldırıları nedeniyle zorlaşıyordu. M. Çaçba, çatışmalarla ilerleyerek Abhaz garnizonlarını İngur Nehri'nde Gurya birliğine dâhil etti ve böylece Rus makamlarının talimatını başarıyla yerine getirdi.

Kaderine terk edilen Abhazya ise, yavaş yavaş Osmanlı birlikleri tarafından işgal edildi. Özellikle, Şubat 1854'te Selim Paşa, Rus garnizonlarının terk ettiği bazı sahil yerleşimlerini ele geçirdi. Aynı yılın Mayıs ayında, İngiliz-Fransız kuvvetlerinin desteğiyle Osmanlı ordusu Sohum'u işgal etti. Ancak Türk generallerinin Abhaz halkını kendi taraflarına çekme çabaları başarısız oldu. Bir tanığın ifadesine göre, Türkler *"Çerkesler tarafından karşılanacaklarından emindiler... Ancak bu beyler bizi selamlamak için acele etmediler; çoğu, yalçın dağlarının zirvelerinde kaldılar..."*²⁶² Abhazlar, diğer Kafkas dağlı halkları gibi, ne Türklere, ne de savaş sırasında Doğu Kafkasya'nın dağlı halklarından Rusya'ya karşı yardım bekleyen İngiliz ve Fransız ajanlarına güveniyorlardı. Dağlı halkların tepkisi netti: top-raklarını ele geçirmeye çalışan herkese karşı savaşmak. Akademisyen A. Berje'nin

²⁶² **Osman-bey**, 1855 Hatıraları, Gürcistan ve Kafkasya'daki Olaylar. // Kafkasya Derlemesi, 1877, C. II. s. 202-203.

yazdığı gibi: "*Kafkasyalıları Avrupa'nın, İngiltere ve Fransa'nın himayesine alarak Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmesini engelleme fikri, yalnızca bir proje olarak kaldı.*"²⁶³ Genel olarak, İmam Şamil'in liderliğindeki Kafkas dağlı halklarının askeri operasyonları ile Türk-lerin taarruz seferleri arasında bir uyum olduğu veya Türkiye ve İngiltere'nin Şamil'e yardım ettiği iddiaları doğrulanmamaktadır. Aslında bu "eylemler" yalnızca, sultanın ve komutanlarının bağımsızlık mücadelesi veren Kafkas halkları arasında yayılan fermanları ve çağrılarından ibaretti.²⁶⁴ Bu somut gerçekler, Rus-Kafkas Savaşı'nın tüm tarihi gibi, Kafkas dağlı halklarının özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinin, yabancı bir işgalciyi seçme olasılığını asla kabul etmediğini göstermektedir.

Ekim 1855'te, Sohum'a binlerce kişilik bir Türk çıkarma birliği indi. Ömer Paşa komutasındaki birlikler, 25 Ekim'de İngur Nehri kıyısında Rus birliklerine karşı bir savaş başlattı. İngur Muharebesi'nde zafer kazanan Türkler, Rus ordusunun Kars kuşatmasındaki dikkatini dağıtmak için Megrel topraklarına doğru ilerledi. Kafkasya'nın yeni valisi N.N. Muravyov (Karşlı), askeri birliklerini yeniden düzenleyerek düşmana bir dizi ağır darbe indirdi. Bu çatışmalar sonucunda Türkler, 1856 baharında Abhazya'yı terk etmek zorunda kaldı.

Abhazya'nın hükümdarı prens M. Çaçba, Rus birliklerinin Abhazya'dan tahliyesi sırasında Rus makamlarına gerekli desteği sağlamış, ayrıca savaş boyunca Rus ordusu lehine yıllık 20 bin ruble gümrük gelirini bağışlamış ve Osmanlı Devleti'nin kendisine teklif ettiği "Asya ve

²⁶³ Berje A., Dağlıların Göçü // Rusya'nın Eski Zamanları. C. XXXIII, 1882, Ocak. s. 174.

²⁶⁴ İbrahimbeyli H.M., Kırım Savaşı'nda Kafkasya 1853 – 1856 ve Uluslararası İlişkiler. Moskova, 1971. s. 354; Dzidzariya G.A. Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 123-124.

Kafkasya'daki tüm Osmanlı ordularının Başkomutanlığı" ile "Aziz Nikola'dan Anapa'ya kadar²⁶⁵ Karadeniz'in Doğu Kıyılarının Hükümdarlığı" unvanını reddetmiş olmasına rağmen, Kafkasya valiliği tarafından resmen "ihanet"le suçlandı. Hatta valilik, Çar'ın huzuruna çıkararak Abhazya Prenslığı'nın lağvedilmesini talep etti. Türklerin Abhaz hükümdarını kendi saflarına çekme girişiminin başarısız olması, Haziran 1855'te Osmanlı sultanının Çerkeslerin bağımsızlığını ilan eden bir ferman yayınlamasıyla aynı döneme denk geldi. Bu fermanda, Türkiye'nin "Bağımsız Çerkesya" üzerinde resmi bir himaye kurması öngörülüyordu.

Gerçekte ise, Abhazya'nın hükümdar prenslerinin tüm faaliyetleri, çarlığın Abhazya ve genel olarak Kafkasya politikasıyla tamamen uyumluydu. Bu yüzden, 1844 yılında M. Çaçba'nın, Çarlık tacına hizmetleri karşılığında (dağlı halklara karşı düzenlenen cezalandırma seferlerine katılımı, feodal muhalefetin bastırılması gibi) askeri bakanın onayıyla istediği kişileri -özellikle siyasi rakiplerini- Rusya'ya sürgün etme yetkisi alması tesadüf değildir. Haziran 1849'da ise, Abhazya hükümdarı, Çar I. Nikolay ile St. Petersburg'da resmi bir görüşme yapma fırsatı yakaladı. 1822, 1824, 1829, 1830, 1835, 1838-1841, 1843, 1844 ve 1854 yıllarında Karadeniz'in doğu kıyısındaki dağlı halklara karşı düzenlenen seferlere katılımı ve Abhaz-ya'nın boyun eğdirilmesindeki büyük hizmetleri nedeniyle M. Çaçba "Yaver-General" rütbesine yükseltildi ve en yüksek nişanlarla ödüllendirildi.²⁶⁶

Kafkas yetkilileri, Abhazya Prensi'nin suçunu kanıtlayamadıkları için, Çar II. Aleksandr Haziran 1856'da Kafkasya Genel Valisi N.N. Muravyov'un Abhazya Prenslığı'nın lağvedilmesi önerisini reddetti. Bu

²⁶⁵ Canashia S.N., Giorgi Şervaşidze // Şervaşidze Giorgi Mihayloviç, Lirik, Epik, Dram, Tiflis. 1985. s. 8.

²⁶⁶ Dzidzariya G.A., Adı geçen eser, s. 67.

kararda, çarlığın Abhazya'daki kötüleşen askeri-politik durumu da en az diğer faktörler kadar etkili oldu ve M. Çaçba'nın Rus makamları nezdindeki itibarını yeniden kazanması için bir fırsat doğdu. Kırım Savaşı yıllarında Rus birliklerinin Abhazya'dan çekilmesiyle, Rusya'nın bu ülkeyi boyunduruk altına alma çabaları boşa çıkmıştı. Ayrıca, Abhaz halkının gözünde Rus imparatorunun güçlü bir hükümdar olarak prestiji büyük ölçüde sarsılmıştı. Ancak Kırım Savaşı sırasında Rus birliklerinin Abhazya'dan kaçışının yarattığı olumsuz moral ve psikolojik etkiyle hareket eden Rus askeri ve siyasi çevreleri, Rus askeri birliklerinin acilen Abhazya'ya geri dönmesi gerektiğini savunuyorlardı. Örneğin, Kafkasya Kolordusu'nun üst düzey komutanlarından General N.İ. Karlhof, Rus birliklerinin Abhazya'ya dönüşü konusunda şöyle yazıyordu: *"...buraya kalıcı olarak yerleşmeyi mi planlıyoruz, yoksa düşman denizden her tehdit oluşturduğunda, geçen savaşta olduğu gibi bölgeyi terk mi edeceğiz?"*²⁶⁷ Bu endişeler, Kafkas Hattı'nın sağ kanat birlikleri komutanı General G.İ. Filippson'un ifadesiyle *"...1854-1856'daki talihsiz olayların tekrarlanması halinde bu bölgeyi yeniden kaybederiz"* korkusundan kaynaklanıyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi, Rus askeri makamları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da aynı hatalı stratejiyi izleyecek, General P.P. Kravçenko Türk birlikleri denizden çıkarma yapınca Abhazya'yı kaderine terk ederek bugünkü Batı Gürcistan'a doğru çekilecekti.

Kırım Savaşı sonrasındaki bu karmaşık askeri-politik ortamda, Rusya'nın yeni imparatoru II. Aleksandr, Abhazya Prensi'nin kritik durumlardan çıkma becerisini göz önüne alarak, Mihail Çaçba'ya savaş öncesinde var olan Rus askeri otoritesinin Abhazya'da yeniden tesis edilmesi görevini verdi.

Gerçekten de, prensin liderliği altında kısa sürede neredeyse tüm

²⁶⁷ AKAK, c. XII. Tiflis, 1904, s. 925.

eski Rus askeri birlikleri konuşlandırıldı ve Abhazya sahilindeki tahrip olmuş kaleler yeniden inşa edildi. Ancak beklendiği gibi, Rus varlığının Abhazya'daki imajı iyileşmedi. Abhaz halkı, iki yıl boyunca çarlığın sert sömürge rejiminden kurtulmanın verdiği özgürlüğün tadını çıkardıktan sonra, çar birliklerinin Abhazya'ya dönüşüne şiddetle direndi.

Ancak Çarlık yetkilileri, Abhaz ve genel olarak Kafkas direniş güçlerinin eylemlerini pasif bir şekilde izlemeye niyetli değildi. Kırım Savaşı'ndaki yenilgi ve 18 Mart 1856 Paris Antlaşması'nın ağır şartları, çarlığı Kafkas halklarının ulusal kurtuluş mücadelesine karşı mücadelede daha aktif olmaya ve Kafkasya'daki savaşı en kısa sürede bitirmeye zorluyordu. Aksi takdirde, sosyal ve ekonomik açıdan geri kalmış, serflik düzenine dayalı Rus İmparatorluğu, sadece "boyun eğmemiş" Kafkasya'yı değil, aynı zamanda imparatorluğun "boyun eğdirilmiş" topraklarını da kaybetme riskiyle karşı karşıya kalabilirdi. Durum, Paris Antlaşması'na göre Çerkesya'nın (Abhaz, Ubıh ve Adıge toprakları) Rusya'ya ait sayılması ve ne Türkiye'nin ne de Batılı ülkelerin Rus-Çerkes meselelerine²⁶⁸ müdahale hakkının olmamasıyla daha da kötüleşiyordu. Ancak gerçekte, birincisi, Abhaz-Adıge halkları Paris Antlaşması'nı ve daha önce imzalanan diğer anlaşmaları tanımıyordu; ikincisi, İngiltere, Fransa ve Türkiye fiilen Rusya'nın Kafkasya'daki hakimiyet hakkını reddediyordu. Rostislav Fadeyev'in yazdığı gibi, *"İngiltere'nin Kafkasya'daki hakimiyet hakkımızı reddetmesinden, Türkiye'nin sayısız entrikası ve teşebbüsünden, Fransa'nın İstanbul'daki elçiliğinin Çerkeslere gösterdiği açık taraftarlıktan sonra zaman kazanmayı umamazdık."*²⁶⁹

²⁶⁸ **Muhanov V.M.**, Adı geçen eser, s. 83.

²⁶⁹ Aynı yer, s. 89.

Bu nedenle, Kırım Savaşı'nın hemen ardından Rus yetkililer, yalnızca Kuzeydoğu Kafkasya'daki dağlı halkları kesin olarak "yatıştırmak" için kararlı önlemler almakla kalmadı, aynı zamanda Kafkasya'daki savaşı en kısa sürede sona erdirmek amacıyla Kuban yönündeki konumlarını güçlendirmeye girişti. Ağustos 1856'da, dağlık halklara karşı daha etkili operasyonlar yürütmek amacıyla 5 askeri grup oluşturuldu. Bu gruplardan üçü Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşlandırıldı: biri kuzey yamacında - sol kanat birlikleri, Çeçenya (eski sol kanat), Vladikafkaz bölgesi ve Kabardey (eski merkez) bu birliğe bağlıydı; diğeri Dağıstan'da ve genel olarak Hazar kıyısı bölgesinde, üçüncüsü ise Lezgi hattında, dağların Gürcistan'a bakan güney tarafında yer alıyordu.²⁷⁰ Kuzeybatı Kafkasya'daki Abhaz-Adıgelere karşı ise iki grup oluşturuldu: dağların kuzey tarafında - sağ kanat birlikleri; güneyde ise Kutaisi genel valisine bağlı birlikler.²⁷¹ Burada belirtmek gerekir ki, beş askeri gruptan ikisi Kartvel halklarının (Gürcüler, Megreller, Svanlar) yaşadığı topraklara konuşlandırılmıştı ve yerel halkın aktif desteğine sahipti. Bir askeri grup Dağıstan halklarına ve genel olarak Kuzeydoğu Kafkasya'daki dağlılara karşı mücadele etmek için Kartli ve Kaheti'de, diğeri ise Abhaz, Ubıh ve Adıgelere karşı Megrelya ve İmereti'de bulunuyordu. R. Fadeyev'in dediği gibi, Çerkesler bir taraftan *"Kafkas hattındaki Rus nüfusu, diğer taraftan bize sadık İmereti ve Megrelya'nın Gürcü nüfusu tarafından kuşatılmıştı."*²⁷² Askeri birliklerin operasyonel yönetimini iyileştirmek için, Nisan 1858'de Çar'ın emriyle Ayrı Kafkas Kolordusu, başkomutan liderliğinde Kafkas Ordusu'na dönüştürüldü.²⁷³ Rus yetkililer, Kırım Savaşı

²⁷⁰ **Fadeyev R.A.**, Kafkas Savaşı, M. Esmo Yayınları, Algoritma Yayınları, 2005, s. 66-67.

²⁷¹ **Fadeyev R.A.**, A.g.e., s. 66-67.

²⁷² **Fadeyev R.A.**, A.g.e., s. 54.

²⁷³ **Blıyev M.M.**, Çerkesya ve XIX. yüzyıl Çerkesleri. Tarihin Kısa Bir Özeti, M. Uluslararası Yeni Devletler Enstitüsü, 2011, s. 132.

sırasında tahrip edilen Karadeniz kalelerinin (özellikle güneyde "Abhazya'yı kontrol etmek için gerekli olan" Sohum ve Gagra ile kuzeyde Adıge bölgelerinin içlerine askeri seferler düzenlemek için Anapa ve Novorossiysk) işgali ve yeniden inşasına paralel olarak, yeni büyük Kozak üsleri ve tahkim hatları oluşturmak için geniş çaplı çalışmalar başlatıldı.

Kafkasya'nın Karadeniz Kıyısındaki Rus garnizonlarının dönüşü ve kalelerin yeniden inşası, dağlı halkların yeni ayaklanmalarını tetikledi. Dağlı halklar, özellikle Kuzeybatı Kafkasya'daki sömürge faaliyetleri için stratejik öneme sahip olan Gagra Kalesi'nin yeniden inşasına şiddetle karşı çıktı. Bu kalenin faaliyete geçmesi, Sadzlar ve Ubıhlar arasında yeni bir isyanı ateşledi. 1857'de kale üzerine güçlü bir saldırı düzenlediler. Aynı yılın Haziran ayında, Adler bölgesinde 5.000 kişilik bir dağlı birliği çatışmalara katıldı. Ocak 1859'da Pshü halkı ayaklandı. Onlara karşı, Abhazya'daki Rus birliklerinin başkomutanı General M.T. Loris-Melikov (Melikyan) harekete geçti. 1859'da Sadzlar, Gagra'yı defalarca kuşattı. Kutaisi Genel Valisi G.R. Eristov, 19 Mart 1860'da, dağlıların *"Gagra kalesine bitişik yüksekliklerde sürekli göründüklerini ve garnizonun hareketlerini gözlemleyerek en küçük bir zaafiyetimizden yararlanmaya hazır olduklarını"* bildirdi.²⁷⁴ Gagra Kalesi komutanı, Soçi bölgesindeki dağlıların Gagra ile Pitsunda arasında bir çıkarma yapmak için 25 savaş teknesi hazırladığını üstlerine iletti.²⁷⁵

Bu dönemde, Kuzeybatı Kafkasya'nın ulusal kurtuluş mücadelesinin aktif bir cephesi olan Abhazya'da çarlığın durumu o kadar umutsuzdu ki, General Loris-Melikov 1858'de şu itirafta bulunmak zorunda kaldı: *"Sohum'u 1810'da işgal ettik. O zamandan beri yarım*

²⁷⁴ AKAK, c. XII, k.II. s. 843.

²⁷⁵ AKAK, c.XI, k.II. s. 861.

asır geçti, ancak Abhazya'daki nüfuzumuz hiçbir şekilde artmadı."²⁷⁶ Aynı yıl, General G.I. Filippson da şunları kaydetti: "Abhazya'daki bir Rus askeri, kalesinden bir verst (1,06 km) uzaklaşsa öldürülme veya esir alınma tehlikesiyle karşı karşıyadır."²⁷⁷ "Ruslar Abhazya'ya hükmetmiyor, sadece 'işgal ediyor'."²⁷⁸ Alman yazar F. Bodenstedt ise şu tespiti yaptı: "Abhazya, Rus Devleti'nin ayrılmaz bir parçası sayılsa da, hiçbir Rus ülkenin iç bölgelerinde hayatını riske atmadan dolaşamaz."²⁷⁹ R.A. Fadeyev de durumu şöyle özetledi: "Dağ savaşı devam ettiği sürece, Kafkasya'daki Rus hakimiyeti bir yönetim değil, sadece ilk başarısızlığa kadar sürecek geçici bir işgaldi."²⁸⁰

İmam Şamil'in 25 Ağustos 1859'da yenilgiye uğratılıp esir alınması, Kafkasya'daki askeri-politik durumu kökten değiştirdi. Çarlık, derhal büyük as-keri birlikleri Kuzeydoğu Kafkasya'dan Kuzeybatı Kafkasya'ya kaydırarak Abhaz-Adıge halklarının direnişini kırmaya çalıştı. Kısa sürede, Kuban'daki Kafkas Hattı ile güneyde Karadeniz kıyısı boyunca uzanan Megrelya ve İmereti'deki birliklerle iki taraftan kuşatılan dağlılara karşı 70 tabur, bir süvari tümeni, 20 Kozak alayı ve 100 top konuşlandırıldı.²⁸¹

Bu sert önlemler, Abhazya dahil tüm Kafkasya'da ulusal kurtuluş hareketini yeniden alevlendirdi. Pshülılar, Tzabal halkı ve diğer topluluklar yeniden ayaklandı. Abhazya'daki yeni Rus komutan General Korganov, durumu şöyle özetledi: "Abhazya ve Tzabalda'daki durum ve halkın ruh hali... devletimize karşı derin bir muhalefet planları

²⁷⁶ Aynı yer, s. 861.

²⁷⁷ Aynı yer, s. 777.

²⁷⁸ Aynı yer.

²⁷⁹ Bodenstedt F., Büyük ve Küçük Abhazya Üzerine. Çerkesya Hakkında. Proje yazarı ve editör, önsöz, sonsöz, D.K. Çağhalia, M. 2002, s. 116.

²⁸⁰ Fadeyev R.A., A.g.e., s. 121.

²⁸¹ Dzidzaria G.A., Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 183.

olduğunu gösteriyor."²⁸² Ağustos 1860'ta, "Kavkaz"²⁸³ gazetesinin haberine göre, General Korganov komutasındaki büyük bir askeri birlik, Tzabal Kalesi'nden Pshü'ya doğru harekete geçti. Sekiz günlük zorlu bir yürüyüşün ardından, Dzıxua ve Ximtsa dağlarının buzullarını aşarak 14 Ağustos'ta Bzıp Nehri'nin yukarısına, 16 Ağustos'ta ise Guaştıxua zirvesine ulaştı. 17 Ağustos'ta Gribza Geçidi'nde şiddetli bir çatışma yaşandı. Gazeteye göre, General Korganov'un birlikleri korvetlerden "köylere top ateşi açtı", birçok ev yıkıldı ve kaçan halk dağlara sığındı.²⁸⁴ Çatışmada Pshülılar ve müttefikleri 60 ölü verirken, Rus tarafı 16 ölü ve 52 yaralı ve kayıp verdi.²⁸⁵ 18 Ağustos'ta Pshü'lılar, Rus kampına 100 kişilik bir heyet göndererek bağlılık yemini ettiler ve rehin teslim ettiler.²⁸⁶

Bu kez, Pshülıların yanında Sadz ve Ubıh birlikleri de savaştı. Ancak bu isyan da acımasızca bastırıldı. Pshülılara yardım ettikleri gerekçesiyle, Rus askeri birlikleri, Sadz ve Ubıh sahil köylerine defalarca silahlı saldırılar düzenledi. Bu saldırılar sonucunda, bölge halkının büyük bir kısmı köylerini terk ederek dağlardaki aullara sığınmak zorunda kaldı.²⁸⁷

Aynı 1860 yılında, Abhazya'daki Rus birliklerinin yeni komutanı olarak atanan General P.N. Şatılov, Pshü'yı ele geçiren selefi General Korganov'u bile gaddarlıkta geride bıraktı. Çar'a yazdığı bir mektupta, "*Lata köyünü ele geçirerek dağlıların büyük erzak stoklarını yaktığını*" gururla bildirdi.²⁸⁸

²⁸² **Dzidzaria G.A.**, A.g.e., s.184.

²⁸³ Gaz. «Kafkasya», № 71, 1860.

²⁸⁴ Gaz. «Kafkasya», № 37, 15 Mayıs 1860.

²⁸⁵ Gaz. «Kafkasya», № 71, 1860.

²⁸⁶ **Aynı yer.**

²⁸⁷ AKAK. C. XI, k. II. s. 861-862.

²⁸⁸ **Dzidzaria G.A.**, Çarlık Rusyası'nın Abhazya'yı İşgali, s. 87.

Abhaz halkı için 1810 sonrası dönem, Rus ve Sovyet resmi tarih yazımında *"Abhazya Prensliği'nin Rus İmparatorluğu'na gönüllü katılımı"* olarak adlandırılrsa da, gerçekte büyük acılar ve zorla boyun eğdirmeye politikalarıyla doluydu. Rus kaynaklarına göre, Sohum Kalesi'nin ele geçirilmesi, Megrel ve İmeret birliklerinin desteğiyle gerçekleşmiş, Abhazya'nın meşru hükümdarı Aslanbey Çaçba devrilerek yerine kardeşi Safarbey Çaçba atanmıştı. Tüm bu olaylar, Abhaz halkının siyasi iradesine aykırı şekilde gerçekleşmiş, Yüzyıllardır süren devlet geleneğine sahip bir halkın egemenliği zorla elinden alınmıştı. Bu şekilde şiddet yoluyla çözüm politikası, uzun yıllar sürecek bir Abhaz-Rus askeri ve siyasi çatışmasının fitilini ateşlemiş ve Abhazların kitlesel olarak vatanlarından sürülmesine yol açmıştır. Zorla iktidardan uzaklaştırılan prensin ardından, Abhazya Prensliği, Rus-Kafkas Savaşı'nın sona erdiği 1864 yılına kadar resmi olarak varlığını sürdürdü. Ancak Rus yönetimi için bu durum, sadece geçici ve zorunlu bir formaliteydi. Kukla prensler aracılığıyla ülkeyi yöneterek, nihai sömürge rejiminin yerleşmesi için zaman kazanmayı hedefliyorlardı.

III. BÖLÜM

**RUS-KAFKAS SAVAŞI'NIN SONU VE
DAĞLI HALKLARIN SÜRGÜNÜ**

Abazaların (Abazinlerin), Adıgelerin ve Ubıhların sürgün tarihinden. Başlangıçta Çarlık otokrasisi, Kafkasya'nın yerli halklarına karşı mücadelesinde kaba askeri gücün yanı sıra, bölgenin etnik yapısını değiştirmeye de özel önem vermiştir. Çeşitli kaynakların tanıklık ettiği gibi, tüm direniş boyunca askeri makamlar farklı yoğunluklarda olmak üzere fiziksel imhanın yanı sıra, yerli nüfusun zorla sürgün edilmesine (Kafkasya dışına) ve dağlıların "temizlendiği" bölgelere (ağırlıklı olarak Kozaklardan oluşan) yeni yerleşimlerin kurulmasına başlamıştır.

Kafkas-Rus Savaşı'nın sona ermesinden önce, Abhazya tarihinde Abhaz nüfusunun Osmanlı İmparatorluğu'na göçünün birkaç aşaması yaşanmıştır. Bu göçler, Kafkasya'nın fethi ve başka toprakların ilhakı gibi genel çıkarlardan kaynaklanan belirli olaylarla doğrudan bağlantılıydı. Özellikle ilk göç dalgası, 1810 yılında Rus ve Megrel-Gürcü birliklerinin Sohum Kalesi'ni ele geçirmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Bu olayın sonucunda yaklaşık 5 bin Abhaz, Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı.²⁸⁹ 1820-1840'lı yıllarda göç süreçleri halk ayaklanmalarının bastırılması sonucunda gerçekleşmiştir. En büyük sürgün dalgası ise 1853-1856 Kırım Savaşı olaylarıyla bağlantılıydı.²⁹⁰

Abhazların sürgününe paralel olarak Çarlık yetkilileri, Abhazya'ya

²⁸⁹ **Çiçinadze Z.**, Gürcü-Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'na Büyük Göçü, Muhacret – Göç, Tiflis. 1915. s. 169 (Gürcüce).

²⁹⁰ **Dzidzaria G.A.** XIX. yüzyıl Abhaz Muhacirliği // **Dzidzaria G.A.** Eserler. III. Yayınlanmamış Mirastan. Hazırlayanlar: **Kupraa A.E., Dzidzaria G.G.**, Sohum. 2006. s. 225.

Rus yerleşimcilerin (emekli askerler dahil) yerleştirilmesini teşvik etmiştir. Başlangıçta, Çarlık otokrasisinin Abhazya'yı ve tüm Kafkasya Karadeniz kıyısını kolonistlerle kitlesel olarak iskan etme girişimleri özel bir başarı elde edememiştir. Bu uzun vadeli demografik ilhakin tam ölçekli olarak hayata geçirilmesi Çarlık rejimine daha sonra nasip olacaktır.

Rusya'nın askeri stratejistleri, Abhazya'nın aksine, Kuzey Kafkasya'da, özellikle II. yarıdan itibaren XVIII. yüzyılın ve bilhassa A.P. Yermolov döneminden itibaren, "etnik olarak saf" Kozak yerleşimleri oluşturmaya daha yoğun başvurdular. Özellikle, askeri komutanlık tarafından geliştirilen savaş operasyonları taktiği uyarınca, birlikler düşman topraklarının derinliklerine yavaş yavaş ilerlerken, ele geçirilen alanları güçlendirilmiş hatlarla (geçmişte "zaseçniye çerti" -yani çentikli çizgiler- olarak adlandırılan²⁹¹) sağlamlaştırıyorlardı. General A. Yermolov ise, Kafkasya'da daha karmaşık bir cephe ilerleme sistemi ve dağlı halkların boyun eğmeyen topraklarında sağlam bir şekilde yerleşme sisteminin kurucusu olarak kabul edilebilir. Bu taktik, ormanların kesilmesini, yeni tahkimatların inşasını ve bunların daha sonra ileriye doğru uzanan yeni bir savunma hattında birleştirilmesini ön-görüyordu.²⁹²

General A. Yermolov'un emriyle kısa sürede bir dizi tahkimat inşa edildi: Grozny (1818'de), Vnezapnaya (1819), Pregradny Stan, Burnaya, Gerzel-aul, Neotstupny Stan (1820), Zlobny okop redutu

²⁹¹ **Tyumentsev I.O.**, 18. – XIX. yüzyıl Başlarında Güney Rusya'da Kozak Birlikleri ve Alayları // Güney Rusya'da Halkların ve Kültürlerin Etkileşimi. Tarih ve Modernite. Makaleler Derlemesi, Rostov-na-Donu, 2008. s. 269.

²⁹² **Muhanov V.M.**, Kafkas Savaşı: Kandan Barışçıl Komşuluğa // **Volhovskiy M.A., Muhanov V.M.** Rusya'nın Kafkasya'daki Beş Yüzyılı. Bilimsel-Kamusal Denemeler, M., Rusya İçişleri Bakanlığı Birleşik Yayınları. 2009. s. 31.

(1820).²⁹³ 10 Haziran 1818'de Yermolov, Kuzeydoğu Kafkasya'daki Rus birliklerinin ana ileri karakolu haline gelen Grozni kalesinin temelini bizzat attı.²⁹⁴

General Yermolov'un adı, hat boyunca tam kontrol sağlamak ve dağlıların baskınlarını önlemek amacıyla yapılan yol inşaatları ve orman açma çalışmalarıyla da anılmaktadır. Bu önlemlerle dağlılar en büyük avantajları olan gizlilik ve ani baskın yeteneğini kaybetti. 1820 sonbaharında, Sunja ile Gudermes köyü arasında 5 verst uzunluğunda ve 1.5 verst genişliğinde bir orman açığı oluşturuldu.²⁹⁵

1820'de Yermolov'a Karadeniz Kozak Ordusu'nun yönetimi devredildi. Ekim 1821'de yeni Kozak komutanı Vlasov, "*Kalaous limanında büyük bir Çerkes grubunu bozguna uğrattı*".²⁹⁶

Çarlık için istikrarlı ve güvenilir bir nüfus yapısı oluşturma süreci, Ab-hazya'da ve daha önce Adıgey topraklarında bölgenin yerli halklarından "tamamen temizlenmesiyle" doğrudan bağlantılıydı. Bu dönüm noktası, Kafkas savaşlarının son yıllarında geldi.

Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı General D.A. Milyütün, Kuzeybatı Kafkasya dağlılarının topraklarından topluca çıkarılması ve bölgenin tamamen Kozak nüfusuyla iskan edilmesi fikrini ortaya atan ilk resmi görevlilerden biriydi. 1857'de yetkililere dağlıları Don'a, daha sonra da Kuban'a yerleştirmeyi, orada "bir nevi koloni niteliğinde özel yerleşimler" oluşturmayı ve boşalan arazilere, "*Asya kökenli orada yaşayan halklara karşı kesin bir üstünlük sağlayacak şekilde*" Rus nüfus yerleştirmeyi önerdi.²⁹⁷

²⁹³ Aynı yer. s. 33.

²⁹⁴ Aynı yer..

²⁹⁵ Aynı yer. s. 36.

²⁹⁶ Aynı yer. s. 70.

²⁹⁷ Kafkas Savaşı: Tarihin Dersleri ve Modernite, Krasnodar, 1995. s. 66; **Gordin Y.A.** Rusya'nın Kafkasya'ya Neden İhtiyacı Vardı?, Sankt-Peterburg, 2008, s. 97.

Kafkasya'nın dağlı halklarının sürülmesi ve boşaltılan yerlere Rus İmparatorluğu'nun merkezi bölgelerinden nüfus yerleştirilmesi fikri, bazı Rus devlet adamlarının ve Dekabrist hareketi temsilcilerinin etkisiyle ortaya çıkmıştı. Kafkasya'nın fethi yoluyla imparatorluğun güçlendirilmesi ve genişletilmesinin ateşli taraftarları olan bu kişiler, Kafkas halklarını etnik ve kültürel olarak Rus halkı içinde eritmeyi öneriyorlardı. Örneğin, Dekabrist P.I. Pestel'in 1824'te "Russkaya Pravda"da açıkladığı program maddelerinde şunlar belirtilmiştir: "1. Rusya ile İran ve Türkiye arasında çizilecek sınırın kuzeyinde yaşayan tüm halkları ve bu toprakları kesin olarak boyunduruk altına almak; bu arada şu anda Türkiye'ye ait olan sahil bölgesini de. 2. Tüm bu Kafkas halklarını iki kategoriye ayırmak; barışçıl olanlar ve asi olanlar. Birincileri yerlerinde bırakıp onlara Rus yönetimi ve düzenini vermek, ikincileri ise zorla Rusya'nın iç bölgelerine sürmek ve küçük gruplar halinde tüm Rus köylerine dağıtmak. 3. Kafkas topraklarına Rus köyleri yerleştirmek ve bu Rus göçmenlere asi eski sakinlerden alınan tüm toprakları vermek, böylece Kafkasya'da eski (yani şimdiki) sakinlerinin tüm izlerini silmek ve bu bölgeyi sakin ve düzenli bir eyalete dönüştürmek."²⁹⁸

General D. Milyutin'in imparatora sunduğu ve Dekabrist P. Pestel'in görüşleriyle benzerlikler gösteren planda, Kafkas sıradağlarının her iki yanının silahlı Kozak nüfusuyla iskan edilmesi, destek noktaları kurulması ve güvenli iletişim yollarının sağlanması gerektiği belirtiliyordu; yerel nüfusun ise Rus yönetiminin denetim ve idaresi altında Kuban'ın sol kıyısına yerleştirilmesi planlanıyordu. Bu plan imparator tarafından onaylandı.²⁹⁹ Doğal olarak bu plan, Abhaz-Adıge halklarına

²⁹⁸ Gordin Y.A., A.g.e., s. 267-268.

²⁹⁹ Kuzeybatı Kafkasya'nın iskân planları ve pratik faaliyetleri hakkında bkz.: Büyük Kafkasya'nın İki Yakası. Belge Derlemesi (XIX. yüzyılın İlk Yarı). Derleyen M.H. Ekzekov. Cilt I. Abazalar ve "Çerkes Meselesi". St. Petersburg, 2012. s. 421-572.

karşı yönelikti. Ancak o sırada Şeyh Şamil'le savaş devam ediyordu ve bu belge resmen onaylanmadı.

Kuzeydoğu Kafkasya'nın fethinden sonra, "Çerkeslerin bastırılması" sorununun acil çözümü gerekiyordu. Ağustos 1860'ta Vladikavkaz'da düzenlenen Kafkas askeri liderliği özel toplantısında, Kuzeybatı Kafkasya dağlılarının geleceği konusunda iki görüş çatıştı: Tümgeneral G.I. Filippson ve Kont N.İ. Evdokimov'un görüşleri. G.I. Filippson Dağlıların Rus toplumuna kademeli entegrasyonunu önerirken, ikinci görüş sahipleri ise dağlıların dağlardan çıkarılarak Kozak yerleşimlerinin arkasındaki açık düzlüklere yerleştirilmesini veya topluca Türkiye'ye sürülerek boşaltılan top-raklara Kozakların yerleştirilmesini savunuyordu. Uzun tartışmalardan sonra, beklendiği gibi N. Evdokimov'un planı onaylandı. Tarihçi R. Fadeyev, G. Filipson'un planının en büyük dezavantajını, "birkaç on yıla yayılan uzun bir geçici süre" olarak görürken,³⁰⁰ *"Kafkasya'nın boyun eğdirilmesinde asıl belirleyici unsur tam olarak zamandır; Rus tarihinin yaşamsal görevlerinden birini yerine getirmek için bize belki son kez verilen zaman..."*³⁰¹ şeklinde değerlendiriyordu.

Kısa sürede savaş bakanı olan General D.A. Milyutin, 1861'de Abhaz-Adıge halklarının anavatanlarından sürülmesi ve boşaltılan topraklara Kozakların yerleştirilmesi planı hakkında şunları yazdı: *"Bölgeye Kozak yerleşimini ısrarla sürdürmeliyiz, çünkü yerli halkı dağlardan çıkarıp yerlerine Kozakları yerleştirmedikçe bölgede sağlam bir şekilde yerleşemeyeceğimiz, huzuru sağlayamayacağımız ve deniz güçleriyle*

³⁰⁰ A.g.e. s. 88.

³⁰¹ A.g.e. s. 89.

ilk çatışmada Kafkasya'yı kaybetme tehlikesi yaşayacağımız konusundaki sarsılmaz inancımдан vazgeçmem.³⁰² General, bu görüşünü somutlaştırarak Çerkes topraklarına Azak, Çerkes ve Don Kozaklarının yerleştirilmesini önerdi.³⁰³ Kafkasya Genel Valisi Mareşal A.İ. Baryatinskiy de dağlıların yerlerinden sürülmesi fikrini destekleyerek şunları yazdı: "*Kuban Ötesi'nde kalıcı olarak yerleşmemizin tek yolu, Kozakları ileri hatlara yerleştirerek dağlıları yavaş yavaş sıkıştırmak ve yaşam araçlarından mahrum bırakmaktır. İnatla düşman kalan bu kabileleri korumak için hiçbir neden yok. Devletin bekası, onlardan topraklarını almamızı zorunlu kılıyor.*"³⁰⁴ Kitlesele sürgün, çarlığın dağlılarla mücadelesinde yeni bir "sistemin" uygulanmasıyla doğrudan bağlantılıydı. Yeni Kafkas yönetimi, tıpkı "ateş ve kılıç" taktiğiyle Kafkasya'ya gelen General A. Yermolov zamanında olduğu gibi, dağlı nüfusun sayısını azaltmaya çalıştı. Bu amaçla, ana kısım Osmanlı İmparatorluğu'na gönderildi, geri kalanlar ise düzlüklere yerleştirildi. "Temizlenen" bölgelere ise Kozak köyleri yerleştirildi. Kafkasya Genel Valisi Mareşal A.İ. Baryatinskiy'e göre, bu göçün temel amacı "*Kafkas platosunu nüfustan arındırmak... ve böylece mükemmel ve verimli toprakları... Kozak yerleşimine açmaktı.*"³⁰⁵

Bu gerçekten korkunç planın resmi olarak onaylanması için son söz Çar'a kalmıştı. 16 Eylül 1861'de II. Alexander Kuzey Kafkasya'yı ziyaret etti. Taman limanında dağlılarla bir araya geldi. Çara hitaben bir yaşlı, dağlılar adına şu sözleri söyledi: "*Emredin efendimiz, bizler tüm emirlerinizi yerine getirmeye hazırız. Yol, tahkimat, askerleriniz için kışlalar inşa edeceğiz ve onlarla barış ve uyum içinde yaşayacağımıza*

³⁰² AKAK, c. XII. Tiflis. 1904. s. 933.

³⁰³ A.g.e. s. 763.

³⁰⁴ TsGVIA, f. 38, op. 30/286, sv. 866, d. 72, l. 117.

³⁰⁵ "Руский Архив". 1889, kn. II, s. 284 – 285. Aktaran: Dzidzariya G.A. Mahacir Hareketi ve XIX. Yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 198.

yemin ederiz. Sadece bizi atalarımızın ve dedelerimizin doğup yaşadığı bu yerlerden sürmeyin."³⁰⁶

Ancak Generaller A. Baryatinskiy, D. Milyutin, N. Evdokimov ve diğer askeri liderler, Çar'ı dağlıların "sözüne güvenilmeyeceği" konusunda ikna ettiler ve Kuzeybatı Kafkasya'nın tamamında zorla nüfus değişimine dayanan yeni Kafkasya fethi stratejisi, II. Alexander'ın resmi onayını aldı. Çar, 10 Mayıs 1862'de "*Batı Kafkasya'nın eteklerinin Rus göçmenlerle iskan edilmesine ilişkin yönetmeliği*" imzaladı.³⁰⁷ Bu, Rusya'nın askeri makamlarının burada yaşayan Çerkes (Abhaz-Adıge) ve Türkçe konuşan (Nogaylar, Karaçaylar, Balkarlar) nüfusun zorla sürülmesine karar verdiği anlamına geliyordu.

Rus askeri yetkililerine göre, savaşın sona ermesinin kaderi, Kuzeybatı Kafkasya'nın yerli halklarının sürgününe dayanan bu planın uygulanmasına bağlıydı. Kont N. Evdokimov, "*Asi dağlıların Türkiye'ye sürülmesi, kuşkusuz savaşı en kısa sürede, bizim açımızdan büyük bir çaba harcamadan bitirebilecek önemli bir devlet önlemidir*" dedi.³⁰⁸ Kozak kolonizasyonu, boşaltılan toprakları "bölgenin en hızlı şekilde etkisiz hale getirilmesi" ve yeni ele geçirilen arazilerin iktidar tarafından kalıcı olarak sahiplenilmesi amacıyla tasarlanmıştı. R. A. Fadeyev'in tanımına göre, savaşın son dört yılında Çarlık rejiminin Kafkasya'yı "boyunduruk altına alma" planı, "dağlı halkların yaşadıkları yerlerden sürülmesi ve Batı Kafkasya'nın Ruslar tarafından iskân edilmesi"

³⁰⁶ **Esadze S.**, Batı Kafkasya'nın Fethi..., Tiflis, 1914. s. 180.

³⁰⁷ Belgenin kapağında "Batı Kafkasya'nın Eteklerinin Rus Göçmenlerle İskânına Dair Yönetmelik" olarak geçerken, başlık sayfasında "Kafkas Sıradağlarının Batı Kısımının Kuban Kozakları ve Rusya'dan Diğer Göçmenlerle İskânına Dair Yönetmelik" yazmaktadır. St. Petersburg, Düzensiz Birlikler İdaresi Matbaası, 1862.

³⁰⁸ **Muhanov V.M.**, A.g.e., s. 89.

esasına dayanıyordu.³⁰⁹ Bu bağlamda, A. Nişçenkov'un "Dünya İllüstrasyonu" dergisindeki şu sözleri karakteristiktir: *"Savaşın sona ermesi doğrudan yerli halkın sürülmesiyle bağlantılıydı... onları [dağlıları] eski yerlerinde bırakmak, onlarla sonsuza dek savaşmak anlamına gelirdi."*³¹⁰

Kafkasya Genel Valisi A.İ. Baryatinskiy, Çar II. Alexander'a yazdığı raporda şu uyarıda bulunuyordu: *"Vakit kaybetmeden ve mümkün olduğunca çok sayıda dağlıyı Türkiye'ye sürmeliyiz. Ülke onlardan temizlendiğinde, konumumuzu sonsuza kadar sağlamlaştırmış olacağız."*³¹¹

Kafkasya'nın resmi tarihçisi Akademisyen A.P. Berje ise bu planı şöyle övdü: *"Kont N.İ. Evdokimov'un önerdiği, Kafkas savaşını düşmanı yok ederek kesin olarak bitirme planı, derin politik düşünce ve pratik doğruluk açısından dikkate değerdir. Çünkü Rus hakimiyetinin Kafkasya'daki kalıcılığı ancak kolonizasyon yoluyla sağlanabilirdi... Askeri baskının ardından kalıcı yerleşimin gerçekleştiği yerde, Rus egemenliği sonsuza kadar sürdü. İtaatsizlerin toprağında kurulan bir yerleşimi terk ettiğimiz hiç görülmemiştir."*³¹²

Birçok araştırmacının kabul ettiği gibi, A. P. Ermolov ve M. S. Vorontsov tarafından belirlenen "savaş yürütme şekli" değiştirilip, "sabit" Kozak yerleşimlerinin 'fethedilen' yerlere "yerleştirilmesi" sistemi uygulanmasaydı, Rusya Kafkasya'nın fethi konusunda belirleyici bir başarı elde edemezdi. "Fethedilen" bölgelere "kalıcı" Kozak yerleşimlerinin kurulması sisteminin benimsenmesi ve bu sistemin 1860'tan iti-

³⁰⁹ **Fadeyev R.A.** Kafkas Savaşı, Moskova, Algoritim Yayınevi, 2005, s. 153.

³¹⁰ "Vsemirnaya İllüstratsiya" Dergisi, 1869, № 8. s. 122.

³¹¹ **Dzidzariya G.A.**, Mahacir Hareketi ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 199.

³¹² **Tornau F.F.**, Bir Kafkas Subayının Anıları, Moskova, 2000, s. 435.

baren Çar tarafından seçilen General N.İ. Evdokimov tarafından uygulanması bu sonucu getirmiştir.³¹³ Evdokimov çalışmalarını şu prensibe dayandırmıştı: *"Birincisi, hayırseverlik kendi halkımızadır; dağlılara sadece Rus çıkarlarının tamamen karşılanmasından sonra kalanı verme hakkına sahip olduğumu düşünüyorum."*³¹⁴ F. Tornau, dağlılara ayrılan topraklardaki durumu şöyle anlatıyor: *"Ancak belirtmek gerekir ki, 'Batı Kafkasya'nın İskan Projesi'nin doğrudan uygulayıcısı olan Kont Evdokimov, Kuban ovalarına yerleştirilen dağlıların kaderiyle pek ilgilenmedi. Onun sarsılmaz inancı şuydu: Rusya'ya pahalıya mal olan uzun savaşın en iyi sonucu, tüm dağlıların denizin ötesine sürülmesidir. Bu nedenle Kuban'ın ötesinde kalanlara - barışçıl tebaa olsalar bile - sadece kaçınılmaz bir kötülük olarak baktı ve sayılarını azaltmak için elinden geleni yaptı."*³¹⁵

Dağlıların kitlesel sürgününün uygulanması doğal olarak sadece Rus yetkililerin değil, Osmanlı İmparatorluğu hükümetinin de siyasi kararını gerektiriyordu. Bu fikir her iki imparatorluğun da çıkarlarına uygundu. Bunun kanıtı: 1856'da Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasında "birkaç Çerkes kabilesinin"³¹⁶ göçünün düzenlenmesini öngören bir anlaşma imzalanmasıydı. Osmanlı hükümeti 25 Şubat 1857'de göçmenlerin kabulü ve uyumu için avantajlı koşullar düzenleyen bir Göç Yasası çıkardı (9 Mart 1857'de yürürlüğe girdi). Osmanlı belgelerinde şu ifadeler yer alıyordu: *"Türkiye'ye göç etmek isteyen herkes Sultanın himayesinde olacaktır. 'Muhacirlere' tahsis edilen araziler her türlü vergiden muaftır. Özellikle Rumeli bölgesine yerleşenler*

³¹³ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 179.

³¹⁴ **Muhanov V.M.**, A.g.e., s. 90.

³¹⁵ **Tornau F.F.**, Bir Kafkas Subayının Anıları, Moskova, 2000, s. 435.

³¹⁶ Osmanlı Hariciye Vek. Arşivi, İdare, 687, 60852/216, 21.12.1862 ve 177, 6513/139, 21 Aralık 1862'den aktaran Karpat Kemal, A.g.e. s. 19. Kitap: **Berzecz U.N.** Çerkeslerin Sürgünü. Nedenleri ve Sonuçları, Nalçık, Tetragraf Yayınları, 2012. s. 161, 172.

6 yıl, Türkiye'si'nin Asya kesimine yerleşenler ise 12 yıl süreyle³¹⁷ 'arazi veya kişisel yükümlülüklerden' muaf tutulacaktır." Ayrıca 5 Ocak 1860'ta, doğrudan Kafkasyalıların göçüyle ilgilenecek bir Göç Komisyonu kuruldu.³¹⁸

Osmanlı yetkililerinin Kafkasya'dan göçmen kabul etme konusundaki istekliliği şu nedenlerden kaynaklanıyordu: Ülkenin boş ve seyrek nüfuslu topraklarını iskan etme ihtiyacı. Geleneksel olarak Rusya'ya düşman olan bölgelerdeki stratejik askeri noktaları güçlendirme ve dağılma sürecindeki imparatorluğu kurtarmak için güvenilir bir demografik destek sağlama umudu.³¹⁹

Gerçekte, Osmanlı Devleti ve Rusya hükümetleri arasında sık sık göçmen akışının hacmi veya yerleşim bölgeleri konusunda anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Osmanlı yetkilileri göçmenlerin küçük gruplar halinde gönderilmesini talep ederken, Rus tarafı ise dağılı halkların Rusya sınırına yakın bölgelere yerleştirilmemesi konusunda ısrarcıydı. Ancak bu tür anlaşmazlıklar, sürecin genel seyrini etkileyecek düzeyde değildi. Göç dalgaları arttıkça, Rus ve Osmanlı siyasetçileri ile diplomatları bu meseleye ilişkin ortak bir paydada buluşmayı başardılar.

Abhazların Kafkasya dışına sürgün edilmesi, Kuzeybatı Kafkasya nüfusunun toplu olarak yerinden edilmesine yönelik genel Çerkes planı kapsamında öngörülmüştü. 1864 yılında Rus yetkililer, o dönem Abhazya Prensliği sınırları içinde yer alan bölgelerin sakinlerini (nominal olarak bağımlı Pshü nüfusu hariç) toplu halde sürgün etmekten kaçındılar. Ancak bu askeri-politik hamle, sadece taktiksel bir manevraydı. Çünkü Rus makamları, Bzıp Nehri'nin kuzeybatısındaki Abhaz-Adıge nüfusunun "temizlenmesinin" ardından, Abhazya

³¹⁷ Ayrıntı için bkz.: **Berzecz** U.N. A.g.e. s. 255-257.

³¹⁸ **A.g.e.**, s. 162.

³¹⁹ **Dzidzariya G.A.**, Mahacir Hareketi ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 201.

hükümdarının iktidarıyla hesaplaşmayı (daha doğrusu onu bertaraf etmeyi) planlıyordu. Ancak bundan sonra, "Büyük Abhaz-ya"daki Abhaz nüfusunun "güvenilirliğini" gözlemleyerek, onların nihai kaderine - vatanlarında kalmalarına veya Osmanlı Türkiyesi'ne sürgün edilmelerine- karar verilecekti.

"Küçük Abhazya" sakinleri ise başından beri koşulsuz sürgüne mahkum edilmişti. Ancak sürgün dalgası kuzeyden geliyordu ve o dönemde Bzıp Nehri'nden Hosta Nehri'ne kadar yaşayan Abhazlar, bölgenin Abazinler, Adıgeler, Ubıhlar ve diğer halkların temsilcilerinden "temizlenmesinin" ardından sürgün edilecekti.

Daha önce de belirtildiği gibi, dağlıların sürgün edilmesi ve Kuzeybatı Kafkasya'nın silahlı Kozaklarla iskan edilmesi planı resmi olarak Mayıs 1862'de onaylanmış olsa da, "dağların temizlenmesi" mekanizması çok daha önce harekete geçirilmişti. Örneğin, Eylül 1861'de Abadzeh liderlerinin Çar II. Alexander ile Taman limanındaki görüşmesinin ardından, dağlıların köylerin yakılmaması, yollar açılmaması ve vatanlarının dışına sürülmemesi yönündeki taleplerine karşılık Çar, onlara bir aylık süre verdi: Ya Kuban'a yerleşeceklerdi, ya da Türkiye'ye gideceklerdi.³²⁰ Dahası, bu yönde somut adımlar çok daha önce, özellikle de Kırım Savaşı'nın sona ermesinden sonra atılmıştı. Temmuz 1856'da bu görevi üstlenen Kafkasya Genel Valisi A.İ. Baryatinskiy'in talimatıyla, askeri birliklerin ve Kozakların yerlilerin topraklarının derinliklerine doğru ilerlemesi iki zıt yönden gerçekleştirildi: güneyden deniz tarafından ve kuzeyden Kuban Nehri boyunca uzanan Kafkas hattı tarafından. Akademisyen A. Berje'nin ifadesiyle, Kuban Kozak Ordusu ve yeni yerleşim hatları, *"dağlı kabileleri dağlarda yaşamayı tamamen imkansız hale getirecek*

³²⁰ **Esadze S.**, Batı Kafkasya'nın Fethi ve Kafkas Savaşı'nın Sonu, Tiflis, 1914. s. 114 – 115.

şekilde"³²¹ sürekli olarak sıkıştırılmalı ve onları ülkeden tamamen çıkarılmalıydı.³²²

R.A. Fadeev'in yazdığı gibi: *"Dağlıların sürgün edilmesi ve Batı Kafkasya'nın Ruslarla iskan edilmesi, sadece bölgenin fethini taçlandırmakla kalmamalı, aynı zamanda fetih için başlıca araçlardan biri olmalıydı; stanitsa hatları birliklerin hemen arkasından ilerlemeliydi. Muharip alayların düşmanı sığınağından çıkarması, yollar açması, stanitsa çitlerini inşa etmesi ve hatta zaman kalırsa yerleşimciler için evler yapması gerekiyordu; göçmen Kozaklar ise çitlerinin ardında yeni Rus topraklarını savunmalı ve henüz taze kanla sulanmış tarlaları işlemeliydi. Her ileri adım, yeni stanitsaların kurulmasıyla desteklenmeliydi."³²³*

Bu planın uygulanması için Mayıs 1857'de, Kuban Nehri'nin sol kıyısındaki topraklarda yaşayan Abadzehlerin bölgesinde Maykop tahkimatı inşa edildi. Rus birlikleri Laba ve Kuban arasındaki Gubs, Hods ve Fars nehirle-rinin yukarı havzalarına ilerleyerek burada birkaç yeni Kozak stanitsası (köyü) kurdu. 1858'de dağlıların şiddetli direnişini aşan Rus birlikleri, Kurjips ve Etoko vadilerinden ilerleyerek Abadzehlerin büyük yerleşim merkezleri arasındaki stratejik bölgelerini ele geçirdi. Aynı yılın baharında Zelençuk, Urup ve Tegen nehirlerinin yukarı kesimlerinde çoğunlukla Abazaların yaşadığı yerlere yeni Kozak köyleri kuruldu. 1858 sonunda ise Maykop'tan Laba'ya kesintisiz bir yol açmak için ormanlık alanda geniş bir koridor temizlendi.³²⁴

1858 başlarında, Abadzeh ve Şapsığlar arasında Kuban'ın sol kıyısında yaşayan Bjeduğlara karşı General P.D. Babiç komutasında

³²¹ **Berje A.** . Dağlıların Sürgünü // "Russkaya Starina". Cilt XXXIII. 1882-Şubat, s. 340.

³²² **Nadejdin P.**, Kafkasya Bölgesi. Doğa ve İnsanlar, Tula, 1895. s. 112-113.

³²³ **Fadeyev R.A.**, Kafkas Savaşı, M., Algoritim Yayınları. 2005. s. 153.

³²⁴ **Muhanov V.M.** Kafkas Savaşı: Çatışmadan Barışçıl Komşuluğa... s. 86.

büyük bir askeri birlik harekete geçirildi. Askerler, dağlıların yerleşimlerini koruyan ormanlarda bir geçit açarak onların topraklarına girdi. Birlik 44 köyü ele geçirerek yaktı. Halk, yanmış köylerinin ortasında karlar üzerinde barınaksız ve yiyeceksiz kaldı.³²⁵ Bu cezalandırıcı operasyonun sonucunda Mayıs 1859'da 38 Bjeduğ köyünün temsilcileri Çara bağlılık yemini etti. Kısa süre sonra Kafkas Hattı Sağ Kanat Komutanı General G.I. Filippson, tüm Bjeduğ nüfusundan koşulsuz itaat talep etti: toplu yemin, rehine (amanat) teslimi ve sonbahara kadar komutanlıkça belirlenen yerlere topluca yerleşme şartı getirildi.³²⁶

1857 yazında, Kuban ağzı ile Anapa'dan Pşada Nehri'ne kadar³²⁷ Karadeniz kıyısında yaşayan Natuhayları kontrol altına almak için Adagum Nehri üzerinde Nijne-Adagum tahkimatı inşa edildi ve Merkez Adagum tahkimatı temeli atıldı. Buraya Kırım Piyade Alayı konuşlandırıldı. Aynı yılın sonunda Adagum Hattı'nın tamamlanmasıyla Natuhaylar diğer Adıge topluluklarından izole edildi.³²⁸

General M.T. Loris-Melikov'un 1860 baharındaki Türkiye ziyareti ve Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi A.B. Lobanov-Rostovski'nin çabaları sonuç verdi: Osmanlı yönetimi Kafkasya'dan 3 bin dağlı ailesini kabul etmeyi kabul etti. İlk olarak Abazalar ve Kuban ötesi Nogaylar vatanlarını terk etmeye başladı. Onları Kabardeyler, Çeçenler, Dağıstanlılar ve diğerleri izledi. Özellikle 1861 yazında Rus yetkililer, Urup Kozak Tugayı'nın gerisinde, iki Zelençuk, Urup ve Laba'nın³²⁹ kaynaklarında "yuvalanmış" ve Kozak yerleşimlerini "tedirgin eden"³³⁰

³²⁵ AKAK, c. XII, k. II. s. 1285 (Feldmareşal A. İ. Baryatinskiy'in 1857 – 1859 raporu).

³²⁶ **Muhanov V.M.**, A.g.e., s. 86.

³²⁷ Kafkas Dağlılarının Türkiye'ye Göçü Hakkında // Gaz. «Rus İnvaid», 1864, №206.

³²⁸ **Dzidzariya G.A.** Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları. – Sohum. 1982. s. 206.

³²⁹ **Fadeyev R.A.**, A.g.e. s. 143.

³³⁰ AKAK, c. XII, k.II. s. 920.

Başılbiy, Bag, Tam, Kızılbek ve bir kısım Şahgirey Abazalarını Türkiye'ye göç etmeye zorladı. Besleneyler direnmeye çalıştı ancak 20 Haziran 1861'de aniden kuşatılan 4 bin nüfusun tamamı önce Urup'un sağ kıyısına sürüldü,³³¹ ardından 110 aile hariç (Bunlar aşağı Kuban yönetimine yerleştirildi) Türkiye'ye göç etmeye zorlandı. Abazalar bir dağ geçidinden Sohum limanına ve oradan Türkiye'ye gönderildi. Yetkililer genellikle deniz yolunu seçiyordu çünkü bu şekilde göçmenlerin yanlarında hayvanlarını götürmeleri engelleniyordu.³³² General R. Fadeev, "küçük Abhaz kabilelerinin" Osmanlı'ya sürgününü şöyle anlatır: *"Doğu birliği, birkaç kola ayrılarak Kuban ile Laba arasındaki dağ eteği kuşağını yollarla açtı, burayı yeni bir Kozak tugayı (Urup) oluşturan stanitsalarla doldurdu ve bir dizi askeri harekâtla bu tugayın gerisindeki dağlarda, iki Zelençuk, Urup ve Laba'nın kaynaklarında yaşayan küçük Abhaz kabilelerini itaate zorladı. Daha önce Laba Hattı'nı sürekli taciz eden yeni boyun eğmiş dağlıların çoğu hemen Türkiye'ye gitti. Laba ile Kuban arasındaki hatlarımız böylece her yönden sıkıca kapatılmış, içerisi güvenli bir üçgen oluşturdu; artık arka cep-hemizi düşünmeden taarruza geçebilirdik."*³³³

Kabul edilen yeni savaş planına göre, Kozak stanitsalarının inşası 1862'de Kuban, Laba ve Hods nehirlerinin yukarı havzalarında devam etti. Dağlıların şiddetli direnişine rağmen, Laba'dan Belaya'ya kadar olan dağ etekleri bir taraftan, Anapa'dan Adagum Nehri'ne kadar uzanan sırtın her iki yamacı diğer taraftan Kozak yerleşimleriyle dolduruldu.³³⁴ Diğer verilere göre, 1861 baharından 1862 baharına kadar

³³¹ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 189.

³³² **Dzidzariya G.A.**, A.g.e. s. 189-190, 207.

³³³ **Fadeyev R.A.**, A.g.e. s. 143.

³³⁴ Gaz. «Rus İnvaid», 1864, № 206.

Zakuban bölgesinde 5.482 aileden oluşan 35 yeni Kozak köyü kuruldu.³³⁵ Resmi bir belgede ifade edildiği üzere, bu durum "*Abhaz kabilelerinin tüm topluluklarını ve Belaya'nın sağ kıyısında yaşayan ileri Çerkes kabilelerini, ya koşulsuz olarak belirlenen yerlere göç etme talebimizi yerine getirmeye ya da bölgeden ayrılmaya mecbur bıraktı.*"³³⁶ Kozak yerleşimlerinin baskısı ve ultimatom karşısında dağlıların bir kısmı Belaya'nın ötesine, bir kısmı Kuban steplerine göç etmek zorunda kalırken, diğerleri Türkiye'ye gitmeyi seçti.

Tekrarlanan askeri baskılar, topraklara el konulması ve onlarca yeni Kozak köyünün kurulmasının ardından, 1860'ta Natuhaylar Çar'a "boyun eğdi". Adagum Hattı'ndan hareket eden General P.D. Babiç'in birlikleri, 25 verst genişliğindeki bir alanda -Kuzey yamaçta Adagum ile Psekups nehirleri arasını, güney yamaçta ise Şahe ile Cubga nehirlerinin arasını- Şapsığ top-raklarını tahrip etti.³³⁷ Bu operasyonların ardından Kafkasya Genel Valisi A.İ. Baryatinskiy, dağlılarda "moral çöküntüsü" ve Türkiye'ye göç eğiliminin güçlü şekilde arttığını vurguladı.³³⁸ Geçici Kafkasya Genel Valisi General G.Z. Orbeliani'ye göre bu eğilim, toprakların büyük kısmının Kozaklar tarafından işgal edilmesi ve dağlıların "*o kadar sıkıştırılmış olmasından kaynaklanıyordu ki, geriye kalan topraklarda yaşamaları gerçekten zordu.*"³³⁹ General N.İ. Evdokimov, dağlılardan koşulsuz olarak belirlenen yerlere göç etmelerini, kurulacak yönetimi ve atanacak yetkilileri kabul etmelerini, Rus esirleri ve firarileri teslim etmelerini talep ederek,³⁴⁰ yerlilerin Türkiye'ye göç etmesini teşvik eden koşulları özellikle oluşturdu.

³³⁵ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 189.

³³⁶ Gaz. «Rus İnvaid», 1864, № 206.

³³⁷ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 184.

³³⁸ AKAK, c.XII, k.II., s. 871.

³³⁹ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 183.

³⁴⁰ **Muhanov V.M.** A.g.e., s. 91.

Dağlılarla yapılan "boyun eğiş" müzakereleri ise tamamen formaliteydi. Evdokimov'un ifadesiyle, *"müzakereler kendi seyrinde devam edecek, askeri operasyonlar ise kendi seyrinde."*³⁴¹

Hükümet yanlısı "Rus Invalid" gazetesi (№206, 1864), dağlıların yerlerinden edilmesini ve Kozak yerleşimlerinin kurulmasını şöyle savunuyordu: *"Hiçbir sivil düzeni tanımayan, yağmacılıkla geçinen ve çeşitli milletlerden ajanlar ve maceracılar tarafından sürekli kışkırtılan bu kabileleri boyun eğdirmek için 1860'ta hepsini dağlık ve sahil şeridinden çıkarıp Kuban'ın sol kıyısındaki düzlüklere sürmeye karar verdik. Artık idaremizin gözetiminden kaçamayacaklardı. Dağ eteklerini kademeli olarak Kozak köyleriyle doldurarak, bir kez çıkarılan dağlıların eski yerlerine dönmelerini ve yağma faaliyetlerine devam etmesini engelledik."* Ancak gerçekte yetkililerin ilgisini çeken, yerli halkın medeniyete bağlılığı veya ahlaki duruşu değil, dağların ve Karadeniz kıyılarının dağlılardan "temizlenmesi" ve kesintisiz Kozak kolonizasyonuydu. Hükümetin belirlediği kurallara göre, yeni yerleşim yerlerinde toprak ancak Çar'a boyun eğen dağlılara veriliyordu, diğerlerine ise ülkelerini terk etmekten başka seçenek kalmıyordu. Bu bağlamda, 1861 yazında Tiflis'e gelen Çerkes delegelerine geçici Kafkasya Genel Valisi Gürcü asıllı General G.Z. Orbeliani'nin verdiği yanıt oldukça çarpıcıydı: *"Boyun eğenler toprak alacak, boyun eğmeyenler mahrum bırakılacak."*³⁴² Başka bir deyişle: boyun eğmeyenler Kafkasya'yı terk etmek zorundaydı.

Dağlıların Kuban ovalarına yerleştirilmesine gelince, bu önlem aslında Rus makamlarının Avrupa karşısında medeni bir devlet imajını koruyabilmeleri için biçimsel bir nitelik taşıyordu. Rusya'nın askeri-politik otoritelerinin bu sürece pratik yaklaşımı da bunun kanıtıdır.

³⁴¹ Aynı yer.

³⁴² AKAK, c. XII. s. 993.

Örneğin, yıpratıcı çatışmalar ve katliamlar sonrasında "itaat" beyan etmek zorunda kalan bir dağlı topluluğa derhal ultimatom veriliyordu: Ya Kuban Nehri'nin sol kıyısına yerleşeceksiniz ya da Türkiye'ye göç edeceksiniz! Kuban kıyısına yerleşmeyi kabul edenlere Rus idaresi maddi yardım sözü veriyor, ancak hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeleri için Türk ajanlarını devreye sokuyordu. Dahası, Kuban kıyısında kalmayı seçen pek çok dağlı, kısa süre sonra Türkiye'ye gitmek zorunda bırakıldı. Bunun birçok nedeni vardı; yerleşimciler için ayrılan toprak azlığı, bataklık ve ıssız alanlar, yerel yöneticilerin baskıcı tutumu, temel hukuk düzeninin ve adaletin yokluğu ve silahsız Çerkes nüfusunun çevredeki silahlı ve saldırgan Kozaklardan duyduğu sürekli korkuyla birleşen dayanılmaz yaşam koşulları. R.A. Fadeev'in verilerine göre, Kozakların ve askerlerin toprakları ele geçirmesi, dağlıların otlaklarını ve hatta ekinlerini biçmesi, Kozakların dağlılara karşı işlediği cinayet ve yağma vakaları sıradan olaylardandı.³⁴³

Bilindiği gibi, dağlardan çıkarılan Şapsığ ve Abadzeh kitlesi başlangıçta vatanını terk etmeyi düşünmüyordu, ancak onları Türkiye'ye yönlendirmek için, R. Fadeev'in yazdığı gibi,³⁴⁴ *"görevlilerin, aldıkları emirler doğrultusunda dağlılara sert bir yüz göstermesi yeterliydi."*³⁴⁵ Bazı yüksek rütbeli komutanlar ise kendi "arzusuyla" bütün toplulukları sürgün ediyordu. Örneğin, General N.İ. Evdokimov, R.A. Fadeev'e *"denize çok yakın oldukları için Bjeduğları sürmek istediğini"* söylemişti. Ünlü halkçı ve yazar Y.V. Abramov, dağlıların sürgün edilmesini "sürekli soygunlarıyla" açıklayan tarihçi A.P. Berje'yi

³⁴³ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 204-205.

³⁴⁴ Aynı yer. s. 205.

³⁴⁵ Aynı yer.

eleştirirken, *"Dağlıların yerine Kozakların yerleştirilmesine dair 'dahice plan'ın,"*³⁴⁶ *dağlıların soygunlarının bir sonucu olmadığını, tam tersine, bu 'soygunların' 'dahice planın' bir sonucu olduğunu"* yazmıştı. Ancak tüm bu tartışmalar, Kafkasya'nın "ıslahına" yönelik yeni planın uygulanması üzerinde gereken etkiyi yaratmadı. Ancak, tüm bu tartışmalar, Kafkasya'nın "geliştirilmesi"ne yönelik yeni planın uygulamaya geçirilmesinde gerekli etkiyi yaratmadı. Sevastopol Piyade Alayı'nın eski tabur komutanı, etnograf ve Herzen'in "Kolokol" dergisinin çalışanı, "Batı Kafkasya'nın temizlenmesi" projesinin doğrudan uygulayıcısı olan M.I. Venyukov'un yazdığı gibi, General N.I. Evdokimov, Kuban'da kalan "barışçıl tebaa"ya "kaçınılmaz bir kötülük olarak bakıyor ve sayılarını azaltmak ve yaşamlarını zorlaştırmak için elinden geleni yapıyordu"

Dağlıların sürülmesi en acımasız koşullarda gerçekleşti. Ünlü tarihçi E.D. Felitsin'e göre, dağlılarla savaş "acımasız bir sertlikle" yürütüldü. *"Yüzlerce Çerkes köyleri yakıldı, ekinleri yok edildi veya atlar tarafından çiğnendi, itaat edenler yöneticilerin denetiminde ovalara yerleştirildi, itaat etmeyenler ise Türkiye'ye gönderilmek üzere deniz kıyısına sürüldü."*³⁴⁷ Başka bir yazar, Geyns'in ifadesiyle, *"açık günlerde sayısız yangınlar yüzünden güneş bile görünmez oluyordu."*³⁴⁸ Yukarıda adı geçen M.I. Venyukov, 1862 yılı Mart ayında Abadzehlerin başına gelen trajik olayları şöyle anlatmıştı: *"Mart ayı, Belaya Nehri'nin sağ kıyısındaki Abadzehler için kader ayı oldu; yani Ocak ayında kendilerinden saman ve tavuk aldığımız o dostlar için. Birlikler, köyleri yakmak için zar zor açılmış orman patikalarından dağlara doğru ilerledi. Bu, Kafkas Savaşı'nın en görünür, en 'şiiirsel' kısmıydı.*

³⁴⁶ **Abramov Y.V.**, Kafkas Dağlıları. – Krasnodar. 1927, s. 11-12, Bu çalışma ilk olarak «Delo» dergisinde, 1884, № 1'de yayınlanmıştır.

³⁴⁷ «Kubanskiy Sbornik», 1904, c. X., s. 164.

³⁴⁸ Gaz. «Kafkas», № 18, 2 Mart 1867.

Köye mümkün olduğunca yaklaşıp, aniden ateşe veriyorduk. Sakinlerine nasıl kurtulacaklarsa öyle yapmalarına izin veriliyordu. Eğer ateş açarlarsa, biz de aynı şekilde karşılık veriyorduk ve medeniyetimiz - yani ateşli silahlar- daha iyi olduğu ve askerlerimiz daha kalabalık olduğu için zafer gecikmiyordu. Her zamanki gibi Çerkesler direnmiyor, nöbetçilerinin çılgınlıklarını duyar duymaz ormanın derinliklerine kaçıyorlardı. Kaç kez, henüz terk edilmiş bir kulübeye girdiğimde masada yenmemiş sıcak yemek, içine iğne saplanmış kadın el işi, yerde bir çocuğun oynarken bıraktığı oyuncaklarını gördüm! Nüfusun teslim olup dağlıların yerleşmesi için ayrılan düzlüklere geçmeyi tercih ettiği bir büyük köy hariç, her yerde terk edilmiş evler bulduk ve hepsini yaktık."³⁴⁹

Savaşın ardından General R. Fadeev, Kafkasya'nın boyun eğdirilmesi için "dağlı nüfusunun yarısının yok edilmesi gerektiği, diğer yarısının ise silah bırakmaya zorlaması gerektiği" tespitinde bulundu. "Ancak ölenlerin onda biri silahla öldürülmüştü; geri kalanı, ormanda ve çıplak kayalıklarda kar fırtınaları altında geçirdikleri zorlu kış koşullarına dayanamayarak hayatını kaybetmişti. Özellikle nüfusun en zayıf kesimi -kadınlar ve çocuklar- çok acı çekmişti. Dağlılar Türkiye'ye gitmek üzere sahilde toplandığında, yetişkin erkeklere kıyasla kadın ve çocuk sayısının anormal derecede az olduğu ilk bakışta fark ediliyordu. Baskınlarımız sırasında pek çok insan ormana tek başına kaçmıştı; diğerleri ise daha önce hiç insan ayağı basmamış yerlere sığınmıştı. Keşif birlikleri, uzun süre yalnız kaldıkları için tamamen vahşileşmiş insanlar buluyordu. Elbette bu 'yalnız kurtlar'ın çoğu öldü; ama başka ne yapılabilirdi?"³⁵⁰

³⁴⁹ Venyukov M.İ., Kafkas Hatıraları // Rus Arşivi, 1880. c. I. s. 419.

³⁵⁰ Fadeyev R.A., A.g.e., s.187.

Bu acımasız yöntemlerle Rus birlikleri Adıge topraklarının derinliklerine doğru ilerlemeye devam etti. 1862 sonbaharında Pşexa ve Pşış nehirlerinin verimli vadilerini ele geçirdiler ve Abadzehleri Pşexa'nın sol kıyısındaki dar geçitlere sıkıştırdılar. Pek çok Adıge ailesi Osmanlı İmparatorluğu'na gitmek zorunda kaldı.³⁵¹ General G.Z. Orbeliani'nin yazdığı gibi, *"Son zamanlarda, Batı Kafkasya'nın henüz boyun eğmemiş kabilelerine mensup birçok dağlı, birliklerimiz tarafından sıkıştırıldıkları için Türkiye'ye gitmenin yollarını arıyor."*³⁵²

1863 başlarında Kafkasya'ya, hastalığı nedeniyle 1862 sonbaharında görevinden ayrılan General-Feldmareşal A.İ. Baryatinski'nin yerine yeni Kafkasya Genel Valisi ve Kafkas Ordusu Başkomutanı Prens M.N. Romanov geldi. Romanov, "Çerkeslerin dağ sığınaklarından koşulsuz olarak sürülmesi" taktiğini tamamen benimsedi ve *"boyun eğdirme sürecini belki de daha önce hiç görülmemiş bir şekilde sonuçlandırdı."*³⁵³

Ekim 1863'te General N. Evdokimov, Goytx (Гоѣтх) Geçidi'ni ele geçirdi. Özellikle Ubıhların öne çıktığı dağlılar ve 5 adet yivli topa sahip Avrupalı elçiler, düşmanın büyük askeri güçlerinin Kafkas Sıradağları'nın güney yamaçlarına geçişini engellemek için şiddetli bir direniş gösterdi.³⁵⁴ Bu görev bir süreliğine başarıldı, ancak Goytx Geçidi'nin kapatılması, Rus birliklerinin Kuzey Kafkasya'daki Abadzeh ve Şapsıgları "itaat altına almasını" kolaylaştırdı. Özellikle, 1864 Şubat başlarında Abadzeh topraklarına "aileleri yakmak ve geri kalanını kovalamak" emriyle aynı anda üç birlik gönderildi.³⁵⁵ Pşexa Birliği, Pşış

³⁵¹ **Muhanov V.M.**, A.g.e., s. 91.

³⁵² AKAK, c. XII, k. II., s.1012.

³⁵³ **Fadeyev R.A.**, Adı geçen eser, s. 152.

³⁵⁴ **Lavrov L.İ.**, Ubıhlar. Tarihsel-etnografik monografi, St. Petersburg, 2009. s. 194-195.

³⁵⁵ **Lavrov L.İ.**, Adı geçen eser, s. 200.

ve Marte Nehri arasındaki bölgeyi "temizledi"; Cubga Birliği, Marte'den Psekups'a kadar olan bölgeyi; Dakhovsk Birliği ise Pşış'in yukarı kısımlarını."³⁵⁶ Doğudan ve batıdan sıkıştırılan, dağlardan birlikler tarafından kesilen Abadzehler ve ardından sırtın kuzey yamacında yaşayan Şapsıglar, General Evdokimov'un talebi üzerine yok edilmiş köylerini terk ederek Kuban ovalarına yerleşmeye ya da Türkiye'ye gitmek üzere Karadeniz kıyısına gitti. Kafkas Ordusu Başkurmay Başkanı General A.P. Kartsov'un yazdığı gibi, "Böylece, Kafkas Dağları'nın batı kısmının kuzey yamacında tek bir dağlı kalmadı; güney yamaç, Novorossiysk Körfezi'nden Tuapse'ye kadar olan Karadeniz kıyısı, tamamen her türlü nüfustan arındırıldı."³⁵⁷ Onun "insancıl" düşüncesine göre, "umutsuz bir durumda bırakılan dağlılara Türkiye'ye göç etme fırsatı verilmeliydi" ve bu "insan sevgisinin bir tezahürü" olarak görülmeliydi.³⁵⁸

Önceden hazırlanan plana göre, birlikler Karadeniz kıyısını "Rus toprağı" haline getirmek için Kafkas Sıradağları'nın güney yamaçlarına doğru hareket etmeye devam etti. R.A. Fadeev'in sözleriyle, "*Biz tekrar eski sahil kalelerini işgal etmeye başladık. Ama artık eskisi gibi değil; Rus askerinin ayağı nereye bastıysa, orası Rus toprağı oldu.*"³⁵⁹

Bu cephedeki askeri hareketler General V.A. Geyman komutasındaki Dakhovsk Birliği'ne verildi. Kış mevsiminin seçilmesi tesadüfi değildi. General A.P. Kartsov'un Kuban Bölgesi Komutanı General N.İ. Evdokimov'a yazdığı gibi, bu dönemde "erzak ve köylerin yok edilmesi ölümcül etki yapıyor, dağlılar tamamen barınsız kalıyor, savunma için daha az imkana sahip oluyor ve yiyecek konusunda aşırı

³⁵⁶ **Fadeyev R.A.**, Adı geçen eser, s. 186.

³⁵⁷ TsGİAG, f.545, op.1. 1864, d. 63, ll. 27.

³⁵⁸ **Berje A.P.**, Adı geçen eser, s. 343.

³⁵⁹ **Fadeyev R.A.**, Adı geçen eser, s. 184.

sıkıntı çekiyorlardı."³⁶⁰ Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov'un bildirğine göre, Dakhovsk Birliği 16 Mart 1864'te eski Lazarev Kalesi'ni ele geçirdi. Onun ifadesiyle, "*General Geyman'ın birliği, Tuapse ile Psezuapse arasındaki tüm bölgeyi temizleyip bu nehirler ve ara derenin yatakları arasındaki tüm köyleri yok ederek, 16'sında eski Lazarev Kalesi'ni işgal etti.*"³⁶¹ Bu operasyonlardan sonra, "Şahe Nehri'ne kadar olan tüm Şapsığ nüfusu koşulsuz itaatini bildirdi ve 19'unda General Geyman eski Golovinski Kalesi'ni işgal etti."³⁶²

Böylece Rus birlikleri, Ubıhlarla sınır olan Şahe Nehri'ne ulaştı. Daha Mart 1863'te Dagomuko Berzek liderliğindeki Ubıh temsilcileri, direnişi durdurmalarını tavsiye eden Abhazya Hükümdarı M.G. Çaçba'ya danışmaya gitmişti. Ubıhlar yine de Rus birliklerine karşı layık bir direniş göstermek için Ahçıpsılları davet etti, ancak 18 Mart'ta Gotlıx Nehri'nin sol kıyısında yapılan savaş istenen sonucu vermedi.³⁶³ Ubıhlar, Abadzeh ve Şapsığların "itaat altına alınmasından" sonra başarı şansının minimuma indiğini anlamıştı. Bu sırada Çarlık komutanlığı aktif hareket ediyordu ve savaşı sonlandırmak için "Doğu Karadeniz kıyısının tamamen temizlenmesini ve dağlıların Türkiye'ye göç ettirilmesini" yine "vazgeçilmez" bir yöntem olarak görüyordu.³⁶⁴ Daha sonra, 19 Mart'ta Şahe Nehri üzerindeki eski Golovinski Kalesi'nin işgal edilmesinin ardından, "Vardane topluluğunun tüm kalabalık köyleri" yakıldı. Prof. L.İ. Lavrov'un aktardığına göre, 22 Mart'ta General Geyman, Hobzı Vadisi'ne tek bir kurşun atmadan girdi. 23 Mart'ta aynı şekilde, tek bir ateş açılmadan Leupe işgal edildi. General Geyman bu

³⁶⁰ Gaz. «Kavkaz», № 19, 5 Mart 1867.

³⁶¹ TsGİAG, f.545, op.1. 1864, d. 63, l. 53.

³⁶² **Hafisova M.G.**, Ubıhlar: Özgürlük Uğruna Gidenler, Nalçık, M. ve V. Kotlyarov Yayınları, 2010, s. 151.

³⁶³ **Lavrov L.İ.** Adı geçen eser, s. 197–198.

³⁶⁴ TsGİAG, f.545, op.1. 1864, d. 63, l. 58, 91.

kalabalık yerleşimi de yolundaki diğer tüm köyler gibi yaktı." Daha sonra, 24 Mart'ta birlikler ilerleyerek Dagomıs Nehri'ne kadar olan tüm köyleri yaktı.³⁶⁵ Dagomıs Nehri'nde Rus birliklerinin yolunu, bir kez daha Abhazya Hükümdarı'na danışmaya giden Kerantukh Berzek liderliğindeki bir Ubıh birliği kesti. Ancak güçler o kadar eşitsizdi ki Ubıhlar direniş göstermedi. 25 Mart'ta Dakhovsk Birliği, eski Novoginski Kalesi olan Soçi'yi işgal etti ve Abhaz topluluklarından Sadzların sınırlarına iyice yaklaştı.

Kuzeybatı Abhazya ve Pshü Sakinlerinin Sürgünü: 26 Mart 1864'te Dakhovski Birliği komutanı General V.A. Geyman'ın huzuruna Sadz (Ciget) temsilcileri çıktı ve liderleri Prens Reşid Geçba şu açıklamayı yaptı: *"Biz Cigetleriz, özgür bir halkız. Hiç kimseyle açıkça savaşmadık ve hiç kimseye boyun eğmedik. Şimdi etrafımızdaki herkesin Ruslara teslim olduğunu görüyoruz ve artık topraklarımızı Rus İmparatoru'nun mülkü olarak kabul ediyoruz."*³⁶⁶ Sadzlar, Türkiye'ye sürülmemeleri için ricada bulundular. Ancak görüşme onlar için olumlu sonuçlanmadı. Koşulsuz olarak anavatanlarını terk etmeleri emredildi. İlginçtir ki, askeri başarılarına rağmen General Geyman, savaşın yakın zamanda biteceğine dair henüz kesin bir kanaate sahip değildi. 26 Mart'ta birliğin günlüğüne şu notu düştü: *"Savaşın bittiğine ancak, si-lahlarını bırakan özgür Ubıhların ve diğer kabilelerin topraklarını terk edip deniz kıyısına çıktığını kendi gözlerimle gördüğümde inana-cağım... ve kamplarda bekleyenlerin önemli bir kısmı Türkiye'ye gitmiş olduğunda."*³⁶⁷ Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov'a göre, savaş ancak Karadeniz kıyısının dağlılardan "tamamen temizlenmesi" ile sona

³⁶⁵ Lavrov L.İ., Adı geçen eser. s. 199-200.

³⁶⁶ Duhovski S., Dakhovski Müfrezesi 1864'te, St. Petersburg, 1864, s. 94.

³⁶⁷ Lavrov L.İ., Adı geçen eser. s. 201.

erebilirdi. Vali, 26 Mart'ta Savaş Bakanı'na yazdığı yazıda şunları belirtti: *"Bu savaşı bitirmenin vazgeçilmez koşulu, Doğu Karadeniz kıyısının tamamen boşaltılması ve dağlıkların Türkiye'ye sürülmesidir..."*³⁶⁸

2 Nisan 1864'te, Soçi Nehri'nin ağzındaki Rus karargahında (Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov'un da katıldığı bir toplantıda), Ubıh, Şapsığ ve Sadz temsilcilerinin vatanlarında kalma talepleri bir kez daha kesin bir dille reddedildi. Daha da kötüsü, bir ay içinde Osmanlı İmparatorluğu'na gitmezlerse savaş esiri sayılacakları ve savaş kanunlarına tabi tutulacakları bildirildi. Bu sert ve dağlıklar için ölümcül karar, Kafkasya'nın boyun eğdirilmesine yönelik stratejik planın bir parçasıydı. General R.A. Fadeev açıkça şunu yazmıştı: *"Kafkasya fethedilmişti, ancak yeni teslim olan kabilelerin -Pshü, Ahçıpsı, Aybga, Ciget ve Ubıhların- sürgün edilmesi gerekiyordu."*³⁶⁹ Fadeev, yerli halkın sürgün edilmesinin gerekçesini şöyle açıklıyordu: *"Bu kabilelerin itaatini kabul edip yerlerinde bırakmak mümkün değildi. Üç yıl boyunca Abadzehleri ezdik, sırf sonunda kıyıya ulaşıp orayı düşmandan temizlemek için. Kıyıda dağlıkların kalması, Karadeniz'de ilk top atışında yeni bir Kafkas savaşı demek olurdu."*³⁷⁰

19 Nisan'da Rus birlikleri dağlarda Ubıhlarla karşılaşmadı, çünkü onlar Türkiye'ye gitmek üzere deniz kıyısına inmişlerdi. Ültimatomon baskısı ve direnişin artık anlamsız olduğunu gören Ubıh halkı, Hoste Nehri'nden Şahe Nehri'ne kadar uzanan bölgeden, Batı Kafkasya direnişinin öncüsü olarak, Nisan sonuna kadar anavatanını terk etti. On-

³⁶⁸ **Hafisova M.G.**, Ubıhlar: Özgürlük Uğruna Gidenler, s. 151.

³⁶⁹ **Fadeyev R.A.**, Adı geçen eser. s. 191.

³⁷⁰ Aynı yer.

ları, deniz kıyısındaki Şapsıglar, Natuhaylar ve diğer Abhaz-Adıge toplulukları izledi.³⁷¹

Ancak, "Küçük Abhazya"nın sahil toplulukları Haltsisler (Aredaa, Geçaa, Tsanaa) ve dağlık Mdayüeyler (Ahçıpsaa, Aybgaa, Tsvidjaa) vatanlarını terk etmeye niyetli değildi. Bu nedenle, Nisan 1864 sonunda onlara karşı dört büyük cezalandırıcı sefer düzenlendi. Kuban Bölgesi Komutanı Kont Evdokimov'un 15 Nisan 1864'te Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Kartsov'a yazdığı yazıdan anlaşıldığı üzere, Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov, Karadeniz kıyısında kalan dağlıları "nihai olarak temizlemek" için Kafkas Sıradağları üzerinden üç büyük askeri birliğin gönderilmesine karar verdi. Belgede şöyle deniyordu: *"3 Nisan tarihli №27 sayılı yazınızla, Hükümdarımızın, henüz dağlıların elinde kalan bölgenin nihai olarak temizlenmesi için emir verdiğini bildirdiniz. Buna göre, bana bağlı birlikler ana sırtı üç kol halinde geçecekler: Sol kol (en az 5 tabur), Laba Nehri'nin yukarısından Bzıp Nehri'nin kaynaklarına ilerleyecek. Bu kol, Mayıs başında sırtı geçip Bzıp boyunca yol açarak Pshü nüfusunu çıkaracak. Orta kol (en az 5 tabur), Küçük Laba'nın yukarısından Mzımta Vadisi'ne geçecek ve Mayıs başında sırtı aşarak Mzımta boyunca bir katır yolu açacak, Ahçıpsı nüfusunu temizleyecek. Sağ kol, Belaya Nehri'nin yukarısından sırtı geçip General Geyman'ın Ubıh topraklarında hareket yapan birliğine doğru yol açacak."*³⁷²

Ancak sonraki olaylar gösterdi ki, muhtemelen geçitlerdeki yoğun kar nedeniyle, Kafkas Ordusu komutanlığı, kuzeyden gelen birliklerden birini Mayıs'ta Ahçıpsılılara, diğerini ise Temmuz'da Pshülara karşı sevk etti. Asıl darbe, deniz tarafından vurulacaktı.

³⁷¹ Kafkas Dağlılarının Türkiye'ye Göçü Hakkında // Gaz. «Rus İnvaid», 1864, № 206.

³⁷² GİAG, f. 416, op. 3, d. 1186, ll. 3-4. Abaza'dan Kabardey'e. Belgeler, Malzemeler, Araştırmalar. Haz.: R.A. Ajiba, R.K. Karmov, V.A. Pşenokov, Naçik-Sohum, 2017, s. 416.

Bu olaylara tanık olan İ. Pantyuxov şöyle yazdı: *"Komutan, henüz ele geçirilmemiş Kafkas topluluklarının bir an önce boyun eğdirilmesini en önemli öncelik olarak görüyordu. Bu nedenle, dört bağımsız kolu Batı Kafkasya'nın işgal edilmemiş bölgelerine gönderdi. Bu birliklerin ortak hareketi, direnişçileri derhal teslim olmaya ve ülkeyi en kısa sürede terk etmeye zorlayacaktı."*³⁷³ **Pshü Kolu** (General P.N. Şatilov komutasında): 3 tabur, 1 dağ bataryası, 4 süvari bölüğü ve 5 istihkâm müfrezesinden oluşuyordu. Gagra'dan hareketle deniz kıyısı boyunca Aybga'ya ilerleyecek, orayı ele geçirdikten sonra güneyden Ahçıpsı'ya girecekti. **Ahçıpsı Kolu** (General D.İ. Svyatopolk-Mirski komutasında): 8 tabur, 1 Kozak bölüğü, 4 piyade milis bölüğü (İmereti, Megrelya ve 2 Gurya birliği) ile Mzımta Nehri ağzında toplandı. Liaşü Vadisi üzerinden Ahçıpsı'ya saldıracaktı. **Dakhovski Kolu** (General V.A. Geyman komutasında): 3 tabur, 2 Kozak bölüğü ve 2 toptan oluşuyordu. Kuban Postu'ndan Soçi Nehri'nin yukarısına ilerleyecek, ana sırt boyunca ilerleyerek üst Ubıh ve Tsvıdj Abhaz topluluklarının topraklarından geçip Ahçıpsı'ya girecekti. **Küçük Laba Kolu** (General P.H. Grabbe komutasında): 7 piyade taburu, milisler, 2 Kozak bölüğü ve dağ bataryasından oluşuyordu. Küçük Laba'nın kaynaklarından ana sırtı geçerek Mzımta Vadisi'ne inecek ve ikinci kolla buluşacaktı.³⁷⁴

Ancak "Küçük Abhazy"nın Abhaz nüfusu, vatanlarını terk etme fikrini asla kabul edemezdi ve umutsuzca direniş gösteriyordu. Rus birlikleri ise, özenle hazırlanmış ve geniş kapsamlı bu operasyon planı gereği, kalabalık nüfuslu Sadz vadilerinin derinliklerine farklı yönlerden ilerliyordu. Askeri birlikler, yerel halkın vatanlarında kalmasına hiçbir imkan bırakmamak için köyleri yakıyordu.

³⁷³ **Pantühov İ.**, Kafkas Günlüğü. Batı Kafkasya'daki Son Askeri Hareketler Hakkında Bilgiler // Gaz. «Kavkaz», 1864, № 44.

³⁷⁴ **Pantühov İ.**, Adı geçen eser.

"Vadilerde", o trajik olayların tanığı şöyle yazıyordu, "mavimsi sis bulutları yükseliyor ve tembel tembel sırtın zirvelerine doğru sürükleniyordu. Bu karanlık fon üzerinde birçok yerde devasa alevler parlıyordu; askerlerimiz tarafından yakılan köylerdi bunlar. Dağlardaki sarp bölgelerde saklananların buralarda kalıp, gelecekte yerleşimler için tehlikeli olacak haydut yuvaları kurmalarını engellemek içindi bu."³⁷⁵ Dağlıların, özellikle de "savaşçı Aybga topluluğu"nın şiddetli direnişine rağmen, askeri cezalandırma seferleri hedefine yaklaşıyor, eşit olmayan bu mücadelede Abhaz direniş birlikleri yenilgiye uğratılıyordu.

Psou Nehri'nin yukarısında yaşayan Aybgalılar, "sonuna kadar savunma" kararı alarak cesaret örneği sergilediler. Psou Vadisi'nin en dar geçidini, tek geçiş yolunu taş ve ağaç barikatlarla güçlendirdiler. Yakındaki kayalıklardan askerlerin üzerine dev kayalar ve kütükler yuvarladılar, her tepeden ve çalılıktan ateş ederek birliklerin ilerlemesini durdurmaya çalıştılar. Sonuç olarak, General P.N. Şatilov'un birlikleri dört gün boyunca ilerleyemedi. Ana birliğe destek olmak için 1 Mayıs'ta Psou Nehri'nin sağ kıyısından sol kıyıya ek kuvvetler gönderildi ve dağlılara arkadan saldırıldı. Bu yardımcı birliğin içinde Erivan Muhafız Alayından 4 bölük, Gürcü Grenadier Alayından 8 bölük, 250 milis ve 10 Don Kozakları bulunuyordu.³⁷⁶ Rus birlikleri, daha önce ulaşamayan köyleri de yok etmeye başladı. Aybgalılar büyük bir cesaretle savaştı. Kadınlar da erkeklerle birlikte köylerini savundu. İ. Averkiyev'in ifadesiyle, "*Aybga'nın ele geçirilmesi sırasında iki genç kız, köylerini savunmak için silahları omuzlarında çıktılar.*"³⁷⁷ Ek birliklerin gelmesi ve yerleşim yerlerinin çoğunun yok edilmesiyle

³⁷⁵ **Nevski P.**, Zakuban Bölgesi 1864'te. Seyahat Hatıraları // Gaz. «Kavkaz», 1868, № 101.

³⁷⁶ Kafkas Günlüğü, Batı Kafkasya'daki Son Askeri Hareketler Hakkında Bilgiler, Gaz. «Kavkaz», 1864, № 44.

³⁷⁷ **Averkiev İ.** Karadeniz'in Kuzey-Doğu Kıyılarından // Gaz. «Kavkaz», 1866, № 74.

Aybgalıların kaderi belirlendi; dayanılmaz koşullar altında kalan Abhaz nüfusu "teslim olmak" zorunda kaldı ve aceleyle Türkiye'ye gitmek üzere deniz kıyısına yöneldi. General Şatilov'un birliği ise 18 Mayıs'ta Mzimta Nehri'nin yukarısına, Ahçipsı topluluğunun merkezi olan Gbaadü'ya (sonradan "Krasnaya Polyana" adını alacak olan bölge) ulaştı. Aybga'nın ele geçirilmesi ve 20 Mayıs'a kadar dört birliğin de Mzimta'nın yukarısına ulaşması, özellikle General P. Grabbe'nin kuzeydeki kolunun gelişi, Ahçipsıları *"daha önce verdikleri sözü yerine getirmeye zorladı; aileleri ve tüm mallarıyla birlikte evlerini terk edip denize doğru hareket ettiler."*³⁷⁸ Profesör L.İ. Lavrov'un anlattığına göre, *"nüfus dehşet içinde dolambaçlı patikalardan denize, aynı inanca sahip misafirperver Türkiye'ye kaçıyordu. Halk tüm eşyalarını geride bırakıyordu... Türk hükümeti, silahsız gelmeleri koşuluyla mültecileri almayı kabul etmişti. Gemi sahipleri yolculuk ücretlerini aşırı derecede artırıyor, gemileri o kadar dolduruyorlardı ki çoğu zaman hareket etmek bile mümkün olmuyordu. Aşırı dolu gemiler batıyordu. Kıyıda ise büyük kalabalıklar her gelen tekneyi zorla alıyordu. Kıyıda perişan olmuş insanlar açlıktan, soğuktan ve tifüs salgınından ölüyordu."*³⁷⁹

21 Mayıs'ta, birleşen dört kolun kampında, eski Gbaadü köyünde (sonradan "Krasnaya Polyana"), Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov, Kuban Bölgesi komutanları ve Kutaisi Genel Valisi'nin huzurunda, "Kafkasya'daki savaşın sona ermesi için şükran ayini" düzenlendi ve bir kilise geçit töreni yapıldı. Düzenli birliklerin yanı sıra, Kozak bölükleri, Gürcü (ve Megrel) "milisleri" de bu törende hazır bulundu.³⁸⁰

Bu, Kafkasya'nın uzun ve kanlı savaşının resmi olarak sona

³⁷⁸ Pantühov İ. Adı geçen eser, s. 105.

³⁷⁹ Lavrov L. İ. Adı geçen eser, s. 202.

³⁸⁰ Polovinkina P.V., Çerkesya – Acım ve Umudum. En Eski Zamanlardan 20. Yüzyıl Başlarına, Nalçık, M. ve V. Kotlyarov Yayınları (ОО «Полиграфи»). 2014. s. 325.

erdiğinin ilanıydı. Ancak geride, vatanlarından koparılmış ve sürgün yolunda acı çeken binlerce insanın trajedisi kalmıştı.

22 Mayıs'ta Ahçipsı'dan gelen birlikler Mzımta Nehri'nin kaynağına doğru geri hareket etmeye başladı. Ancak yerli halktan kaçakları aramak ve yok etmek için, Mzımta ve Psou'nun yukarı kesimlerindeki tüm ana ve yan vadilerde iki tabur bırakıldı. Ayrıca, ormanlara saklanan "evsiz yağmacılar"a karşı, Rus kolonistlerinin yerleştirilmesi amacıyla yolların açılması için bırakılan işçi birlikleri kullanılacaktı. *"Ormanlarla kaplı dağlık bölgelerde birkaç düzine ailenin veya evsiz yağmacıların askerlerimizden saklanmış olması mümkün olsa da, onları yok etmek için artık bir askeri sefere ihtiyaç duyulmayacak; bu amacı, yeni ele geçirilen bölgede yol açmak ve gelecek yıl Rus nüfusunun yerleştirilmesine hazırlık yapmak için konuşlandırılan işçi birliklerimiz yavaş yavaş yerine getirecektir,"* diye yazıyordu İ. Pantyukov.³⁸¹ Ayrıca, Mzımta Vadisi ve çevre bölgelerin sakinlerinin "Türkiye'ye kesin olarak göç etmelerinin tamamlanmasına" kadar, aynı nehrin aşağı ke-simlerinde General D.İ. Svyatopolk-Mirski'nin birliği kollar halinde konuşlanmıştı.³⁸² "Uçan" ve "avcı" birlikleri, Karadeniz'in diğer bölgelerinde de vahşet saçıyordu. Tuapse Nehri ile Gagra Sıradağları arasında, Kafkasya'nın güney yamacının üst havzalarını yerli halkın kalıntılarından "temizlemek" için, Kafkasya Genel Valisi ek olarak 12 bölük ve bir yüz kişilik özel amaçlı birlikler oluşturdu. Dağlı halkın kalıntılarının Kuzey Kafkasya bölgelerine saklanamaması için, Pşışa Nehri'nin yukarı kesimlerinde ve Pşıha Vadisi'nde iki birlik daha konuşlandırıldı.³⁸³ Benzer önlemler Tuapse'nin kuzeybatısında da uygulandı; büyük ve küçük deniz limanları ile koylarda on binlerce dağlı,

³⁸¹ **Pantühov İ.**, Kafkas Günlüğü // Batı Kafkasya'daki Son Askeri Hareketler Hakkında Bilgiler // Gaz. «Kavkaz», 1864, № 44.

³⁸² Aynı yer.

³⁸³ **Dzidzariya G.A.**, Adı geçen eser. s. 196.

Türkiye'ye gönderilmek için sıralarını bekliyordu. Yani, burada, Bzıp Nehri'nden Taman Yarımadası'na kadar Doğu Karadeniz kıyılarının tamamen "temizlenmesi" için pratik adımlardan söz ediyoruz.

Kafkasya'nın yerli halkı, Rus birliklerine elinden geldiğince direndi. Örneğin, Nuajin Vadisi sakinleri Rus birlikleriyle 8 gün boyunca çarpıştı. Ancak beklendiği gibi, Nuajinliler telafi edilemez kayıplar yaşadı, birkaç yüz ölünün yanı sıra 147 kişi esir edildi, 2.908 baş hayvan ellerinden alındı, 500'den fazla ev yıkıldı ve çok sayıda malzeme ile silaha el konuldu.³⁸⁴

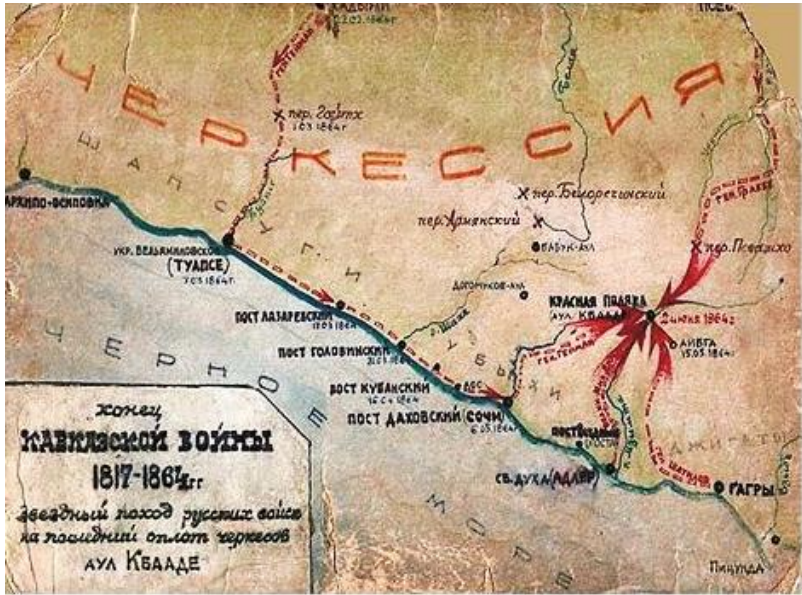
Tuapse ve Soçi arasında, Aşe, Psezuapse ve Şahe nehirlerinin yukarı ke-simlerinde yaşayan Hakuçlar da umutsuz bir direniş gösterdi. Onlara Hakuçlar deniyordu, ancak bu birleşimde Ubıhlar, Adigeler, Abazalar ve diğer halkların yanı sıra Rus asker kaçakları da vardı. Rus birliklerine önemli kayıplar verdiler, ancak kendileri de neredeyse yok oldular ve en son Türkiye'ye giden grup oldular.³⁸⁵

Kısa süre sonra, Sadzlarla aynı acı kaderi paylaşan Pshühılar ve komşuları Bzıp Vadisi'ndeki Kucba sakinleri oldu. 2 Nisan 1864'te "itaatlerini" bildir-mişlerdi ancak Rus askeri komutanlığının talep ettiği gibi evlerini terk etmemiş ve Türkiye'ye göç etmemişlerdi. Buraya, Sançar Geçidi üzerinden Kuzey Kafkasya'dan ve güneyde Zagdan yöresinden askeri birlikler gönderildi. 20-23 Temmuz'a gelindiğinde, Rus birlikleri, nüfusundan "temizlenmiş" tüm bölgeleri ele geçirmişti. Birçok Pshüh köylerini terk ederken evlerini yaktı, geriye kalanlar ise askerler tarafından yok edildi.³⁸⁶

³⁸⁴ Aynı yer.

³⁸⁵ Aynı yer. s. 196-197.

³⁸⁶ TsGİAG, fond 416, envanter 3, dosya 144, sayfa 1.

Rus-Kafkas savaşının bitişi

Rus birliklerinin bir kısmı Pshühıları Habyü yöresine sürdü, diğer bir kısmı ise Gunurxua'yı kuşattı. Burada, kısa bir süre önce Rus birliklerinden gizlenerek Aıbga ve Ahçıpsı'dan 802 kişi yerleşmişti. Kısa süre sonra hepsi Türkiye'ye gönderilmek üzere deniz tarafına sürüldü. "Konutları ve büyük erzak stokları yok edildi, direniş cezası olarak Rus birlikleri lehine 220 baş hayvanlarına el konuldu."³⁸⁷ 1864 yılının Ağustos başında, "Kafkas" gazetesinin bir muhabiri Pshü'dan "eski Pshü toprakları" olarak bahsediyordu.³⁸⁸ Bazı verilere göre,

³⁸⁷ Dzidzaria G.A., A.g.e. s. 194-195.

³⁸⁸ Gazete 'Kafkas', 9 Nisan 1864.

göçten önce burada 5 binden fazla insan yaşıyordu.³⁸⁹ Eldeki kaynaklara göre, bu nüfusun yalnızca 844'ü Kuzey Kafkasya'ya göç etmek istediğini bildirdi. İlk olarak Kuvi Vadisi'ne yerleştirildiler, ancak tarımın kârsız olması ve genel yaşam koşullarının elverişsizliği nedeniyle, Büyük Zelençuk Nehri bölgesine göç etmelerine izin verildi.³⁹⁰

Pshühılar'ın göç ettirilmesi operasyonundan memnun olan Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirski, 5 Eylül 1864'te Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov'a şunları bildirdi: *"Abhazya tamamen sakin, halk yetkililerimize tam itaat gösteriyor... Birlikler, Sohum'dan Pshü'ya yol açmaya devam ediyor. General Şatilov, Pshü'ya ve geçide doğru hareket ediyor; Sohum'dan yukarı çıktıktan sonra, başka bir yönde, Gudauta'ya doğru indi. Görüldü ki, Pshühılara birçok Ahçıpsılı ve bazı Aibgalılar da katılmış. Askerlerin gelmesiyle birlikte tüm bu nüfus denize indi ve Türkiye'ye gönderildi. Yalnızca Bzıp boyunca dağınık halde yaşayan bir grup Pshüh direniş göstermeyi planlıyordu, ancak farklı yönlerden gelen küçük askeri birliklerin hareketi onları bu niyetlerinden vazgeçmeye zorladı..."*³⁹¹

Pshühıların göçünün trajik manzarasını anlatan belgeler korunmuştur. Bunlardan birinde şunlar yazılıdır: *"Pshü sakinlerinin vatanlarına nasıl içten bir şekilde veda ettiklerini görmek korkunçtu. Sabah akşam, yürek parçalayan kadın ve çocuk çığlıkları, ağlamaları, hüznü şarkılar... ölümler için veda yemekleri haftalarca sürdü... evlerde ve mezarlıklarda... Huzursuz yüz ifadeleriyle dolaşan hüznü, yaşlı adamlar atalarının mezarları arasında dolaştı, babalarının ve de-*

³⁸⁹ TsGİAG. Fond 545. Dosya 63, sayfa 216.

³⁹⁰ **Dzidzaria G.A.**, A.g.e., s. 195.

³⁹¹ SSCB TsGAOR, fond 649, envanter 1, dosya 409, sayfa 2-6. Aslı // XIX. Yüzyıl Abhazya tarihi malzemeleri (1863 – 1874). Belge ve materyal derlemesi. C. 3., Sohum, 2012, s. 29-30.

delerinin topraklarını sonsuza dek terk etmeden önce onlarla vedalaştı... Özellikle muhacirlerin Sohum'a doğru yola çıktığı sırada çılgınlık ve ağlamalar daha da şiddetlendi... ve bugün bile Abhazların vatanlarıyla vedalaştığı o ağır günleri hatırlamadan edemiyorum... Pshü'da tek bir Abhaz bile kalmamıştı, ayrılmadan önce Abhazlar tüm evleri ve binaları ateşe verdi. Pshü'da şimdi yalnızca Rus alayı ve askerleri vardı. Etrafta yakılmış köyler, terk edilmiş bahçeler, tam bir ıssızlık hâkimdi. Sahipleri tarafından terk edilen aç köpekler ve kediler eski yerleşim yerlerinde dolaşıyordu. Askeri birliklerin artık Pshü'da yapacak bir şeyi yoktu. 'Susturulacak' kimse kalmamıştı. Sohum'a dönme emri verildi.³⁹²

Rus-Kafkas Savaşı'nın sona erdiği dönemde Çarlık yönetiminin Abhaz-ya'daki somut eylemlerinin sonuçlarını özetleyen Profesör A. V. Fadeyev şöyle yazmıştır: *"Tüm bu seferler sırasında binlerce Abhaz köylüsü eşit olmayan bir mücadelede hayatını kaybetti, bütün köyler yerle bir edildi, yanlarında götüremedikleri her şey -bahçeler, mısır stokları ve diğerleri- yakıldı. Hayatta kalan 'boyun eğdirilmiş' dağlılar ise açlıktan ölüme mahkum edildi... Ve işte, binlerce köylü ailesiyle birlikte harap ve ıssız kalan vatanlarına veda ederek 'misafirperver Tü-rkiye'ye' doğru yola çıktı."*³⁹³

Kafkasya savaşına katılmış bir tarihçi ve general olan A.L. Zisserman, dağlı halkların trajik sürgün yolunu izlerken şöyle yazmıştır: *"Adım adım oviden yaylalara, yaylalardan dağlara, dağlardan deniz kıyısına sürülen yarım milyonluk dağlı nüfus, yok edici savaşın tüm dehşetlerini, korkunç yoklukları, açlığı, salgın hastalıkları yaşadı."*

³⁹² **Morkovin E.**, Avcının Anıları, Tiflis, 1959 (Gürcü dilinde).

³⁹³ **Fadeyev A.V.**, Rus Çarlığı ve köylü reformu, Sohum, 1932. s. 3.

Kıyıya ulaştıklarında ise kurtuluşu Türkiye'ye göç etmekte aramak zorunda kaldılar.³⁹⁴

N. Petrovski'ye göre ise dağlılar "zaten böyle olmalıydı", çünkü onlar "çiftçiden çok savaşıydılar, kulübelerini alelacele turluktan (çamur ve dal karışımı) yapıyorlar, tarımla neredeyse hiç ilgilenmiyorlar, hayatlarının büyük kısmını yağma amaçlı akınlara adıyorlardı."³⁹⁵

Böylece, Bzıp ve Hosta nehirleri arasında kalan, yüksek kesimlerini de içeren tarihi Kuzeybatı Abhazya, 1864 yazı sonunda bin yıllardır orada yaşayan Abhaz nüfusundan tamamen "arındırılarak" Osmanlı İmparatorluğu'na sürüldü.

Genel olarak, yerli halkların kitlesel göçünün ardından Batı Kafkasya, M. N. Pokrovski'nin tasviriyle "basitçe bir çöle dönüştü; etrafa dağılmış harabeler, bir zamanlar burada filizlenmiş kültürel hayatın sessiz tanıklarıydı."³⁹⁶ L. G. Lopatinski ise "bir zamanlar uyumlu ve bütünlüklü olan bu halktan geriye, Kuban, Zelençuk ve diğer Kuban nehri kollarındaki etnografik adacıklar ve şeritler halinde küçük parçalar kaldı" diye ekliyordu.³⁹⁷

İ. Pantuxov ise tüm bu uygulamaları alaycı bir şekilde "insanlık ve medeniyet önünde bir borcun ifası" olarak değerlendiriyordu.³⁹⁸ Özellikle şu sözleri kayda değerdir: "*Rusya bu mücadeleye girerken, bunu daha çok kendi çıkarı ve hakkı olarak değil, insanlık ve medeniyetin ağır bir sorumluluğu olarak gördü. Ve bu göreve, gururla söyleyebiliriz ki, mücadelenin olağanüstü çabalar gerektiren zorluğuna, geçici ve bazen hissedilir başarısızlıklara, tüm ağır fedakarlıklara rağmen sadık*

³⁹⁴ **Dzidzaria G.A.**, A.g.e., s. 197.

³⁹⁵ **Petrovski N.** Defterden notlar // Gazete 'Kafkas', 1874, № 67.

³⁹⁶ **Dzidzaria G.A.**, XIX. yüzyılda Abhaz mahacirliği, s. 226.

³⁹⁷ **Dzidzaria G.A.**, Mahacirlik ve XIX. yüzyılda Abhazya tarihi problemi, s. 239.

³⁹⁸ **Pantuxov İ.** Kafkas Kroniği. Batı Kafkasya'daki son askerî harekâtlar hakkında bilgiler // Gazete 'Kafkas', 1864, № 49.

kaldı. ³⁹⁹

Doğal olarak, Kafkasya'nın yerli halklarından kurtulma amacıyla Rus hükümeti, Osmanlı topraklarına mülteci kabulü konusunda Türk yetkililerle Dışişleri Bakanlığı, büyükelçiler ve konsoloslar düzeyinde hazırlık çalışmaları yürüttü. Çarlık rejimi bu amaçla gemiler tahsis etti, Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki limanlarda (savaşın sonunda bu tür noktalar Anapa, Novorossiysk, Tuapse, Soçi, Hosta ve Adler'de faaliyet gösteriyordu) göçmen toplama merkezleri kurdu, sürgün edilenlere nakdi yardımlar sağladı vb.⁴⁰⁰ Ancak bu tür önlemler, özellikle çocuklar, kadınlar ve yaşlılar olmak üzere masum insanların kitlesel ölümünü engelleyemedi. Kayıplar korkunç boyutlardaydı. Dağlıların çoğu sürgün öncesinde, yolculuk sırasında ve varış yerlerinde hayatını kaybetti. Sürgünlerde şiddet, açlık, soğuk ve salgın hastalıklar nedeniyle öldüler.

Belgelerin gösterdiği üzere, dağlı nüfusun Türkiye'ye göçü kendi iradele-rine aykırı gerçekleşti. P.S. Uvarova, dağlıların *"acı içinde yuvalarını terk ettiklerini"* yazmıştır.⁴⁰¹ Bu korkunç sürgün sahnelerine tanık olan Fransız gazeteci A. Fonville ise şu satırları kaleme almıştır: *"Bu talihsiz halkın çarpıcı yoksulluğunu yakından görme fırsatımız oldu; her gün, henüz as-kerler tarafından işgal edilmemiş topraklardan çıkarılan yeni dağlı gruplarıyla karşılaşılıyordu. Son yağmurlar ve seller bu göçmenlerin büyük bir kısmını yok etmişti ve yol boyunca sürekli cesetler görüyorduk. Açlık korkunç boyutlardaydı; pek çok mağdur bu yüzden öldü... Bazen bizi köylerde ağırlıyorlardı ama hastalık kapmaktan korkarak oradan kaçıyorlardı, zira salgınlar bazen köy*

³⁹⁹ Aynı yer.

⁴⁰⁰ Kafkas dağlılarının Türkiye'ye göçü hakkında // Gazete 'Rus Gazi', 1864, № 206.

⁴⁰¹ Uvarova P.S., Kafkas, Abhazya, Acaristan, Şavşeti, Poskovski bölgesi. Seyahat notları. Ç. II, Moskova, 1891, s. 57.

nüfusunun tamamını yok ediyordu. Örneğin bir keresinde, bir köyde kaldığımız sırada sekiz kişi tifüsten öldü."⁴⁰²

Çarlık birlikleri, sayıları her zaman fazla olan hastalara bile merhamet göstermedi. 1864'te Ahçıpsı ve Aybga sakinlerinin sürgünü sırasında çiçek hastalığı patlak verdi ve bu "*onları ağır bir şekilde cezalandırdı*".⁴⁰³ Özellikle Aybgalıları arasında hasta ve ölü sayısı çok yüksekti. Görünen o ki, Abhaz sahilinde Aybga topluluğunun çoğunun ölümü, nakil sırasında ve Türkiye'de yaşanan kayıplar, günümüz Türkiye'sinde yoğun olarak yaşayan Abhazlar arasında Aybga kökenlilerin neredeyse hiç bulunmamasının nedeni oldu. Oysa Ahçıpsı, Tzvidj, Haltsıs, Bzıp, Guma, Tzabal, Abjua ve tarihi Abhazya'nın diğer bölgelerinden gelenler Türkiye Cumhuriyeti'nin çeşitli yerlerinde yoğun olarak yaşamaktadır.⁴⁰⁴

1864 yazında, dağlı halkların sürgününün en yoğun döneminde Akademisyen A. Berje şunları kaydetmişti: "*Anadolu kıyıları boyunca ilerlerken, onları açık denizde büyük gruplar halinde gördüm; Batum ve Trabzon'daki acıklı hallerine bizzat şahit oldum. Aynı yılın Kasım ayında, Avrupa'dan dönüş yolunda, Ruscuk ve Silistre'de çok daha kötü koşullarda karşılaştım onlarla. Ama asla unutamayacağım şey, Novorossiysk Körfezi'nde karşılaştığım 17.000 kadar dağlının üzerimde yarattığı ezici etkiydi.*"⁴⁰⁵

Bu trajik olayların tanığı J.V. Abramov'un aktardığına göre, yeterli taşıma aracı olmaması nedeniyle Karadeniz'in kuzeydoğu kıyısındaki

⁴⁰² Fonvil A., Dağlıların Türkiye'ye göçü // Gazete 'Kafkas', № 147, 16 Aralık 1877.

⁴⁰³ Pantüxov İ., Rioni vadisindeki yerli halkın efsaneleri ve inançları// 'Kafkas', 1867, № 28.

⁴⁰⁴ Çirikba V.A., Abhazlar ve Abazinlerin Türkiye'deki yerleşimi // Jigetski koleksiyonu. C. 1. Batı Abhazya'nın etnik ve kültürel tarihi soruları, Moskova, Akua-Abaza, 2012, s. 21-95.

⁴⁰⁵ TsGA, fond 416, envanter 3. Dosya 152, s. 1-3.

limanlarda dağlılar "sıra almak için altı ay, bir yıl hatta daha uzun süre beklemek zorunda kalıyordu. Tüm bu zaman boyunca, açık havada, deniz kıyısında, hiçbir geçim kaynağı olmadan yaşamaya çalışıyorlardı. Bu sürede çektikleri acıları tarif etmek mümkün değildi. Kelimenin tam anlamıyla binlercesi açlıktan ölüyordu. Kışın buna soğuk da eklendi. Karadeniz'in kuzeydoğu kıyıları, ölümler ve ölmekte olanlarla doluydu; aralarında canlı ama son derece bitkin, Türkiye'ye gönderilmeyi boşuna bekleyen kalabalıklar yatıyordu. Tanıklar bu dönemde gördükleri korkunç sahneleri anlatıyor: Biri, memesini emen bebeğiyle, ölü bir anneden bahsediyor; diğeri, donmuş çocuklarını kollarında taşıyan ve onlardan ayrılmak istemeyen bir kadından; bir diğeri ise, vücut ısılarını koruma umuduyla birbirine sokulmuş ve bu halde donarak ölmüş bir insan yığınınından..."⁴⁰⁶

Dağlıların sürgününe tanık olan bir diğer isim İ. Drozdov ise şunları yazmıştı: "Yol boyunca gözlerimize çarpan manzara şok ediciydi: etrafa saçılmış çocuk, kadın ve yaşlı cesetleri; köpekler tarafından parçalanmış, yarı yenmiş bedenler; açlık ve hastalıktan bitap düşmüş, halsizlikten ayakta duramayıp yere yığılan ve daha canlı iken aç köpeklerle yem olan sürgünler... Sağ kalanların ölenler için endişelenmeye vakti yoktu; onların kendi gelecekleri de hiç iç açıcı değildi."⁴⁰⁷

Bu korkunç olaylara şahitlik eden L.A. Tixomirov, Novorossiysk Körfezi'ndeki geçici sığınmacılar örneğinde sonradan şunları yazacaktı: "Bu süreçte kaç dağlının yoksunluk, açlık, soğuk ve hastalıktan öldüğünü yalnız Tanrı bilir. Ormanlarda ve ücra yerlerdeki cesetleri sayacak ne kimse vardı, ne de buna imkân. Hatta denetimimiz altındaki

⁴⁰⁶ **Abramov Ya.V.**, Kafkas Dağlıları, Krasnodar, 1927, s. 7.

⁴⁰⁷ **Drozdov İ.**, Batı Kafkasya'da dağlılarla son mücadele//Kafkas koleksiyonu (Tiflis), 1877, c. 2, s. 548.

kıyılarda bile ölenlerin çoğu aceleyle ve sayım yapılmadan gömülüyordu. Tek düşünülen, tifodan ölenlerin enfeksiyon yaymamasıydı. Babam sonradan bana bunların gömüldüğü yerleri (körfezin öte yakasını) gösterdi; cesetlerin sönmemiş kireçle örtüldüğünü, sayılarının çok olduğunu ama kesin rakamı kimsenin bilmediğini söylerdi."⁴⁰⁸

General M. Olşevski'nin 9 Ocak 1865 tarihli raporuna göre, yalnızca Novorossiysk Körfezi'nin kuzeydoğu tarafında -dağlıların kamp kurduğu beş verstlik (5.3 km) alanda- 1.480 cesedin gömüldüğü mezarlıklar vardı.⁴⁰⁹ Üstelik bu ve diğer bölgelerde, "canlı ama umutsuz sürgünlerin dağlara dönüp haydutluk yapmaması için" polis gözetimi sağlanmıştı.⁴¹⁰

Dağlılar, yolculuk sırasında olduğu kadar Osmanlı topraklarına vardıklarında da acımasızca ölmeye devam ettiler. Sebepler hem öznel hem nesneldi. Gemi kazaları da sık yaşanıyordu. A. Fonville şöyle yazmıştı: "*Gemiler genellikle 'ağızına kadar' dolduruluyordu; normalde 50-60 kişi alacak alana 300-400 kişi tıkıştırılıyordu...*"⁴¹¹ Deniz kabadığına, su güvertelere kadar yükseliyor ve bu kayıklar dayanamayıp batıyordu." Yazarın bizzat içinde bulunduğu gemide 347 kişi vardı ve güverte o kadar kalabalıktı ki "*tayfalar görevlerini yaparken yolcuların kafalarının üzerinden yürümek zorunda kalıyordu.*"⁴¹² "Kafkas" gazetesinin 24 Mayıs 1864 tarihli sayısına göre, bu gemilerden birindeki 600 yolcudan yalnızca 370'i üç-dört gün sonra Türk kıyılarına ulaşabildi. Novorossiysk'ten ayrılan Türk gemisi "Nusret-Bahri" ise

⁴⁰⁸ **Tixomirov L.A.**, 'Anılar', 1927 <http://khmelev.livejournal.com/81944.html>.

⁴⁰⁹ TsGİAG, fond 416, envanter 3. Dosya 142, s. 5.

⁴¹⁰ TsGİAG, Fond 545, döküm 1, 1864, dosya 63, s. 308, Geçici Komutan Olşevski'nin 28 Kasım 1864 tarihinde Kafkas ordusu kumandanına raporu, **Dzidzaria G. A.** XIX. yüzyılda Abhazya tarihi ve muhaceret soruları. s. 219.

⁴¹¹ **Fonville A.**, A.g.e., s. 36-37.

⁴¹² **A.g.e.**

fırtınada karaya vurarak parçalandı. 470 yolcudan 300'ü öldü, kurtulan 170 kişiden 120'si ağır yaralıydı.⁴¹³

J.V. Abramov'un aktardığına göre, *"dağlılarla dolu birçok mavnanın dipleri delikti ve denize açıldıktan sonra sürgünlerle birlikte batırılıyor, böylece harcanması gereken paralar için sorumlularının ceplerinde kalıyordu... O dönem Kafkas bürokrasisinin acımasızlığı düşünüldüğünde bu söylentiler oldukça inandırıcıdır; resmi makamların 'fırtına nedeniyle batan' mavnaları belgelemesi de bunu kısmen doğruluyor."*⁴¹⁴

İ. Drozdov'un yazdığı gibi: *"Türk kaptanlar, açgözlülükleri yüzünden Küçük Asya'ya götürmek üzere anlaştıkları Çerkesleri bir yük gibi istif ediyor, hastalık belirtisi gösterenleri de tıpkı fazla yük gibi denize atıyordu. Dalgalar bu talihsizlerin cesetlerini Anadolu kıyılarına vuruyordu... Türkiye'ye gidenlerin yarısı bile varış noktasına ulaşamadı. İnsanlık tarihinde bu ölçekte bir felaket nadiren yaşanmıştır..."*⁴¹⁵

"İllüstrativnaya Gazeta" (№29, 1866), Ağustos 1864'te Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na giden 15 yelkenli Türk gemisinin batması sonucu tüm yolcuların hayatını kaybettiğini bildirmiştir. Görünüşe göre bu, XIX. yüzyılda dağlı halkların sürgün tarihindeki en büyük ölçekli ve trajik ulaşım felaketi idi.

Osmanlı yetkililerinin ülkelerini Kafkas mültecileriyle iskân etmeye büyük ilgi göstermesine rağmen, gerçekte Rus makamları bu kadar büyük bir nüfusun nakline hazır olmadığı gibi, Türk makamları da bu devasa kitleyi uygun şekilde karşılamaya hazır değildi. Bu yüzden

⁴¹³ Dzdzariya G.A., A.g.e., s. 224.

⁴¹⁴ Abramov Y.V., A.g.e., s. 8.

⁴¹⁵ Drozdov İ., Batı Kafkasya'da Dağlılarla Son Mücadele // Kafkasya Derlemesi (Tiflis), 1877, c. 2., s. 548.

ölümler bu kadar büyük boyutlardaydı. **Durum o kadar vahimdi ki, Türk yetkililer 1863 sonlarında Çarlık hükümetine dağlıların sürgününün durdurulması için başvurmak zorunda kalmıştı. Ancak Rus makamları göç sürecini durdurmaya niyetli değildi. Göç mekanizması çoktan harekete geçirilmişti ve Rus diplomatlar, Türk yetkilileri mültecileri kabul etmenin gerekliliği konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Asıl önemli olan Kafkasya'nın dağlılardan "arındırılması"ydı; geri kalanların kaderi kimseyi ilgilendirmiyordu.** Mülteciler, Türk makamlarınca ayrılan yardımları alamıyor, dağlıların kabulü ve iskânı için uygun koşullar sağlanmıyordu. A. Berje'nin yazdığı gibi, Türk hükümetinin yardımları *"son derece yetersizdi ve sayıları kimse tarafından bilinmeyen ve sürekli artan mültecilere her zaman ulaşmıyordu."*⁴¹⁶ Rusya'nın Trabzon Konsolosu A.N. Moşnin, 26 Aralık 1863'te İstanbul Büyükelçisi E.A. Novikov'a şunları bildirmişti: *"Çerkesler delik deşik çadırlara, çamur deryasının ortasına yerleştirilmiş durumda; adeta batıyorlar. Bu yüzden ölüm oranları korkunç boyutlara ulaşıyor -günde 40 ila 60 kişi. Tifüs başlıca hastalık. Baharla birlikte salgın bekleniyor, çünkü cetseller son derece özensiz gömülüyor."*⁴¹⁷ Şubat 1864 tarihli bir başka raporda Moşnin, Trabzon'daki tüm mezarlıkların *"dolup taşıtığını"* yazmıştı. İstanbul'dan gelen emirle mezarlıkların *"kireçle kapatılması"* emredilmişti.⁴¹⁸

İllüstrativnaya Gazete'nin (No. 29, 1866) haberine göre, *"Şubat 1864'te Trabzon'a çıkarılan 10 bin dağlıdan bir ay içinde hastalıklar nedeniyle 3 bin kişi hayatını kaybetti."* Çerkesler için ölüm kampları,

⁴¹⁶ Berje A.P., A.g.e., s. 356-357.

⁴¹⁷ Dzidzariya G.A., A.g.e., s. 227.

⁴¹⁸ A.g.e.

Trabzon çevresindeki Akça-Kale ve Sarıdere oldu.⁴¹⁹ A. Fonvil'in ifadesine göre, 1863-1864 kış başında Akça-Kale'ye 14 bin kişi olarak gelenlerin *"neredeyse tamamı öldü."*⁴²⁰

A. N. Moşnin'in 10 Haziran 1864 tarihli verilerine göre, Batum'a ulaşan 60 bin kişide günlük ortalama ölüm sayısı 7 idi. Bunu, geçen Yüzyılın 70'lerinde derlediğimiz etnografik materyaller doğrulamaktadır. Sadz bölgesinden Abhaz kökenli muhataplarımızın aktardığına göre, 1864'te Batum yakınlarındaki Soğuk-su köyüne yerleştirilen 500 Abhaz ailesi, üç ay içinde salgın hastalıklardan ölen 300 çocuğu gömmüş ve bu bölgeyi terk ederek Türkiye'nin dağlık kesimlerine sığınmak zorunda kalmıştı. Çoruh Nehri'nin sağ kıyısına yerleştirilen Abhazların da çoğu ölmüştü. Örneğin Kamçiç Kitasba (Marşan) ailesinin 30 ferdinden sadece dördü hayatta kalmıştı. Batum yakınlarındaki Karaşarval köyünde ise sıtma ve salgınlar nedeniyle iki kişi hariç tüm Abhaz yerleşimciler ölmüş, bu iki kişi de Türkiye içlerine gitmişti.⁴²¹

İngiliz gazetesi **"Morning Post"**'ın Mayıs 1864'teki muhabiri, Samsun'daki Abhaz-Çerkes sürgünlerinin korkunç durumunu şöyle anlatıyordu: *"Her adımda hastalara, ölmekte olanlara ve cesetlere rastlıyorsunuz - şehir kapılarında, dükkânların önünde, sokak ortasında, parklarda, ağaçların altında. Mültecilerin doldurduğu her ev, her sokak köşesi, her karış toprak bir enfeksiyon yuvasına dönüşmüş durumda... Durum son derece tehlikeli: Bu göç kadar büyük bir felaket ve daha acıklı bir trajedi yoktur; bu insanlar kaderlerine terk edilmişler..."*⁴²² Aynı dönem kaynaklarına göre, yalnızca 1864 yazında Trabzon'da hastalık,

⁴¹⁹ A.g.e., s. 241.

⁴²⁰ Fonville A., A.g.e., s. 40.

⁴²¹ Açıgba T.A., Abhazların Acara'ya Yerleşmesi, Batum, 1988, s. 33. (Gürcüce, Rusça özet).

⁴²² "Morning Post" gazetesinden haber // Gaz. "Rus İnvaid", 1864, № 129.

açlık ve fiziksel tükenmeden 19 bin Kafkas mültecisi ölürken, Samsun'da bu sayı 60 bini bulmuştu. Bu şehirde günlük ölüm oranı 200'ü aşıyordu.⁴²³ Sürgünler arasında tifüs, kolera ve özellikle çiçek hastalığı kırıp geçiriyordu. "*Çiçek hastalığı aralarında müthiş yaygın ve büyük tahribat yapıyor*" diye yazmıştı İngiliz gazetesi.⁴²⁴ Türk makamları onları imparatorluğun diğer bölgelerine -Bandırma, İzmir, İzmit, Kıbrıs Adası ve Tuna kıyılarına- yerleştirmeye çalışıyordu. "*Ancak burada da felaket sahneleri iki katına çıktı*" diye bildirmişti Rus gazetesi.⁴²⁵ Akademisyen A. Berje'nin verdiği bilgiye göre, 11 Aralık 1863'te Varna'ya iki gemiyle 1030 dağlı getirilmişti. Kayıkçılar çıplak, yalınayak, bitkin, hasta ve güçlkle nefes alan bu insanları karaya çıkarırken 46 ceset bulunmuştu.⁴²⁶ Ocak 1864'te Varna'ya iki gemiyle 1170 mülteci daha getirildi. Hepsi "çeşitli hastalıklara yakalanmış", ayrıca "çıplak ve yalınayak" idi. "*Penceresiz ve sobasız, boş, kirli, nemli kışlalara*" yerleştirildiler. Günlük ölüm sayısı 12-20 arasındaydı.⁴²⁷

"Kafkas" gazetesi, Almanya'nın "Allgemeine Zeitung" gazetesinden aktardığı haberde, Kıbrıs'taki Larnaka'ya Samsun'dan gönderilen üç gemideki 2700 Çerkes'in yarısından fazlasının -1441 kişinin- yolculuk sırasında öldüğünü yazmıştı; çoğu susuzluk ve açlıktan. "*Bu gemilerin rotasında kısa süre sonra seyreden bir başka gemi, suyun üzerinde yüzen cesetleri takip ederek yolunu bulabilirdi*" deniyordu.⁴²⁸

Profesör N.A. Smirnov'un tanımına göre, göçmenlerin % 50'sine kadarı çeşitli salgın hastalıklar ve yolculuk sırasında hayatını kaybetti. Hayatta kalanların ise % 15'i (çoğunlukla kadınlar ve çocuklar) köle

⁴²³ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 229.

⁴²⁴ "Morning Post" gazetesinden haber // Gaz. "Rus İnvaid", 1864, № 129.

⁴²⁵ Bulgaristan'daki Çerkesler // Gaz. "İllüstratif Gazete", 1866, № 29.

⁴²⁶ **Berje A.P.**, A.g.e., s. 353.

⁴²⁷ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 229.

⁴²⁸ Gaz. "Kafkas", № 94, 3 Aralık 1964.

olarak satıldı.⁴²⁹

Hem Kafkas sahilinde hem de Türk limanlarında dağlı halklar ticaretin bir nesnesi haline geldi. *"Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında,"* diye haber veriyordu "Kavkaz" gazetesi, *"İngilizler ve Türkler gemilerin ambarını güzel kadınlarla dolduruyor; bu talihsiz kadınlar, Rus subaylarına ağlayarak yalvarıyor, onları oradan kurtarmalarını ve vatanlarında tutmalarını istiyorlardı."*⁴³⁰ Diplomat Moşnin'in aktardığına göre, Trabzon'da Aralık 1863'te 11-12 yaşındaki bir çocuk 30-40 rubleye satın alınabiliyordu. Yerel paşa ise *"en güzel sekiz kızı" 60-80 ruble karşılığında satın alarak İstanbul'a hediye olarak göndermişti. Burada sıklıkla bir efendinin 40-50 kadına sahip olduğu görülüyordu. Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa, 1865 yılının ortalarında İstanbul'daki çeşitli nüfuzlu kişilere hediye olarak 130 Çerkes kadın köle gönderdi.*⁴³¹ İngiliz konsolosunun Trabzon'dan bildirğine göre, 1863-1864 yılları arasında bu limana gelen 200 bin Çerkes'ten 10 bini satılmıştı.⁴³²

Ancak öyle durumlar da vardı ki, ebeveynler çocuklarını ve kendilerini kurtarmak için onları satmak zorunda kalıyordu. İngiliz konsolosunun kızı 1864'te şunları yazmıştı: *"Bir grup göçmenin karaya çıkmasının ardından, yaklaşık iki bin kişi küçük bir ormanlık alanda durdu. Uzun yolculuklarının acılarıyla bitkin düşmüş, böceklerle kaplı ve neredeyse açlıktan ölmek üzere olan bu insanlar, henüz kurumamış toprağa kamp kurmuşlardı – çünkü erken bahardı. Bazıları ağaçların altına sığınmış, diğerleri yırtık çadırların altında kalmıştı. Bu perişan kalabalık birbirine sokulmuş yatıyordu; hastalar ölümlerin yanında*

⁴²⁹ Smirnov N.A., Rusya'nın Kafkasya Politikası XVI – XIX Yüzyıllar. s. 225.

⁴³⁰ Dağlı, Türkiye'deki Çerkesler // Gaz. "Kafkas", № 134, 7 Temmuz 1877.

⁴³¹ Dzidzariya G.A., A.g.e. s. 231.

⁴³² "Yeni Doğu", M., 1925, № 7. s. 22.

serilmiş, yaşayanlar ise gölge gibi aralarında dolaşıyordu. Tek düşündükleri şey para bulmaktı. Bulaşıcı hastalığın kol gezdiği kampa yaklaştığımızda, erkekler ve kadınlar çocuklarını ellerinden tutup bizi kuşattılar ve satın almamızı teklif ettiler. Küçük talihsizler, kendilerine barınak ve yiyecek verilmesi karşılığında, ailelerinden ayrılmayı bile göze alıyor gibiydiler."⁴³³

Muhtemel ölümden kurtulmak için, çocuklarını satmanın yanı sıra, genç dağlılar Türk ordusuna katılıyor ya da vatanlarına dönmeye çalışıyordu. Başlangıçta Türk yetkililer, dağlılara 20 yıl askerlikten muafiyet sözü vermişti. Ancak kısa süre sonra, onları orduya çekmek için erkeklerin satışını yasakladılar ve "gönüllü" askere alma yoluyla "Çerkes" süvari alayları ve padişah için "Çerkes muhafız birliği" oluşturdular. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi E. A. Novikov'un 30 Haziran 1864 tarihli raporuna göre, bu dönemde 3 bin kişi Türk ordusuna katılmıştı ve yakın zamanda bu sayının 12 bine çıkması bekleniyordu.⁴³⁴ Ancak bu kişiler her zaman orduda kalmıyor, üniformalarını ve paralarını aldıktan sonra ailelerine kaçıyor, hatta Kafkasya'ya geri dönüyorlardı.

Mültecilerin anavatanlarına dönüşüne gelince, bu süreç sürekli bir hal almıştı. Ünlü Kafkasya uzmanı R.H. Gojba şöyle yazıyor: "*Kimse sevgili Abhazya'sını terk etmek istemiyordu; halk, geri dönüp vatanını kurtarma kararlılığıyla buradan ayrılıyordu.*"⁴³⁵ General N.İ. Evdokimov, Eylül 1862'de General A. P. Kartsov'a yazdığı mektupta, "*her yaz bu göçmenlerden binlercesi Türkiye'den Kafkasya'ya geri dönüyor*"

⁴³³ Türkiye Halkları. Bir Konsolosun Kızı ve Eşinin Bulgarlar, Yunanlar, Türkler, Arnavutlar ve Ermeniler Arasında Geçen Yirmi Yılı, C. 1, SPb., 1879, s. 99-100.

⁴³⁴ Düzidzariya G.A., A.g.e., s. 230.

⁴³⁵ Gojba R.H., Rus-Kafkas Savaşı ve Dağlıların Göçü // Sonsuz Hatıra. Sohum, 2010, s. 280.

demmişti.⁴³⁶ Çerkeslerin tarihi vatanlarına dönme taleplerine verilen yanıt hep aynıydı: Dağlıların geri dönmesi kesinlikle söz konusu olamaz.⁴³⁷ 8 Haziran 1861'de A.M. Moşnin, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi A.B. Lobanov-Rostov'a sunduğu raporda şunları yazmıştı: *"Şüphesiz, Ekselansları, Çerkeslerin ve Tatarların önemli bir kısmının, kendilerini aldatmış olan Türk hükümetinden memnun olmadıklarını ve Rusya'ya dönmek istediklerini biliyorsunuz. Ancak üst makamların emirleriyle bu dönüş yasaklanmıştır."*⁴³⁸ Bu durumda, göçmenler anavatanlarına dönmek için Rusya'nın Türkiye'deki diplomatik temsilcilerine de öfkeleniyordu, çünkü onlar da Kafkasyalıların geri dönüşünü engelliyordu. Trabzon Konsolosu endişeyle, "Çerkeslerin ve Tatarların konsolosluklarımızı suçladıklarını ve tehdit ettiklerini" yazdı. Samsun'da Rus başkonsolos vekiline, "eğer onları Kafkasya'ya göndermezlerse evini yakacaklarını" söylemişlerdi.⁴³⁹

Batum'daki Rus başkonsolos vekili, Haziran 1865'te yerel validen Çerkeslerin Rusya sınırlarına yaklaşmasını engellemek için önlem almasını istedi. Bu talep üzerine Türk makamları bölgeye asker gönderdi. Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Kont N.P. İgnatyev, 6 Haziran 1865'te Asya Dairesi Direktörü'ne yazdığı mektupta, Türk ve Rus makamlarının aldığı önlemlere rağmen, Kafkas dağlılarının binlercesinin Rusya'ya kaçtığını belirtti. Örneğin, *"üç ya da dört bin kişi, atlarla Batum ve Samsun'dan kaçmayı başarmış, engellenmeden karaya çıkmış ve Karadeniz kıyısındaki tüm noktaların askerler tarafından tutulmamış olmasından yararlanarak dağlara saklanmıştı... Şu soru ortaya çıkıyor: Dağlıların bu meşhur göçü bizi nereye götürdü?"*

⁴³⁶ AKAK, c. XII, k. II., Tiflis 1904, 1009-1010.

⁴³⁷ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 237.

⁴³⁸ **A.g.e.**, s. 235.

⁴³⁹ **A.g.e.**, s. 233.

En perişan, aç, yoksul ve yağmacı olanları geri dönecek, dağlara saklanacak, çeteler kuracak ve yeniden baskınlar düzenleyecek, belki de dağ savaşını yeniden başlatacak."⁴⁴⁰ Kafkasya Genel Valisi M. N. Romanov, 14 Haziran 1865'te Savaş Bakanı'na yazdığı mektupta, sahil korumasının Nisan ayında iki Kozak birliğiyle güçlendirildiğini ve gerektiğinde sahil karakolları arasında gece bile kesintisiz devriyeler oluşturulacağını belirtti.⁴⁴¹ 15 Haziran 1865'te Denizcilik Bakanlığı Müsteşarı da Savaş Bakanı'na, General Glazenap'a *"Doğu Karadeniz kıyılarında göçmen dağlıların Kafkasya'ya dön-me girişimlerini önlemek için elinden gelen tüm önlemleri almasını"* önerdiğini bildirdi. İngiltere, Fransa, İtalya ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin diplomatik temsilcilerinin İstanbul, Trabzon ve Batum'da dağlıları vatanlarına dönmeye ikna ettikleri veya Çarlık yetkililerinin dağlıları Kafkasya'dan taşımak için kiraladığı Türk gemilerinin yakıt ikmalini engellemeye çalıştıkları bilgisi de günümüze ulaşmıştır. Elbette tüm bu faaliyetler, Batılı ülkelerin merhametinden veya dağlılara yardım etme arzusundan değil, Rus İmparatorluğu'nu ekonomik ve askeri-politik açıdan zayıflatmak amacıyla Kafkasya'daki savaşı sürdürme çıkarlarından kaynaklanıyordu.

Yazılı kaynaklarda, belirtilen dönemde vatanlarını terk eden Abhazların ve onlarla akraba halkların sayısına dair farklı veriler yer almaktadır. Örneğin, bazı kaynaklara göre 1864'te 5.040 Pshü insanı sürgün edilmişken,⁴⁴² diğer kaynaklarda bu sayı 2.840 olarak geçmektedir.⁴⁴³ A.N. Diaçkov-Tarasov, 1858-1864 yılları arasında sürgün edilen Sadzların sayısının 19.515 kişi olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁴ A. Berje'nin

⁴⁴⁰ A.g.e., s. 238.

⁴⁴¹ A.g.e.

⁴⁴² TsGİAG, f.545, op.1. 1864, d. 63, l.216.

⁴⁴³ TsGİAG, f.545, op.1. 1864, d. 63, l. 257.

⁴⁴⁴ **Dyaçkov-Tarasov A.N.**, Gagra ve Çevresi // ZKORG. Kit. XXIV. Sayı I. 1903. s. 82.

verilerine göre, 1863-1864'te 19.925 Sadz, 1858-1865'te ise 4.350 aile (yaklaşık 30.000 kişi) Abazin sürgün edilmiştir.⁴⁴⁵ Diğer kaynaklarda ise 1859-1865 arasında sürgün edilen Abazinlerin toplam sayısı 45.000 olarak verilir.⁴⁴⁶ Ancak, Sadzların tamamının Türkiye'ye gitmediği anlaşılmaktadır; küçük bir kısmı Kuzey Kafkasya'ya geçmiş, daha da azı (81 hane, 493 kişi) ise Gagra Kalesi yakınlarındaki Gagrıps Nehri kıyısına geçici olarak yerleştirilmiştir.⁴⁴⁷ Akademisyen A. Berje bir yerde 74.565 Ubıh, başka bir yerde ise 44.939 Ubıh sayısını vermektedir. Sadz, Abazin, Ubıh, Abadzeh ve Şapsığların bir kısmı, Rus birliklerinin takibinden kaçarak Abhaz Prenslığı sınırları içine gizlenmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, Kafkasya Genel Valisi'nin, akraba halkların temsilcilerine sempatiyle yaklaşan Abhaz hükümdarına yönelttiği suçlamalar dikkat çekicidir. Genel Vali, Çar'a yazdığı mektupta, Abhaz hükümdarının *"Ubıhlara ve topraklarında toplanıp açlık ve sefalet çeken Abadzeh ve Şapsığ mültecilere yardım etmeyi yasaklamakla kalmayıp, hatta kendi halkını 'düşmanlarımız' lehine vergiye bağladığını"* belirtmiştir.⁴⁴⁸ Ancak daha sonra bu grupların neredeyse tamamı, "Küçük Abhazy" sakinleriyle birlikte Türkiye'ye sürgün edilmiştir.

18 Şubat 1865 tarihli Kuzeybatı Kafkasya'dan Dağlıların Göçü Komisyo-nu'na göre, 1863-1864'te Osmanlı İmparatorluğu'na 470.703 kişi göç etmiş, 4.600 kişi ise sahilde bırakılarak Adagum Alayı'nın stanitsalarına yerleştirilmiştir. Bu operasyon 289.678 rubleye mal olmuştur. Diğer resmi very-lere göre, Kuzeybatı Kafkasya'dan yaklaşık 90.000 kişi Kuban ve Laba ovalarına, 418.000 kişi ise Türkiye'ye gönderilmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 213.

⁴⁴⁶ TsGİAG, f.545, op.1. 1864, d. 63, l.120.

⁴⁴⁷ TsGİAG, f.545, op.1, d. 91, l.11 – 11.

⁴⁴⁸ **Dzidzariya G.A.**, A.g.e., s. 214.

⁴⁴⁹ Aynı yer, s. 210,132.

Kafkas Arkeografik Komisyonu Başkanı Akademisyen A.P. Berje'nin verilerine göre, 1858-1865 arasında Türkiye'ye, Batı Kafkasya'nın kuzey yamaçları ile Anapa'dan Gagra'ya kadar Karadeniz kıyı şeridini ve Bzıp Nehri havzasını mesken tutan 439.194 kişi göç etmiştir.⁴⁵⁰

Ancak, bu kaynakların yazarları sıklıkla bu verilerin gerçeği yansıtmadığını, çünkü kesin bilgilere kimsenin sahip olmadığını vurgulamışlardır. Örneğin A.P. Berje şöyle yazmaktadır: *"Her bir kabileye ait nüfusu yaklaşık olarak bile tespit edecek verilere sahip değiliz, çünkü aralarında devlet örgütlenmesi bulunmadığından, kendi liderleri ve yaşlıları bile soydaşlarının tam sayısını bilmiyordu."*⁴⁵¹ A.N. Diaçkov-Tarasov ise dağlıların sürgününe dair rakamların *"gerçeğin altında olduğunu, çünkü Tür-kiye'ye gidenlerin kaydının doğru tutulmadığını; pek çok dağlının gizlice kayıklara bindiğini"* belirtmiştir.⁴⁵² Ayrıca, önemli sayıda dağlı, Rus birlikleri limanlara girmeden önce bölgeden ayrılmayı başarmıştır. Göç Komisyonu bile *"bu toplam rakamlara tam olarak güvenilmemesi gerektiği"* uyarısında bulunmuştur.⁴⁵³

Bununla birlikte, Rus-Kafkas Savaşı'nın sonunda sürgün edilen dağlıların sayısını bir milyona yakın gösteren başka veriler de vardır. Örneğin M.S. Totoev, 1858-1864 arasında 700-750 bin kişinin sürgün edildiğini söylerken, A.H. Kasumov ise bu sayıyı 900 bin olarak vermektedir. Kasumov, XIX. yüzyıl ortalarında Kuzey Kafkasya'da bir milyondan fazla Adıge yaşadığını, göçten sonra ise sadece 100.000 kişinin

⁴⁵⁰ Berje A.P., Adı geçen eser, s. 163.

⁴⁵¹ Dzidzariya G.A., Adı geçen eser, s. 211.

⁴⁵² Dyachkov-Tarasov A.N., Gagra ve Çevresi, s. 82.

⁴⁵³ Dzidzariya G.A., Adı geçen eser, s. 210.

kaldığını belirterek, göçmen sayısının en az 900.000 olduğunu savunmaktadır.⁴⁵⁴

Rus tarafında olduğu gibi, Osmanlı yetkilileri de Kafkasya'dan gelen göçmenlerin kesin kaydını tutmamıştır. Rusya'nın Trabzon Başkonso-
losu A. Moşnin'in verilerine göre, sadece Trabzon ve Samsun liman-
larında Haziran-Ekim 1864 arasında Kafkasya'dan 357.000 kişi
getirilmiştir. Göçmenler Osmanlı İmparatorluğu'nun ondan fazla li-
manına dağıtıldığına göre,⁴⁵⁵ toplam sürgün sayısının çok daha yüksek
olduğu anlaşılmaktadır.

Türk ve Rus yazılı kaynaklarını inceleyerek Kafkasyalıların sürgünü
meselesini detaylıca araştıran tarihçi U.N. Berzeg, Kafkasya'dan kaçan
mültecilerin kesin sayısının bilinmemesini, hem Osmanlı yetkililerinin
bu büyük kitleyi kaydetmedeki aşırı düzensizliğine, hem de Rus ve Os-
manlı hükümetlerinin kasıtlı olarak düşük rakamlar açıklamasına bağla-
maktadır. Özellikle Rusya, Avrupa kamuoyunu karşısına almamak için
göç eden Çerkes sayısını olduğundan az göstermiş; Osmanlı İmparator-
luğu da Balkanlara yerleştirilen mülteciler konusunda Hristiyan
devletlerin tepkisini hafifletmek için benzer bir yöntem izlemiştir.⁴⁵⁶

Böylece, Rus hükümetinin önceden hazırladığı plan doğrultusunda,
Çarlık rejimi, Osmanlı yetkileriyle koordineli olarak, Rus-Kafkas
Savaşı'nın son aşamasında Kuzeybatı Kafkasya'nın yerli halklarını
kitlesel olarak sistematik bir şekilde sürgün etmiştir. Çoğunluğu Abazin
ve Adıgelerden, tamamı ise Ubıhlar ve Sadz Abhazlarından oluşan bu
halklar, XIX. yüzyılın başından itibaren aralıklarla sürdürülen ve Kaf-
kasya'nın nihai boyunduruk altına alınmasını amaçlayan göç politi-
kasının doruk noktasını teşkil etmiştir.

⁴⁵⁴ **Kasumov A.H.**, Farklı kaderler, Nalçik, 1967, s. 13.

⁴⁵⁵ **Bérzég U.N.**, Adı geçen eser, s. 201.

⁴⁵⁶ **Aynı yer**, s. 200-201.

Rus-Kafkas Savaşı'nın ardından Abhazya ve genel olarak Kafkasya'da yaşanan olaylar, "Büyük Abhazya"nın da ıssızlaşmasına yol açmıştır.

IV. BÖLÜM

1867 SÜRGÜNÜ

Yeni bir sürgünün arka planı: "Küçük Abhazya" sakinlerinin sürgün hazırlıkları devam ederken, Rus yetkililer, Rus-Kafkas Savaşı'nın sonunda "Büyük Abhazya"nın tüm Abhaz nüfusunu sürgün edip bölgeye Kozak sta-nitsaları (askeri yerleşimleri) yerleştirmeyi planlıyordu. Özellikle, Karadeniz kıyısındaki tüm Kafkas topraklarını Rus nüfusuyla iskân etme planı çerçevesinde, Kafkasya Genel Valisi M. N. Romanov, 23 Mart 1864'te Çar'a Abhaz Prensliği'nin lağvedilmesini önerdi. Ona göre, Kozak yerleşimleri genişletilmeli ve *"...Abhazya'da yeterince boş toprak kalırsa, buraya Kuban Ordusu'na bağlı Kozak nüfus yerleştirilmeliydi."*⁴⁵⁷ Aynı düşüncüyü sürdüren Romanov, Savaş Bakanı D.A. Milyütün'e yazdığı mektupta şöyle diyordu: *"Kuban Nehri'nden Bzıp Nehri'ne kadar Doğu Karadeniz kıyısının Kozak stanitsalarıyla iskânına dair çarın onayladığı planın yakında hayata geçirilmesi nedeniyle, Abhaz hükümdarının gelecekteki statüsünün belirlenmesi gerekmektedir."*⁴⁵⁸ Hükümdarın görevden alınmasının ardından, Genel Vali, Kozak yerleşimlerinin sınırını İngur Nehri'ne kadar genişletmeyi ve "Abhaz Kozak Ordusu" kurmayı önerdi: *"Eğer boş araziler yeterli olursa, İngur'un ağzına kadar kıyı boyunca Kozak köyleri kurulabilir. Bzıp Nehri'ndeki yerleşimlerle birleşerek,*

⁴⁵⁷ Kafkasya Genel Valisi Büyük Dük M.N. Romanov'un, Abhazya'nın durumu ve yöneticisi M.G. Çaçba-Şervaşidze hakkında II. Aleksandr'a yazdığı mektuptan // XIX. Yüzyıl Abhazya tarihine dair belgeler (1863-1874). Belge derlemesi. Hazırlayanlar: **Kupraa A.E., Salakaya S.S., Ayüdzba A.F.**, Cilt 3., Sohum, 2012. s. 19.

⁴⁵⁸ **Canashia S.N.**, Giorgi Şervaşidze, Kültürel-tarihsel deneme // Giorgi Mihayloviç Şervaşidze. Lirik, epik, dram., Tiflis, 1985, s. 4 (Gürcüce).

Abhaz Askeri Bölge Komutanı'nın yönetiminde bir 'Abhaz Kozak Ordusu' oluşturulabilir."⁴⁵⁹

Mart 1864'te Genel Vali, II. Aleksandr'a "Büyük Abhazya"daki Abhazlar da dahil olmak üzere dağlı halkların sürgünü hakkında şunları yazmıştı: *"Tedbirli ama kararlı davranarak Karadeniz kıyısını tamamen temizlemeliyiz. Dağlıların çoğunun Kuban'daki belirlenen bölgelere gitmektense Türkiye'ye göç etmeyi tercih edeceği öngörüliyor... Doğu Karadeniz kıyısının nihai fethi, yerlilerin belirlenen yerlere veya Türkiye'ye sürgün edilme hızına bağlıdır. Bunu kolaylaştırmak için devlet gemilerinin ve ticari vapurların kullanılmasına izin vermeyi düşünüyorum.*"⁴⁶⁰

Sadz ve Pshü halklarının sürgününün ardından Abhaz Prensligi sakinlerinin de sürgün edilmesi niyetini, Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirski, 27 Haziran 1864'te Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General A.P. Kartsov'a yazdığı mektupta şöyle ifade etmişti: *"Abhaz Prensligi'nin lağvedilmesinden sonra Abhazların bir kısmı Türkiye'ye gitmek isterse, buna engel olunmaması gerektiği kanaatindeyim.*"⁴⁶¹ Akademisyen S.N. Canashia'nın haklı olarak belirttiği gibi, Ezop dilinde *"buna engel olunmamalı"* ifadesi, aslında *"sürgüne yardım edilmeli"*⁴⁶² anlamına geliyordu. Nitekim pratikte de böyle oldu.

Ancak sonraki olaylar gösterdi ki, savaşın ardından Abhaz hükümdarının yetkilerinin lağvedilmesi çabuk kararlaştırılsa da, "Büyük Abhazya"nın sakinlerinin sürgünü geçici olarak ertelendi. "Kafkas" gazetesi (15 Mayıs 1867) daha sonra şöyle yazacaktı:

⁴⁵⁹ **Dzidzariya G.A.**, Çarlık Rusyası'nın Abhazya'yı işgali // Dzidzariya G.A., Eserler III. Yayınlanmamış mirastan, Sohum, 2006. s. 89.

⁴⁶⁰ SSCB Merkezi Devlet Arşivi, f.678, op.1, 1864, d. 805, ll.58 arka – 59. Kitaptan: **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya tarihinin sorunları, Sohum, 1982, s. 283.

⁴⁶¹ **Canashia S.N.**, Adı geçen eser, s. 5.

⁴⁶² Aynı yer.

"1864'te dağlıların sürgünü sırasında bazıları, Çerkeslerle birlikte Abhazların da (yani 'Büyük Abhazya' sakinlerinin) sürgün edilmesi gerektiğini düşünüyordu." Tüm Abhaz nüfusuna yönelik bu sert kararı haklı çıkarmak için, bir diğer Rus gazetesi "Moskovskie Vedomosti", daha önce de defalarca kullanılmış olan aşağıdaki saldırgan argümanları sıraladı: "...Bu halk, yaşadığı toprakların verimliliğine ve coğrafi konumunun mükemmelliğine rağmen, doğanın bu zengin nimetlerinden yararlanmayı beceremiyor; medeniyeti benimsemeye pek meyilli değiller; Abhazlar arasında Türk etkisi belirgin şekilde hissediliyor ve Rusya'ya karşı sıklıkla düşmanlık besliyorlar. Son olarak, dağ geçitlerine ve ulaşılması zor yerlere yerleşmiş durumdalar. Savaş durumunda Kafkasya'nın kuzey ve güney yamaçları arasındaki iletişimi kesebilir, sayıca az olmalarına rağmen ciddi zararlar verebilirler."⁴⁶³

Aynı gazete, Abhazların toplu sürgünü meselesini tartışırken, az nüfuslu **Abhaz halkının bağımsız bir geleceği olmadığını, er ya da geç "medeni" bir halk içinde asimile olacağını** savunuyordu. Ancak "Rus milli kültürü ve medeniyetinin" yeterince nüfuz edememesi nedeniyle bu "birleşme" süreci-nin oldukça uzun zaman alabileceği, bu süreçte de Abhazların özellikle savaş zamanında *"bize çok fazla sorun çıkarabileceği"* belirtiliyordu.⁴⁶⁴

Abhaz halkına, yaşam tarzına, kültürüne, siyasi eğilimlerine ve bağımsız bir etnik grup olarak geleceğine dair bu basitleştirilmiş ve olumsuz karakteri-zasyon, Çarlık rejiminin Abhazya ve Kafkasya'yı boyunduruk altına alma sürecindeki Rus-Abhaz çatışması nedeniyle yetkililerin kasıtlı olarak çarpıttığı algıya dayanıyordu. Ancak o dönemde Abhazların topyekûn sürgünü "faydalı görülmedi".⁴⁶⁵ Bu

⁴⁶³ Gazete. «Moskovskie Vedomosti», № 130, 1867.

⁴⁶⁴ Gazete. «Kavkaz», 1867, № 40.

⁴⁶⁵ Gazete «Moskovskie Vedomosti», 15 Temmuz 1867.

yüzden 1866 başlarında, Abhaz Prenslığı'nın lağvedilmesinin ardından yapılan "reformlar" ve köylü reformu hazırlıkları sırasında, *"sürgün fikri yeniden gündeme geldi"*.⁴⁶⁶

Rus-Kafkas Savaşı'nın bitiminden bir ay sonra, 24 Haziran 1864'te Kafkasya Genel Valisi, Abhaz Hükümdarı M. Çaçba'ya prensliğin lağvedilmesine dair Çar'ın kararını bildirdi. 12 Temmuz 1864'te Çarlık rejimi resmen Abhaz Prenslığı'ni feshederek bölgeyi "Sohum Askeri Bölgesi" adı altında doğrudan yönetime bağladı. Sohum Askeri Bölgesi'nin başına, Abhazya'daki Rus birliklerinin komutanı Tümgeneral P. N. Şatilov getirildi. Kasım 1864'te yaşlı ve ağır hasta olan Hükümdar M. Çaçba tutuklanarak önce Stavropol'e, ardından Voronej'e sürgün edildi. Böylece, 17 Şubat 1810 tarihli Çarlık Manifestosu'nun hukuki gerekliliklerine aykırı olarak Abhazya'nın devlet statüsü ortadan kaldırıldı. Eski prensliğin toprakları üç bölgeye (Bzıp, Sohum, Abjua) ve iki idari birime (Tzabal ve Samurzakan) ayrıldı.⁴⁶⁷

Çarlık rejiminin hükümdarlık makamına ve genel olarak Abhazya'nın özerk yönetimine yönelik bu radikal siyasi adımları, o dönemde Abhaz halkından açık bir direniş görmedi. Bunun nedeni, savaş sonrası dönemin zorlu askeri-politik koşullarıydı. Halk, Çarlık birliklerinin Kafkasya'yı fethi-nin ve özellikle de Abhaz-Abazaların (Sadzlar ve Pshülar), Ubıhların ve Adıgelerin kitlesel sürgününün yarattığı ağır

⁴⁶⁶ Gazete «Kavkaz», № 40, 1867.

⁴⁶⁷ Halk ayaklanmasının bastırılmasının hemen ardından, 11 Ağustos 1866 tarihli Rus Çarı'nın karamamesi uyarınca Sohum askeri bölgesi, Sohum şehir yönetimi ve dört bölgeye ayrıldı: Pitsunda, Tzabal, Dranda ve Okum. 27 Mayıs 1868'de gerçekleştirilen bir başka idari reformla Sohum askeri bölgesi, Pitsunda ve Oçamçıra askeri bölgelerine bölündü; her biri iki kısımdan oluşuyordu. Pitsunda bölgesi: Gudauta (Gagra'dan Psirtxa Nehri'ne kadar) ve Gumista (Psirtxa Nehri'nden Kodori Nehri'ne kadar) kısımlarından; Oçamçıra bölgesi: Kodori (Kodori Nehri'nden Aaldzga Nehri'ne kadar) ve Samurzakan (Aaldzga Nehri'nden İngur Nehri'ne kadar) kısımlarından oluşuyordu.

psikolojik şok içindeydi. Bu yüzden, kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'na veya Rus İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine toplu sürgün riskine atmamak için, eski Abhaz Prenslığı sakinleri geçici olarak "bekleme taktiği"ni benimsedi; ülkelerindeki idari yönetim ve sosyo-ekonomik yaşamdaki değişiklikleri izlemeye karar verdi. Abhaz nüfusunun büyük kısmının o dönemdeki olaylara ilk bakışta "sadık" görünen bu tutumu ve en az bunun kadar önemli olarak, Türk yetkililerinin Kafkasya'dan yeni mülteci gruplarının kabulünü onaylamaması, Çarlık rejimini Abhazların Osmanlı'ya toplu sürgününe dair ilk planını ertelemek zorunda bıraktı.

Ancak Abhaz Hükümdarı'nın 16 Nisan 1866'da Voronej sürgününde ölmesi ve aynı yılın Temmuz sonu-Ağustos başında patlak veren halk ayaklanması, Rus-Abhaz ilişkilerindeki derin çelişkileri su yüzüne çıkardı. Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov'un 24 Ağustos 1866'da Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirski'ye yazdığı mektupta belirttiği gibi: *"İsyan (cinayet değil) uzun zamandır gizlice planlanıyordu; Abhazyaya kaynıyordu, sadece uygun bir bahane eksikti..."*⁴⁶⁸

Kafkasya Genel Valisi'nin 10 Ağustos 1867'de Savaş Bakanı D.A. Mil-yütin'e yazdığı mektupta isyanın resmi versiyonu özetlenmiştir. Belgede, 26 Temmuz'da Lihni meydanında toplanan isyancıların Rus yetkililere dört ana talepte bulunduğu belirtilmişti. Bunların başında "hükümdarın uzaklaştırılması" geliyordu; diğer üç madde ise bu siyasi olayın sonuçları olarak sunulmuştu. Belgede şöyle deniyordu: *"1. Halk, hükümdarın kendilerine danışılmadan görevden alınmasından memnuniyetsizlik duymaktadır; 2. Halk, Rus hükümetinin eski hükümdarın*

⁴⁶⁸ Kafkasya Genel Valisi Büyük Dük **M.N. Romanov**'un Kutaisi Genel Valisi **D.İ. Svyatopolk-Mirsky**'ye Bzıp isyancılarının cezalandırılması hakkındaki mektubu. TsGAOR SSSR, fond 649, opis 1, dosya 230, s. 9-11 // XIX. yüzyıl Abhazyaya Tarihi Materyalleri (1863-1874). Cilt 3. s. 224.

çocuklarının Abhazya'da toprak sahibi olarak kalmasına izin verip vermeyeceğini sorgulamaktadır; 3. Hükümet neden halkın isteği dışında köylüleri serflikten kurtarmak istemektedir; 4. Halk, bölge yönetimin-den çeşitli suçlardan tutuklu bulunan tüm mahkûmların serbest bırakılmasını talep etmektedir."⁴⁶⁹

Bu nedenlerin yanı sıra, kitlesel isyanı tetikleyen başka faktörler de vardı: Çarlık subaylarının ve memurlarının keyfi uygulamaları, Rus kilisesinin baskıları, doğal afetler, kıtlık ve salgın hastalıklar. Bu bağlamda, Ağustos 1867'de Sohum Bölge Komutanı olarak atanan General V.A. Geyman'ın 16 Ekim 1867'de Kafkas Dağlıları İdaresi Başkanı D.S. Staroselski'ye yazdığı mektup çarpıcıdır. General, Rus yetkililerin halkı yağmalamasının güveni tamamen sarstığını açıkça ifade ediyordu: *"Uzun süren bölge yönetimi boyunca Rus makamlarının, halkta bize karşı tam bir güvensizlik yerleştirmek için çaba gösterdiği kanaatine vardım. Ancak son zamanlarda (halk) artık bizden şüphe duymamaya başladı, fakat genel olarak Abhazya ve Samurzakân'da halkın büyük çoğunluğunda hâlâ açıkça görülüyor ki, hiçbir zaman halka karşı bir koruma olmadı ve ancak son yıllarda yetkililerimiz onları soymayı bıraktı. Öyle ki şimdi onlardan hiçbir şey alınmamasına şaşırıyorlar..."*⁴⁷⁰ S. P. Basaria'nın yazdığı gibi: *"Abhazya'nın bağımsızlığını kaybetmesi ve iktidarın Çarlık memurlarına geçmesinden itibaren, Abhaz-ya'nın bir savaş durumunda olduğu söylenebilir. Bu durum, tamamen Çarlık yöneticilerinin kıskırtıcı eylemleri ve memurlarının taktiksizlikleri nedeniyle ortaya çıkmıştır."*⁴⁷¹

⁴⁶⁹ XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874), Cilt 3, s. 201.

⁴⁷⁰ Aynı eser, s. 405.

⁴⁷¹ **Basaria S.P.**, Abhazya'nın Coğrafi, Etnografik ve Ekonomik Açından İncelenmesi. Sohum-Kale, 1923, s. 41.

Yeni bir kitlesel isyan için yeterince neden vardı, ancak temel sebep Abhazya'nın devlet statüsünün ortadan kaldırılmasıydı. Bununla birlikte, isyanın doğrudan tetikleyicisi, Rus memurlarının "dağ feodalizmi"ni yanlış değerlendirmesine dayanan köylü reformu girişimi oldu. İsyancılar, reform sonucunda "özgürlüklerini satın alacakları" yönündeki açıklamaları anlamıyordu. Dağ feodalizminin doğası gereği, Abhazya'daki nüfusun çoğu zaten feodal bağımlılıktan kurtulmuş durumdaydı.⁴⁷²

26 Temmuz'da bölge sakinlerinden 7.000 kişilik bir halk meclisi Lıhni köyünde toplandı. Sohum Bölge Komutanı Albay V.M. Konyar, son Abhaz Prensi Mihail Çaçba'nın oğlu Giorgi Çaçba ve kardeşi Aleksandr Çaçba da dahil olmak üzere maiyetiyle birlikte buraya geldi. Toplananlar adına Eşera köyünden ünlü hatip Osman Şamba konuştu. Göstericilerin silaha sarılma niyeti yoktu; tek talepleri, yukarıdaki isteklerini Kafkasya Genel Valisi'ne iletmek üzere Tiflis'e bir heyet göndermelerine izin verilmesiydi. Ancak Albay Konyar, halkın bu talebini kabul etmek yerine, göstericilere Abhazya'da köylü reformunu uygulamak için memurlara gerekli bilgileri vermeyi reddeden herkesi şiddetle cezalandıracağını söyleyerek isyanın öncülerinin yetkililere teslim edilmesini talep etti. Ancak bu gerçekleşmedi. Meclisin temsilcisi Osman Şamba kesin bir dille şöyle dedi: *"Hayır Albay, taleplerinizi yerine getiremeyiz. Yeter artık! Sabrımız taştı, daha fazla dayanamayacağız, bizi rahat bırakın!"*⁴⁷³

Bu sözlerin ardından silah sesleri duyuldu. Konyar ve maiyeti, hükümdarın sarayına sığındı. Ancak bu onları kurtarmadı. Sarayın kuşatılması sırasında Sohum Bölge Komutanı, diğer askeri ve sivil

⁴⁷² 1866 Abhazya İsyanı hakkında detaylı bilgi için bkz.: **Dzidzaria G.A.** 1866 Abhazya İsyanı, Sohum.

⁴⁷³ **Dzidzaria G.A.**, Muhaceret ve Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 272.

yetkililer öldürüldü ve albayın koruması olan Kozak birliğinin büyük kısmı yok edildi. İsyan, açıkça sömürge karşıtı bir karakter kazandı. G.A. Dzidzaria'nın yazdığı gibi: *"1866 ayaklanması, kitlelerin şiddet ve sömürüye karşı bir protestosuydu ve bu nedenle ilerici, kurtuluşçu bir nitelik taşıyordu."*⁴⁷⁴

İsyancılar Sohum'a doğru ilerledi ve Abhazya'nın diğer bölgelerinden silahlı gruplar da onlara katıldı. Pitsunda ve Tzabal'da konuşlanmış askeri birlikler isyancıların saldırısına uğradı, ancak yerel yaşlıların araya girmesiyle katliamdan kurtuldular. 27 Temmuz'da yaklaşık 2.000 isyancı, Sohum'un üzerindeki Baalou meydanını ele geçirerek burada bir isyan kampı kurdular ve şehre saldırıyı yönetmek üzere bir konsey (karargâh) seçtiler. Aynı zamanda isyancıların sayısı saat başı artıyordu ve toplam sayıları yaklaşık 20.000 kişiye ulaştı. 29 Temmuz'da isyancı karargâhında tamamen siyasi nitelikte bir olay yaşandı; 18 yaşındaki Giorgi Çaçba, Abhazya Hükümdarı ilan edildi. Bu olgu, halk ayaklanmasının temel nedeninin Abhaz devletinin lağvedilmesi olduğunun bir başka kanıtıydı.

Şehre üç yönden saldırı başlatıldı. Sohum garnizonundaki birlikler kaleye sığınmak zorunda kaldı. İsyancılar, Sohum Kalesi'ni kuşatarak bir gün içinde on kez saldırdılar. Ancak isyancıların topçu silahlarının olmaması, kaleyi ele geçirmelerini engelledi.

Abhaz isyanı sadece Tiflis'teki genel valiliğin değil, Petersburg'daki üst düzey yönetimin de dikkatini çekti; çünkü bu olaylar Kafkasya'nın diğer bölgelerini de etkileyebilirdi. Nitekim öyle oldu: Dağıstan'ın Kaytago-Tabasarana bölgesindeki büyük halk ayaklanması, yetkililer tarafından doğrudan Abhaz isyanıyla ilişkilendirildi. Çar'ın 22 Ağustos 1866'da Kafkasya Genel Valisi'ne yazdığı mektupta şöyle demesi tesadüf değildir: *"Abhazya'dan gelen haberler beni son derece üzdü."*

⁴⁷⁴ Aynı eser. s. 276.

Umarım düzenin sağlanması için gerekli tüm önlemler alınır."⁴⁷⁵

Bu arada Poti ve Gagra'dan gemilerle Sohum garnizonuna takviye gönderildi; karadan ise Guria ve Megrelya milis birlikleri harekete geçirildi.⁴⁷⁶ Tüm Abhazya, Rusya'nın sefer birlikleri tarafından kuşatıldı. Tüm dağ geçitleri kapatıldı ve kıyıları Karadeniz Filosu'nun savaş gemileri tarafından korumaya alındı.⁴⁷⁷ Sohum'a Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov, Büyük Dük Konstantin Nikolayeviç ve Çar'ın veliahtı Nikolay Aleksandroviç geldi. İmparatorluğun bu üst düzey yetkililerinin gelişi, Abhaz isyanının acilen bastırılmasının ne kadar önemli olduğunun bir başka göstergesiydi.⁴⁷⁸

Sonuç olarak, Sohum ve çevresinde büyük askeri güçlerin toplanmasının ardından, 30 Temmuz'da Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirski komutasındaki askeri birlikler karşı saldırıya geçti. Sayıca üstün güçlerin baskısına dayanamayan isyancılar şehri terk etmek zorunda kalarak kampa çekildiler. Ancak düşman sefer güçlerinin artması, Abhazları merkezi ve güneydoğu Abhazya'dan gelecek isyancı destek birliklerini beklemeden Sohum üzerindeki isyan kampını terk etmeye zorladı.

İsyancıların Sohum Askeri Bölge Komutanı Albay V.M. Konyar'ı, Rus idaresinin diğer askeri ve sivil görevlilerini öldürmesi ve isyanın tüm Abhazya'ya yayılması, Abhazların Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel sürgünü için uygun bir bahane oluşturdu. Önceki yıllarda Kafkasya halklarına karşı savaş sürerken dağlıların sürgünü "*askeri gereklik*"le açıklanabilmişti. Ancak bu kez Çarlık rejimi, binlerce ailenin vatanlarından sürülmesini gerek-çelendirmek için -en azından şeklen-

⁴⁷⁵ TsGAOR SSSR, Fond 728, 1862, dosya 2732/a, yaprak 233; **Dzidzaria G.A.** Muhaceret ve Abhazya Tarihinin Sorunları. 1982. s. 274.

⁴⁷⁶ **Basaria S.P.**, Belirtilen eser, s. 40.

⁴⁷⁷ **Dzidzaria G.A.**, Belirtilen eser, s. 274-275.

⁴⁷⁸ Aynı eser.

büyük çaba sarf etmek zorunda kaldı. Zira kitlesel sürgün gibi tüm halkları cezalandırmaya yönelik bu tür popüler olmayan uygulamalar, hem Rusya içinde hem de dışında pek çok eleştiriye neden oluyordu. Her halükarda, siyasi ve sosyo-ekonomik reformlar yoluna girmiş olan Çarlık rejimi, en azından görünürde Batı'nın "*hümanist fikirle-rine*" bağlı kalmaya özen gösteriyordu.

Bu nedenle Rus yetkililer, sıklıkla Abhazya'nın üst sınıf temsilcilerinin -hatta tüm halkın- Türkiye'ye göç etme "*arzusundan*" bahsettiler. Daha isyan sırasında, asilerin Albay V. Konyar'dan taleplerini Kafkasya Genel Valisi'ne iletmek üzere Tiflis'e bir heyet gönderme izni istemesi üzerine, yetkililer isyancıların ultimatom verdiği yönünde bir söylenti yaydı. Ya Tiflis'e heyet gönderilecek ya da Türkiye'ye göç etmelerine izin verilecekti. Kasıtlı olarak yayılan bu yanlış bilgiye atıfta bulunan Sohüm Askeri Bölge Komutanı, isyancılara "*üst makamlardan tüm Abhazların Rusya'ya (yani kendilerinin istediği gibi Türkiye'ye değil) sürülmesi için izin almak üzere tüm çabayı göstereceğini*" bildirdi.⁴⁷⁹ Oysa K.D. Maçavaryani'nin yazdığı gibi, Abhaz isyancı temsilcileri Türkiye'ye göç meselesini hiç gündeme getirmemişti.⁴⁸⁰

Yetkililer ayrıca, prenslerin ve soyluların isteklerinin tüm Abhaz nüfusunun kaderini belirlediği ve Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel göçün asıl kışkırtıcılarının onlar olduğu yönünde söylentiler yaydı. Örneğin, Abhazların kitlesel sürgününden önce, yeni Sohüm Bölge Komutanı General M. Tolstoy, 16 Mart 1867'de Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirski'ye, 1 Mayıs'tan itibaren yaklaşık 40 Tzabal prensinin 2170 köylü ailesiyle birlikte Türkiye'ye gitmeyi planladığını yazdı. Başka bir deyişle, köylülerin kendi "efendilerini" istemeseler bile

⁴⁷⁹ **Machavariani K.D.**, Sohüm ve Sohüm Bölgesi Rehberi: Tarihsel ve Etnografik Bir İnceleme, Sohüm, 1913, s. 286.

⁴⁸⁰ TsGIAG, fond 545, opis 1, 1866, dosya 91, yaprak 61.

takip etmek zorunda oldukları ortaya çıkıyor ki bu, hiçbir eleştiriye dayanamayacak bir durumdur.

Uygulama gösterdi ki, birincisi, prenslerin ve soyluların çoğu vatanlarını terk etmeyi planlamıyordu; ikincisi ve daha da önemlisi, feodal sınıfın bağımlı köylüler (agırwa) ve hizmetkârlar (axaşüala) üzerindeki kontrolü oldukça sınırlıydı. Eğer kendilerine bağlı olanları yanlarında götürmeyi başarsalardı -ki bu da oldukça düşük bir ihtimaldi- sayıları çok fazla olmayacaktı. Zira bilindiği gibi, Abhazya nüfusunun yaklaşık 3/4'ü özgür çiftçilerden (anxayü) oluşuyordu. Örneğin, Teğmen Korganov'un Kasım 1866'da⁴⁸¹ derlediği verilere göre, Tzabal'daki özgür çiftçiler 7.809 kişiydi ve toplam nüfusun (10.345) tam olarak %75,5'ini oluşturuyordu. Köle köylülerin (agırwa) oranı %11,3, hizmetkârların (axaşüala) %6,4, soyluların (aamsta) %5 ve prenslerin (ah, atavad) ise sadece %1,8'iydi (Tablo 1).

Tablo -1 Üsteğmen Korganov'a göre Tzabal nüfusu

En önemlisi, anxayü sınıfı, prensler ve soylular karşısında hesap vermek zorunda değildi. Bu sınıf, prenslerin ve soyluların isteklerinden

Sosyal statü	Erkek	Kadın
Prens	95	91
Soylu	279	243
Özgür köylü/Anxayü	4084	3725
Köylü (agırwa)	622	541
Köle (axşüala)	288	377
Toplam	5368	4977

⁴⁸¹ XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874). Cilt 3, s. 315.

bağımsız olarak, vatanda kalmak ya da Türkiye'ye gitmek konusunda kendi kararını verme hakkına sahipti. Dolayısıyla, bazı resmi raporlarda belirtilenin aksine, Abhaz nüfusunu yönetmek o kadar kolay değildi. Bu durum, arzulananın gerçekmiş gibi sunulduğunu gösteriyor. Bazı Rus yetkililer, Abhaz soyluların, nüfusu, Rusya'daki toprak sahiplerinin yaptığı gibi yönlendirebileceğini düşünmüş olabilir.

Abhazya'nın ana nüfusunun göçünün prensler ve soyluların tek taraflı kararına bağlı olmadığı, bazı Rus kaynakları tarafından da doğrulanmaktadır. Örneğin, Rusya'nın Trabzon Başkonsolosu A.N. Moşnin, 29 Temmuz 1867'de İstanbul'daki İmparatorluk Misyonu'na gönderdiği raporda, *"bazı nüfuzlu Abhazların diğer hemşehrilerini buraya göç ettirmek için çok uğraşmalarına rağmen bir ay boyunca (19 Haziran-19 Temmuz) Trabzon'a yeni göçmen gelmediği..."* ifadelerini kullanmıştı.⁴⁸²

Ancak Çarlık rejimi, yalnızca halk tabakasından kurtulmaya değil, aynı zamanda prensleri ve soyluları da tasfiye etmeye kararlıydı. Çünkü bu kesim-ler, Abhazya'daki hükümdarlık yönetiminin kaldırılması, doğrudan Rus idaresinin getirilmesi ve elbette halk ayaklanmasının ardından çarlığın dayanağı olmaktan çıkmıştı. Abhaz toprak sahipleri, özellikle Rus yetkililerin *"Abhaz soylularının toprak mülkiyeti, bağımlı köylüler ve hizmetkârlar üzerindeki geleneksel haklarını tanımayacağı"* yönündeki tehditlerinden rahatsızdı. İktidarın mülk sahibi sınıfa bu tutumu, yerli nüfusu (prensler ve soylular dahil) Türkiye'ye kitlesel göçe zorlamak ve boşaltılan arazilerin Rus İmparatorluğu'ndan gelen göçmenlerce kolonizasyonu için hazineye maksimum toprak kazandırma arzusundan kaynaklanıyordu.

Bununla birlikte şu vurgulanmalıdır ki, hükümdarlık yönetiminin lağvedilmesi sonucu ayrıcalıklarını kaybeden ve özellikle isyana aktif

⁴⁸² Aynı eser. s. 393.

katılan Abhaz soylularının bir kısmı, Rus yetkililerle ilişkilerini bozmuştu. Beklendiği gibi, Rus idaresi ile Abhazya'nın mülk sahibi sınıfı arasındaki gerilim, bazılarını Türkiye'ye göç etmeye itti; onları bazı köylüler de takip edebilirdi. Bu tekil olaylar, Çarlık memurları tarafından derhal propaganda malzemesine dönüştürüldü, Abhazların Osmanlı'ya kitlesel sürgünündeki tüm suçun yerel feodal aristokrasiye yıkılması için kullanıldı.

Ancak dönemin kaynakları açıkça gösteriyor ki, 1867'de Abhaz nüfusunun vatanından çıkarılmasının mimarı, organizatörü ve uygulayıcısı -tıpkı diğer örneklerde olduğu gibi- ne yerli halk, ne de feodal aristokrasiydi, bizzat Çarlık rejimiydi.⁴⁸³

Kaynaklara göre, 1867'de Abhazların sürgününden başta Kafkasya Genel Valisi Mihail Nikolayeviç olmak üzere, onun yakın çalışma arkadaşları -Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirski, Kafkas Dağlıları İdaresi Başkanı D.S. Staroselski gibi isimler- sorumluydu. Bu kişiler, Abhazları Rusya'nın sınır bölgesinden uzaklaştırıp Osmanlı İmparatorluğu'nun içlerine sürmeyi öngören planı hazırlayıp uygulamıştı.⁴⁸⁴ "Moskovskiye Vedomosti" gazetesi, *"Bu yıl Tzabal ve Dal bölgeleri sakinleriyle Pitsunda'dan 300, Dranda'dan 900 ailenin kesin olarak sürgün edilmesine karar verildi"* diye yazıyordu.⁴⁸⁵ En büyük tehdit Tzabal ve Dal halkının üzerindeydi - yaklaşık 15.000 kişilik bu bölge nüfusu

⁴⁸³ 1867'de Abhazların sürgünü sürecinde, diğer sürgün aşamalarında olduğu gibi, çeşitli göç nedenleri yaşanmıştır. Bunlar arasında yapay olarak yaratılan nedenler de bulunmaktadır. Örneğin, dayanılmaz idari-polis baskıları, insanları kendilerini ve ailelerini yetkililerin keyfi uygulamalarından kurtarmak için Türkiye'ye kaçmaya zorlamıştır. Ayrıca, Abhazları Türkiye'ye göç etmeye teşvik eden Türk ajanları da faaliyet göstermiştir. Bazı durumlarda, yakınları aramak için Türkiye'ye giden akrabalar orada kalmıştır. Ancak tüm bu örnekler, asıl nedeni olan çarlığın Kafkasya'daki sömürge politikasının sonuçlarıdır.

⁴⁸⁴ **Dzidzaria G.A.**, XIX. yüzyılda Abhaz Muhacirliği, // Dzidzaria G.A. Eserler III. Yayınlanmamış Mirastan. Der.: Kupraa A.E., Dzidzaria G.G., Sohum, 2006. s. 227.

⁴⁸⁵ "Moskovskie Vedomosti" gazetesi, No.130, 1867.

Osmanlı'ya sürgün edilmeye mahkûm edilmişti. Rusya'nın Türkiye'deki tam yetkili temsilcisi Kont N.P. İgnatiyev, Abhazların sürgününden açıkça "Kafkas yönetiminin kararı" olarak bahsetmişti.⁴⁸⁶ Ancak bu kararların uygulanabilmesi için Rus İmparatorluğu'nun en üst düzeyinde onaylanması ve elbette Osmanlı Sultanı'nın tasdiki gerekiyordu.

Şunu vurgulamak gerekir ki, 1866 yılının başlarında, "reformlar" ve köylü reformunun uygulanmasına hazırlık süreciyle bağlantılı olarak, bu ve diğer yukarıda adı geçen yüksek rütbeli Rus subayları ve yetkilileri, Abhazların Türkiye'ye kitlesel sürgününün "gerekçelendirilmesi" ve faydası konusunda adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. İmparatorluğun tutkulu vatanseverleri olarak imajlarını yükseltmeye yönelik bu "yarışmalar", Lihni Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra daha da hız kazandı. Eğer bu konuda Çar'ın kararı ve Türk hükümetinin uygun onayı gelmezse, Kafkas yönetimi, olabildiğince çok insanı Sibiry'a ve Rus İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine sürmeyi planlıyordu. Örneğin, Sohum Bölgesi şefinin⁴⁸⁷ "hangi yönde hareket etmesi gerektiği" sorusuna, Kafkasya Genel Valisi, "yol göstermek" için ana tavsiye olarak Abhazların Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirilmesini işaret etti; bunu Sohum Bölgesi'ndeki "her türlü tehlikenin" ortadan kaldırılması için tek "araç" olarak görüyordu. Mihail Nikolayeviç Romanov, yazılı raporlarında defalarca, Abhazların sürgün edilmesinin askeri-politik açıdan "köklü" bir önlem olarak uygunluğunu vurguladı ve *"Türkiye'ye yapılması planlanan göçün asıl amacının, sınırlarımızdan en fazla düşman unsurları barındıran nüfus kesimini uzaklaştırmak olduğunu"* belirtti.⁴⁸⁸ Ayrıca, *"bu bölgede coğrafi konumunun özel şartları ve önceki iç yönetim ile dış ilişkiler koşulları nedeniyle istisnai öneme sahip olan*

⁴⁸⁶ TsGIAG, fond 545, opis 1, 1866, dosya 191, yaprak 32 (N.P. Ignatyev'in 31 Aralık 1866 tarihli A.P. Kartsov'a yazısı).

⁴⁸⁷ **Dzidzaria G.A.**, Muhaceret ve Abhazya Tarihinin Sorunları, s. 283.

⁴⁸⁸ TsGIAG, fond 545, opis 1, 1866, dosya 91, yaprak 74a.

bu kesimde, iktidarımızın sağlam bir şekilde yerleşmesi için özel ve enerjik önlemlerin alınmasının gerekli olduğunu"⁴⁸⁹ düşünüyordu. Genel Vali, bu "enerjik önemi", "Abhazya ve Tzabal'ın Müslüman nüfus unsurlarının Türkiye'ye göç etmesinin teşvik edilerek hatta desteklenerek olabildiğince zayıflatılması" olarak görüyordu.⁴⁹⁰

Aynı görüşü paylaşan Kutaisi Genel Valisi D. İ. Svyatopolk-Mirski, 27 Ekim 1866'da Kafkas Dağlık Yönetimi Başkanı D.S. Staroselski'ye yazdığı mektupta şöyle diyordu: "*Sohum Bölgesi'nden gelebilecek her türlü tehlikeyi ortadan kaldırmak için tek radikal çözüm, Abhazya sakinlerini Türkiye'ye göç ettirmektir...*"⁴⁹¹ Ona göre, "eğer böyle bir önleme karar verilirse, diğer tüm düşünceler gereksiz hale gelecek ve sorun bir daha geri dönmek üzere sona erecektir."⁴⁹² 1864 yılı Mayıs ayında Sadzların itaat altına alınması ve sürgün edilmesinde aktif rol alan Rus general, Abhazların yeni bir göç dalgasını "*Batı Kafkasya'daki dağlık kabilelere uygulanan sistemin tamamlanması*" olarak görüyordu.⁴⁹³ Ona göre, Abhazların sürgün edilmesi önemli bir olay olabirdi, çünkü "*Abhazya ve Tzabal, Kafkas Savaşı sırasında çok önemli bir rol oynamıştı ve Kafkasya'daki her türlü askeri olayda, özellikle de bir dış savaş durumunda büyük önem taşıyacaktı.*"⁴⁹⁴ Staroselski, cevasında Svyatopolk-Mirski'nin Abhazların Türkiye'ye sürgün edilmesinin uygunluğu hakkındaki görüşünü tamamen destekleyerek şöyle yazdı: "*Ekselanslarının yaptığı tespitin doğruluğuna karşı çıkacak bir şey yoktur...*"⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874), Cilt 3, s. 396.

⁴⁹⁰ Aynı eser.

⁴⁹¹ Dzidzaria G.A., Belirtilen eser, s. 283.

⁴⁹² TsGIAG, fond 545, opis 1, 1866, dosya 191, yapraklar 4-6.

⁴⁹³ Dzidzaria G.A., Belirtilen eser., s. 283.

⁴⁹⁴ Aynı eser, s. 284.

⁴⁹⁵ Aynı eser.

Abhazların Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesinin gerekliliği ve doğruluğu hakkındaki tüm bu düşünceler, Kafkasya Genel Valisi tarafından bizzat Çar II. Aleksandr'a, 1866 sonbaharında başkentte bulunduğu sırada iletilmişti. Ancak, Abhaz nüfusunun kitlesel olarak sürgün edilmesine yönelik bu planın hayata geçirilmesi için Rus yetkililer bir dizi önlem aldı. **Büyük olasılıkla, isyanın kendisi Sohum Askeri Bölgesi yetkilileri tarafından kıskırtılmıştı.** Bu durum, sadece "dağ feodalizmi" koşullarında aceleyle ve hazırlıksız bir şekilde köylü reformu yapma girişiminde değil, aynı zamanda geleneksel yaşam tarzının göz ardı edilmesi, halkın ve bireylerin onurunun rencide edilmesi ve tüm Abhaz nüfusunun Sibirya'ya topluca sürgün edileceği tehditleri gibi eylemlerde de kendini gösteriyordu. Silahlı çatışmanın en ateşli kıskırtıcılarından ve başlatıcılarından biri, Sohum Askeri Bölgesi Yönetimi'nin görevlendirmesiyle Abhazya'daki reform öncesi sosyo-ekonomik durumu inceleyen memur A.P. Çerepov'du. O, yerel halkın geleneklerini, göreneklerini ve ihtiyaçlarını hiçe sayarak, *"prensler ve soylularla alay ediyor, ayrıcalıklı sınıflara dâhil edilmeyeceklerini ve sahip oldukları toprakların ellerinden alınacağını söyleyerek tehditler savuruyordu. Üstelik kadınlara hakaret ederek halkın en kutsal duygularını incitiyordu."*⁴⁹⁶

Kafkasya Genel Valisi, *"Bzip bölgesinin tamamını ayaklanmaya sevk eden koşulları"* tanımlarken şunları belirtmek zorunda kalmıştı: *"Bu felakette zarar gören kişilerin, halkın geleneklerine ve anlayışına uyum sağlayamama hatasında yattığına kesinlikle inanılabilir; bu durum, bölge yöneticilerinin büyük bir özenle hareket ettiği diğer iki böl-*

⁴⁹⁶ Machavariani K.D., Belirtilen eser, s. 286.

gedeki halkın davranışıyla daha da güçlü bir şekilde doğrulanmaktadır.⁴⁹⁷

Ayaklanmanın en acımasız yöntemlerle bastırılması (idamlar, kitle- sel tutuklamalar, Sibirya ve imparatorluğun diğer bölgelerine sürgünler, kasıtlı olarak köylerin yakılması ve yerleşim yerlerinin tahrip edilmesi, tüm bölgelerdeki halkın silahsızlandırılması) Abhazların vatanlarını terk etmeye zorlanmasını amaçlıyordu. Kafkasya Genel Valisi, Kutaisi Genel Valisi'ne şu içerikte bir tavsiyede bulundu: *"Bzıplılar konusunda şöyle davranmak istiyorum: Tüm silahlarını topladıktan sonra, onlara kısmen de olsa, şu anda Kaytag'daki Şelyag köyüne uygulanan önlemi uygulamak, yani köyü yakmak ve nüfusun tamamını Rusya'ya sürmek (Şelyag sakinleri zaten gönderildi)." Bu düşünceyi sürdüren M. N. Romanov, astına şunu önerdi: "Soğuk-su veya çevresindeki birkaç köyü, hatta tek bir köyü bile derhal yakıp [sakinlerini] Rusya'ya göndermenin mümkün ve yararlı olup olmadığını düşünür müsünüz? Bu tür önlemlerin tüm Abhaz nüfusu üzerinde çok güçlü bir etki yaratacağına inanıyorum... Geri kalan tüm Bzıplıları da derhal Stavropol eyaletine sürmek iyi olurdu..."*⁴⁹⁸ General D. Svyatopolk-Mirski'nin ifadesine göre, 16 Ağustos'ta Psırtzxa'ya çıkarma yaptıktan sonra, 17 Ağustos'ta *"cenazeler ve evlerin yakılması"* için Lıhni'ya yöneldi. Askeri makamlar, isyancılara *"acımasız bir imha savaşı"* ilan etti ve bu sözlerini doğrulamak için, *"17 Ağustos'ta herhangi bir askeri gereklilik olmaksızın, Kutaisi Genel Valisi'nin emriyle, ünlü Lıhni Sarayı (ülkenin sivil mimarisinin*

⁴⁹⁷ Kafkasya Genel Valisi Büyük Dük M.N. Romanov'un Savaş Bakanı D.A. Milyutin'e 10 Ağustos 1866 Tarihli Abhazya İsyanı Hakkındaki Mektubu // XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri, Cilt 3, Sohum, 2012. s. 202.

⁴⁹⁸ Kafkasya Genel Valisi Büyük Dük M.N. Romanov'un Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirsky'ye 24 Ağustos 1866 Tarihli Bzıp İsyanıların Cezalandırılması Hakkında Mektup // 19. yy Abhazya Tarihi Materyalleri. C. 3., Sohum, 2012, s. 223.

önemli bir anıtı, Abhaz yöneticilerinin ikametgâhı ve Abhazya'nın devlet sembolü) vahşice yıkıldı.⁴⁹⁹ General D. Svyatopolk-Mirsky, memnuniyetle, "yangının büyük bir etki yarattığını ve halk kalabalıklarını geri çektiğini" belirtti.⁵⁰⁰ 6 Eylül 1866 tarihli emirde, Kutaisi genel valisi tarafından Temmuz-Ağustos 1866'da Abhazya'da gerçekleştirilen Abhaz köylerinin yakılması ve diğer korkutucu önlemler, Kafkasya valisi tarafından "akıllıca ve olgunlukla düşünülmüş bir hareket tarzı" olarak değerlendirildi. Özellikle, belgede şunları okuyoruz: "Ekselanslarının raporlarından ve yardımcım Gen. Kartsev'in sunumundan, Sohum bölgesindeki isyanı bastırmak için aldığınız önlemlerin sonuçları hakkında bilgi sahibi olarak, akıllıca ve olgunlukla düşünülmüş hareket tarzınız için size içten şükranlarımı ifade etmeyi hoş bir görev sayıyorum..."⁵⁰¹

Bu acımasız baskı önlemleri arasında tutuklamalar, idam cezaları ve isyan aktivistlerinin sürgün edilmesi yer alıyordu. Özellikle, yetkililer 15 kişiyi askeri mahkemeye sevk etti. Aşnakuma Naurız Şakrıl, Msoust Pilia ve Prens Uçan Dzapaş-ıpa, "önemli suçlular" olarak Tiflis'teki Mehteh Kalesi'ne hapsedildi. Aralık 1866 başlarında Sohum'da yüzlerce kişinin gözü önünde, "diğerlerinden daha suçlu" oldukları gerekçesiyle köylüler Hanaşü Kalğı ve Kukçal-ıpa ile soylu Kazılbek Maan (Margania) asıldı. Ayrıca, 30 isyancı Abhazya sınırları dışına, çoğunlukla Sibirya'ya sürgün edildi. Birçok isyan aktivisti, kendilerini kurtarmak için Türkiye'ye kaçmak zorunda kaldı.⁵⁰²

⁴⁹⁹ Dzidzaria G.A., Belirtilen eser, s. 274.

⁵⁰⁰ Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirsky'nin Kafkasya Genel Valisi Büyük Dük M.N. Romanov'a 30 Ağustos 1866 Tarihli Abhazya Halkının Silahsızlandırılması Hakkındaki Mektubu // XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri, Cilt 3, s. 225.

⁵⁰¹ Gürcistan Tarihine İlişkin Belgeler, Seri II., Cilt I. Tiflis, 1954, s. 68-74. TsGIAG, fond 545, opis 1, dosya 2784, 60-73. Kitap: Abhazya Tarihi Materyalleri. Cilt 3. s. 227.

⁵⁰² Dzidzaria G.A., Belirtilen eser, s. 275.

Abhazları cezalandırmak için alınan sert önlemlerden biri, *"suçlu ve isyancı nüfusun"* toplu silahsızlandırılmasıydı. Bunun dışında, Abhazların silahsızlandırılması, halkın geleneklerine göre, bir dağlı için en büyük hakaret sayılıyordu. Alınan önlemlerin ardından, General Svyatopolk-Mirsky'nin 30 Ağustos 1866'da Kafkasya Genel Valisi'ne yazdığı mektupta belirttiği gibi: *"Bzıp bölgesinin neredeyse tüm sakinleri silahlarını teslim etti, ellerinden yaklaşık üç bin tüfek alındı."*⁵⁰³ Aynı yılın 1 Eylül'ünde Kutaisi Genel Valisi, Bzıp bölgesinin silahsızlandırılmasının tamamlandığını bildirdi ve 2 Eylül'de Kodor'a kadar olan Sohum bölgesi ile Tzabal'da Sohum bölgesine bitişik birkaç köyün daha silahsızlandırılmasına başlanacaktı.⁵⁰⁴ 7 Eylül 1866'ya gelindiğinde, 63 köyde silahsızlandırma gerçekleştirilmiş ve 5667 tüfek ile 670 tabanca ele geçirilmişti. Diğer köylerin sakinlerine de ateşli silah taşıma yasağı getirildi.⁵⁰⁵

Kafkasya Genel Valisi'nin talimatı doğrultusunda, yetkililer yalnızca Bzıp bölgesi sakinleri ile isyana katılan Sohum bölgesi köylerinin silahlarını toplamakla yetindi. Dal sakinleri ve milislerde yer alarak hükümete sadakat gösteren Tzabal aileleri ise ateşli silah bulundurma hakkına sahipti. Bunun için bölge yöneticisinin imzalı özel izin belgelerini almaları gerekiyordu.⁵⁰⁶ Ancak bu geçici bir önlemdi, çünkü yetkililer en güvenilir nüfusun Tzabal ve Dal sakinleri olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden, Abhazya'dan Novorossiysk vilayetinin (günümüzde Güney Ukrayna) steplerine kitlesel sürgün planlanırken, ilk hedefin Kodor Vadisi sakinleri olması tesadüf değildi. Ancak zaman gösterdi ki, yetkililer

⁵⁰³ SSCB Merkezi Devlet Tarih Arşivi (TsGAOR SSSR), fon 649, liste 1, dosya 409, sayfa 60-69, Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874), Cilt 3, s. 225.

⁵⁰⁴ TsGAOR SSSR, fon 649, liste 1, dosya 409, sayfa 71. Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874). Cilt 3. S. 226.

⁵⁰⁵ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 274-275.

⁵⁰⁶ Gürcistan Tarihine İlişkin Belgeler, Seri II, Cilt 1, Tiflis, 1954. s. 68.

ilk fırsatta onları Rusya'ya değil, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına sürmeyi tercih edeceklerdi.⁵⁰⁷

Silahsızlandırmanın tamamlandığı veya planlandığı bölgelerde, Genel Vali, emrindekilere "silah taşıma" ve "saklama" durumunda, yasağa rağmen, derhal Sibiry'a sürgün edilmesini emretti.⁵⁰⁸ Bu taleplerin formalite veya boş tehdit olmaması için, Genel Vali Kutaisi Genel Valisi'ne silah teslimi için kendi takdirine göre bir süre belirleme talimatı verdi. Bu süre dolduktan sonra, *"açık ve gizli yöntemlerle saklanan silahların kontrol edilip aranmasına başlanacak ve bir ailede tek bir tüfek veya tabanca bile bulunursa, o ailenin tamamı istisnasız derhal Rostov'a gönderilecek, benim tarafımdan verilecek yeni talimata kadar bekletilecektir."*⁵⁰⁹

Mümkün olduğunca fazla silah toplamak için her toplulukta özel sorumlu ihtiyarlar atandı. Bunların her biri, 15-20 komşu ailenin silah tesliminden sorumluydu. Bu kişiler, bölge yönetimlerine hangi ailenin silah teslim ettiği hakkında bilgi vermek zorundaydı. Saklanan silah bulunursa, sahibi sürgün edilecek, sorumlu ihtiyar ise ilk seferinde para

⁵⁰⁷ **Salakaya S.Ş.**, 1867 Yılı Muhacirliği Meselesi Üzerine // Abhazoloji: Arkeoloji, Tarih, Etnoloji. Sayı VII. Akua-Sohum, Abhazya Devlet Araştırma Enstitüsü, 2012, s. 125.

⁵⁰⁸ Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874), Cilt 3, s. 230.

⁵⁰⁹ **Aynı eser.** Genellikle, Rus İmparatorluğu'nun kuzey ve doğu bölgelerine sürülen dağlı halkların çoğu ölüme mahkûm edilmişti. 4 Aralık 1877 tarihli "Veçernaya Poçta" gazetesi, "Severni Vestnik" gazetesine atıfta bulunarak, Novgorod eyaletinin Çerepovets, Kirillov ve Belozersk şehirlerine yerleştirilen Kafkasyalıların aslında "göçmen değil, sürgün edilmiş ve açıkça yok olmaya mahkûm en talihsiz insanlar" olduğunu bildiriyordu. Çerepovets'teki yerleşimciler hakkında gazete şöyle yazıyordu: "Çerepovets'te dağlılar, üç odalı yarı yıkık, uzun süredir terk edilmiş bir kulübeye yerleştirildi. Burada her şey vardı; kadınlar doğum yapıyor, ölenler ve ölümler aynı yerde duruyor, yemek için at eti asılı, paçavralar yerlere saçılmış, her yer pislik içinde... Bu koşullar altında elli kişiden on üçü, çoğunlukla çocuklar, verem ve tifüsten öldü." Dağlıların kuzey bölgelere sürgün edilmesinin amaçları hakkında aynı gazete şunu belirtiyordu: "Dağlıların sürgün edilmesinde muhtemelen iki amaç vardı: Kafkasya'daki huzursuz unsurlardan kurtulmak ve az nüfuslu kuzeyi kolonize etmek. İkinci amaca gelince, kesinlikle başılamayacaktır."

cezası veya tutuklamaya, ikinci seferinde ise Rusya'ya sürgüne mahkum edilecekti.⁵¹⁰ Silah toplama emirlerine uymayanlar için Genel Vali, idam dahil daha ağır cezalar talep etti. 6 Eylül 1866 tarihli talimatında şöyle deniyordu: *"İsyan suçuna karışan nüfusun cezalandırılması için silahların toplanmasının yanı sıra, araştırmalar sonucunda isyana doğrudan katılan veya kışkırtmada rol oynayan en suçlu kişilerin idam, kürek cezası veya Sibiry'a/Rusya'ya sürgün edilmesi gerekmektedir. Bu durumda en sert şekilde cezalandırma yapılmalıdır."*⁵¹¹

Abhaz nüfusun bir kısmı silahsızlandırılırken, aslında yetkililer tüm halkın silahlarını toplamaya hazırды. Ancak Kafkasya bölgesindeki diğer yerli halkların olumsuz tepkisinden ve Çarlık askeri-sivil yönetiminde görev yapan Kafkasyalıların güvenini kaybetmekten çekiniyorlardı. Bu yüzden Kafkas yönetimi, Çar'ın onayıyla sadece Bzıp bölgesi ve isyana katılan Sohum köyleriyle sınırlı kaldı. Bu karar, silahsızlandırmanın halk tarafından *"siyasi bir önlem olarak değil, sadece bir ceza olarak görülmesi"* düşüncesine dayanıyordu.⁵¹² Halktan silah toplama, isyana karışan şüphelileri yakalama ve cezalandırma, devlet teröründen kaçıp ormanlara ve dağlara sığınanları ya eski yerlerine geri gönderme ya da Rusya'ya sürme operasyonlarını başarıyla yürütmek için yetkililer, Kafkasya'nın fethinde ve 1863-1864'te dağlı halkların sürgününde aktif rol alan General V.A. Geyman komutasındaki askeri gücü kullandı.⁵¹³ İsyanın bastırılmasında *"en büyük sertliği"* göstererek *"suçlu"* nüfusu cezalandıran yetkililer, *"suçluların yaptıkları kötülüklerin karşılığını adil bir şekilde vermeye ve halk üzerinde*

⁵¹⁰ Abhazy Tarihi Materyalleri (1863-1874), Cilt 3, s. 230.

⁵¹¹ Aynı eser,

⁵¹² Aynı eser, s. 227.

⁵¹³ Aynı eser, s. 234.

*mümkün olan en derin ahlaki etkiyi bırakmaya" çalıştı.*⁵¹⁴

Abhaz halkının iradesini fiziksel olarak kırma ve psikolojik-moral açıdan bastırma amacıyla yetkililer iki komisyon kurdu. Birincisi isyanın hazırlık ve yürütülmesindeki asıl suçluları tespit edecek, ikincisi ise isyanın nedenlerini araştıracaktı. Bu komisyonların çalışmaları ve silahsızlandırma operasyonları, Abhazya halkı için dayanılmaz koşullar yarattı. Yetkililer, Abhazların büyük kısmını "suçlu ve isyancı" nüfus olarak nitelendirerek, onların Osmanlı İmparatorluğu'na "gönüllü" göçü için uygun zemini hazırladı.

Yetkililer, yerel halka karşı sert önlemler almakla kalmayıp, insanları aldatıp vatanlarından kaçmaya zorlamak için korkutucu söylentiler de yaydı. Örneğin, 1866 isyanında "suça karışan" kişilerin listesinin elinde olduğu söylentisi kasıtlı olarak yayılarak birçok insanın aceleyle Türkiye'ye gitmesi sağlandı.⁵¹⁵

Böylece, sert bir idari-polis rejimi altında, baskı, şantaj ve aldatma yoluyla yetkililer, Abhazya'nın yerli halkından kurtulmak için zemin hazırladı. Ancak Kafkas yetkililerinin insanları Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine sürgün etme yetkisi varken, Abhazların Rusya dışına sürülmesi için Rus ve Osmanlı yetkililerinin mutabakatı gerekiyordu. Zaten Nisan 1865'te Osmanlı yetkilileri, Kafkasya'dan gelen göçmenleri Türk hükümetiyle önceden anlaşma yapılmadan kabul etmeyeceklerini resmen bildirmişti.⁵¹⁶ Rus çarından Abhazların Osmanlı'ya sürülmesi kararı Kafkas yetkililerine Kasım 1866 sonunda, Türk tarafının onayı ise daha sonra geldi. II. Alexander'ın Abhaz nüfusunun Türkiye'ye sürgün emrini alan Kafkasya Genel Valisi, derhal Kafkas Ordusu Başkurmay Başkanı General A.P. Kartsov'a şu telgrafi çekti:

⁵¹⁴ Aynı eser, s. 230.

⁵¹⁵ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 281.

⁵¹⁶ Aynı eser, s. 291.

*"Abhazya ve Tzabal'dan Müslümanların Türkiye'ye sürülmesine yüce izin verilmiştir. Uygun her fırsat değerlendirilerek derhal uygulamaya geçilecektir."*⁵¹⁷

Aynı zamanda Genel Vali, Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı ve diğer üst düzey yetkililer, İstanbul'daki Rus elçisi N.P. İgnatyev ile *"Türk hükümetiyle yeni göçmen kabulü, varış ve yerleşim yerleri hakkında uygun bir anlaşma yapılması"*⁵¹⁸ konusunda yazışmaları hızlandırdılar. 3 Ocak 1867'de Kont N.P. İgnatyev, Rusya Dışişleri Bakanı'na yazdığı mektupta, *"Kafkas yönetiminin 4.500 Abhaz ailesini sürgün etme kararından"* ve *"Türk hükümetinden bu göçmenlerin sınırlarımızdan uzağa yerleştirilmesi için onay istenmesinden"* bahsetti.⁵¹⁹

Gerçek şu ki, başlangıçta Rus elçisi ile Türkiye Dışişleri Bakanı Ali Paşa arasındaki bu görüşmeler istenen sonucu vermedi. Türk hükümeti, dağlıları "toplu halde" kabul etmekten çekiniyordu.⁵²⁰ Bu korkunun ardında, büyük ölçüde, mültecileri karşılama konusunda Türkiye'nin tamamen hazırlıksız olduğu önceki yılların olumsuz deneyimleri yatıyordu. Ayrıca, mali imkânlar da Türk yetkililerinin bu amaçla para harcamasına izin vermiyordu. Bunun yanı sıra, taraflar Abhazya'dan sürgün edilecek yeni grupların yerleştirileceği yer konusunda da anlaşamadılar. Türk yetkililer Romanya'yı önerirken, Rus tarafı Diyarbakır ile Erzincan arasındaki bölgeyi önerdi. Türk hükümeti, insanların iniş yaptığı limanlardan yerleşim yerlerine kadar olan yolların kötü durumda olması nedeniyle Rus önerisine itiraz etti. Ayrıca, bu bölgelere zaten Çeçen sürgünler yerleştirilmişti ve bir o kadar önemlisi, Karadeniz kıyısından bu kadar uzak bölgelerde, *"her zaman çeşitli bahanelerle Karadeniz kıyısında kalmayı veya Erzincan'dan oraya geri dönmeyi başarabilen"*

⁵¹⁷ Aynı eser, s. 285.

⁵¹⁸ Aynı eser, s. 284.

⁵¹⁹ Salakaya S.Ş., Belirtilen eser, s. 125.

⁵²⁰ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 285.

Abhazları kontrol altında tutmak zor olacaktı.⁵²¹ 13 Şubat 1867'de Kafkasya Genel Valisi, II. Alexander'a, Rusya'nın İstanbul elçisi General İgnatyev'in "*Abhazların sürgünü konusundaki uğraşları ve yaşadığı zorluklar*" hakkında aktardığı bilgileri verdi.⁵²²

Ancak bu sefer de, bir başka korkunç planın uygulanması için Rusya ve Türkiye arasında ortak bir dil bulundu; Rusya'nın yetkili temsilcisinin uzun ve titiz diplomatik çabalarından sonra, Osmanlı hükümeti, gelecekteki savaşlarda ve Türkiye'nin kendi içindeki isyanlarda kullanılmak üzere Kafkasya'dan gelecek olan yeni "kurban" gruplarını almayı kabul etti.

Rus askeri ve sivil yetkililerin resmi yazışmalarında, Rus diplomatlar, sürgün edilecek ailelerin sayısını, sürgün tarihlerini, göç yolunu ve Türkiye'deki kabul ve yerleşim yerlerini belirterek Abhazya'nın belirli bölgelerini işaret etti. Özellikle, Türk yetkililer, 1867 baharından itibaren önce 4.500 aileyi, daha sonra ise 4.000 aileyi Trabzon, Samsun ve Sinop limanlarından alarak Suriye'ye yerleştirmeyi kabul etti. Rus yetkililer, bu kadar uzak bir bölgeye yerleştirilen göçmenlerin Rus sınırlarına yakın yerlere geri dönmesinin zor olacağından memnundu. Ancak, Abhazların Suriye'ye yerleştirilmesine Fransa karşı çıktı, çünkü kendisi "uzun zamandır Suriye üzerinde emeller besliyordu."⁵²³

⁵²¹ **Salakaya S.Ş.**, Belirtilen eser, s. 126. Abhaz mültecilerin Karadeniz kıyısında yerleşmekte ısrarcı olmaları konusunda, sürgün edilmiş Abhazların torunlarının hafızasında çok ilginç bir gelenek korunmuştur. Batumlu Abhazların anlattığına göre, Türkiye'ye giden Abhazlar her zaman Karadeniz kıyısında veya denize yakın bir yerde yerleşmeye çalışıyorlardı, böylece ilk fırsatta vatanlarına dönebileceklerdi. Yön bulmak için basit bir kural bilmek gerekiyordu: yüzünü denize dön, bu senin sağında Abhazya'nın olduğu anlamına geliyordu. Bu kuralı küçük büyük her Abhaz biliyordu ve uygun bir fırsat bulduğunda Vatan'a doğru hareket ediyordu.

⁵²² Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874). Cilt 3, s. 329.

⁵²³ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 285.

Ressam P.N. Gruzinski: Rus askerlerinin Dağlıları köylerinden sürüşü

Sürgün: Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatyev'den Sultan'ın Abhaz göçmenlerin alınması teklifini kabul ettiğine dair mesajı alan Kafkasya Genel Valisi, Rus İmparatoru'na Kafkas yönetiminin "*Abhazları zorla Türkiye'ye sürmek yerine, özellikle Müslüman olan ve ulaşılması zor dağlık bölgelerde yaşayan, ana sırt üzerinden Karaçay ve Kabardeyleyle iletişim kuran Tzaballıları teşvik ederek göçe başlama*" kararı aldığını bildirdi.⁵²⁴ Dal ve Tzabal sakinlerini ve Abhazya'nın diğer bölgelerindeki "Müslüman nüfusu" ayıran Genel Vali, yalnızca "*en zararlı etkiye sahip ailelerin*" Türkiye'ye sürülmesini emretti. M.

⁵²⁴ Aynı eser.

Romanov'un kendi ifadesine göre, *"tüm bu talimatlar tam olarak yerine getirildi."*⁵²⁵ Abhazların *"özel bir itaatkârlık ve yetkililerin taleplerini sorgusuz yerine getirme istekliliği"* göstermesinin nedenlerini açıklayan Genel Vali, bunu *"isyandan sonra uygulanan sert cezaların onlarda bıraktığı etkiye"* bağladı.⁵²⁶ Ancak, insanları daha fazla göçe zorlamak için ek önlemler alınması gerekiyordu. Bu nedenle, Kafkas yetkilileri 1867 baharına doğru Abhazları korkutmaya başladı. Halktan vergi toplanacağı (miktarı ve süresi belirtilmeden), dağlık ve yayla bölgelerindekilerin ovaya yerleştirileceği söylendi. Özellikle, Sohum askeri bölge komutanı General M. Tolstoy'un Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirsky'ye yazdığı mektupta şunlar belirtildi: *"Mayıs'ta onlardan vergi toplanmaya başlanacak, şimdilik miktarı belli olmasa da, ya bir yıllık ya da altı aylık olacak."* Ayrıca, Abhazların *"tek başına çiftliklerde yaşaması"* yasaklanacak ve *"şu anda Pitsunda bölgesi, Anux, Psirdzxa, Dranda bölgesi, Tkvarçal, Açıanarı, Çlou ve Gup vadilerinde yaşayanların hepsi kıyı bölgelerine yerleştirilecek"* ve Dranda bölgesine kadar tüm ateşli silahlar toplanacaktı.⁵²⁷ Buna ek olarak, hükümetin yalnızca Türkiye'ye göç etmek isteyenlere yardım edeceği duyuruldu. İsyanın katılımcılarından ise, yalnızca *"göçü teşvik edecek şekilde uzaklaştırılacak olanlara"* pasaport verilecekti.⁵²⁸

1867 yılında Abhazların sürgün edilmesi kararında yetkililer, özellikle 1866 isyanına aktif olarak katılan Bzıp ve Guma bölgeleri yerine, isyana minimal düzeyde katılım gösteren Tzabal ve Dal gibi ulaşılması zor toplulukları hedef aldı. Üstelik Tzabal ve Dal milis birlikleri, Rus

⁵²⁵ Aynı eser. s. 286.

⁵²⁶ Salakaya S.Ş., Belirtilen eser, s. 126.

⁵²⁷ TsGIAG, fon 545, liste 1, 1866, dosya 191, sayfa 59-60. Abhazya Tarihi Materyalleri (1863-1874). Cilt 3, s. 365.

⁵²⁸ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 286.

yetkililerin yanında isyanı bastırmada rol oynamıştı. Moskovskie Vedomosti gazetesi (1867, №130) şöyle yazıyordu: *"Bu yıl nihai karar verildi. Öncelikle, Tzabal, Dal ve Pitsunda ile Dranda bölgelerinin kapalı dağ vadilerinde yaşayanların, ardından Bzıp bölgesindeki karışıklıklarda rol alanların sürgün edilmesi gerektiği kesinlikle kabul edildi. Dikkat çekici olan, Tzabal ve Dal'dan tüm sakinlerin sürgün edilmesi planlanırken, Dranda ve Pitsunda'dan ise yalnızca 1866 isyanına aktif katılanların hedef alınmasıdır."*

Kaynaklarda sürgün edilenlerin dini aidiyeti sıkça vurgulanır. Özellikle *"fanatik"* ve *"Türkiye'ye meyilli"* olarak nitelenen *"Abhaz Müslümanlarından"* bahsedilir. Ancak bu değerlendirmeler, yetkililerin eylemlerini meşrulaştırmak için kasıtlı olarak abartılmıştır. Abhazların ne dini fanatizmle ne de Türkiye'ye özel bir eğilimle öne çıkmadığı bilinmektedir. Tiflis, St. Petersburg ve Sohum'daki yetkililer bunun farkındaydı, ancak sürgün için ek gerekçeler gerekiyordu. Kaynaklar, Abhazların hem *"kötü Müslümanlar"* hem de *"kötü Hristiyanlar"* olduğunu belirtir.⁵²⁹

Aslında, din faktörü sürgün kararlarında belirleyici değildi. Örneğin, Çerkes-Abhaz halklarına kıyasla İslam'a daha bağlı olan Çeçenleri, İnguşları ve Dağıstanlıları, Osmanlı'ya sürgünden büyük ölçüde kaçınılmıştı.⁵³⁰ Tarihçi General R.A. Fadeev'in de dediği gibi: *"Dağıstan ve Çeçenya, Rus yerleşimleriyle çevrili iç bölgelerdir; hiçbir düşman ordusu onları isyana teşvik edemez... Bu nedenle Lezgi*

⁵²⁹ İ.D. Sohum askeri şube başkanı V.A. Geyman'ın Kafkas Dağlık Bölgesi İdaresi Şefi Tümgeneral D.S. Staroselsky'ye Abhazya'daki durum hakkında sunduğu rapor. (Abhazya Tarihi Materyalleri, Cilt 3, s. 402). Bu arada, 20. yüzyıl başlarında İncil'i Abhazca'ya çeviren D.İ. Gulia, daha sonra şunu belirtmişti: "Bu büyük çalışma, elbette, Hristiyanlığa kayıtsız olan Abhaz halkı tarafından pek fark edilmedi, tıpkı onların Müslümanlığa karşı ilgisizliği gibi." (Gulia D.İ. Otobiyografi. Gazete "Yetsvadjaa" ("Yıldız") sayı 2-3, Şubat-Mart 2013).

⁵³⁰ **Fadeev R.A.**, Kafkas Savaşı, Moskova, 2005. s. 151.

ve Çeçenlerin basitçe itaat altına alınması yeterliydi, toplu sürgün gerekmiyordu." Dolayısıyla, "Tzabalı Müslümanlar"ın sürgün kararı, aslında Kodor Vadisi'nin stratejik önemi ve Tzabal-Dal halkının sömürge politikalarına direnişiyle bağlantılıydı.

Kafkasya Genel Valisi, Mart 1867'de Çar II. Aleksandr'a "Abhazya'dan gelen iyi haberler" iletti: Sohum'a yakın "en güvenilmez" köylerin yanı sıra Tzabal ve Dal sakinlerinin Türkiye'ye gitmeye hazır olduğunu bildirdi. Ona göre, bu iki "Müslüman kabile"nin sürgünü kritikti, çünkü "Karaçay üzerinden Kabardey'le bağlantı kurabilecekleri sarp dağlık bölgelerde yaşıyorlardı."⁵³¹

Düz arazilerin askeri kontrolü kolay olduğundan, Bzıp halkının çoğu anavatanında kalabildi. General Tolstoy'a göre, "Pitsunda bölgesinin yerleşim alanları her yönden ulaşımına açık bir düzlüktür." Oysa dağlık bölgelerdeki nüfus, askeri müdahaleye daha dirençliydi. Tolstoy, dağlık Abhazları "yarı-göçebe, yerleşik yaşama az bağlı, otoriteye karşı huzursuz" olarak tanımlayarak, onların sürgününü kolaylaştırmaya çalıştı.

Abhazya'nın dağlık bölgelerinde yaşayanlar hakkında düşüncelerini ifade eden General Tolstoy, bu insanları "ulaşılması zor, geçit vermeyen, ıssız yerlerde yaşayan... yarı göçebe ve huzursuz bir nüfus" olarak tanımlamış ve çoğunlukla hayvancılıkla uğraştıklarını, yerleşik düzene daha az bağlı olduklarını, dolayısıyla yaşadıkları topraklara daha az bağlılık hissettiklerini belirtmiştir. Ona göre, bu nedenle mülkiyet hakkının temel dayanağı olan katı yasal düzeni ve yönetimi, yerleşik tarım toplumlarının aksine, anlayamazlardı.⁵³² Başka bir deyişle,

⁵³¹ TsGAOR SSCB, f. 678, op. 1, 1867, d. 806, l. 73. // Abhazya tarihine ilişkin materyaller (1863–1874). Cilt 3, s. 366.

⁵³² TsGIAG, f. 545, op. 1, 1866, d. 191, l. 137–142 // Abhazya tarihine ilişkin materyaller (1863–1874). Cilt 3, s. 381.

ülkenin dağlık bölgelerinde yaşayan Abhazları, "yarı göçebe" halklarla karşılaştırmış ve onların bir yerden başka bir yere, hatta vatanlarının dışına bile acısız bir şekilde taşınabileceğini ima etmiştir.

Tzabal bölgesinin nüfusunu "geri kalmış" ve "zararlı" olarak değerlendiren yetkililer, Tzabal ve Dal sakinlerinin toplu olarak sürgün edilmesi yönünde nihai kararını vermişti. Abhazy'a'nın iki bölgesi olan Bzıp ve Abjua sakinlerine gelince, yetkililer tarımla uğraşan Bzıplıları tercih etmişti. Onlara göre, Bzıplılar *"yalnızca bu özellikleriyle bile, Abjua'nın ücra vadilerindeki yarı göçebe sakinlerinden çok daha yüksek bir gelişim seviyesindeydi."* Abjua'da düz alanların azlığına rağmen nispeten fazla "gecekondu nüfusu" bulunuyordu, oysa bu tür bir sorun Pitsunda bölgesinde hiç yoktu.⁵³³ Aslında, Abhazy'a'nın nüfusunu "yerleşik" ve "yarı göçebe" olarak ayırmak gerçeği yansıtmamaktadır. Birincisi, Abhazların geleneksel yaşam tarzı, ülkenin tüm bölgelerinde tarım ve hayvancılığın bir arada yürütülmesiyle karakterize edilmiştir. Ayrıca, hem ovada hem de dağlık ve yayla kesimlerinde nüfus, tarıma sıkı sıkıya bağlıydı ve toprak ilişkileri örfi hukuk gelenekleriyle sıkı bir şekilde düzenlenmişti. Ancak, ova köylerine kıyasla, dağ köyleri tarım yapmaya elverişli daha az araziye sahipti ve alpin çayırları kullanma imkânı daha fazlaydı. Bu da, aynı simbiyoz içinde, ovada tarımın, dağlık bölgelerde ise hayvancılığın ön plana çıkması için nesnel koşullar yaratıyordu. Bununla birlikte, alpin hayvancılık ne dağlık bölge sakinleri ne de ovalık alanlarda yaşayanlar için "yarı göçebe" bir yaşam tarzı anlamına gelmiyordu. Bu bağlamda dikkat çekici olan, Abhazlarda alpin hayvancılıkta kadınların yer almamasıydı; üstelik kadınların dağ otlaklarını ziyaret etmesi de kesinlikle yasaktı. Bu durum, Abhazların "yarı göçebe" bir yaşam sürdüğü yönündeki görüşü tamamen çürütmektedir.

⁵³³ Aynı yer, s. 383.

Kafkasya'daki Rus yetkililer, sürgün öncesinde mümkün olduğunca fazla sayıda Abhaz'ı Türkiye'ye göndermek için gerekli hazırlıkları yapmışlardı. Ancak 3 Nisan 1867'de Petersburg'tan gelen talimatla sürgün edilecek nüfusun 4,500'den 4 bin aileye düşürülmesi emredildi. Beklendiği gibi, asıl darbe Tzabal ve Dal sakinlerine vuruldu. Sohum Askeri Bölge Şefi General M. Tolstoy'un ifadesine göre, *"Başlangıçta hükümetin amacı, bana bağlı bölgeden mümkün olduğunca çok sayıda yerliyi Türkiye'ye sürmekti ve bu amaçla gerekli önlemler alınmıştı. Ancak 3 Nisan tarihli emre göre, artık yalnızca Tzabal ve Dal'dan toplu sürgün yapılacak, diğer bölgelerden gönderileceklerin sayısı ise Tzabal ile birlikte toplam 4 bin aileyi geçmeyecektir."*⁵³⁴ Sürgün edilecek nüfusun azaltılması fikri, "iyi niyetli" çardan gelmemişti. Bu düzeltme, tıpkı Abhazların toplu sürgününe ilişkin ilk planın iptali gibi, Türk yetkililerin talebi doğrultusunda yapılmıştı. Türk tarafı, imparatorluğun geniş topraklarında mümkün olduğunca fazla sayıda Kafkasyalıyı yerleştirmekle ilgileniyordu, ancak yetersiz mali imkânlar ve Abhazya'dan gelecek bu kadar çok sayıda mülteciyi büyük kayıplar olmadan kabul etme garantisinin bulunmaması endişe yaratıyordu.

Sürgün edileceklerin sayısının azaltılmasına dair emrin alınması nedeniy-le, Sohum idaresi, halkın vatanını terk etmeye zorlanmasını amaçlayan Abhaz nüfusuna yönelik "kısıtlayıcı talepleri" kısmen hafifletmek zorunda kaldı.⁵³⁵ Aynı General Tolstoy bu konuda, *"Pitsunda ve Dranda bölge yöneticilerine gizlice talimat verdim: birincisi, eski hükümdara bağlı köylülerden alınan angaryaların toplanmasını durdurmak; ikincisi, geçmiş yıllara ait borçların toprak sahiplerine ödenmesi konusunda ısrarcı olmamak. Böylece, sınırlarımız*

⁵³⁴ TsGIAG, f. 545, op. 1, 1866, d. 191, l. 120–122. Kopya // Abhazya tarihine ilişkin materyaller (1863–1874), Cilt 3, s. 368.

⁵³⁵ Aynı yer.

içinde kalmasını istediğimiz sakinlerin göç etme düşüncesini bırakıp, Pitsunda bölgesinde artık yapmadıkları tarla işlerine dönmelerini sağlamak" diye bildirmişti.⁵³⁶ Ayrıca General Tolstoy, Pitsunda bölge şefi Prens Çavçavadze'ye, Eşera, Guma, Akapa, Abjakua ve Birtsha köylerinin sakinlerinin toplu olarak sürülmemesi için zorlayıcı önlemler almasını emretti; "*sürülmesi gereken hane sayısını 300 ile sınırlandırarak*". Bu bölge sakinlerine, tarla işlerine başlamaları ve mısırlarını satmamaları talimatı verildi. Köy muhtarlarına ise, yetkililerin Abhazları Kuban'a yerleştirme niyetine dair söylentiler yayan kişileri tutuklama yetkisi verildi.⁵³⁷ Bu, yetkililerin daha önce bu söylentilerin yayılmasının başlatıcısı olmalarına rağmen yapıldı.

Bununla birlikte, 4 bin aileye kadar sürgün planı doğrultusunda yetkililer, kurbanlarının listelerini netleştirmeye devam etti. Bu listelerde hala Tzabal ve Dal'ın tüm sakinleri ile Pitsunda ve Dranda bölgelerinden "*gecekondu mahallelerinde yaşayanlar*" ile "*zararlı kişiler*" yer alıyordu. Ancak belgelerin gösterdiği gibi, yetkililerin Abhazya'dan nüfusu zorla çıkarma önlemleri, özellikle dayanılmaz idari-polis baskıları oluşturarak, halk arasında biriken borçların ödenmesini talep ederek ve Abhazların Kuban'a toplu sürgün edileceği haberlerini yayarak, şimdiden sonuçlarını vermişti. Bu durum, köylüler ve soylular da dahil olmak üzere insanları "göç etme düşüncesine" itmişti.⁵³⁸ Sonuç olarak, sürgün başlamadan önce bazıları, sürgünden kurtulmak için ormanlara ve dağlık bölgelere saklanırken, diğerleri Hristiyanlığı kabul etti.⁵³⁹ Kafkasya Genel Valisi'nin Çar'a bildirdiği gibi: "*Abhazya'dan iyi haberler geliyor: Pitsunda bölgesi (eski Bzıp) sakinleri Türkiye'ye*

⁵³⁶ TsGIAG, f. 545, op. 1, 1866, d. 191, l. 120–122, Kopya // Abhazya tarihine ilişkin materyaller (1863–1874). Cilt 3. s. 368–369.

⁵³⁷ Aynı yer. s. 369.

⁵³⁸ Aynı yer.

⁵³⁹ Dzidzaria G.A., Aynı kayıttan, s. 288.

gitmek istemiyor ve gönüllü olarak Hristiyanlığı kabul ediyor.”⁵⁴⁰ “Sadece 22 Aralık 1866 ile 1 Mart 1867 arasında burada 800 kişi Hristiyanlığa “döndürüldü”.⁵⁴¹ Gerçi bu tür adımlar her zaman istenen sonucu vermedi, ancak yine de Abhazların vaftizi, 1867 sürgününden sonra da artarak devam etti. Örneğin, 1867 sonundan 1871 başlarına kadar Abhazya’da yaklaşık 16 bin kişi vaftiz oldu. Sadece Çlou köyünde 1870’te 2 bin kişi Hristiyanlığa “dön-dü”. İmereti Piskoposu Gabriel (Kikodze), Abhazların bu kitlesel vaftizini “tamamen olağan dışı” bir olay olarak nitelendirdi.⁵⁴²

Ancak, rahip İona’nın yazdığı gibi, Abhaz halkı, ibadetin kendi dillerinde değil, anlamadıkları Gürcüce yapılmasından memnun değildi.⁵⁴³ Yine de, insanların Ortodoks inancına dönmesi, Rus yetkililerin onları sürgün etmeye-ceği umudunu doğurdu. Ancak, 1867 sürgünü sırasında Hristiyanlığı kabul eden Bzıp Abhazlarının bir kısmı, sürgün kotasının düşürülmesi sayesinde sürgünden kurtulmayı başardıysa da, 1877-1878 olaylarının gösterdiği gibi, Hristiyanlık Abhaz nüfusunu yeni ve daha kitlesel bir sürgün dalgasından kurtaramadı.

Bu arada, General Tolstoy tarafından hazırlanan sürgün öncelik planına göre, önce Pitsunda bölgesi sakinlerinin sürülmesi, ardından Tzabal bölgesi sakinlerine geçilmesi ve nihayetinde Dranda bölgesiyle

⁵⁴⁰ Abhazya tarihine ilişkin materyaller (1863–1874). Cilt 3, s. 366.

⁵⁴¹ Aynı yer, s. 288.

⁵⁴² Gazete “Kafkasya”, sayı 44, 1870.

⁵⁴³ Abhaz Misyoneri İeronimonah İona’nın “Abhazya’da Hristiyanlığın Yeni Kazanımları Üzerine” Yazısı (Kafkas Gazetesi, № 94, 1870). Kendisi Abhazya’da ibadetin Slavca ya da iki dilli (Slavca ve Abhazca) yapılması taraftarıydı. Şöyle yazıyordu: “Abhazya’da ibadete Slav dilinin girmesi en doğal ve en iyisi olacaktır. Misyonerlik faaliyetim sırasında bir cemaatte Slavca ayin yönettim; bazı duaları ('Svyatoy Boje', 'Veruyu' ve 'Gospodi pomiluy') okuyucular Abhazca okudu: halkın kendi dilinde duyduğu bu daha önce hiç duymadığı ilahilere gösterdiği coşkuyu! Bana, bu dini hazzı yaşattığım için ne kadar içten teşekkür ettiklerini anlatamam. Şimdiyse yeni iman etmiş bu Hristiyanlar bu mutluluktan mahrumlar ve belki de uzun süre mahrum kalacaklar.”

sürgünün tamamlanması öngörölmüştü. Bölüm şefinin görüşüne göre, bu sürgün sırasının belirlenmesi, süreç boyunca Abhazların silahlı direniş göstermesini engellemek amacıyla hesaplanmıştı. Generalin inancına göre, birincisi, Pitsunda bölgesi sakinleri isyanda diğerlerinden daha suçluydular ve bu arada büyük ölçüde silahsızlandırılmışlardı; dolayısıyla sürgün sırasında yetkililere karşı silahlı direniş gösteremezlerdi. İkincisi, onlar *"kendilerine tanınan göç hakkını", "hükümetin kendilerine sunduğu durumu, hak ettikleri cezadan kurtulmalarını sağlayan bir lütufl"* olarak görecektlerdi. Yetkililer, Dranda bölgesinde ise farklı bir havanın hakim olduğundan endişe ediyordu. Buradaki halkın çoğu, 1866 olaylarına karıştıklarını düşünmüyordu ve sürgün girişiminde bulunulursa silahlı direniş gösterebilirlerdi. Üstelik henüz silahları da toplanmamıştı. Böyle bir senaryonun gelişmesi, tüm Abhazya çapında yeni bir direnişe dönüşebilirdi. Bu tür olumsuz sonuçlardan kaçınmak için, Pitsunda bölgesinin bir kısmının sürölmesinin ardından, Tzabal ve Dal sakinlerinin toplu olarak sürölmesi planlanmıştı.⁵⁴⁴ Yetkililerin bu gruplara yönelik iddiaları, 1866 olaylarına katılımlarından çok, 1810'dan beri biriktirdikleri "günahlardan" kaynaklanıyordu. Pitsunda bölgesinin "zararlı" kısmından ve daha da "zararlı" olan Tzabal sakinlerinden kurtulduktan sonra, yetkililer, önceden sürgün listelerine dahil edilmiş olan Abjua bölgesi sakinlerinin bir kısmını da kolaylıkla bertaraf edebileceklerini umuyorlardı. General Tolstoy şöyle yazmıştı: *"Dranda bölgesinin sürgününe ancak diğer bölgelerde iş tamamen sona erdiğinde başlanmalıdır. Yani, Abjua sakinleri dış destekten mahrum bırakılıp kendi güçlerine terk edildiğinde, mecburiyetten boyun eğmek zorunda kalacaklardır. Böylece, gemilere binme sırası önce Pitsunda bölgesinden başlayacak,*

⁵⁴⁴ Abhazya Tarihine Dair Materyaller (1863-1874), 3. Cilt. s. 379-380.

ardından Tzabal ve Dal sakinlerine geçecek, ancak bu son gruplar Türkiye'ye gönderildikten sonra Dranda bölgesi sakinleri sürülecektir."⁵⁴⁵

General Tolstoy bu kararın değerlendirmesini özetlerken şunları yazdı: "Yönetimimizin amacı, geçmiş suçlar ve kabahatler için intikam almak değil, bölgede kalıcı bir huzur sağlamak ve ileride tekrarlanabilecek her türlü karışıklığı kesin olarak önlemektir." Bu hedefe ulaşmak için, Abhazya'dan yeterince büyük bir nüfus kitlesinin uzaklaştırılmasını ve böylece "düşman unsurların zayıflatılmasını" gerekli görüyordu.⁵⁴⁶

Alınan tedbirlerin ardından, Rusya'nın Trabzon Başkonsolosu A.N. Moşnin, Nisan ayının ikinci yarısında veya Mayıs başında 18 bin kadar Abhazın göçünün başlayacağını bildirdi ve 70 mavnanın gönderilmesini talep etti. O dönemde birçok deniz aracı, Kerç'ten Anadolu'ya kaçak tuz taşımakla meşgul olsa da, Trabzon Konsolosluğu, valinin ve Türk kaptanların yardımıyla Abhazya'ya gerekli sayıda geminin gönderilmesini organize etmeyi başardı. Diplomatin bildirdiğine göre, "gemilerin büyük kısmı Samsun ve Sinop'tan kiralananmıştı."⁵⁴⁷

Beklendiği gibi, 1867'de Abhazya'dan ilk göçmenler Pitsunda bölgesi sakinleri oldu. 7 Nisan'da, Psirtzxa köyünden üç gemiyle 49 aile (218 kişi) Batum limanına gönderildi. Daha sonra onlara Pitsunda bölgesinin diğer yerleşim yerlerinden gelenler de eklendi. 20 Nisan'da Sohum Bölge Şefi'nin Kutaisi Genel Valisi'ne sunduğu raporda, bu bölgeden 184 ailenin sürüldüğü belirtildi. Bunlar arasında Gudauta'da yaşayan "Sohum Türkü" 40 aile, 1864 olaylarından sonra buraya yerleşen 87 Pshü ve Sadz ailesi ve geri kalanlar ise yerel Abhazlardı.⁵⁴⁸ General Tolstoy'un belirttiği gibi, "1864'teki sürgünden kurtulan Sadz-

⁵⁴⁵ A.g.e. s. 380.

⁵⁴⁶ A.g.e. s. 381.

⁵⁴⁷ A.g.e. s. 390.

⁵⁴⁸ TsGIAG, fon 545, liste 1, 1866, dosya 191, yapraklar 120-122.

*Cigetlere Türkiye'ye gitmeleri emredilmişti, ancak kendileri gitmek istememişlerdi.*⁵⁴⁹

5 Mayıs 1867'de, Sohum Bölge Şefi'nin talimatıyla, Psirtzxa, Eşera, Yaştuxa, Guma, Abjakua ve bazı Pitsunda köylerinin sakinlerinin kısmen sürülmesinin ardından, asıl dikkat Tzabal ve Dal sakinlerinin göçüne çevrildi. Resmi verilere göre, bu tarihe kadar Pitsunda bölgesinden toplam 167 aile (1071 kişi) sürülmüş ve Tzabal bölgesi sakinlerinin sürgün süreci ise devam etmekteydi.⁵⁵⁰

Trabzon Başkonsolosu Moşnin'in verilerine göre, 18 Nisan-18 Mayıs arasında, 72 Türk mavnasıyla Trabzon'a 10.865 Abhaz göçmen getirildi. Aynı başkonsolosun bildirdiğine göre, 21 Mayıs'ta Trabzon'a Abhazya'dan 400 göçmen daha ulaştı. Trabzon'a varan Abhaz sürgünler, ilk etapta şehir dışında, üç yıl önce Kafkasya'dan gelen 70 bin göçmenin konakladığı Sarıdere kampındaki üç ahşap binaya yerleştirildi. Moşnin'in resmi verilerine göre, 19 Haziran 1867 itibarıyla yeni göç dalgasının başlangıcından bu yana sadece Trabzon ve Samsun limanlarında 14.458 Abhaz kaydedilmişti. Abhazların büyük gruplar halinde Batum, Sinop ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer limanlarına çıkarıldığı düşünülürse, göçmen sayısı Rus yetkililerin bildirdiğinden çok daha fazlaydı.

22 Haziran 1867 tarihli raporunda Sohum Bölgesi Komutanı General M. Tolstoy, Kafkas Dağlı Yönetimi Başkanı D. Staroselski'ye, Abhazların Tür-kiye'ye göçünün tamamlanmasına dair kısa bir bilgi sunmuştur. Abhazya'nın bölge komutanlarından aldığı verilere göre, belirtilen dönemde toplam 3.358 hane (19.342 kişi) sürgün edilmiştir. Bunlar arasında Pitsunda Bölgesi sakinleri 226 hane (666 erkek, 691 kadın), Dranda Bölgesi sakinleri 626 hane (1.714 erkek, 1.531 kadın) ve Tzabal Bölgesi sakinleri ise belgede belirtildiği gibi "2.503 hanede toplam

⁵⁴⁹ TsGIAG, fon 545, liste 1, 1866, dosya 91, yaprak 70.

⁵⁵⁰ Abhazya Tarihine Dair Materyaller (1863-1874). 3. Cilt. s. 385.

14.740 kişi" olarak kaydedilmiştir. Ancak burada Dranda Bölgesi'nden göç edenlerden bahsedilmemiş, fakat "*göçün tamamlanmasıyla birlikte Dranda Bölgesi'nde kalan sakinlerin silahsızlandırılmasına başlandığı ve 1.015 tüfek ile 70 tabancanın toplandığı*" not edilmiştir.⁵⁵¹ Öte yandan, M. Tolstoy'un 22 Haziran 1867 tarihli raporunda Dranda Bölgesi'nden göç edenlerin sayısına dair veri bulunmazken, Kafkasya Genel Valisi Temmuz sonunda Dranda Bölgesi'ni de kapsayan daha net veriler paylaşmıştır. Özellikle, M.N. Romanov, Tzabal ve Dal'dan sürgün edilenlerin sayısını M. Tolstoy'un 22 Haziran 1867 belgesindekiyle aynı şekilde (2.503 hane veya 14.740 kişi)⁵⁵² aktarmış, ancak Pitsunda ve Dranda bölgelerinden Trabzon, Samsun ve Sinop limanlarına ulaşan göçmenlerin sayısını 855 aile veya 4.602 kişi olarak belirtmiştir. Böylece, resmi verilere göre 1867'de Türkiye'ye toplam 19.342 kişi (3.358 hane) sürgün edilmiştir. Bunların 14.740'ı (2.503 hane) Tzabal ve Dal'dan, 4.602'si (855 hane) ise Pitsunda ve Dranda bölgelerinden gelmiştir.⁵⁵³

1867'de Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilen Abhaz nüfusunun tespiti açısından, Tiflis'teki Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'nde (*ЦГАГ, ф. 545, он. 1, 1866, д. 101, лл. 191–250 об*) Profesör G.A. Dzidzaria tarafından ortaya çıkarılan belgeler oldukça değerlidir. Bunlar arasında, Rus makamlarınca sürgün öncesi hazırlanan göçmen listeleri özel bir önem taşımaktadır. Listelerde kayıtlı istatistikler, Kafkasya'nın üst düzey yönetici-lerinin açıkladığı rakamlardan küçük farklılıklar göstermektedir. Bu listelere Abhazya'nın 62 yerleşim biriminden göçmenler dahil edilmiştir. Bunlardan 13'ü Pitsunda, 19'u Dranda ve 30'u Tzabal bölgesine aittir. Listelerde aile reisinin adı, soyadı ve aile üyelerinin sayısı kayıtlıdır. (Bkz.Tablo №2).

⁵⁵¹ A.g.e., s. 392.

⁵⁵² A.g.e., s. 393.

⁵⁵³ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 289.

Tablo 2: 1867'de Abhazya'dan göçürülenlerin sayısı

Bölgeler	Köy sayısı	Aile sayısı	Kişi sayısı
Pitsunda bölgesi	13	226	1560
Dranda bölgesi	19	629	3871
Tzabal bölgesi:			
Tzabal topluluğu	20	1527	8498
Dal topluluğu	10	961	5603
Toplam	62	3343	19532

Pitsunda bölgesinden özellikle Psıtsxa köyü (265 kişi sürgün edildi), Kelasur (263), Abjakua (237), Eşera (204), Guma (143) ve Gudauta kasabası (186) büyük zarar gördü. (Tablo No. 3).

Tablo 3: 1867'de Pitsunda bölgesinden göçürülenlerin sayısı.

№	Yerleşim birimi	Aile sayısı	Kişi sayısı
1	Psıtsxa köyü	51	265
2.	Gudauta kasabası	27	186
3.	Aptsxua köyü	1	3
4.	Aatsı köyü	3	16
5.	Xuap köyü	11	74
6.	Tasrakua köyü	1	5
7.	Eşıra köyü	23	204

8.	Guma köyü	15	143
9.	Yaştuxa köyü	12	91
10.	Abjaqua köyü	26	237
11.	Kealasur köyü	44	263
12.	Anxua köyü	8	43
13.	Abgardın köyü	4	30
Toplam		226	1560

Tablo 4: 1867 yılında Dranda ilçesinden göç ettirilenlerin sayısı.

№	Yerleşim birimi	Aile sayısı	Kişi sayısı
1.	Oçamçıra köyü	18	118
2.	Gup köyü	137	765
3.	Pakuaş köyü	10	80
4.	Merkula köyü	19	112
5.	Beslaxu köyü	33	172
6.	Akuaskia köyü	6	45
7.	Muk köyü	41	260
8.	Çlou köyü	126	657
9.	Tkuarçal köyü	1	9
10.	Cigerda köyü	105	560
11.	Txina köyü	24	143

12.	Atara köyü	7	50
13.	Dğamş köyü	4	32
14.	Merxiaul köyü	56	502
15.	Aybaxutsa köyü	26	232
16.	Pşap köyü	4	37
17.	Bğajübayaşta köyü	3	17
18.	Gulrıpş köyü	5	47
19.	Eykuşara Vadisi köyü	4	33
Toplam		629	3871

Pitsunda ilçesiyle karşılaştırıldığında, Dranda ilçesinden neredeyse 2,5 kat daha fazla insan sürgün edilmiştir (629 aile veya 3871 kişi). Örneğin, Gup köyünden Osmanlı İmparatorluğu'na 765 kişi, Çlou'dan 657, Cgerda'dan 560, Merxeul'dan 502, Muk'tan 260, Aybaxutsa'dan 232 kişi vb. gönderilmiştir. (Bkz.Tablo No.4).

Arşiv belgeleri, Tzabal bölgesi nüfusunun kitlesel sürgününe dair ürpertici bir tablo sunuyor. Bu verilere göre, 10 köyden oluşan Dal topluluğundan, toplam 5603 kişilik nüfusa sahip tüm köyler listelere dâhil edilmişti. Yukarı Kodor Vadisi'ndeki Amçara (1203 kişi), Ajara (893), Taptı-ıpa Habla (674), Dal (604), Zıma (547), Lata (508) gibi büyük dağ yerleşimleri "temizlendi". Aynı kader, Kodor Vadisi'nin orta kesiminde bulunan 20 köyün tüm sakinlerini de vurdu. Nüfus yoğunluğuyla öne çıkan köyler arasında Amxel (827 kişi), Abgalaxuara (766), Beşikua (723), Untpır (625), Campal (604), Akıtarısxux (603), Baramba (547), Cegaşkar (534) gibi yerleşimler vardı (Tablo No. 5).

Genel olarak, resmi verilere göre Abhazya'dan göç edenlerin toplam sayısı, Türk yetkililerle önceden mutabık kalınan 4 bin aile bile olmadı. İlk bakışta, bu durum Kafkasya yönetimi tarafından, Rusya'nın Türkiye

büyükelçisinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan nüfusun yakınına Abhazların yerleştirilmesi konusundaki endişelerini dile getirmesiyle bağlantılı olarak gerçekleştirilmişti. Özellikle, 24 Temmuz 1867'de Kafkasya Genel Valisi M. N. Romanov'un Savaş Bakanı D.A. Milyutin'e yazdığı mektupta şöyle deniyordu: *"Bu tedbirlerle göç başladı ve son derece başarılı ilerledi. Sohum bölgesi nüfusunun tüm taleplerimize ve arzularımıza itaatsizlik göstermeden boyun eğmeye hazır olması nedeniyle, başlangıçta öngörülen göç boyutlarına ulaşmak değil, onları önemli ölçüde aşmak bile özel bir zorluk teşkil etmedi. Bununla birlikte, göçü başlangıçta öngörülenden biraz daha düşük bir sayıda durdurmak gerektiğini düşündüm. Bunun başlıca nedeni, İstanbul'daki büyükelçimizin Hristiyan nüfusun yakınına yerleştirecek muhacirler konusundaki endişeleriydi (ki bu daha sonra gerçekleşmekte gecikmedi). Ayrıca, nüfus arasında Hristiyanlığı kabul etme eğiliminin güçlü bir şekilde ortaya çıkması da etkili oldu..."*⁵⁵⁴

Tablo No. 5. 1867 Yılında Tzabal Bölgesi'nden Göç Edenlerin Sayısı

№	Köy isimleri	Aile sayısı	Kişi sayısı
1.	Akıtartsıux	95	603
2.	Sxotsahabla	51	292
3.	Amxel	130	827
4.	Auşta	30	175
5.	Pşaur	40	225
6.	Gerzaul	53	302
7.	Untpır	119	625

⁵⁵⁴ Abhazya Tarihine Dair Materyaller (1863-1874). 3. Cilt. s. 398.

8.	Nauş	78	481
9.	İwaa	27	187
10.	Beşikuara	128	723
11.	Baramba	97	547
12.	Şukuran	45	242
13.	Abgara	17	104
14.	Campal	130	604
15.	Pıfta	77	444
16.	Azanta	39	215
17.	Abgalaxuara	157	766
18.	Kada	74	379
19.	Abgıdzra	39	223
20.	Cegaşkar	101	534
Toplam		1527	8498
Dal topluluğu			
21.	Dal	106	604
22.	Ajara	142	893
23.	Kamgara	18	110
24.	Zıma	104	547
25.	Şiaku	59	379
26.	Barda	30	182
27.	Tapşıpa-habla	105	674

28.	Amtçara	211	1203
29.	Lata	96	508
30.	Dgentsiş	68	352
Marşan prensleri		22	151
Toplam		961	5603
Bölgeler toplamı		2488	14101

Büyük olasılıkla, Rus büyükelçisi, Türk makamlarının "kötü Müslümanlar" oldukları ve "Hristiyanlığı kabul etmeye güçlü bir eğilim gösterdikleri" gerekçesiyle Abhazların Türkiye'nin Hristiyan nüfusuyla iyi komşuluk ilişkileri kurabileceği yönündeki endişelerini dile getiriyordu. Oysa Türk makamları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan nüfusu korku altında tutacak fanatik Müslüman göçmenlere ihtiyaç duyuyordu ki, Türkiye'nin resmi makamları da bunu gizlemiyordu.⁵⁵⁵

Aynı zamanda, Rus yetkililerin sürgün edilenlerin sayısını kasıtlı olarak eksik bildirdiğinden şüphe yoktur. Örneğin, genel verilere, isyandan sonra baskı önlemlerinden korkarak Türkiye'ye kaçmak zorunda kalanlar dâhil edilmemiştir. Ayrıca, aile üyelerini ve diğer yakın akrabalarını aramak için Türkiye'ye gidip orada kalanlar da bu resmi verilere dâhil değildi. Gerçekte, kaynaklarda denizin iki yakasında ayrı kalan eşlere, çocuklar ile ebeveynlere, kardeşlere vb. gibi pek çok vakalara rastlanmaktadır. Bu yüzden Abhazlar, sınır ve diğer engellere rağmen, her yolu deneyerek (hatta yasa dışı yollarla) akrabalarını bulup Abhazy'a'ya geri getirmeye çalışmış ya da çoğunlukla birlikte ola

⁵⁵⁵ Dzdizariya G.A., Abhazyanın Rusya'ya İlhakı ve Tarihsel Önemi, s. 216.

Dağlıların Osmanlı topraklarına sürgünü

bilmek için Türkiye'de yaşamak zorunda kalmışlardır. Böyle yüzlerce, hatta binlerce vaka yaşanmıştır. Sonuç olarak, bireysel göç ve geri dönüş süreçleri sürekli ve çoğu zaman dramatik bir karakter taşımıştır.⁵⁵⁶

Yetkililerin iddiasına göre, Abhaz nüfusun "barışçıl ve gönüllü göçü"ne yönelik aldıkları önlemler meyvelerini vermiştir. Ancak Kafkasya Genel Valisi'nin, *"Bu tedbirler sayesinde göç başladı ve son derece başarılı bir şekilde ilerledi. Daha sonra, Sohum Bölgesi sakinlerinin tüm taleplerimize ve arzularımıza tam bir itaatsizlik göstermeksizin boyun eğmeye hazır olması sayesinde, sadece başlangıçta öngörülen göç hacmine ulaşmak değil, onu önemli ölçüde aşmak bile özel bir zorluk teşkil etmedi,"*⁵⁵⁷ sözlerinin ardından bir yandan yetkililerin büyük

⁵⁵⁶ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılda Abhaz Muhacirliği ve Tarih Sorunları, s. 293-294.

⁵⁵⁷ Abhazy Tarihine Dair Materyaller (1863-1874), 3. Cilt, s. 398.

çabaları, diğer yandan halkın muazzam acıları gizlenmiştir. Dolayısıyla, 1867'deki Abhaz nüfusunun göçü de zorunlu, hatta büyük ölçüde zorla gerçekleştirilmiştir. Göç başlamadan önce, yetkililer Abhazyaya ek askeri birlikler sevk etmişlerdi,⁵⁵⁸ çünkü nüfusun büyük çoğunluğu sürgüne kesinlikle karşıydı. Belgeler, insanların Türkiye'ye sürgün edilmekten kaçınmak için ormana saklandıkları⁵⁵⁹ veya en kötü ihtimalle Sibirya'ya gitmeyi kabul ettikleri, ancak kesinlikle Sultan'ın Türkiye'sine gitmek istemedikleri vakaları kaydetmektedir.⁵⁶⁰

Genel Vali, göçmenlerin topraklarını satmalarına izin verilmemesi talimatını vermişti, böylece Türkiye'ye gitmelerinin ardından tüm araziler hazinenin tasarrufuna geçecekti. Göçmenlerin yetişkin başına en fazla dört pud (yaklaşık 65 kg) "yük" götürmelerine izin veriliyordu; arabalar, atlar ve sığırlar ise gemilere alınmıyordu. Hazineden, "yoksullukları nedeniyle" gemi sahiplerine ödeme yapamayanlara sadece nakliye için para veriliyordu. Resmi verilere göre, hükümet tarafından gemi kiralama ve göçmenlere "yardım" için toplam 24.876 ruble harcanmıştı.⁵⁶¹ Yani, yetkililerin bir kişiyi sürmek için harcadığı miktar sadece bir rubleden biraz fazlaydı.

Abhazların zorla sürgün edilmesinin şiddet içeren karakteri, resmi makam temsilcileri tarafından her zaman gizlenememiştir. Genel Vali ve ona bağlı diğer memurlar, sık sık Abhazların "*gönüllü ve barışçıl*" göçünü vurgularken, bir yandan da Abhazyanın yerli sakinlerinin "*sürgün edilmesi*" veya "*uzaklaştırılması*"ndan bahsediyorlardı. Örneğin, Kafkasya Genel Valisi, doğrudan Dal ve Tzabal Abhazlarının "*sürgün*

⁵⁵⁸ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 286.

⁵⁵⁹ **A.g.e.** s. 288.

⁵⁶⁰ **A.g.e.** s. 289.

⁵⁶¹ **A.g.e.** s. 291.

edilmesi" hakkında yazmıştı. Göç sürecinin *"başarılı bir şekilde ilerlemesini"* kaydederken şunları vurgulamıştı: *"Yerel yönetimin çabalarını, fanatik ve stratejik açıdan en önemli bölgeler olan Dal ve Tzabal'ın yanı sıra Abhazy'a'nın bazı en uzak kesimlerindeki Müslüman nüfusun uzaklaştırılmasına yönlendiriyorum. Bölgenin geri kalanından ise Türkiye'ye sadece en zararlı etkiye sahip ailelerin sürülmesini emrettim."* Bazı belgelerde, sürgünün zorla gerçekleştirildiği açıkça belirtilerek, Abhazların Türkiye'ye *"idari düzenleme ile"* gönderildiği yazılmıştır.⁵⁶²

22 Haziran 1867 tarihli raporunda M. Tolstoy, D. Staroselski'ye Abhazların sürgününün tamamlandığını bildirirken açıkça *"Türkiye'ye sürgün"* ifadesini kullanmaktadır: *"Aynı yıl 9 Şubat tarihinde Kafkas Ordusu Başkomutanı'nın Kutaisi Genel Valiliği'ne gönderdiği talimatın ilan edilmesiyle başlayan sürgün tamamlanmış olup, bu sonuç 3 Haziran tarihli ve 70 numaralı Bölge emri'nde duyurulmuştur..."*⁵⁶³

Kafkasya Genel Valisi Mihail Nikolayeviç Romanov, 20 Ekim 1867 tarihli mektubunda Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi'ne, Türk hükümetinin dağlı halkların göçünü sürdürme konusundaki yoğun çabasını aktarırken, dağlıların bu göçe gönüllü katılımına dair iddiaları resmi ve kesin bir dille reddetmiştir.⁵⁶⁴ **Bu durum, bazı Rus yetkililerin Abhaz nüfusunun Osmanlı İmparatorluğu'na "gönüllü" göç ettiği yönündeki açıklamalarını kökünden çürütmektedir.**

Gürcistan gazetesi "Droeba" (№23, 1867), Abhazy'a'nın yerli halkının sürgün sürecini aktarırken, yetkililerin Abhazların sürgün edileceğini açıklaması üzerine *"onlar, bu son emrin yerine getirilmemesi karşılığında her türlü cezayı kabul etmeye"*

⁵⁶² A.g.e., s. 288.

⁵⁶³ Salakaya S.Ş., Belirtilen eser, s. 134.

⁵⁶⁴ GAKK, fon 452, liste 2, dosya 527, 2-5. Bkz. Dzidzariya G.A. Belirtilen eser. s. 278.

hazırdılar" ifadesini kullanmıştır. Ancak alınan önlemler sonucunda *"Tzabal'lılar, Dal'lılar, Guma'lılar ve Abjua bölgesinden pek çok kişi anavatanlarını terk ettiler... Çlou ve Cgerda sakinleri evlerinden zorla çıkarıldı. Onlar bütün kalpleriyle gitmek istemiyorlardı..."* şeklinde yazmıştır. Abhazların sürgün sırasındaki dramatik durumunu anlatmaya devam eden gazete şunları eklemiştir: *"Abhazların sürgün sırasındaki halini tasavvur etmek zordur. Söylenene göre, yaşlı erkekler ve kadınların birçoğu evlerinden çıkarılırken başlarını duvarlara ve ağaç gövdelerine vuruyorlardı."*

1866 isyanına katılmadıkları ve Çarlık rejiminin Abhazya'daki sömürge politikasını desteklemedeki geçmiş hizmetleri nedeniyle sürgünden neredeyse hiç etkilenmeyen Samurzakanlılar bile bu olaylardan büyük endişe duymuşlardır. Gürcü basını şöyle yazıyordu: *"Samurzakan'da da korkudan titriyorlar. 'Bizi de sürerlerse ne olacak?' diye soruyorlar. Ancak geçmiş hizmetlerine ve Çar Nikolay'ın kendilerine hediye ettiği, üzerinde 'Dal'daki zafer için sevgili Samurzakanlılarıma' yazılı bayrağa güveniyorlar."*⁵⁶⁵

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhazlar kendilerini ve sevdiklerini Türkiye'ye sürgün edilmekten kurtarmak için Hristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Göçün en yoğun olduğu dönemde Pitsunda bölgesi sakinleri bu konuda özellikle aktif hale gelmişti. 31 Mart 1867'de Genel Vali, Çara gönderdiği yazıda Pitsunda bölgesi sakinlerinin Türkiye'ye gitmek istemediklerini ve sürgünden kurtulmak için gönüllü olarak Hristiyanlığı kabul ettiklerini bildirmişti.⁵⁶⁶ General M. Tolstoy'a göre bu din değiştirme eylemi dini inançlardan değil, siyasi sebeplerden kaynaklanıyordu; Türkiye ile bağları koparıp anavatan-

⁵⁶⁵ "Abhazların Sürgünü Üzerine" Yazışması // "Droeba" gazetesi, № 23, 1867.

⁵⁶⁶ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 288.

larında kalmak için yapıliyordu. "Doğrusu," diye yazıyordu, "*Hristiyanlığa geçiş çoğunlukla dini inançlardan değil, tam da bu inançların yokluğunda, siyasi bir ifade olarak gerçekleşiyor. Bu, yerleşik halkın Türkiye ile bağlantılı olan geçmişinden kesin olarak kopma ve mülkiyetlerini koruma karşılığında Rus yönetimine duydukları güveni ifade ediyor. Onlara yakın gelecekte refah vaat eden bu güven, muhtemelen temelsiz olsa da, politik bir tercih olarak öne çıkıyor.*"⁵⁶⁷

Abhazların Hristiyanlığı kabul etmesini onaylayan Kafkasya Genel Valisi, bunun "*dini bir inancın ürünü olmamasına*" rağmen, Hristiyanlığa geçenlerin sayısında önemli derecedeki artışın gelecekte "*bu ülkenin imparatorlukla büyük bir ahlaki ve siyasi birlik içinde olmasının teminatı olabileceğini*"⁵⁶⁸ düşünüyordu. Ayrıca, Abhazların Hristiyanlığı kabul etmesinin çoğu zaman Rus yetkililer tarafından teşvik edildiği ve vaftiz sürecinin her zaman gönüllü olmadığı da belirtilmelidir. Dahası, yetkililer ve din adamları Abhazlara karşı sık sık güç kullanıyorlardı. Sohum Bölgesi'nin yeni komutanı General V.A. Geyman'ın 16 Eylül 1867 tarihli raporunda şöyle deniyordu: "*Son olarak, Hristiyanlığın kabulü, dikkatsiz uygulamalar nedeniyle bir tür zorlama izlenimi yarattı. Açıkçası, onlar kötü Müslüman oldukları kadar, aynı derecede de kötü Hristiyanlardı.*"⁵⁶⁹ Hristiyan nüfusunun artışı ve yöne-

⁵⁶⁷ Abhazya Tarihine Dair Materyaller (1863-1874), 3. Cilt, s. 384.

⁵⁶⁸ **A.g.e.**, s. 398.

⁵⁶⁹ **S.P. Basaria**, General V.A. Geyman'ın Sohum Askeri Bölge Komutanı olarak görev yaptığı dönemde (1867-1872) ve sonrasında Abhazlar arasında "Hristiyanlığın yeniden tesis edilmesi" adı altında uygulanan sert önlemleri şöyle anlatıyor: "General Geyman döneminde, Sohum Askeri Bölge Komutanlığı'nda, Abhazların Hristiyanlaştırılması süreci başladı. K. Maçavariani'nin aktardığına göre, Geyman ve Sohum Piskoposu, Kozak birlikleri, rahipler ve sivil memurlardan oluşan bir heyeti Abhaz köylerine gönderiyordu. Kozaklar köylüleri kuşatıyor ve silah zoruyla vaftiz işlemi başlıyordu. Yeni 'Hristiyan' olanlar, bir saat sonra hem dini hem de askeri yetkililere lanetler yağdırarak nehre koşuyor ve kutsal yağı yıkamaya çalışıyorlardı. Bu tür 'vaftiz seferleri' özellikle Cgerda ve Çlou köylerinde yoğundu." Bu şekilde "vaftiz

timin bu hassas konuya aktif müdahalesi, sürgün edilecekler kontenjanın azaltılmasından kaynaklanıyordu. Çarlık yetkilileri, gelecekte Ortodoks nüfus içinde eriyip gidecekleri umuduyla "*kötü Müslümanlar*" yerine "*kötü Hristiyanlar*"a sahip olmanın daha iyi olduğuna inanıyorlardı.

Sürgün edilecek kişi sayısının azaltıldığına dair haberlerin yayılmasıyla birlikte, insanlar sadece Hristiyanlığı kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda bölge komutanına temsilciler göndererek anavatanlarında kalma talebinde bulundular. Bu talepte bulunanlar arasında, aileleri zaten sürgün listelerine kaydedilmiş olanlar da vardı. General Tolstoy'un 5 Mayıs 1867 tarihli raporunda, Dranda Bölgesi sakinlerinden oluşan bir delegasyonun kendisine gelerek "*halkın koşulsuz olarak silahlarını teslim etmeye hazır olduklarını ve kalmaya izin verilmesi karşılığında tüm taleplere boyun eğeceklerini*" bildirdikleri aktarılıyor.⁵⁷⁰

Yetkililer, **Abhazların sürgününün zorla gerçekleştirildiğini kamuoyundan gizlemeye çalışmanın yanı sıra, kasıtlı olarak göçmenlerin "mükemmel" sağlık durumları ve Abhazların Türkiye'ye "son derece iyi koşullarda" ulaştıklarına dair bilgiler yaydılar.** Oysa gerçekte, tıpkı 1864'te olduğu gibi, insanlar açlık, deniz

edilen" herkes resmen "Hristiyan" sayılıyordu. Artık bir Hristiyan Abhaz kadınının Müslüman bir Abhaz'la evlenmesi yasaktı, tersi de geçerliydi. Bu tür evlilikler olduğunda, rahiplerin ihbarı üzerine yetkililer atlı askerler gönderip çiftleri ayırıyordu. Hristiyan usulü gömülmeyen Abhazların cesetleri mezardan çıkarılıyor ve bir Ortodoks rahibin katılımıyla yeniden gömülüyordu. "Hristiyan" Abhazlar, kiliseye düzenli gitmedikleri için askerler tarafından zorla kiliseye götürülüyordu. Her rahip, Abhazya'da 30 desyatin (≈32.7 hektar) toprak alıyordu. Belirli sayıda Abhaz'ı vaftiz eden rahipler gümüş madalya ile ödüllendiriliyor ve bu madalya sayesinde ek 7 desyatin (7.6 hektar) toprak kazanıyorlardı. Tüm bu ödüller, rahiplerin zaten aylık maaş almalarına rağmen veriliyordu. **Kaynak:** Basaria S.P. Abhazya: Coğrafi, Etnografik ve Ekonomik İnceleme. Sohum-Kale, 1923, s. 55.

⁵⁷⁰ **A.g.e.**, s. 385.

tutması ve salgın hastalıklar nedeniyle kitleler halinde ölüyorlardı.⁵⁷¹ Rusya'nın Trabzon Başkonsolosu A.N. Moşnin, Abhaz sürgünlerinin sağlık durumunu "mükemmel" olarak nitelendirerek, *"10.865 göçmen arasında sadece 3 ölüm vakası oldu, biri mavnada, diğer ikisi kampta..."*⁵⁷² ifadelerini kullandı. Ancak, Abhazların sürgün sürecindeki trajik durumunu doğrulayan başka belgeler de mevcuttur. Örneğin, 288/49 numaralı geminin kaptanı Yunus Ahmet'in kayıtlarında, 140 kişinin yola çıkarıldığı ancak sadece 35 kişinin sağ ulaştığı belirtilmiştir. 72 gemi için toplam kayıp 1.105 kişidir. Ayrıca, başkonsolos, *"Kafkasya yönetiminin aldığı önlemlere ve Abhazların iyi mali durumuna rağmen, Trabzon'da çok üzücü bir izlenim bıraktıklarını"* belirtmek zorunda kalmıştır.⁵⁷³ Şüphesiz, Rus diplomat gerçeği gizlemeye çalışmıştı, ancak bunu tamamen başaramadı. Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi N.P. İgnatyev, 13 Mayıs 1867'de Trabzon'a vardığında General A.P. Kartsov'a, sayıları 5.500'e ulaşan Abhazın "feci durumda" olduğunu bildirdi. İgnatyev'e göre, *"Kafkasya'dan basit teknelerle, üst üste yığılmış insan ve hayvanlarla yapılan yolculuk nedeniyle son derece kötü durumdadır. Ayrıca, yerel yönetim tarafından hazırlanan barınma ve gıda yetersiz kalmıştır."*⁵⁷⁴

General Tolstoy, Trabzon limanına ulaşan 13 binden fazla göçmenin "mükemmel durumda" olduğunu söylerken hemen ardından *"bütün bu süreçte sadece birkaç ölüm vakası yaşandı"* diye ekliyordu.⁵⁷⁵ Eğer birkaç ölüm varsa, şüphesiz hasta olanlar da vardı. Bu durumda olay artık "mükemmel durum" değildi. Peki kaç kişi ölmüş veya hastaydı?

⁵⁷¹ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 291.

⁵⁷² TsGVIA, fon 400, liste 258/908, Azerbaycan kısmı, 1866, dosya 54, s. 242-243. Kopya // Abhazya Tarihine Dair Materyaller (1863-1874). 3. Cilt, s. 391.

⁵⁷³ **A.g.e.**

⁵⁷⁴ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 292.

⁵⁷⁵ **Salakaya S.Ş.**, Belirtilen eser, s. 136.

General bu rakamları vermiyor. Görünüşe göre Sohum Bölge Komutanı bu verilerle ilgilenmiyordu, zira onun için asıl önemli olan Abhazya'yı "zararlı nüfustan" temizlemektir.

1867'de Abhazların sürgünü sırasındaki büyük kayıplar, o dönemde hem Abhazya'da hem de göç yollarında ve Türkiye'nin kendisinde kolera salgınının yaşanması gerçeğiyle doğrulanmaktadır. Olaylara tanık olan ünlü Rus devlet adamı S.Y. Witte şunları yazmıştı: *"Sohum'a vardığımızda, orada kolerayla karşılaştık. Salgın kurbanlarını acımadan öldürüyordu. Sokaklarda her yerde hastalar ve ölümler yatıyordu."*⁵⁷⁶

Rus ve Osmanlı yetkilileri, Abhazya'dan gelen göçmenlerin iskânı konusunda kendi aralarında yaptıkları anlaşmanın şartlarını yerine getiremediler. Bilindiği gibi, Türk makamları başlangıçta Rus resmi temsilcilerine Abhazları devlet sınırlarından uzak bölgelere, özellikle Suriye'ye yerleştirme sözü vermişti. Ama Abhazlara ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu top-raklarında yerleşme vaat edilmişti. Ancak göçmenlerin gelişinin ilk günlerinden itibaren Türk makamları onların önemli bir kısmını Balkanlar'a yönlendirdi. Örneğin, 11 Mayıs'ta 2.159 göçmen deniz yoluyla Köstence'ye, 13 Mayıs'ta 1.743 kişi Varna'ya, 16 Mayıs'ta ise aynı şehre 3.130 Abhaz daha gönderildi.⁵⁷⁷ Balkanlar'a toplam 7.032 kişi gönderilirken, Trabzon yakınlarındaki Sarıdere göçmen kampında 3.823 sürgün kaldı. Bir süre sonra Trabzon'dan 350 kişi İzmit'e sevk edildi.⁵⁷⁸

Ancak belirli bir Abhaz grubu, Rusya için "istenmeyen" diğer Osmanlı bölgelerine de yerleşti, özellikle Lazistan ve Batum bölgesine.

⁵⁷⁶ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 291.

⁵⁷⁷ **A.g.e.**, s. 286-287.

⁵⁷⁸ **A.g.e.**, s. 287.

Rus makamlarının taleplerine rağmen, Türk stratejistler yeni göçmenlerin bir kısmını doğrudan Rusya sınırına, Aşağı Acara'ya yerleştirdi. 1860'ların başından beri burada zaten birkaç bin Abhaz, Ubih ve Adige yaşıyordu. Özellikle, Rusya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'na gönderilen bir mektupta, Kelasur doğumlu Hüseyin Hasanoviç Gablia adlı bir Abhaz göçmen, 1860'ların başında 3.000 ailelik büyük bir Abhaz grubuyla birlikte Batum'a yerleştiklerini bildiriyordu.⁵⁷⁹ İngiliz konsolosu Gifford Palgrave'in Trabzon'dan bildirdiğine göre, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı arefesinde Batum bölgesinde yaklaşık 9.500 Abhaz ve Çerkes yaşıyordu ve bunların 1.200'ü 1866-1867'de yerleştirilmişti.⁵⁸⁰ Acara'da çok sayıda Abhaz-Adige nüfusunun varlığı, Acara'daki Abhaz diasporası arasında toplanan etnografik saha çalışmalarıyla da doğrulanmaktadır. Ancak savaşın başlamasıyla birlikte, Abhazların büyük çoğunluğu sınır bölgelerini terk ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş alanlarından uzak bölgelerine göç etti.⁵⁸¹

1867'de sürgün edilen Abhazlar, tıpkı önceki göç dalgalarında olduğu gibi, çeşitli bahanelerle -"uydurma isimler" de dahil olmak üzere- sürekli olarak Abhazy'a, Karadeniz eyaleti sahil şeridindeki kuzeybatı bölgesine dönmeye çalıştılar. D. S. Staroselsky, A. N. Moşnin ve diğer resmi yetkililer bu durumu rapor etmişlerdi. Rusya'nın Trabzon Konsolosu bu konuda yerel valiye başvurarak Abhaz göçmenlere pasaport verilmemesini ve *"gitmek isteyen Abhazların derhal geri gönderileceği konusunda uyarılmasını"* talep etmişti.⁵⁸² Ayrıca, 1868'den itibaren Kafkasya Genel Valisi'nin emri uyarınca, *"Türkiye'ye sürülen Abhazlardan herhangi birinin gelecekte Abhazy'a dönmesi*

⁵⁷⁹ TsGIAG, fon 545, dosya 2073, yaprak 56.

⁵⁸⁰ **Gifford Palgrave**, Trabzon Vilayeti ve Lazistan Sancağı Hakkında Rapor // Kafkasya Coğrafya Derneği Bülteni, c. VII, Tiflis, 1882-1883, s. 56.

⁵⁸¹ **Açugba T.A.**, Abhazların Acara'ya Yerleşimi, Batum, 1988, s. 21, 31 (Gürcüce).

⁵⁸² **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 292.

durumunda... koşulsuz olarak Türkiye'ye iade edileceği" hükme bağlanmıştı.⁵⁸³ Bu konudaki durum, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı arefesinde, gizlice dönen Abhazların *"dost olmayan bir hükümetten kaçan mülteciler"* olarak görülmeye başlamasıyla resmi olarak iyileşti. Ancak Rus makamları yine de onlara *"suçlu gözüyle bakıyor"* ve bu tür *"mültecilerin"* *"toprak talebinde bulunma haklarının olmadığı"* ima ediliyordu.⁵⁸⁴

Kafkasyalıların anavatanlarına dönme talepleri sık sık Rus konsolosluklarına iletilirdi. Örneğin, Rusya Büyükelçisi N.P. İgnatyev, 21 Aralık 1872 tarihli gizli bir raporda, Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısına, farklı zamanlarda Kafkasya'dan Türkiye'ye göç eden 8.500 Çerkes ailesinin içinde bulundukları sefil koşullardan ve katlanılmaz baskılardan şikayet ederek Rusya'ya dönmek için dilekçe verdiklerini bildirmişti.⁵⁸⁵ Sohum Bölge Komutanı, Kasım 1867'de "iki kategori" geri dönüşden bahsetmişti; *"Türkiye'de şu anda yaygın olan ağır vergilerden ve askere alma zorunluluğundan kaçmak için Abhazya'da kalan akrabalarının yanına sığınmak isteyenler."*⁵⁸⁶

Rusya İmparatoru II. Aleksandr, 1867 yılında Bakanlar Komitesi'nin 1862 tarihli Batı Kafkasya'nın dağlı halklarının Türkiye'ye göç etmesine izin veren kararını iptal etti.⁵⁸⁷ Ancak bu yalnızca geçici bir önlemdi; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Abhazların ve Kafkasya'nın diğer dağlı halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesinin önü yeniden açıldı. 1867 yılındaki kitlesel sürgünler sonucunda Bzıp, Guma ve Abjua gibi tarihi bölgelerin sa-

⁵⁸³ A.g.e., s. 295

⁵⁸⁴ A.g.e.

⁵⁸⁵ A.g.e., s. 294-295.

⁵⁸⁶ A.g.e., s. 295.

⁵⁸⁷ A.g.e., s. 290-291.

kinleri telafisi imkansız kayıplar yaşadı. Dal ve Tzabal gibi tarihi bölgeler ise tamamen boşaltıldı. Abhaz halkının gen havuzu geri dönülemez bir darbe aldı. 1860'larda Abhazların zorla sürgün edilmesinin sonuçlarını özetleyen "Droeba" gazetesinin editörü S. Meshi, 1875'te şu gözlemde bulunmuştu: "*Sohum, Pitsunda, Gagra ve diğer vadilerde, bir zamanlar hayatın coşkusuyla aktığı yerlerde, artık neredeyse hiç insan izine rastlanmıyor.*"⁵⁸⁸ 1867'de boşaltılan Tzabal ve Dal bölgeleri hakkında Sohum Askeri Bölge Komutanı General V.A. Geyman şunları yazmıştı: "*Prens Mihail Marşan'a, Kodor Nehri'nin taşması nedeniyle Türkiye'ye gidemeyen 17 ailenin erken bahara kadar kalmasına izin verdim. Ancak bunun karşılığında dağlık bölgenin gözetiminden sorumlu olacak. Pshü ve Karaçay'a giden yolun geçtiği Dal Vadisi'ni tamamen boş bırakamayız, yoksa haydutlar buraya yerleşir ve sonradan başa çıkmamız çok zor olur.*"⁵⁸⁹ 1868 verilerine göre, Tzabal'da 13 Abhaz ailesi kalmışken, Dal'da ise tek bir aile bile kalmamıştı.⁵⁹⁰ P.G. Çaraya, Dal topluluğu hakkında üzüntüyle şu tespitte bulunmuştu: "*Kadim zamanlardan beri sakinlerinin cesaretiyle ünlü olan bu topraklar, bugün öyle bir harabeye dönmüştür ki, artık burada kimse yaşamıyor.*"⁵⁹¹

Kodor Vadisi'nin yerli nüfustan "temizlenmesi" sonucunda, askeri-stratejik bir hedef olan Kuban Oblastı'nı İngur ve Rion vadilerine bağlayan yolların açılması sağlanmış ve hükümete sadık nüfusun yerleştirilmesi için bu geniş araziler boşaltılmıştı. General M. Tolstoy bu durumu şöyle vurguluyordu: "*Tzabal ve Dal'da boş kalan arazileri*

⁵⁸⁸ **Meshi S.**, Karadeniz Kıyısının İskanı // "Droeba" gazetesini, № 63, 1875 (Gürcüce).

⁵⁸⁹ Abhazya Tarihine Dair Materyaller (1863-1874), 3. Cilt, s. 402.

⁵⁹⁰ Kafkasya Dağlı Halklarına Dair Derlemeler (SSKG), c. 1., Tiflis, 1869. s. 69.

⁵⁹¹ **Çaraya P.**, Abhazya'da Toprak Mülkiyeti (devam) // "Kvali" dergisi, № 13, 1897. s. 268 (Gürcüce).

Hristiyan ve özellikle Rus nüfusla iskan etmeyi planlıyorum. Bu konudaki detaylı önerilerimi kısa sürede ileticeğim."⁵⁹²

Sohum'a yakın köylerdeki Abhaz nüfusunun daha da "zayıflatılması", bölgeye güvenilir nüfusun yerleştirilmesi yoluyla gerçekleştirildi. Bu, aynı zamanda "*huzursuz Gudauta bölgesini Abhazya'nın geri kalanından izole etmek*" amacını taşıyordu. Ancak, A.N. Vvedenski'nin aktardığına göre, yetkililer başlangıçta "*Gumista ve Kodor nehirleri arasındaki tüm sakinlerin toplu olarak sürülmesini teşvik etmeyi*" planlamışlardı.⁵⁹³ Ancak sürgün sürecinde bu plan değiştirildi ve 1867'de bu bölgeden yaklaşık 200 aile sürgün edildi. Toprakları "hazine arazisi" statüsüne alınarak Kafkas Dağlık Yönetimi'ne devredildi. Bu bölgenin nihai "temizlenmesi" ise Abhazların 1877-1878'deki son sürgün dalgası sırasında tamamlandı.

Kafkas Dağlık Yönetimi'nin yayınlanan verilerine göre, Abhaz nüfusunun önemli bir kısmının sürgün edilmesinin ardından, Kasım 1867 itibarıyla Sohum Askeri Bölgesi'nin toplam nüfusu 64.933 kişi olarak kaydedildi (Tablo №6). Kafkasya'daki toplam Abhaz ve Abazin nüfusu ise yaklaşık 72 bin kişiydi. Bunlardan 7 binden fazlası Kuban Oblastı'nın Zelençuk ve Elbrus okruglarında, 65 bine yakını ise Sohum Bölgesi sınırları içinde yaşıyordu. Abhaz ve Abazinlerin sayısına 22 bine yakın Samurzakanlı da dahildi. Sohum Bölgesi'nin yaklaşık 65 binlik nüfusunun 37.233'ü (20.526 erkek ve 16.707 kadın) kendilerini Hristiyan olarak tanımlıyordu ki bu, toplam nüfusun yaklaşık %57'sine tekabül ediyordu.⁵⁹⁴

Bunlara ek olarak, Kafkasya İstatistik Derlemesi Ek'ine göre, Sohum ilinin toplam nüfusu (66.468 kişi) içinde 429 kişi (243 erkek ve

⁵⁹² **Salakaya S.Ş.**, Belirtilen eser, s. 136.

⁵⁹³ **A. [Vvedenskiy]**. Abhazya'dan Mektup // "Kavkaz" gazetesi, № 268, 31 Aralık 1877.

⁵⁹⁴ Kafkasya'dan İstatistik Veriler Derlemesi, c. I, ed. N.I. Voronov. Tiflis. 1869. Böl. I, s.

186 kadın) Megrel uyrukluymdu. Ayrıca Tzabal'da 26 kişiden (13 erkek ve 13 kadın) oluşan 5 aile kalmıştır.⁵⁹⁵

Tablo 6: Kasım 1867'de Sohum askeri bölgesinin nüfusu

Bölgeler	Ev sayısı	Aile sayısı	Kişi sayısı		
			Erkek	Kadın	Toplam
Pitsunda	4,730	5,898	14,183	12,183	26,483
Dranda	2,868	3,278	8,824	7,681	16,505
Okum	3,493	3,493	11,795	10,063	21,858
Tzabal	27	27	46	41	87
Toplam	11,118	12,696	34,848	30,085	64,933

⁵⁹⁵ Aynı yer.

"Muhacir kadınlar". Ressam V.T. Gagulya

V. BÖLÜM

1877-1878 YILLARINDA ABHAZLARIN SÜRGÜN EDİLMESİ

Rus-Türk savaşı yıllarında Abhazya (1877-1878): Abhazların sürgünüyle doğrudan bağlantılı dramatik olayları aktarmadan önce, Abhazya topraklarında yaşanan karmaşık askeri gelişmeleri analiz etmek gereklidir. Bu süreç, ülkenin yerli nüfusunun büyük bölümünün Osmanlı İmparatorluğu'na sürülmesiyle sonuçlanmıştır.

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Doğu Karadeniz kıyılarında ve genel

olarak Kafkasya'da askeri-idari yönetimin uygulanmaya başlaması ve Çarlık rejiminin güçlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu ve stratejik ortağı Büyük Britanya tarafından büyük bir direnişle karşılandı. Dahası, Rusya'nın Orta Asya'ya ilerlemesi, Balkan halklarının Osmanlı egemenliğine karşı verdiği ulusal kurtuluş mücadelesini destekleme niyeti ve Karadeniz-Akdeniz havzasındaki siyasi nüfuzunu genişletme çabaları, İngiliz-Rus gerilimini şiddetlendirdi.

Savaş hazırlıkları yapan İngiliz-Türk stratejistler, Kafkasya'nın dağlı halklarının desteğini umuyordu. Osmanlı'ya kitlesel sürgünler nedeniyle tarihlerinin en zor dönemlerinden geçen bu halklar arasında Türk yetkililer, savaş öncesinde anti-Rus propaganda yürüttü. Ancak anavatanlarında yaşayan Kafkas halkları genel olarak bu kışkırtmalara kapılmadı.⁵⁹⁶ Sürgün edilmiş Kafkas nüfusu ise farklı bir durumdaydı. Çarlık rejimine karşı olumsuz tutumlarının yanı sıra, önemli bir kısmı Rus sınırına yakın bölgelere yerleştirilmişti ve on binlercesi Osmanlı'nın düzenli ordusunda hizmet ediyordu. Ayrıca, geç Orta Çağ'da olduğu gibi, bu savaş öncesinde de Osmanlı ordusunun kilit komuta kademelerinde Kafkas kökenliler bulunuyordu. Kafkas halklarının ulusal mücadelesinin son liderleri -Kiarantux Berzek, Muhammed Emin, Gazi Muhammed (İmam Şamil'in oğlu) ve Musa Kunduxov gibi isimler- hala hayattaydı.

Rus stratejistler, bu karmaşık durumda Kafkas diasporasını izole etmek için hırslı bir plan hazırladı. **Savaş öncesinde İstanbul'a gönderilen Rus temsilcisi General A.P. Kartsov, Gazi Muhammed ve Musa Kundukhov'a Rusya'nın himayesinde Afganistan sınırında özerk bir Çerkes devleti kurma teklifini ilettiler ve Kafkasya'dan yeni bir göçü destekleyeceklerini vaat etti.** Rus yetkililer

⁵⁹⁶ **Dzidzariya G.A.**, XIX. yüzyılda Abhaz Muhacirliği // Dzidzariya G.A. Eserler III. – Sohum, 2006, s. 228.

bu operasyonun tüm maliyetini üstleneceklerdi.⁵⁹⁷ Çarlık rejiminin bu planla hedefleri şunlardı: 1) "Tampon Devlet" Oluşturmak: İngiltere'nin etki alanındaki bölgede Rusya ile Afganistan arasında bir devlet yapısı kurmak. 2) Osmanlı'yı Zayıflatmak: Osmanlı İmparatorluğu'nu askeri ve siyasi açıdan zayıf düşürmek. 3) Kafkasya'yı "Temizlemek": Anavatanlarında kalan yerli nüfusu tamamen sürmek. Ancak bu plan hayata geçirilemedi çünkü bu tür büyük ölçekli girişimler, Osmanlı Sultanı ve diğer Avrupa devletlerinin bilgisi olmadan gerçekleştirilemezdi. Bölgede Rusya ile rekabet halinde olan bu devletlerin böyle bir niyeti yoktu.

Rus yetkililer, Abhazya'da esas olarak "kanun ve düzeni" sağlamaya ve küçük çaplı Türk çıkarmalarını püskürtmeye odaklandı. Bu çıkarmalar, kıyı yerleşimlerini yağmalamayı veya "Abhazları kıskırtmayı" amaçlıyordu.⁵⁹⁸

Aralık 1876'da, büyük çaplı savaş operasyonları için değil, bu taktik hedefleri gerçekleştirmek üzere Sohum Müfrezesi oluşturuldu ve ek askeri birlikler sevk edildi.

Yeni bir savaşın başlamasını bekleyen Abhaz halkı, ülkelerini Türk işgalinden korumak için Rus birliklerine katılmaya istekliydi. 1876'nın Kasım ve Aralık aylarında yerli Abhazlardan Sohum Düzensiz Süvari Birliği kuruldu: 1. Bölük: Pitsunda Bölgesi, Komutan: Yüzbaşı Tit Maan (Marganiya) 2. Bölük: Oçamçıra Bölgesi, Komutan: Teğmen Batu Eymxaa (Emuxvari). Savaşın başlamasıyla birlikte, Bzip, Guma ve Abjua bölgelerinden dört süvari milis birliği daha oluşturuldu. Samurzakanlı Abhazlar ise savaş sırasında Rus müfrezesine bağlı olarak 6

⁵⁹⁷ **Berzej U.N.**, Çerkeslerin Sürgünü: Nedenleri ve Sonuçları, Nalçik, "Tetragraf" Ltd. 2012, s. 205.

⁵⁹⁸ **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhaz Tarihinin Sorunları, s. 314.

süvari birliği, 5 düzensiz süvari milis birliği ve 3 piyade milis birliği teşkil etti. Ayrıca yedek birlikler de vardı.⁵⁹⁹ Ancak sonraki olaylar gösterdi ki, Samurzakanlılar hariç, Abhazların savaşta bu katılımı onları "ihanet" suçlamalarından ve sürgünden kurtaramadı.

Balkan Yarımadası halklarının (Yunanlar, Sırlar, Boşnaklar, Hersekli, Karadağlılar, Bulgarlar, Rumenler vd.) Osmanlı egemenliğine karşı başlattığı ulusal kurtuluş mücadelesinin şiddetlenmesi, Rusya ile Türkiye arasındaki savaş yakınlaştırdı ve 12 Nisan 1877'de Rusya, Türkiye'ye savaş ilan etti.

Savaş sırasında, beklenildiği gibi Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları aktif çatışma alanına dönüştü. Türk donanmasının Karadeniz'de uzun süredir hakim olması nedeniyle Anapa, Novorossiysk, Gelencik, Tuapse, Sohum, Poti gibi önemli limanlar zayıf savunuluyordu. Askeri açıdan her parametrede Rus donanmasına üstünlüğü bulunan Türk donanması, ana operasyon bölgesi olarak düşman çıkarmasına karşı savunmasız olan Abhazya'nın kuzeybatı kesimini seçti. Sohum Bölgesi ile sınır olan Karadeniz Okrugunda, 4 bin kişilik bir Rus birliğinin komutanı ve Karadeniz Okrugu Başkanı Albay B. M. Şelkovnikov'un komutasındaki Tuapse kenti kısmen korunuyordu. Ancak genel olarak Rus birlikleri için durumu zorlaştıran faktör, Abhazların, Ubıhların ve Adıgelerin sürgün edilmesinden sonra bu bölgelerin kolonizasyonunun oldukça yavaş ilerlemesi ve kolonist sayısının yetkililere Türk çıkarmalarına güçlü bir direniş örgütlenme imkanı vermemesiydi.

Sohum Bölgesi'nde de durum pek iç açıcı değildi. Yerli nüfusun önemli bir kısmının sürgün edilmesi ve sert idari-polis tedbirleri ile sosyo-ekonomik uygulamalar nedeniyle Abhaz-Rus ilişkilerinin gerilmesi sonucunda, yetkililer ülkenin savunmasında Rus birlikleriyle

⁵⁹⁹ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 359.

birlikte hareket etmek üzere Abhaz halkına kitlesel silah dağıtımını uygun görmedi.

Küçük sayıdaki sömürge nüfusuna (Ruslar, Yunanlar, Ermeniler, Megreller, Moldovalılar, Bulgarlar ve diğerleri), başlangıçta büyük umutlar bağlanmıştı, ancak bu gurup Abhazya'dan ayrılmaya başladı. Savaş başlamadan önce, Sohum'un yeni sakinleri şehri korumak yerine onu terk etmeye başladılar; "İsrail halkı gibi tüm Rusya'ya dağıldılar", bazıları ise Kodor Vadisi'ndeki sömürgeci köylerine taşındı.

Abhazya'nın farklı bölgelerinde konuşlanmış askeri birliklerin ana gücü Sohum'da toplanmıştı. Savaşın başında Sohum birliğinin mevcudu 5 bin kişiye kadar ulaşıyordu.⁶⁰⁰ Ayrıca, Gagra, Gudauta, Oçamçıra, Tzabal ve diğer yerleşim yerlerinde küçük birlikler bulunuyordu. Sohum Askeri Bölge Şefi General P.P. Kravçenko, üst askeri komutadan "bağımsız birlik komutası" yetkisi aldı. Sohum birliği, komutanı General İ.D. Oklobciyo olan sözde Rion Bölgesi birliklerinin bir parçasıydı. Onun komutası altındaki toplam asker sayısı yaklaşık 35 bin kişiydi. Bunlardan 25 bini Batum yönünde faaliyet gösteren Kobuleti birliğinde, 5 bini ise General Y.K. Alhazov (Alhazışvili) komutasındaki Kutaisi birliğinde yer alıyordu.

Kafkas komutanlığı, Sohum birliğindeki sınırlı personel sayısını, düşmanın Abhazya topraklarında büyük çaplı bir askeri harekate girişeceğini öngörmedikleriyle açıkladı. Savunma planına göre, Abhazya sahiline çok sayıda askerle çıkarma yapılması durumunda, Sohum birliği Tzabal Vadisi'ne sığınacaktı. Üst askeri komutanlığın bu talimatları, Rus yetkililerin baştan beri Abhazya'yı Türk işgalinden korumayı ve Abhaz nüfusuna askeri, siyasi ve manevi zarar vermeyi planlamadığı izlenimini uyandırıyor.

⁶⁰⁰ **Maçavariani K.D.**, Abhazya'da Sohum şehri ve Sohum bölgesi için tarihsel-etnografik bir Abhazya incelemesi içeren betimleyici bir rehber, Sohum, 2009, s. 287.

Ancak, Balkanlar ve Küçük Asya'da daha ilk günlerden ciddi bir yenilgiye uğrayan Türk askeri stratejistleri, Abhazy ve genel olarak Kuzeybatı Kafkasya'nın limanlarına büyük bir askeri çıkarma yapmaya karar vererek yeni bir cephe açmayı ve Kafkas Ordusu'na arkadan darbe vurmaya planladılar.

29-30 Nisan gecesi Pitsunda yakınlarında, istihbaratçılar tarafından bir Türk vapuruna getirilen zemstvo muhafızlarından asilzade Hrips Maan (Marganya), Amiral Hüseyin Paşa'ya Abhaz halkının Türkleri desteklemediğini söyledi. *"Abhazlarla herhangi bir iştişare yapmak ve onlardan yardım istemek işe yaramayacaktır, çünkü Abhaz nüfusunun çoğunluğu kesinlikle Rusların yanında yer alıyor"*⁶⁰¹ dedi. Türk vapurları 30 Nisan şafağında Bambor'a, ardından Gumısta Nehri'nin ağzına yaklaştı. Türklerin çıkarma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı.

Bzıp Abhazyası'nın nüfusu, yaklaşan tehlikeye dair haberler nedeniyle endişelenerek 30 Nisan'da Lıhını köyünde toplanmaya başladı. Toplanan halka hitaben, Abhazy'da saygın bir asilzade olan Durıpş köyünden Hüseyin Lakrba bir konuşma yaptı. Ülkedeki trajediye dair soydaşlarının ortak görüşünü dile getirerek şunları söyledi: *"Kalbim, Abhazy'nın tehlikede olduğuna dair bir önseziyle dolu; eğer bölge şefi Sohüm'dan buraya daha fazla asker talep etmezse, Abhazy geri dönüşü olmayan bir şekilde yok olacak. Abhazlar, ailelerini dağlara saklamaya ve Rusların saflarına katılarak birleşik güçlerle düşmana karşı savaşmaya hazırdır. Ancak eğer bölge şefi bizi kade-rimize terk ederse, biz zavallılar Türk egemenliğine boyun eğmek zorunda kalacağız. Bu nedenle, ricamın ilgili makamlara iletilmesini ısrarla talep ediyorum!"*⁶⁰² Askeri komutanlığın emri üzerine, askeri

⁶⁰¹ Maçavariani K.D., Abhazy'da Halk Ayaklanmaları, Gaz. "Golos", № 198, 19 Temmuz 1878.

⁶⁰² Aynı eser.

birlikler ve Pitsunda bölgesinin yönetimi Gudauta'yı terk ederek Sohum'a geldi. Bu arada, aynı soylu Hüseyin Lakrba, 30 Nisan'da Türk çıkarma kuvvetleri komutanıyla yaptığı görüşmede oldukça diplomatik bir üslupla şunları söyledi: *"Şimdiye kadar Rusya'nın himayesi altındaydık ve Rus hükümeti bizi terk ederken, topraklarımızın oldukça geniş bir alan kapladığını, savaşlar sırasında halka zarar vermemek için askerlerini Abhazya'dan çekmenin ve bizi her türlü askeri yükümlülükten muaf tutmanın faydalı olacağını açıkladı. Bölge şefi de köylerimizden ayrılırken, Gudauta yerleşimine saldırı ve yağma suçlamasıyla tutukladığı mahkumları iade edeceğine söz verdi. Ayrıca, Ruslar bize her zamanki işlerimizi sürdürmemizi, ancak savaşan taraflardan biri üstün gelirse, Abhazya'yı topraklarına katan tarafa sadakatimizi bildirmekle yükümlü olduğumuzu ilettiler. Hükümetimizin bu açıklaması ışığında, sizden de Türk padişahının temsilcisi olarak bize dokunmamanızı, her türlü yükümlülükten muaf tutmanızı ve Türk askerlerinin karaya çıkmasıyla ülkemizi harap etmemenizi umuyoruz. Böylece hükümetimiz tarafınıza geçtiğimiz şüphesine kapılmasın."*⁶⁰³

Görüldüğü gibi, H. Lakrba'nın açıklamasının temel amacı, Türk çıkarmasının gerçekleşmesini önlemek ve Abhazya'nın savaşan devletlerin en acımasız çatışmalarına sahne olmasını engellemektir. Ayrıca, bu halk diplomatının konuşmasında, savaştan kurtulmak için bir alternatif daha sunuluyordu: Abhaz nüfusuna tarafsız kalma hakkı tanınması. Ancak kaynakların doğruladığı üzere, eğer Rus makamları Abhazlara silah dağıtmış olsaydı, onlar Rus birliklerinin yanında savaşmaya hazırды.

30 Nisan 1877 gecesi, yoğun bir bombardımanın ardından, 6 gemiden oluşan Türk filosu Gudauta'ya asker çıkardı. Kafkas Ordusu

⁶⁰³ Maçavariani K.D., Abhazya'da Halk Ayaklanmaları, Gaz. "Golos", № 199, 20 Temmuz 1878.

Başkomutanı M.N. Romanov'a göre çıkarma birliği 1000 kişiden oluşuyordu; diğer kaynaklara göre ise düşman askerlerinin sayısı 2 hatta 5 bine kadar çıkıyordu. Çıkarma birliklerinin bir kısmı, daha önce Kafkasya'dan sürgün edilen ve anavatanlarını Rus hakimiyetinden kurtarmak için geri getirilen Abhazlar, Adıgeler ve Ubıhlardan oluşuyordu. Onlara Çaçba Hasan ve Kamlat Maan komuta ediyordu.⁶⁰⁴ K.D. Maçavaryani'nin ifadesine göre: *"Zırhlı gemide paşayla birlikte, 1864 ve 1866'da Abhazy'a'dan Türkiye'ye sürgün edilmiş birçok Abhaz ve Çerkes vardı. Eğer Çerkesler ve Abhazlar Abhazy'a'ya gitmeye ikna oldularsa, bunun onlar için asıl çekici olan nedeni Abhazy'a'nın kendisiydi; çok sevdikleri vatanlarına bu sayede geri dönüp kalıcı olarak yerleşme umuduna kapılmışlardı... Abhazların hayalleri Türk makamlarınca da biliniyordu; onlar da bu durumu kullanarak, vaatler ve anavatana yerleşme sözleriyle insanları kolayca etkilediler. Bu şekilde onları Abhazy'a'ya sürmek ve bir piyon gibi kullanmak zor olmadı..."*⁶⁰⁵ Ancak bu seferdeki çıkarma birliğinin sayısı ve özellikle de çıkarmadaki Kafkas göçmenlerinin sayısı oldukça abartılmıştı.⁶⁰⁶

1 Mayıs'ta Gudauta'da yaklaşık 10 bin Abhaz toplandı. Türk zırhlısından karaya çıkan Mahmut Paşa, Rusça yazılmış ve Abhazları Rusya'ya karşı savaşa çağıran bir padişah fermanını okudu. Ardından, her birine 250 mermi düşecek şekilde yaklaşık 45 bin tüfek dağıtıldı. Türk temsilciler, 30 Nisan'da Psirdzxa, Anxua ve diğer köyleri dolaşarak halka *"Ruslar bir daha geri dön-meyecek ve tüm Karadeniz kıyıları Türk olacak"* mesajını iletiler. Pitsunda Bölgesi Şefi Binbaşı

⁶⁰⁴ Berzej U.N., Çerkeslerin Sürgünü, s. 175.

⁶⁰⁵ Maçavariani K.D., Abhazy'a'da Halk Ayaklanmaları, Gaz. "Golos", № 199, 20 Temmuz 1878.

⁶⁰⁶ Gaz. "Rus Invalid", № 142, 1877.

Gayevski'nin, Gudauta yönünden ilerleyen Türk birli-ğine karşı Psır-dzxa bölgesinde savunma örgütleme girişimi başarısız oldu.⁶⁰⁷

Aynı sırada General P.P. Kravçenko, Sohum'u korumak için Gumista Nehri hattında savunma yapmaya karar verdi. Ancak 1 Mayıs'ta Türk donanma topçusu Sohum ve Oçamçıra'yı bombaladı. 2 Mayıs'ta Türkler, sekiz filika ile Sohum ve Gumista Nehri ağzına tekrar çıkarma yapmaya çalıştı. Sohum Müfreze Komutanlığı, kente iki top eşliğinde bir tabur göndererek Türk filikalarını kıyıdan uzaklaştırdı.⁶⁰⁸ Aynı gün, Türk zırhlıları şehrin karşısına dizilerek Sohum'u top ateşine tuttu.⁶⁰⁹ 2-3 Mayıs gecesi düşman, Sohum'u tekrar topçu ateşiyle vurdu ve şehirde yangınlar çıktı.

Abhaz halkı, ülkelerinde yaşanan trajediyi endişeyle izliyordu. Anlaşılan o ki, Abhazlar Rus birlikleriyle birlikte Türk çıkarmasına direnmeye hazırlanıyordu. "Ruski Mir" gazetesine (№142, 1877) göre, sadece Sohum civarındaki köylerden 8 bin genç Abhaz, Rus birliklerini desteklemek için şehre toplandı. Ancak bu girişim sonuçsuz kaldı. Silahları yoktu ve Rus askeri komutanlığı, Abhazların Türklere karşı savaşıma arzusunu açıkça görmezden geldi. Ne yazık ki, Rus askeri komutanlığı, bilinçli bir şekilde, Abhazların Rus saflarında savaşıma isteğini reddetti. Tehlike yaklaştıkça, 1864 sürgününden sonra anavatanına dönmesine izin verilen ünlü Sadz prensi Reşid Geçba önderliğindeki Abhaz liderler, defalarca Rus komutanlığına başvurarak halka silah geri verilmesini talep etti. Ancak General P.P. Kravçenko onlara güvenmedi.⁶¹⁰ A.N. Diaçkov-Tarasov'un aktardığına göre, Abhazlar General Kravçenko'ya, halk arasında son derece saygın bir savaşçı olan

⁶⁰⁷ **Megrelidze Ş.V.**, 1877–1878 Rus-Türk Savaşı'nda Transkafkasya Sorunları, Tiflis, 1969, s. 14.

⁶⁰⁸ Gaz. "Rus Invalid", № 142, 1877.

⁶⁰⁹ **Lebedinets G.** Sohum'dan. Gaz. "Pçela", № 21, 1878.

⁶¹⁰ **Maçavariani K.D.**, Günlüğünden // Dergi "Moambe", № 9, 1895.

Albay Almaxsit (Mihail) Marşan'ı Abhaz milislerinin komutanı olarak atamasını önerdi. Marşan'ın *"tüm Abhaz gençliğini etrafında toplaya-bileceği"* düşünülüyordu.⁶¹¹

Fakat yine kimse halkın sesini duymadı.

Ayrıca, o dönemin yayınlarında, ulusal devletlerden yoksun bırakılmış olma şartlarında bile Abhaz halk diplomasisinin yaklaşan felaketi önlemek amacıyla kendi planını uygulamaya çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle askeri-politik açıdan, Abhazya topraklarında savaş çıkması durumunda Abhaz nüfusunun benimsediği tutum büyük ilgi çekmektedir. Kaynaklarda *"Abhazya'nın saygın kişilerinin görüşü"* olarak geçen bu halk planına göre, Abhaz gençliğinden oluşan çok sayıda milis birliği kurularak bunların Abhazya dışında konuşlanmış Rus birliklerine gönderilmesi öngörülüyordu. Bu planın yapımcılarına göre, bu şekilde Rus makamları Abhazları "Ruslara karşı isyan" ile suçlayamayacak ve Türk birliklerinin ortaya çıkması durumunda, *"cephede bulunan milislerin (akrabalarının ve yakınlarının) toplu imha tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceği gerekçesiyle"*⁶¹² düşmana yardım edemeyeceklerini Türk komutanlığına resmen bildirmek mümkün olacaktı. Aynı plana göre, savaş çıkması halinde Abhazya'nın sahil bölgeleri boşaltılacak ve halk yakın yüksekliklere yerleştirilecekti ki *"düşmanı gözetleyip ilk görüldüğü anda ateş açılabilirsin"*. Kaynakta, bu tür taktik manevraların doğruluğunu kanıtlamak için Albay Şelkovnikov'un Soçi sahilindeki Türk çıkarma birliğini imha ettiği örnek gösterilmektedir.⁶¹³

Bu halk planının ikinci kısmı genel olarak Abhazların denizden

⁶¹¹ Abhazya ve Abhazların Rus Süreli Yayınlarında (19. – 20. Yüzyıl Başı). Kitap II. – Sohum, 2008, s. 685.

⁶¹² **Maçavariani K.D.**, Abhazya'da Halk Ayaklanmaları. Gaz. "Golos", № 198, 1878.

⁶¹³ Aynı eser.

gelen düşman işgalleri karşısında yüzyıllardır uyguladıkları savaş stratejilerine dayanıyordu. Ancak planın ilk kısmı -belirli sayıda Abhaz gencinin milis birliklerine alınarak Abhazya dışına gönderilmesini öngören kısım- son derece özgün ve ileri görüşlü bir yaklaşımdı. Bu fikrin uygulanmasıyla, planın yaratıcıları şunları hedefliyordu: birincisi, Abhazya dışındaki milis birliklerinde görev yapacak genç nüfusun hayatta kalmasını sağlamak; ikincisi, halkın genetik ve demografik varlığını korumak; üçüncüsü, Abhazların savaşa doğrudan katılmaması sayesinde, savaş sonrasında kitlesel sürgünlerin önüne geçmek. En azından Rus makamlarının, savaş sırasında ve sonrasında olduğu gibi Abhaz halkını "cezalandırmak" için resmi bir ge-rekçesi kalmayacaktı. Tabii ki, böyle bir senaryonun gerçekleşmesi Rus yönetiminin Abhazlara karşı iyi niyetli olmasına bağlıydı. Ancak Abhaz-ya'daki gelişmeler gösterdi ki ne Rus otoriteler, ne de Türk işgalciler Abhaz halkının kaderiyle ilgilenmiyordu. Daha da kötüsü, yerli halkın felaketini fırsat bilerek kendi emperyal planlarını hayata geçirmeye çalışıyorlardı.

General P.P. Kravçenko, Türk çıkarma birliklerinin sayısına dair yanlış istihbarata dayanarak, 3 Mayıs'ta Sohum'u neredeyse hiç direniş göstermeden terk etti ve tüm askeri birliklerini Tzabal yönüne çekti. Bu olaya tanık olan K.D. Maçavaryani, generalin tutumunu şu sözlerle eleştirdi: *"Birliklerimiz Sohum'u niye bıraktı, Tanrı bilir... Elimizde yeterli asker, erzak ve cephane varken. Anlaşılan keşif kuvvetlerimiz görevlerini yerine getirememiş, Türk çıkarmasının abartılı sayısıylaherkesi dehşete düşürmüşlerdi."*⁶¹⁴ General Kravçenko ise üstlerine verdiği raporda şu gerekçeyi öne sürdü: *"Sohum'u teslim etmedik, çünkü şehri değil, artık bir anlam taşımayan enkaz yığınıni terk ettik."*⁶¹⁵ Oysa sonradan anlaşıldı ki, generalin iddiasının aksine Sohum tamamen

⁶¹⁴ Maçavariani K.D., Açıklamalı Rehber..., 2009, s. 299.

⁶¹⁵ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 332.

yıkılmamıştı. Bu yanlış bilgi, askeri, siyasi ve ahlaki açıdan savunulamayan bir kaçışı meşrulaştırma çabasıydı. Örneğin, V.A. Potto'nun 11 Ağustos 1877'deki deniz çatışmasına dair anılarında şu ifadeler yer alıyor: *"Dolunayın aydınlattığı şehrin beyaz binaları netçe görülüyordu..."*⁶¹⁶ Benzer şekilde, Tiflis Vestnik gazetesinin muhabiri, 20 Ağustos'ta birliklerle beraber şehre girdiğinde, Mayıs başında Sohum'un en fazla üçte birinin yandığını ve restore edilebilir durumda olduğunu belirtti.⁶¹⁷

Sohum askeri birlikler tarafından ciddi bir çatışma yaşanmadan terk edilmişti. Halbuki General Kravçenko, daha Ekim 1876'da Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı'na verdiği raporda, *"Sohum'dan çekilmenin her koşulda en acı, en dezavantajlı ve en talihsiz karar olacağını"* vurgulamıştı.⁶¹⁸

Gerçekte, Sohum müfrezesinin komutanlığı, başlangıçta şehri ve tüm Abhazya'yı savunmak için yeterli kuvvete sahipti. Üstelik Abhazların silahlandırılmasıyla bu güç katlanabilirdi. Özellikle de savaşın ilk aşamasında Türk birliklerinin sayısı oldukça azdı. Türk komutanlığı, psikolojik üstünlük sağlamak için aynı birlikleri stratejik noktalarda dolaştırarak sayılarını abartılı göstermişti. Maçavaryani'nin dediği gibi: *"Başlangıçta Türk çıkarma kuvvetleri 3-4 bin kişiyi geçmiyordu. Ama korkuyla gözlerde büyütülüyorlardı. Türk komutanlar, örneğin gündüz Oçamçıra'ya çıkardıkları birlikleri gece Gudauta'ya kaydırıyor, böylece Gagra'dan İngur'a kadar tüm sahil şeridinin Türk askerleriyle dolu olduğu izlenimini yaratıyorlardı. Denizde üstünlük onlardaydı,*

⁶¹⁶ V. Potto'nun Anıları "Karadeniz Filosu'nun Geçmişi. Amiral Makarov'un Son Türk Savaşı". Gaz. "Kavkaz", № 335, 1903.

⁶¹⁷ Sohum'dan Muhabir Mektubu, 30 Ağustos 1877. Gaz. "Tiflis Vestnik", № 204, 1877.

⁶¹⁸ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser. s. 332.

ancak Rus birlikleri karada onları yenebilirdi."⁶¹⁹ Nitekim, Abhazya'daki aktif çatışmalar sırasında Türk askerlerinin toplam sayısı 10-12 bini aşmazken, Türk komutanlığı bölgede "en az 60 bin asker" bulunduğu yönünde asılsız söylentiler yayıyordu.⁶²⁰

Rus askerleri ve Abhaz halkı arasında korku yaymak için çeşitli bilgi hilelerinin yanı sıra, Türk zırhlıları hem kıyıya hem de açık denize doğru aşırı derecede "çok sayıda bomba" attı. Aynı zamanda, Türk propagandacılar, Rus birliklerinin Sohum'dan ayrılmasına kadar gerçekleşmeyen, Abhazların Ruslara karşı ayaklandığına dair söylentiler yaydı. Ancak Sohum'daki Türk paşası, 1 Mayıs'ta Gudauta'da Türkler tarafından silah dağıtılan Abhazlardan, neredeyse hiç kimseyi karşısında göremedi. "Golos" gazetesinin bildirdiğine göre, *"silahları alanların büyük kısmı evlerine dağıldı.*"⁶²¹ Abhazların bu davranışına öfkelenen Türk paşası, aracıları vasıtasıyla *"Abhazların derhal belirtilen yere gelmelerini"* emretti.⁶²² Paşanın emriyle Lıhni köyüne gelen Kamlat Maan, toplanan halktan her iki aileden bir kişinin Türk ordusunda hizmet etmek üzere göndermesini talep etti. Aksi takdirde, *"Türklerin Ruslarla savaşmayı bırakacağını, Abhazya'ya dönerek bir kısmını katledip diğer kısmını sonsuz çalışma ve acı çekmek üzere Türkiye'ye götürececeklerini"* sert bir şekilde halka bildirdi.⁶²³ Bu sözler üç kez tekrarlandı ve bazı Abhazları Sohum'a gitmeye zorladı. Bu olayların tanığı N. Ladarya'nın anlattığına göre, Türk paşası Abhazları sultana bağlılık yemini etmeye zorladı ve Rus birliklerine karşı

⁶¹⁹ Maçavariani K.D., Açıklamalı Rehber... 2009, s. 287-288.

⁶²⁰ Maçavariani K.D., Abhazya'da Halk Ayaklanmaları, Gaz. "Golos", № 199, 20 Temmuz 1878.

⁶²¹ Aynı eser.

⁶²² Aynı eser.

⁶²³ Aynı eser.

savaşmalarını emretti.⁶²⁴ Ancak Türk paşasının emirleri, Türk ordusunda doğrudan hizmet eden veya Türk yönetimine bir şekilde borçlu olanlar dışında, Abhazlar tarafından uygulanmadı.

3 Mayıs sabahı, Türk filosunun bir kısmı Maçara Vadisi'ne doğru ilerledi. Sohum birliğinin ana güçlerini, daha sonra Tzabal'a doğru ilerlemek üzere buraya yönlendirmeyi planlıyorlardı. Diğer kısım ise Sohum yakınlarında kaldı ve Sohum'a yakın bir köy olan Abjakua'daki Rus kampını bombalamaya başladı. Akşama doğru Sohum birliği Maçara Nehri'nin ağzına ulaştı ve 4 Mayıs sabahı General P.P. Kravçenko'nun yeni kampı, Rus yönetimi tarafından Olginskoe olarak adlandırılan eski Abhaz köyü Baryal'da kuruldu. Resmi raporlara göre, Sohum birliği *"ele geçirdikleri pozisyonları başarıyla korudu ve Sohum harabelerini işgal eden düşmanla birkaç başarılı çatışma yaşadı. Sohum birliğine gönderilen takviyeler engelsiz bir şekilde hızlı adımlarla ilerliyordu."*⁶²⁵ Ancak diğer kaynaklara göre, Olginskoe köyüne doğru çekilirken Sohum birliği can kaybı ve teçhizat zayıyatı verdi. *"Kısacası, her adımda insan kaybı ve askeri moral kaybı yaşandı"* deniyor kaynakta.⁶²⁶

Türk çıkarma birliklerinin karada artan faaliyetleri hakkında Sohum birliği komutanlığına bilgi ulaştırılınca, Rus birlikleri oldukça kritik bir durumla karşı karşıya kaldı. General P.P. Kravçenko, Olginskoe Platosu'nda konuşlanmış birliklerin güvenliğini sağlamak için Maçara Vadisi'nin güçlü bir şekilde korunmasını, Çijeuş, Ağış ve Aust'a giden köprülerin ve yolların tahrip edilmesini emretti. Ayrıca, 5 Mayıs'ta kolonyalistlerin yaşadığı Anastas-yevskoye köyünü korumak için iki bölük gönderildi, dağlardaki "başıboş çeteleri temizlemek" için 130

⁶²⁴ **Ladariya N.**, Hayatımın Şafağında, "Tarihsel Bülten", № 46, Ekim 1891, s. 112.

⁶²⁵ Gaz. "Mirskoe Slovo", № 20, 14 Mayıs 1877.

⁶²⁶ **Maçavariani K.D.**, Açıklamalı Rehber..., 2009, s. 289.

kişilik⁶²⁷ bir "avcı birliği" sevk edildi ve "Ruslara ihanet eden Abhazları cezalandırmak" üzere Albay G. Çaçba (Şervaşidze) görevlendirildi. Albay, "birkaç köyü ateşe verip önemli miktarda hayvan ele geçirdi."⁶²⁸ Aynı zamanda, birlik komutanı Golyahovs-ki, Abhaz köyü Akapa'ya saldırarak "Abhazlara ağır kayıplar verdirdi" ve Kelasur Nehri'nin sağ kıyısındaki Abhaz evlerini yaktı. Ancak Sohum'dan ilerleyen Türk birlikleri karşısında Golyahovski geri çekilmek zorunda kalarak Sohum birliğinin ana güçlerine katıldı. Bu sırada Sohum birliği komutanlığı, Türk birliklerinin Oçamçıra, Tsxıbın ve Dranda'ya çıkarma yaptığı bilgisini aldı.⁶²⁹ Sohum birliğinin ilerleyişi kanlı bir iz bıraktı; hem Rus askerleri hem de birliklerin geçtiği güzergahtaki Abhazlar hayatını kaybetti. Örneğin, bir kaynağa göre, sadece 9 Mayıs'ta Maçara Nehri vadisinde 400 yerli Abhaz öldürüldü.⁶³⁰

Sohum yönetiminin ve Sohum birliği komutanlığının çekilmesiyle birlikte, şehirde Sohum bölge idaresinin bazı çalışanları ve kolonist nüfus kaldı. Ayrıca, Sohum ve Abhazya'nın diğer yerleşim yerlerindeki askeri birliklerin çekilmesiyle, Gagra'dan Kodor'a kadar olan sahil şeridi (Bzıp Abhazya'sında yaşayan yaklaşık 30.000 kişilik yerli nüfus da dahil) Türk birliklerinin yağmasına terk edildi. Bu aynı zamanda, Türk askeri birliklerine Abjua Abhazya'sına saldırmak için kara yolunu açtı. Rus askeri "stratejistlerinin" bu hiçbir gerekçesi olmayan hareketi, sadece Abhaz halkını değil, Sohum askeri grubunu da kritik bir duruma soktu. Türk çıkarmasının Oçamçıra'ya inmesi ve Samurzakan bölgesiyle bağlantının kesilmesiyle (Kutaisi'den Rus birlikleri buraya kaydırılıyordu) General P. P. Kravçenko ve birlikleri tamamen imha

⁶²⁷ Gaz. "Rus Invalid", № 142, 1877.

⁶²⁸ Maçavariani K.D., Belirtilen eser. s. 289.

⁶²⁹ Aynı eser.

⁶³⁰ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 373.

edilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

Rus birliklerinin Sohum'u savaşmadan teslim etmesi, askerler ve kolon-yolistler arasında Abhaz halkına yönelik nefretin ve düşmanlığın artmasına neden oldu. Rus basınına göre, askerler, Sohum'un savaşmadan Türklere bırakılmasından Abhazları sorumlu tutuyordu. G. Lebedinets'in ifadesine göre, "askerler Abhazlara karşı öfkeyle doluydu... ve sürekli 'asi Abhazları dövmekten' bahsediyorlardı."⁶³¹ Aslında Sohum'un teslim edilmesinde ve Abhazya'daki başarısızlıklarda suçlu Abhazlar değil, General P.P. Kravçenko ve elbette Kafkasya'daki Rus ordusunun tüm komuta kademesiydi. Rusya Savaş Bakanı D.A. Milyutin açıkça şöyle yazmıştı: "*Görünen o ki, hem başkomutan (Grandük Mikhail Nikolayeviç Romanov) hem de yardımcısı Prens Mirski'de bir güvensizlik ve korkaklık var.*"⁶³² Abhazların "suçu" ise, Sohum bölge yönetimini, daha önce ellerinden alınan silahları iade etmeye ve şehri ve tüm Abhazya'yı birlikte savunmaya ikna edememeleriydi.

Abhazya topraklarında yaşanan askeri çatışmaları anlatmaya devam etmeden önce, 1877 Abhaz Ayaklanması'yla bağlantılı olayları analiz etmek gerekir. Çünkü Çarlık yetkilileri bu ayaklanmayı, Abhaz halkını "ihamet" ve "Rus karşıtı isyan" ile suçlamak için bir gerekçe olarak kullandı. Başka türlü davranmaları da mümkün değildi, zira binlerce masum insanın ölümüne ve yerli halkın Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel sürgününe yol açan bu insani felaketin sorumlusu olan Çarlık rejiminin prestijini korumak söz konusuydu. Bu yüzden, yetkililerin sosyal taleplerini yerine getiren pek çok asker, bürokrat ve yazar, isyanın nedenlerini açıklarken Abhazları ya "İslam fanatizmi" ya da

⁶³¹ **Lebedinets G.**, Sohum'dan. Gaz. "Pçela", № 21, 1878.

⁶³² **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 356.

"Türk yönetimine sempati" ile suçlarken, kitlesel sürgün sorumluluğunu da Türk askerlerine ve Abhaz soylularına yükledi.⁶³³

Gerçekte, G.A. Dzidzarya'nın haklı olarak belirttiği gibi, "1877 yılındaki ayaklanma, tüm karmaşıklığına ve sonradan eklenen tüm yorumlara rağmen, Abhaz halkının Çarlık otokrasisine karşı verdiği özgürlük mücadelesinin bir devamıydı."⁶³⁴ Abhazya'daki ayaklanma, Rus yetkililerin uyguladığı ulusal-sömürgeci ve sosyal baskının artmasından kaynaklanmıştı. Çarlık bürokratları, 1866 ayaklanmasının bastırılması ve 1867'de Abhaz nüfusunun Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel sürgününden sonra bile, "asi ve suçlu nüfus" olarak gördükleri Abhazlardan memnun değildi. Yerli halkın her türlü protestosunu "Rus karşıtı bir eylem" olarak değerlendiriyorlardı. Bu protestolara siyasi bir renk vermek için, Abhazlar, Türkiye ve onun ajanlarıyla yoğun ilişkiler kurmakla suçlandı. Oysa pratikte Türkiye ile bağlantılar varsa bile, bunlar Çarlık rejimi yüzünden bölünmüş halkın birleşme arzusundan kaynaklanıyordu.

Şüphe yok ki, Abhazların hoşnutsuzluk sebepleri yalnızca 1866 ayaklanmasının bastırılması ve soydaşlarının vatanlarından sürülmesiyle sınırlı değildi. Abhaz devletinin lağvedilmesi, baskıcı rejim ve halkın silahsızlandırılması, reformların belirsiz sonuçları – aile bütçesini zorlayan ağır vergiler ve cezalar, hristiyanlığın yayılması için kullanılan sert yöntemler, "bu işe uygun olmayan kişilerce ve Abhazlar için yabancı olan Gürcü dilinde" yürütülüyordu.⁶³⁵ Bu ve diğer dayanılmaz yaşam koşulları, çeşitli protesto biçimlerine yol açtı. Bireylerin ticari işletmelere saldırıları ve yağmaları oluyordu, ancak bunlara

⁶³³ A. [Vvedenskiy], Abhazya Hakkında Mektuplar, Gaz. "Kavkaz", № 222, 3 Kasım 1878.

⁶³⁴ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 314.

⁶³⁵ A. [Vvedenskiy], Belirtilen eser.

ayaklanma denemezdi. Zaten bu eylemlerden şüphelenilen kişiler, sonunda Rus yetkililerin adaletine boyun eğiyordu. Örneğin, savaşın ilanından sonra, Gudauta'da 15 Nisan'da özel tüccarların dükkanlarını yağmaladığından şüphelenilen bir grup kolayca kontrol altına alındı, 30 kişi teslim oldu ve yakındaki Lıhni ve Kulanırhuva köylüleri 1950 ruble para cezası ödedi. Yetkililer, köylülerden hiçbir direniş görmeden bu cezayı tahsil etti. Oysa somut suçlular tespit edilmemişti ve yağmalanan dükkanların sahipleri, "*Abhazları acımasızca sömüren kişiler*" olarak biliniyordu.⁶³⁶

Bu olay, Abhazya topraklarında savaş tehdidi nedeniyle, Rus politikasına karşı ayaklanma fikrinin geçici olarak ikinci plana atıldığı ve önceliğin vatan savunmasına verildiğinin açık bir kanıtıdır. Dahası, Abhazlar, hayatta kalabilmek için Rus yönetimine duydukları tüm kırgınlıkları unutup ülkenin savunmasında onlarla işbirliği yapmaya hazırdı. Abhazya'nın neredeyse tüm bölgeleri, silahlandırılma umuduyla, Türk işgalcilere karşı silahlı direniş için Rus yetkilileri desteklemeyi kabul etti. Bu umut, Gudauta'daki yağma olaylarının yaşandığı 15 Nisan 1877'de bile devam etti. O gün Lıhni'daki yerel yönetim Sohumi'ye taşınmış olsa da, Gagra'dan Psırdzxa'ya kadar uzanan 83 kilometrelik sahil şeridinin savunması Abhaz milislerine emanet edilmişti. Ancak Rus birliklerinin ve yetkililerin Gudauta bölgesinden çekilmesi askeri açıdan haklı değildi, çünkü sayıca az (100 kişiden fazla olmayan) bu milis gücü, düzenli bir orduyla savaştıkları veya bu kadar geniş bir alanı koruyacak kapasitede değildi. Bu durum, Sohumi yönetiminin başından beri Abhazya'yı ve halkını Türk saldırısından korumak niyetinde olmadığını ve bilerek ya da bilmeyerek, olası

⁶³⁶ Maçavariani K.D., Abhazya'da Halk Ayaklanmaları, Gaz. "Golos". № 198, 19 Temmuz 1877.

başarısızlıklarının sorumlusu olarak Abhazları göstermeye hazırlandığını düşündürüyor. Yine de yerel halk, son ana kadar Abhazya'yı koruyabilecek Rus birliklerine olan umudunu kaybetmedi.

Böylece, Abhaz ayaklanması, Rus askeri birliklerinin 3 Mayıs'ta Sohum'dan çekilmesi ve Abhazya'nın dış saldırıya karşı ortak savunulması umudunun tamamen yitilmesiyle patlak verdi. Bu durum, ayaklanmanın fi-tilini ateşleyen asıl sinyal oldu. 5 Mayıs 1877 tarihli bir telgrafta General P.P. Kravçenko, Poti komutanına, Bzip, Guma ve Abjua bölgelerinde yaşayan halkın ayaklandığını bildirdi. Samurzakan Abhazyası'nda da huzursuzluk baş gösterince, Sohum bölge yöneticisi, Zugdidi ilçe yöneticisinden ne pahasına olursa olsun *"Samurzakan'ı işgal etmesini"* talep etti.⁶³⁷ **Kısa sürede ayaklanma, bugünkü Batı Gürcistan'ın yanı sıra Terek Bölgesi ve Dağıstan'a da yayıldı. Ancak bu bölgelerin halkları "ihamet" ile suçlanmadı; bu da Rus yetkililerin Abhaz halkına karşı özel bir hesabı olduğunu gösteriyordu.** Yazar ve gazeteci G. Tsereteli, "Golos" gazetesinde Abhaz halkını hükümetin haksız cezalarına karşı savunurken şöyle yazdı: *"Dürüst olalım. Abhazya'da... yerel yönetime karşı basit bir hoşnutsuzluk vardı, tıpkı geçen yıl Zugdidi ilçesinde ve Svaneti'de olduğu gibi."*⁶³⁸

Rus birliklerinin Sohum'dan çekilmesi, ilk çatışmaları da beraberinde getirdi. Abjakua, Akapa ve Kelasur gibi Sohum çevresindeki köyler topçu ateşiyle yerle bir edildi. Bu olaylar, bir kısım Abhazın ayaklanmasını tetikleyen ek bir etken oldu. Ancak sonraki gelişmeler gösterdi ki, Abhaz halkının tamamı bu ayaklanmaya katılmadı. Hatta, Rus ordusunun düzensiz birliklerinde görev yapanların yanı sıra, önemli bir yerli nüfus Rus birliklerini destekledi; özellikle Kodor, Tsandripş ve

⁶³⁷ **Maçavariani K.D.**, Abhazya'da Halk Ayaklanmaları, Gaz. "Golos", № 198, 19 Temmuz 1877.

⁶³⁸ **Tsereteli G.E.**, Kafkasya'dan Mektuplar, Gaz. "Golos", № 257, 26 Ekim 1877.

Bzıp gibi geçilmesi zor nehirlerin aşılmasında yardımcı oldular. Dolaşısıyla, Rus resmi makamlarının iddia ettiği gibi *"Abhazların, savaşın ilk günlerinden itibaren Rus yönetimine karşı ayaklandığı"* fikri gerçeği yansıtmıyordu. Bu iddia, halkın gerçek ruh haline ve sağduyusuna tamamen aykırıydı. Nitekim Abhazlar, belirli bir noktaya kadar herhangi bir ayaklanmadan kaçındı.

Kaynakların analizi şunu gösteriyor: Eğer Rus yönetimi Abhaz halkına silah dağıtmış ve birliklerini Sohum'dan çekmemiş olsaydı, hiçbir ayaklanma yaşanmayacaktı. Nitekim, hükümet yanlısı "Kavkaz" gazetesinde (№222, 1877) yayınlanan "Abhazya Mektupları" başlıklı makalenin yazarı açıkça şunu yazdı: *"Birliklerimizin Sohum'u terk etmesi, Gudauta bölgesindeki ayaklanmanın sinyali oldu; ardından askerlerimizin Galıdzga Nehri'ne (Samurzakan sınırı) çekilmesiyle isyan genişledi."* Aynı makalede dikkat çeken bir başka ifade: *"Birliklerimizin Sohum'a doğru yeniden ilerlemesi, bize düşman Müslüman nüfusun kaçışının işareti oldu."* Buradaki "Müslüman nüfus" vurgusu, Çarlık birliklerinin Abhaz halkını sürgüne zorlamasını meşrulaştırmak içindi. Oysa Rus ve Türk birlikleri, pratikte Abhazları dini kimliklerine göre ayırmadı; asıl sebep etnik aidiyetti. Eğer Rus askerleri Abhazları dini gerekçelerle korumuş olsaydı, çoğunluk anava-tanında kalabilir ve sürgün edilenlere geri dönme izni verilebilirdi. Dönemin önde gelen din adamlarından David Maçavariani'nin verdiği bilgiye göre, sürgün öncesinde Pitsunda ve Oçamçıra ilçelerindeki 99.000 nüfusun 86.000'i Hristiyan, 13.000'i ise Müslümandı.⁶³⁹

"Golos" gazetesinin muhabiri G. Tsereteli, Ağustos 1877'de bir Abhaz'ın kendisine anlattıklarını aktarıyor: *"Biz bu işte suçlu değiliz; hükümetimize karşı kötü bir niyetimiz yoktu, zira Türkiye yanlıları bizi*

⁶³⁹ Maçavariani D., Abhazya'da Halk Ayaklanması, Gaz. "Droeba", № 152, 1878 (Gürcüce).

etkilemeye çalışsa bile. Ama bizi terk ettiklerinde... Sohum'dan çekilip bizi kaderimize terk ettiklerinde, bizi adeta Türklerin eline teslim eder gibi yaptıklarında, kendimizin ve ailelerimizin hem hayatını hem de namusunu kurtarmak için silaha sarılmaktan başka çaremiz kalmamıştı.⁶⁴⁰ Tsereteli'nin yorumu şöyle: "Eğer General Kravçenko, Sohum'a çıkan muhacirler karşısında geri çekilmeseydi veya çekilirken halkı koruma altına alsaydı, Türkler bu kadar başarılı olamazdı. Halk, kendilerinin terk edilmediğini görseydi, bize ihanet etmezdi."⁶⁴¹ Aynı gazetenin sonraki bir sayısında (№227, 1877) şu ifadeler yer alıyor: "Kimse olayın kendisini inkâr etmiyor; sadece yorumuna itiraz ediyorlar. Abhazlar, biz onları kaderine terk ettikten, Türkler gelip topraklarımızı işgal ettikten, ailelerini rehin aldıktan ve tehditlerle bize karşı savaşılmaya zorladıktan sonra silaha sarıldı. Eğer Abhazları yalnız bırakmasaydık, Türklere karşı savaşılmaktan çekinmezlerdi." Bilindiği gibi, "Türkler bu gibi durumlarda genellikle nazik davranmazlar ve eğer ikna ve vaatlerle olmazsa, tehditlerle rehinelere, eşleri ve çocukları alarak Ruslara karşı savaşılmaya zorlarlar."⁶⁴²

Türk çıkarmasının ilk günlerinden itibaren Abhazların, Türklerin Ruslara karşı savaşma taleplerine boyun eğmemesi dikkat çekicidir. Bu durum, Rus propagandasının sıklıkla "ihanetle" suçladığı Gumista bölgesi sakinlerinde de gözlemlenebilmiştir. Olayların tanıklarına göre, "önce biz Gumista bölgesi sakinleri bu tür talepleri yerine getirmeyi kesinlikle reddettik, ancak çeşitli bahanelerle bizi hapse atmaya ve evlerimizi yakmaya başladıklarında teslim olduk."⁶⁴³ Bu arada, Türk çı-

⁶⁴⁰ Tsereteli G.E., Kafkasya'dan Mektuplar, Gaz. "Golos", № 226, 25 Eylül 1877.

⁶⁴¹ Aynı eser.

⁶⁴² 1877–1878 Savaşı, Cilt III. Asya Türkiyesi'nde Savaş, Gen. Zıkov editörlüğünde. Bölüm II. St. Petersburg. 1882, s. 203.

⁶⁴³ TsGIAG, f.15, op.1, d.8, ll. 1–8. Dzidzariya G.A., Muhaceret..., s. 359.

karmasının Sohum'a ilk indiği günlerden itibaren Rus birlikleri de kasıtlı olarak Abhazların evlerini yakmaya başlamış, bu da Abhaz-Rus ilişkilerinin gerilmesine katkıda bulunmuştur. Evlerin yakılması, halkın hayvanlarına el konulması ve Abhazların aile geçimini sağladığı ekinlerin yok edilmesi, aşağıda göreceğimiz gibi, savaşın sonuna ve Abhazların büyük bir kısmının vatanlarından sürülmesine kadar devam etmiştir.

Sohum birliği, Sohum'dan Kodor Vadisi'ne doğru çekilmeye devam ederken, Sultan'ın savaş gemileri Adler'den Oçamçıra'ya kadar Abhazya'nın sahil yerleşimlerini sürekli bombalıyor ve çıkarma yapıyordu. Özellikle, 6 Mayıs'ta 2 Türk vapuru Oçamçıra'yı bombaladı ve 500 kişilik bir çıkarma yaptı. Oçamçıra'ya yakın köylerin sakinleri "*Rusya'dan ayrılma konusunda doğrudan onay vermeyi reddettikten*" sonra, Türk birlikleri Oçamçıra'yı yaktı.⁶⁴⁴ 10 ve 11 Mayıs'ta Türk komutanlığı, yedi gemiyle Gagra, Adler ve Tuapse'ye asker çıkardı.⁶⁴⁵

Türklerin Sohum'u ele geçirmesi İstanbul'da sevinçle karşılandı. Bu olayla bağlantılı olarak Sultan II. Abdülhamid kendisine "yenilmez" unvanını verdi ve komutanlardan Şevket Paşa "*şanlı kumandan*" olarak ilan edildi.⁶⁴⁶ Türk stratejistleri, Sohum'a yapılan çıkarmanın tüm Kafkasya'da Rusya'ya karşı bir ayaklanma başlatacağını umuyordu. Ancak bu gerçekleşmedi. Yine de, Sohum'un alınmasıyla motive olan Türk hükümeti, 17 ve 18 Mayıs'ta Abhazya'ya büyük nakliye gemileriyle ek askeri güç, silah ve mühimmat gönderdi. Sefer kuvvetlerinin başında Ferik Fazlı Paşa vardı. "Agence Havas" gazetesine atıfta bulunan "Odessa Vestnik" gazetesi, 24 Mayıs 1877'de Sohum'a 4 büyük nakliye gemisi, 4 zırhlı firkateyn ve bir muhaberat vapurunun 10 bin asker, 5 batarya

⁶⁴⁴ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 338.

⁶⁴⁵ Gaz. "Morskoe Slovo", № 20, 1877.

⁶⁴⁶ Aynı eser.

top ve 50 bin tüfikle gönderildiğini yazdı. Sohum'a varan Fazlı Paşa, Kafkasya dağlılarına yönelik bir bildiri yayınlıyarak bu yeni askeri seferin "kurtarıcı bir misyon" taşıdığını duyurdu. Gerçekte ise stratejik açıdan, Kafkasya'daki Rus sömürge egemenliğinin Türk hâkimiyetiyle değiştirilmesi söz konusuydu. Taktiksel olarak ise Abhazya'ya yapılan Türk çıkarması, General İ. D. Oklobjiyo komutasındaki Rus birliklerini Batum cephesinde zor durumda bıraktı.⁶⁴⁷

Abhazya'daki konumlarını güçlendirmek için Türk gemileri Adler burnundan Oçamçıra'ya kadar sahil köylerini yakmaya devam etti.⁶⁴⁸ Türklerin "*gelecekte Türk Kafkasya'sının başkenti*"⁶⁴⁹ yapmayı planladıkları Sohum'u güçlendirmek ve Abhazya'nın diğer yerleşimlerini savunmak için yeni toprak getirdiler.⁶⁵⁰ Türk yetkililer, Abhazya'ya binlerce Kuran nüshası gönderdi⁶⁵¹ ve Oçamçıra'ya güneşin doğuşu ve batışında yüksek sesle ezan okuyan bir kadını gönderildi. Ancak kısa süre sonra bu kadın, Rus istihbaratçıları tarafından öldürüldü.⁶⁵² Ayrıca, Türk makamları İstanbul'dan Abhazya'ya 2 bin kırmızı fes göndererek Abhazların Kafkas papakları yerine bunları giymelerini istedi.⁶⁵³ Abhazya'nın davetsiz misafirleri, Abhazları Türk tarafında savaşmaya çağırıırken, onlara "*gelecekteki Abhazya'nın sınırlarını Anapa'ya kadar genişletme*" sözü verdi, aksi takdirde ülkelerinin tamamen harap edileceğiyle tehdit etti. Türkiye'den gelen propagandacılar, kasıtlı olarak Türk birliklerinin Kerç, Sivastopol, Odessa ve hatta Tiflis'i ele geçirdiği gibi asılsız söylentiler yaydı. Dahası, hiçbir yerde direnişle karşılaşmayan

⁶⁴⁷ Gaz. "Novoe Vremya", № 516, 6 Ağustos 1877.

⁶⁴⁸ Gaz. "Novoe Vremya", № 433, 24 Mayıs 1877.

⁶⁴⁹ Gaz. "Golos", № 195, 21 Temmuz 1877.

⁶⁵⁰ Gaz. "Golos", № 147, 8 Temmuz 1877.

⁶⁵¹ Gaz. "Ruskiy Mir", № 295, 29 Ekim 1877.

⁶⁵² Gaz. "Golos", 15 Ağustos 1877.

⁶⁵³ Gaz. "Golos", № 195, 21 Temmuz 1877.

Türk ordusunun sözde Moskova'ya yaklaştığı iddia edildi.⁶⁵⁴

Türklerin Sohum'u ele geçirmesi ve Karadeniz'in tüm Abhazyaya kıyılarındaki durumun kötüleşmesi, Kafkas Ordusu komutanlığını, Sohum birliğine Olginski köyünden çekilme emri vermek zorunda bıraktı. Gerçi, Tzabal'da büyük miktarda mühimmat, erzak ve savunma için gerekli tüm malzemelerle dolu depoları bulunan Sohum birliğinin konumu dışarıdan güvenli görünüyordu. Ayrıca, Abhazyanın diğer bölgelerine kıyasla Oçamçıra bölgesi hâlâ "sakin" durumdaydı. Ancak Oçamçıra'nın defalarca bombalanması ve özellikle İstanbul'dan Sohum'a 10 bin kişilik bir çıkarma filosunun gönderildiği haberleri, sadece Sohum birliği komutanlığının değil, tüm Kafkas Ordusu generallerinin moralini bozdu. Bu nedenle, General P. Kravçenko, 10 Mayıs'ta Kafkas Ordusu Başkomutan Yardımcısı Korgeneral D. I. Svyatopolk-Mirski'den "rica üzerine" Zugdidi'ye çekilme izni aldı. Kutaisi yakınlarındaki Orpiri köyünde konuşlanmış olan Tümgeneral Alhazov komutasındaki Kutaisi birliğine ise, zorlu bir yürüyüşle Kodor Nehri'nin sağ kıyısındaki Naa köyüne ulaşma görevi verildi.⁶⁵⁵ Alınan karara göre, Sohum birliğinin ana güçleri Olga köyünden Bagat Köprüsü'ne doğru çekilecek, yaralı ve hastalar (70 yaralı ve 600 hasta) ise Naa köyüne nakledilecekti. Burada onları, General Alhazov komutasındaki Kutaisi birliğinin yetişen kuvvetleri karşılayacaktı.

12 Mayıs'ta Olginski çayırında toplanan Sohum birliği askerlerine, taşınamayacak her şeyi yakmaları ve hızla yola koyulmaları emri verildi. Daha önce "*sadece erzak depoları, cephanelikler ve arşivler değil, kampın bir kısmı, mühimmat, subay ve er eşyaları ile sivillerin malları*

⁶⁵⁴ **Kuçinski N.**, Abhazların Sürgünü Tarihine Dair, Soçi (Karadeniz Bölgesi), 9 Ekim, Gaz. "Ruskiy Mir", 1877, № 295.

⁶⁵⁵ **Maçavariani K.D.**, Açıklamalı Rehber..., 2009, s. 289.

ve depoları" da imha edilmişti.⁶⁵⁶ Askerlerin neredeyse sadece paltoları ve tüfekleri kalmıştı. Birlik mensupları ve yeni kolonilerin sakinleri, ağır kayıplarla "Şeytan Köprüsü" olarak adlandırılan Bagat Köprüsü'ne doğru ilerledi.

Rus birliklerinin Kodor Nehri'nin sol kıyısına geçişi (Abhazların yardımıyla) sonrasında, köprü, birlik komutanlığının emriyle kesilip yakıldı. Birliklerin nehrin sol tarafına geçişi (neredeyse bir gün süren) sırasında, Kodor'un sağ kıyısında Türk topçuları belirdi ve ateş açtı. Düşmanın beklenmedik top atışları, Sohum birliğini hızla uzaklaştırmaya zorladı. Tanıklara göre, birlik *"panik içinde, tam bir düzensizlikle Cgerda köyüne doğru koşuyordu."* Üstelik cesur General Kravçenko herkesten önde gidiyor ve bir kâğıt parçasına aceleyle yazılmış şu emri veriyordu: *"Mümkün olan her şeyi bırakın ve General Alhazov'un birliğiyle birleşmek için hızla ilerleyin."* Durum, yardıma yetişen General Alhazov'un birlikleri tarafından kurtarıldı. 18 Mayıs'ta Sohum birliği Cgerda köyüne ulaştı. Aynı gün, Korgeneral Svyatopolk-Mirski'nin yakın akrabası olan General Kravçenko yeni bir göreve atandı ve Tiflis'e çağrıldı. 18 Mayıs'ta Adzyübja köyünde, Kutaisi'den gelen bir birlik ile Abhaz milisleri arasında şiddetli bir çatışma yaşandı. Bu çatışmada, Birinci Kutaisi Piyade Taburu Komutanı Yarbay S.D. Mikiladze ve "düşman grubunun" lideri Eridbey Tsanba öldürüldü.⁶⁵⁷

20 ve 21 Mayıs'ta Muk köyüne Sohum ve Kutaisi birliklerinin ana güçleri geldi. Tiflis'ten gelen emir uyarınca, Sohum ve Kutaisi birlikleri, General Alhazov komutasında tek bir İngur birliği altında birleştirildi. Kısa süre sonra İngur birliği, şiddetli çatışmaların ardından Rus birliklerinin önemli stratejik pozisyonları ele geçirdiği Pakuaş köyüne doğru hareket etti. Bu arada, düşmanı yenerek zafer kazanan

⁶⁵⁶ Aynı eser. s. 290.

⁶⁵⁷ Gaz. "Kavkaz", № 107, 4 Haziran 1877.

Türk birlikleri, Samurzakan bölgesinin idari merkezi olan Okum köyünü ele geçirmeyi planlıyordu.

Mayıs sonu ve Haziran başında Rus birlikleri, Oçamçıra'yı ele geçirmek için Galıdzga (Aaldzga) Nehri'nin sol kıyısında mevzilendi. "Kavkaz" gazetesinin (№126, 1877) haberine göre, 2 Haziran'da burada şiddetli çatışmalar yaşandı. Gerçi bu muharebe kesin bir galip çıkarmadı, ancak makale yazarına göre, bu durum "Türkiye'nin zayıflığına" ikna olan isyancı Abhazlar üzerinde belirgin bir etki yarattı. Bununla birlikte, Abhazya'daki Türk askeri varlığının 20-30 bin kişi arttığına dair çeşitli söylentilere rağmen, Abhaz halkı ne bu söylentilere, ne de Türk askeri güçlerinin Abhazya cephesinde zafer kazanma yeteneğine inanıyordu. Türk komutanlığı da artık ciddi başarılar bekleyemezdi; zira G.A. Dzidzariya'nın yazdığı gibi, *"Abhaz halkının desteği konusunda tamamen yanıldıklarını anlamışlardı. Türklerin Abhazya'dan çekilmesi meselesi önceden belirlenmişti."*⁶⁵⁸

Türk birliklerinin Abhazya'nın güneydoğu kesimindeki aktif askeri operasyonları, doğrudan Batum bölgesindeki askeri olaylarla bağlantılıydı. Kobuleti çevresindeki savaşlar devam ederken (Rus İmparatorluğu sınırındaki bölge) Sohum ve Abhazya'nın diğer yerleşimlerdeki Türk birlikleri büyük çaplı çatışmalardan kaçındı. Ancak, Rus birliğinin Tsixisdziri kalesi yakınlarındaki savaşlarda yenilgiye uğraması üzerine, Türkler 13 Haziran'da Sohum ve Oçamçıra'ya düzenli birliklerden oluşan (Türkler ve Araplardan) 8 bin kişilik bir çıkarma yaptı. Türk birlikleri, Oçamçıra'da savaşan birliklere destek sağlamak için Sohum'dan güneydoğu yönünde taarruza geçti. Ancak, Haziran ortasında Türklerin Aaldzga Nehri'ni geçerek General Alhazov'un ana kuvvetlerini Yelır köyünde yenme girişimleri başarısız oldu. Üstelik, düşmanın tüm saldırılarını püskürtten Rus birlikleri karşı

⁶⁵⁸ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 343.

taarruza geçti. Topçuların piyade ve süvari desteğiyle gerçekleştirdiği hızlı ve ustaca manevralar, Türk birliklerini Oçamçıra'yı terk etmek zorunda bıraktı.⁶⁵⁹ Ancak Ruslar stratejik öneme sahip bu yerleşimi elde tutamadı; üç Türk zırhlısı ve altı savaş gemisinin yoğun topçu ateşi, General Alhazov'un birliklerini acilen Aaldzga Nehri'nin gerisine çekilmeye zorladı. Oçamçıra'yı tekrar ele geçiren Türkler, burayı Merkula köyü yakınlarında *"güçlü bir şekilde tahkim edilmiş bir mevzi"* ile korumaya aldı.

Takviye kuvvetler alan İngur birliği, hem Türk birliklerine, hem de Abhaz milislerine karşı daha aktif hareket etmeye başladı. General Alhazov'un birlikleri şu savunma pozisyonlarını tutuyordu: Albay Dove'nin sahil kolu Yelır köyünde, Albay Yatskeviç'in kolu Pakuaş köyünde ve Binbaşı Nijaradze'nin kolu Tkuaşçal'da. 11 Temmuz'da Nijaradze'nin birliği, Aaldzga Nehri'nin sağ kıyısındaki köylerde gerçekleştirdiği ve *"yerel halk üzerinde güçlü bir etki bırakan"* birkaç başarılı operasyonun ardından Txina köyüne yerleşti. Aynı gün, Abhazlarla silahlarını teslim etmeleri ve aileleriyle birlikte İngur Nehri kıyısına yerleşmeleri konusunda görüşmeler yapıldı. Ancak Abhazlar bunu reddetti. Üstelik, yerel halka yönelik sert muamele, Rus komutanlığına olan güveni tamamen sarstı. Dahası, Abjua bölgesindeki Abhazlar, Samurzakan sakinlerini kendi taraflarına çekmeye çalıştı.⁶⁶⁰ Ancak bu girişim sonuçsuz kaldı.

Abhazya cephesindeki zorlu durum, Türk komutanlığını Oçamçıra'ya düzenli birliklerden oluşan yeni bir çıkarma yapmaya zorladı. Oçamçıra için 8-20 Temmuz arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Bir salgın patlak vermeseydi, olayların nasıl gelişeceği bilinmiyordu; Türkler yerleşimi ani bir şekilde terk ederek Sohum'a doğru çekilmek

⁶⁵⁹ V. Potto'nun Anıları, Korgeneral V.A. Yatskeviç, Gaz. "Kavkaz", № 335, 1903.

⁶⁶⁰ Maçavariani K.D., Açıklamalı Rehber..., 2009. s. 293.

zorunda kaldı.⁶⁶¹ Aynı salgın Rus birliklerini de vurdu; İngur birliğindeki Rus askerlerinin yaklaşık % 25'i hastalığa yakalandı. İngur birliği komutanlığının emriyle Pakuaş köyünden hareket eden Yarbay Tsulukidze'nin birliği, Muk köyünden geçerek Çabırxua Nehri'ni zorlu bir çatışmayla aştı ve Akuara-Eyxua bölgesine yerleşti. Ancak, Rus birliğinin yolunu kesen Abhaz milisler birkaç saldırı düzenlediyse de güçler eşit değildi. Dağınık Abhaz grupları, Cgerda köyüne doğru çekilmek zorunda kaldı. Tsulukidze'nin birliğine, ne pahasına olursa olsun Cgerda köyü sakinlerini "cezalandırma" emri verildi. Barikatlara ve isyancıların şiddetli ateşine rağmen, Tsulukidze'nin birliği Cgerda tepelerini ele geçirdi. Köy sakinleri, daha önce Petersburg'da görev yapmış olan subay Ajüanba liderliğinde Çarlık birliklerine umutsuz bir direniş gösterdi. Altı saatlik kanlı çatışmaların ardından Abhazlar, Cgerda köyünü terk ederek Atara ve ardından Adzyübja köyüne çekilmek zorunda kaldı. Tsulukidze'nin birliği, *"bu köyü ele geçirerek tüm kulübeleri yaktı"* ve Cgerda sakinlerine acımasızca davrandı.⁶⁶² Atara ve Adzyübja köylerinin sakinlerini de esirgemedi. Bunun ardından, İngur birliği hızla Kodor Nehri'ne ulaşmayı ve Sohum'a doğru ilerlemeyi başardı.

Abhazya'nın Abjua bölgesindeki isyancılar çoğunlukla silahlarını bıraktı. Türklerin savaşa devam etme tehditleri onlara istedikleri sonucu getirmedi. Şevket Paşa, Abjua halkının Rus birliklerine karşı savaşımayı reddetmesi nedeniyle Abhaz halkının silahlarını toplama emri verdi, ancak Abhazlar silahsızlanmayı reddetti. Temmuz sonunda İngur birliğinin tüm kısımları Kodor Nehri'ne yaklaştığında, Türkler Dranda köyünü terk etti ve Kelasur Nehri'nin sağ kıyısında yeni bir savunma hattı oluşturdu.

⁶⁶¹ Gaz. "Golos", № 185, 15 Ağustos 1877.

⁶⁶² Aynı eser.

Ağustos başında, İngur birliğine yardım etmek ve Sohum'u Türklerden kurtarmak için, kuzeybatıdan Sohum'a doğru Albay B.M. Şelkovnikov komutasındaki Soçi birliği hareket etti. Biraz önce, Temmuz sonunda, Kuzey Kafkasya'dan Maruh Geçidi üzerinden General P.D. Babıç komutasındaki bir birlik geçmişti.

Üst komutanlık, Şelkovnikov'a Gagra geçidini ("Abhaz Termopili") aşarak Abhazya'nın derinliklerine ilerleme ve Sohum'a doğru savaşarak ilerleyen diğer birliklerle birleşme görevi verdi. Bu bölgede Soçi birliği, Türk zırhlısının ateşi altında kaldığı için 4 gün gecikti.⁶⁶³ Önemli kayıplardan sonra, 7 Ağustos şafak vakti, Şelkovnikov'un askerleri çoğunlukla "Küçük Abhazya"nın diğer bölgelerinden göç etmiş nüfusun yaşadığı Gagrıpş köyüne saldırdı. Özellikle, birliğin öncü kuvvetleri *"Gagrıpş köyüne yaklaştı ve düşmanı evlerden, bahçelerden çıkardı ve Mamzışxa yamacından aşağı attı. Çok sayıda Abhaz sığırı ve koyunu askerlerin ganimeti oldu, ganimetin büyük kısmı Maykop'a gönderildi..."*⁶⁶⁴ Hayatta kalanlar Bzıp Abhazya'sının köylerine sığınmaya çalıştı veya Türkiye'ye kaçtı.

8 Ağustos'ta Soçi birliğinin Kafkas-Yekaterinodar alayı, *"Bzıp Nehri'nin ağzındaki Abhaz köylerine 'akın' yapmak üzere gönderildi" ve "Abhazlardan yaklaşık 1000 baş hayvan ele geçirdi, Şelkovnikov'a Lihni köyünden 10 kilometre uzakta yetiştirdi."*⁶⁶⁵

Soçi birliğinin ana kuvvetleri, 10 Ağustos sabahı saat 07.00'de Bzıp Nehri'ni geçmeye başladı. Hızlı akan nehirde öğlene kadar süren geçiş zorlu oldu, ancak tıpkı Tsandırıpş Nehri geçişinde olduğu gibi yerel Abhazlar onlara yardım etti.⁶⁶⁶ Bu, Rus birliklerinin henüz Gagrıpş köyünü

⁶⁶³ V. Potto'nun Anıları, Karadeniz Filosu'nun Geçmişi (Amiral Makarov'un Son Türk Savaşı), Gaz. "Kavkaz", № 125, 1904.

⁶⁶⁴ Maçavariani K.D., Belirtilen eser, s. 295.

⁶⁶⁵ Kuçinski N., Abhazların Sürgünü Tarihine Dair, Gaz. "Ruskiy Mir", №295, 1877.

⁶⁶⁶ Aynı eser.

yerle bir etmiş ve Bzıp Nehri'nin ağzındaki Abhaz köylerine "baskınlar" düzenlemiş olmasına rağmen gerçekleşti.

Aynı zamanda, Pitsunda'daki Albay Şelkovnikov, Binbaşı Muhurtov komutasındaki bir birliği gönderdi. Muhurtov, Türklerden zorla gemilere bindirilmekte olan yaklaşık 100 Abhaz ailesini kurtardı ve 1000 baş çeşitli hayvana el koydu. Ayrıca, Bzıp Nehri'nin sağ kıyısında hareket eden Kozak sotnikleri, yerel halktan 500 baş sığır, 19 at ele geçirdi ve 5 Abhaz'ı esir aldı.⁶⁶⁷

Mçışt Nehri'nin yamacına ulaşan Soçi birliği geceyi geçirmek için durdu. Tanıkların ifadesine göre, birlik büyük bir Abhaz grubu tarafından "askerleri görünce çok sevinerek" karşılandı.⁶⁶⁸ Mçışt Nehri'nde dinlendikten sonra, Albay Şelkovnikov'un ana kuvvetleri 10 Ağustos gecesi Gudauta şehrine doğru ilerledi. Şiddetli çatışmaların ardından Rus birlikleri, Türklerden Lıhını, Gudauta ve diğer stratejik yerleşimleri kurtardı ve 15 Ağustos'ta Soçi birliği batıdan Sohumi'ye yaklaştı.⁶⁶⁹

Soçi birliğinin Abhazya'nın içlerine doğru ilerleyişi örneğinde, Rus birliklerinin Abhaz halkına yönelik tutumunda çelişkili eylemler görülmektedir. Örneğin, bir durumda Rus askerleri Abhaz esirleri kurtarıp onları Türkiye'ye sürülmekten korurken, başka bir durumda yerel halkı evlerinden çıkarıyor, evlerini yakıyor, Abhazları esir alıyor, hayvanlarına el koyuyor ve onları barınaksız ve geçim kaynaklarından mahrum bırakarak vatanlarını terk etmeye zorluyor. Bu eylemlerde, bir yandan bazı Rus askerlerinin sadece insani olarak zarar görmüş yerel halka yardım etme çabasını görmek mümkünken, diğer yandan en radikal düşünceli askerlerin onlardan kurtulma arzusu göze çarpmaktadır ki bu, büyük ölçüde yetkililerin resmi tutumuyla örtüşüyordu. Aynı çelişkili

⁶⁶⁷ Maçavariani K.D., Belirtilen eser, s. 295–296.

⁶⁶⁸ Kuçinski N., Belirtilen eser.

⁶⁶⁹ Maçavariani K.D., Belirtilen eser, s. 296.

davranış Abhazlar tarafından da izlenebilir. Bir durumda Rus birliklerini destekleyip onlarla birlikte Türk askerlerine karşı savaşıırken, başka bir durumda Türk birliklerini destekleyip Rus askerlerine karşı savaştılar. Ancak onların dışında, mümkün olduğunca tarafsız bir tutum sergileyen ve ülkelerinin özgürlüğüne ve bağımsızlığına bağlı kalarak hem Türk hem de Rus hâkimiyetinden kurtulmayı arzulayan üçüncü bir Abhaz grubu da vardı. Ayrıca, hem Türk hem de Rus sömürgecilerine karşı aynı anda silahlı direniş gösteren bir kesim de bulunuyordu. Ancak bu tür vatansever ve ulusal kurtuluş mücadelesi fikri açısından sadık eylemler, ne Türk ne de Rus askeri-politik yetkilileri tarafından fark edilmedi. Çünkü onlar Abhazları ya destekçi ya da rakip olarak görüyorlardı, kendi görüşü olan insanlar olarak değil. K. Maçavaryani'nin bu savaşta "masumca" ölenlerden bahsederken kastettiği işte bu insanlardı, yani "yüzlerce ve binlerce" Abhaz.⁶⁷⁰

Sohum'a doğru ilerleme en az diğerleri kadar zorlu oldu. Kuzey Kafkasya'da oluşturulan ve Maruh Geçidi'nden geçerek Abhazyaya ilerleyecek olan birlik, bu geçidin adıyla "Maruh Müfrezesi" olarak anılıyordu. Müfreme, 25 Temmuz'a kadar Batalpaşinski ilçesinin Kardaniskaya stanitsası yakınlarında toplandı. Müfremenin başına, Kafkasya'nın fethi ve Kafkasyalıların Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesinde aktif rol almış 70 yaşındaki Korgeneral P.D. Babiç getirildi.

Zorlu geçit yolunu aştıktan sonra, General P. Babiç'in müfrezesi 12 Ağustos'ta Tzabal'a ulaştı ve 14 Ağustos'ta Sohüm kentine doğru harekete geçti. 15 Ağustos'ta Maruh Müfrezesi, Sohüm üzerine Guma köyünden geçerek yol aldı. "Kavkaz" gazetesinin (No.199, 1877) haberine göre, 17 Ağustos'ta Kuzey Kafkasya'dan gelen General Babiç'in birlikleri Sohüm'a beş verst yaklaştı.

⁶⁷⁰ Aynı eser, s. 297.

16 Ağustos'ta İngur Müfrezesi Kelasur Nehri'ni geçerek Türkleri Sohum'a doğru geri püskürtmeye başladı. 18 Ağustos'ta müfrezenin öncü birlikleri, Sohum yakınlarındaki en önemli stratejik yükseklikleri Abjakua köyünde ele geçirdi.⁶⁷¹ Ertesi gün, 19 Ağustos'ta, doğudan İngur, batıdan Soçi ve kuzeyden Maruh müfrezelerinin Korgeneral P.D. Babiç'in genel komutasında genel taarruzu başladı. 20 Ağustos'ta her üç müfrezenin öncü birlikleri Sohum'a girdi. Ancak keşif verilerine göre, düşmanın ana kuvvetlerinin gece vakti şehri terk ederek demirdeki gemilere binip Türkiye'ye doğru uzaklaştığı tespit edildi.⁶⁷² Şehirde kalan Türk birlikleri ise 20 Ağustos'ta neredeyse hiç direniş göstermeden Sohum'u terk etti.⁶⁷³ Çatışmalar sonucu yakılıp yıkılan yedi bin nüfuslu şehir ıssız bir hale gelmişti.⁶⁷⁴

1877 yılında Türk birlikleri Abhazya'da yaklaşık üç buçuk ay kaldı ve bu süre ülke ve yerli halkı için felaketle sonuçlandı. "Novoye Vremya" gazetesi-nin 26 Mayıs 1877 tarihli nüshasında muhabirin aktardığına göre, *"Türk zırhlıları sadece savunmasız Sohum'u değil, diğer önemsiz köyleri de yerle bir ediyor... barışçıl köyler ve yazlıklar alevler içinde, bahçeler ve bağlar tahrip ediliyor."*⁶⁷⁵ "Tiflis Vestnik" gazetesinin 25 Ağustos 1877 tarihli nüshasında ise muhabir Rus birliklerinin Kodor'a yaklaştığında *"Pitsunda bölgesinin neredeyse tamamının yandığını"* öğrendiklerini bildiriyordu. Öte yandan, iki ateş arasında kalan Abhazlar hem Türkler hem de Rus askerleri tarafından katledildi. Özellikle Guma ve Abjua bölgelerinin sakinleri büyük zarar gördü. Konuyla ilgili bir kaynakta şu ifadeler yer alıyor: *"Türkler, Rus,*

⁶⁷¹ V. Potto'nun Anıları..., Gaz. "Kavkaz", № 335, 1903.

⁶⁷² Felitsin E.D., Belirtilen eser.

⁶⁷³ Sohum'un Alınışı (Özel Bir Mektuptan Alıntı). Sohum, 23-30 Ağustos. Gaz. "Kavkaz", № 199, 1877.

⁶⁷⁴ Lakoba S.Z., Abhazya'nın Siyasi Tarihi Üzerine Denemeler, Sohum, 1990. s. 34-35.

⁶⁷⁵ Gaz. "Novoe Vremya", № 454, 5 Temmuz 1877.

Bulgar ve Yunan köylerini ve kendilerine boyun eğmeyen Abhaz köylerini yakarken, biz de bize ihanet eden Abhaz köylerini yıkmak zorunda kaldık!"⁶⁷⁶

1877-1878 Rus-Türk Savaşı Rusya'nın zaferiyle sonuçlandı. Berlin Antlaşması'na göre, Balkanlar'ın kuzeyinde Osmanlı'ya vergi ödeyen özerk bir Bulgar Prensliği kuruldu. Bulgaristan'ın güney kısmı (Doğu Rumeli) idari özerklik haklarıyla Osmanlı yönetiminde bırakıldı. Makedonya ve Trakya Osmanlı egemenliğinde kaldı. Sırbistan ve Karadağ'ın tam bağımsızlığı teyit edildi. Rusya, Tuna Nehri'nin ağzını, Kars, Ardahan ve Batum kalelerini çevreleriyle birlikte aldı. Avusturya-Macaristan ise Bosna-Hersek'i işgal etti.⁶⁷⁷ Sultan II. Abdülhamid liderliğindeki Osmanlı İmparatorluğu ise oldukça zor bir duruma düştü, önde gelen Avrupa devletlerinin elinde yarı sömürge bir devlete dönüştü.

Savaştaki yenilginin ardından Balkanlar'daki Abhaz-Çerkes yerleşimciler Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölgelerine nakledildi. Özellikle Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi N.P. İgnatiyev'in ısrarıyla, Ayastefanos (19 Şubat 1878) ve Berlin (1 Temmuz 1878) antlaşmalarının metinlerine *"Balkanlar'daki Çerkeslerin sınır bölgesinden uzaklaştırılarak iç bölgelere nakledilmesi"* gerekliliğine dair bir madde eklendi.⁶⁷⁸ Bu maddeye dayanarak, 1859-1876 yılları arasında Balkan ülkelerine yerleşen Kafkasyalılar derhal Anadolu'nun iç bölgelerine ve Orta Doğu'ya nakledilmeye başlandı. Bu ikinci sürgün, Osmanlı hükümetinin yoğun baskısı ve düzenli ordu birliklerinin desteğiyle gerçekleştirildi. Tıpkı Kafkasya'dan sürgün edildikleri dönemde olduğu

⁶⁷⁶ 1877-1878 Savaşı. Cilt III. Asya Türkiyesi'nde Savaş. SPb. 1882, Bölüm II, s. 227.

⁶⁷⁷ **Naroçnitskaya L.I.**, Paris Barışı Sonrası Rusya'nın Dış Politikası, Rus-Türk Savaşı (1877-1878). SSCB Tarihi: En Eski Zamanlardan Günümüze. On iki cilt. Cilt V., M. Nauka. 1968, s. 266.

⁶⁷⁸ **Berzaj U.N.**, Çerkeslerin Sürgünü, Nedenleri ve Sonuçları, Nalçik, Tetragraf LLC, 2012, s. 206-207.

gibi, Kafkasyalıların yerleştirildiği bölgelerin yerel yönetimleri bu kadar büyük bir nüfusu karşılamaya hazırlıksızdı. Bunun sonucunda sayısız kayıp yaşandı. Tarihçi U.N. Berzec, Türk kaynaklarına atıfta bulunarak bu konuda şunları yazıyor: *"Büyük Sürgün sırasında Çerkeslerin yaşadığı tüm korkular, sıkıntılar ve acılar yeniden tekrarlandı. İstanbul ve Şam'da dağlılar okul ve cami avlularında barındırıldı. Mart 1878'de İstanbul'da günde 900 Balkan mültecisi hayatını kaybediyordu."*⁶⁷⁹

Kitlesel Sürgün: Rus-Türk Savaşı'nın Abhazya için sonuçları son derece trajik ve telafi edilemez oldu. Abhazların fiziksel olarak imhasının ardından, Osmanlı İmparatorluğu'na kitlesel sürgünleri geldi. Bu, XIX. yüzyılda Abhazların sürgün tarihindeki son büyük aşamaydı.

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhazların Osmanlı İmparatorluğu'na sürgününün son aşaması, Abhazya ve Kafkasya'daki Rus birlikleri komutanlığı ile Osmanlı işgal kuvvetleri komutanlığı tarafından provoke edildi. Savaş başlamadan önce halkın silahları toplanmış, Rus birlikleri Gudauta, Sohum ve diğer stratejik öneme sahip yerleşim yerlerini terk etmişti. Böylece halk kaderine terk edilmiş oldu. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Rus birliklerinin Abhazya'yı terk etmesi gibi, bu büyük imparatorluk için yakışık almayan bir uygulama tekrarlandı. Bu kez, sadece Abhaz halkı değil, Rus idaresinin bir kısım bürokratları ve yeni sömürgeciler de kaderine terk edilmişti.⁶⁸⁰ Abhaz halkının ve saygın temsilcilerinin, kendilerine yabancı olan bu savaşta tarafsız kalarak yaklaşan yeni bir ulusal felaketi önleme çabaları başarısız oldu. Aynı şekilde, Abhaz halkının Rus birliklerinin yanında aktif rol alarak kendilerini Türk saldırısından koruma ve *"suçlu nüfus"* gibi haksız ve onur kırıcı bir etiketten kurtulma girişimleri de beklenen

⁶⁷⁹ Berzaj U.N., Belirtilen eser, s. 207.

⁶⁸⁰ Gaz. "Rus Invalid", № 142, 1877; Gaz. "Pçela", № 21, 1878.

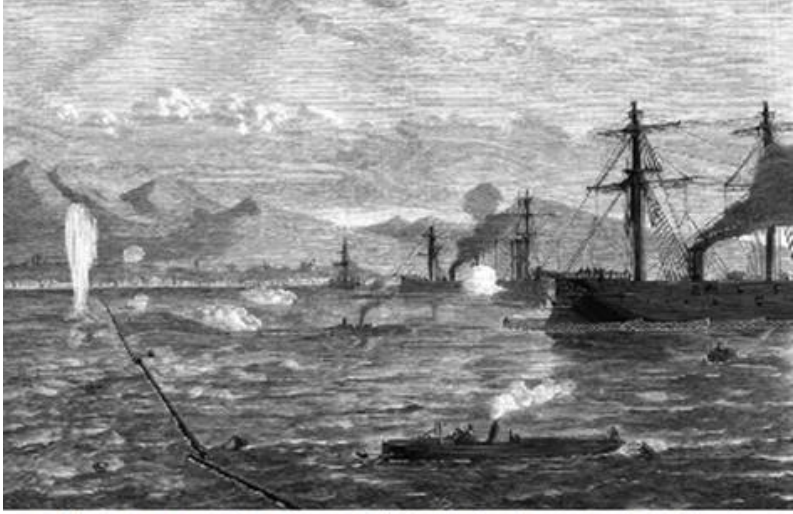
sonucu vermedi.

Rusya'nın askeri yetkililerinin Abhazya'daki eylemleri, tarihçi ve aydın K.D. Maçavaryani tarafından şiddetle eleştirildi. Maçavaryani, bu askeri birliklerin Abhazya'yı düşmandan korumakla yükümlü olduğunu, Sohum'daki beş bin kişilik bir ordunun, *"General Kravçenko'nun düşmanı Gudauta'da ve Sohum'da karşılamak için yeterli olduğunu"* düşünüyordu.⁶⁸¹ Aynı düşüncüyü sürdürerek şöyle yazdı: *"Peki Abhazlar ne yapmalıydı, düşmanla nasıl savaşmalıydı? Çıplak elleriyle, silahsız ve dişleriyle mi?"* K.D. Maçavaryani bu soruyu kendisi yanıtladı: *"Yine, 'güçlünün karşısında güçsüzün her zaman suçlu olduğu' gerçeği doğrulandı. Suçlu olarak, koyun sürüsünü kurtların arasında bırakan beceriksiz ve çaresiz çoban değil, bizzat sürü -yani Abhazlar- görüldü! Yani suçlu General K-o (Kravçenko) değil, bizzat yerli Abhazlardı."*⁶⁸²

Sonraki olaylar gösterdi ki, savunmasız kalan Abhazya'nın şehir ve köyle-rine Türk birlikleri neredeyse direnişsiz girdi ve yerel halktan Rus yönetimine karşı savaşa katılmalarını talep etti. Kendini savunma imkânından yoksun bırakılan ve Çarlık yetkilileri tarafından haksız yere "hain" ilan edilen Abhazlar, Türk birlikleri tarafından acımasızca katledildi.

⁶⁸¹ **Maçavariani K.D.**, Günlüğünden // Dergi "Moambe", № 9, 1895 (Gürcüce); **Açugba T.A.**, Abhazya'da Etnik "Devrim". (XIX. yüzyıl Gürcü Süreli Yayınlarının İzinde), Sohum, 1995, s. 69.

⁶⁸² **Maçavariani K.D.**, Belirtilen eser.

Ağustos 1877'de Sohum Körfezi'nde deniz muharebesi

Başlangıçta Türklerin taleplerine boyun eğmeyi reddeden ve kesinlikle onların safında savaşmayacaklarını açıklayan Abhazlar, Rus birliklerinin Gudauta ve Sohum'dan çekilmesinin ardından, Türk işgal kuvvetlerinin şiddetli baskısı altında olan halkın bir kısmı verilen silahları alarak *"kendi ve ailelerinin hayatını ve onurunu kurtarmak"* zorunda kaldı.⁶⁸³

Savaşın ilk günlerinden itibaren, istisnasız tüm Abhazya bölgelerinin sakinleri, özellikle de Rus yetkililerin en çok "ihanet"le suçladığı Gumista bölgesi halkı, Türklere karşı bir tutum sergiledi. Onlar da başlangıçta Osmanlı işgal kuvvetlerinin yanında savaşmayı reddetti, ancak Türklerin baskıcı önlemleri, sert ve insanlık dışı muamelesi, bir kısmını Türk komutanlığının taleplerine boyun eğmek zorunda bıraktı.

⁶⁸³ Gaz. "Golos", № 226, 25 Eylül 1877

Bir kaynakta şöyle yazıyor: *"Başlangıçta, Gumista bölgesi sakinleri olarak bu tür talepleri kesinlikle reddettik. Ancak bizi çeşitli baha-nelerle hapse atmaya ve evlerimizi yakmaya başladıklarında, teslim olduk."*⁶⁸⁴

Böylece, 60'lı yıllarda Türkiye'ye sürgün edilip daha sonra geri dö-nen Abhaz, Adıge ve Ubıhların yanı sıra, özellikle Türk birliklerinin işgal ettiği köylerden olmak üzere, Abhazya'nın çeşitli bölgelerinden bir kısım Abhaz da kendi iradeleri dışında Türklerin safında savaşmak zorunda kaldı.

Türkiye'den çıkarma birlikleri olarak getirilen ve Abhazya'yı Rus egemenliğinden kurtarmayı hedefleyenler dışında, Abhaz halkının bir kısmının savaşa dahil olmasının başlıca nedenleri ise şunlardı:

1. Rus yetkililerin, Türk birliklerine karşı ortak mücadele etmek için Abhaz milislerine silah vermeyi reddetmesi,
2. Rus birliklerinin Abhazya'nın stratejik bölgelerinden çekilmesi,
3. Türk işgalcilerin silahsız ve sivil halka karşı acımasız muamelesi.

Bununla birlikte, Türklerin ısrarlarına ve tehditlerine rağmen, Ab-hazların büyük çoğunluğu savaşta taraflardan birinin yanında yer almadı. Ancak bu durum bile onları kurtaramadı. Rus birliklerinin Ab-hazya cephesindeki zaferi ve Türk çıkarma birliklerinin bölgeden çekilmesi, Rus ve Türk makamlarının Abhazların kaderini tamamen görmezden gelmesi sayesinde kitlesel bir sürgünle sonuçlandı.

Rus askeri komutanlığı, Abhazya'nın stratejik bölgelerini terk ederken, düşman işgalinin ve ülkenin ele geçirilmesinin sonuçlarını çok iyi biliyordu. Türk komutanlığı ise önceden hazırlanmış iki aşamalı bir plana göre hareket ediyordu: Maksimum program Abhazya ve tüm Kaf-kasya'nın ilhak edilmesi; minimum program yerli halktan mümkün

⁶⁸⁴ TsGIAG, f.15, op.1, d.8, ll. 1-8.

olduğunca çok sayıda insanın Türkiye'ye transfer edilmesi.

Rus komutanlığının hatası yüzünden Türk çıkarma birlikleri, Abhazya'nın sahil bölgelerini direnişsiz işgal etti ve ülkeyi harap etti. Ancak Abhaz halkı, Rus askeri makamlarının cezalandırmasından da kurtulamadı. Rus birlikleri, Abhazları "cezalandırmak" için köyleri yerle bir etti, "isyan eden Abhazlardan arındırılmış" bölgeler yarattı, evleri ve tarım arazilerini yaktı, hayvanlarına el koydu.⁶⁸⁵

Örneğin: 25 Haziran'da General Alhazov'un birlikleri, 11 saatlik bir çatışmanın ardından Tkuaş köyünü ele geçirdi ve tamamen yıktı. 1 Temmuz'da Rus birlikleri, Pakuaş köyü yakınlarındaki Aaldzga Nehri'ni geçti ve Aaldzga ile Muk nehirleri arasındaki bölge *"isyançı Abhazlardan temizlendi"*.⁶⁸⁶ İngur Müfrezesi (içinde önemli sayıda Gürcü birliği bulunan ve neredeyse yarısı Gürcülerden oluşan birlik), Abhaz halkına karşı özellikle acımasız davrandı.⁶⁸⁷ Subaylar, üst komutanlıktan aldıkları talimat doğrultusunda hareket ediyordu: *"Enerjik bir şekilde hareket edin, yol üzerindeki tüm köyleri yakın, isyancıların mallarını imha edin ve ele geçirilen hayvanları kendi yararınıza kullanın."* Savaş tarihinde, bir hükümetin bu kadar sert bir "resmi talimat" vermesi nadir görülen bir durumdur.

Tüm bunlar, Rus makamlarının sadece belirli yerleşim yerlerini ele geçirmekle kalmayıp, Abhazları anavatanlarından sürmek için zemin hazırladığını gösteriyor. "Düşman ve suçlu" ilan edilen, evsiz ve geçim kaynaklarından yoksun bırakılan halkın, Rus İmparatorluğu dışında sığınak aramaktan başka seçeneği kalmamıştı.

Resmi kaynaklar, Abhazların "itaatini" bildirerek, hangi kesimin anavatanında kalmasına izin verilebileceğini belirlemeye çalışıyordu.

⁶⁸⁵ **Dzidzariya G.A.** Belirtilen eser, s. 240.

⁶⁸⁶ Gaz. "Tiflis Vestnik", № 164, 31 Temmuz 1877.

⁶⁸⁷ **Kaçarava Yu., Kikvidze A., Surguladze A.,** Gürcistan Tarihi. II, Tiflis, 1973, s. 62.

Örneğin, General Alhazov bir cezalandırma operasyonundan sonra Abhazlara bir çağrı yaptı ve Gup, Patgu, Tkuaşal ve Eşkit köylerinden 250 kişi *"itaatlerini bil-dirdi"*.⁶⁸⁸ Bu durum, Çar I. Aleksandr'ın Abhaz Prenslığı'ne himaye vaaadinin üzerinden neredeyse 70 yıl geçmesine rağmen, Abhaz halkının ancak şiddet yoluyla "sözde itaat" etmeye zorlandığını gösteriyor. Bu kadar uzun bir süre boyunca Çarlık yönetimi, yerli halkla ortak bir dil bulamamıştı. Rus askeri raporlarında, Abjua bölgesindeki Oçamçıra, Pakuaş, Cgerda, Atara, Yelır, Merkula, Gup ve Tkuaşal gibi yerleşim yerlerinde, Rus birlikleriyle yerel halk arasında şiddetli çatışmaların yaşandığı sıkça belirtilir.⁶⁸⁹

Rus birliklerinin Oçamçıra bölgesinde belirli başarılar elde etmesinin ardından, Kafkasya Genel Valisi Yardımcısı ve eski Kutaisi Genel Valisi Korgeneral D.İ. Svyatopolk-Mirski, Kafkasya Genel Valisi'ne Abhazların Osmanlı İmparatorluğu'na toplu sürgün edilmesi konusunu gündeme getirdi. *"Ancak şimdi,"* diye yazıyordu, *"Abhazların kendilerini Sohum'dan ve tüm Abhazya'dan kovmaya zorlamak gerekiyor."*⁶⁹⁰ Görünen o ki, bu kadar üst düzey bir askeri ve idari yetkilinin bu sözleri, Rus makamlarının genel eğilimine uygun düşüyordu. Çünkü bilindiği gibi, bir kez daha çok yakında gerçekleştirilecek olan kitlesel nüfus sürgünleri gibi kritik kararlar, devletin en üst düzeyinde alınıyordu.

Daha önceki tüm Abhaz ve diğer Kafkas halklarının sürgün aşamalarının, çarın özel kararıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıca, bu planın hayata geçirilebilmesi için Osmanlı padişahının da rızası gerekiyordu. Bu durumda, Türk birlikleri Abhazya'dan mümkün olduğunca fazla insanı götürme arzusunu gizlemiyordu. Rus makamları ise "suçlu

⁶⁸⁸ Aynı eser, s. 240.

⁶⁸⁹ Aynı eser, s. 341.

⁶⁹⁰ TsGVIA, f. 485, d. 104. L.116.

nüfustan" kurtulmaya hazırdı. Şüphe yok ki, bu sefer de, **Rusya ile Türkiye arasındaki savaş devam etmesine rağmen, Abhazların sürgün edilmesi konusunda çıkarları tamamen örtüşüyordu.**

Rus yetkililer, Abhazları sürgün ederken, Rus ordusunda Abhaz birliklerinin de savaştığı gibi önemli bir gerçeği göz ardı ettiler: Sohum Düzensiz Süvari Tümeni'nin (Komutan: Albay Grigori Çaçba (Şervaşidze)) 1. Bölüğü Pitsunda bölgesinde, 2. Bölüğü Oçamçıra bölgesinde görev yapmıştı.⁶⁹¹ Savaşın arefesinde ve başlangıcında dört bölüklü bir süvari milis gücünden bahsediliyordu. Ayrıca, Samurzakan'da yerel Abhazlardan oluşan altı bölüklü bir düzensiz süvari alayı, beş bölük süvari milisi ve üç bölük piyade milisi oluşturulmuştu. Bu birlikler, İngur birliğinin emrindeydi. Bunlara ek olarak yedek bölükler de vardı.⁶⁹²

Sonraki savaşlarda şu isimler öne çıktı: Albay G.A. Çaçba (Şervaşidze), Muhafız Albay Mihail (Almaxsit) Marşan, Teğmen Kucmahan Emhuar, Milis Yüzbaşı Tatlasxan (David) Maan, Milis subayları Alibey Marşan, Kızılбек Marşan, Data Açba (Ançabadze), Aleksandr Çaçba, Zaurbek Dzapş-ıpa, Hasan Piliya, Aleksey Ladaria, Vissarion İnal-ıpa ve diğerleri.

Birçok savaş katılımcısı madalya ve nişanlarla ödüllendirildi.

Ancak Samurzakan'daki Abhazlar dışında, Abhaz nüfusunun büyük bir kısmının Rus birliklerine çeşitli şekillerde yardım etmesi bile, onları baskı ve sürgünden kurtaramadı. Yukarıda belirtildiği gibi, yerel halk Rus birliklerine ulaşım, köprü ve yol onarımı, hızlı akan dağ nehirlerinin (Kodor, Tsandırpş, Bzıp vb.) geçişinde, erzak tedarikinde ve benzeri konularda destek oldu.

General P. P. Kravçenko bile, Kodor Nehri üzerindeki Bagad köprüsünün geçişinde "hastaların ve yaralıların taşınması için arabalarını

⁶⁹¹ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 360.

⁶⁹² Aynı eser, s. 359.

veren yerel halkın hizmetlerinden yararlandıklarını" kabul etmek zorunda kaldı. Gudauta bölgesindeki Barmış köyünde, Albay Şelkovnikov'un birliğine *"Abhazlar çeşitli kümes hayvanları, süt ve üzüm getirdi."* Mçısta Nehri kıyısında konaklayan Soçi birliği ise bir grup Abhaz tarafından sevinçle karşılandı. *"As-kerlere en dostane tavrı göstererek, onlara sığır getirdiler, şarap dolu kovalar sundular ve meyvelerle ikram ettiler."* Sohum Bölgesi'nin yeni komutanı Albay P.İ. Arakin, 24 Ağustos 1878 tarihli raporunda, Bzıp Abhazyası'ndaki nüfusun çoğunun Albay Şelkovnikov'u *"kendi koruyucuları olarak"* karşıladığını belirtti. Bu bağlamda General Karamalin, *"Lıhni nüfusunun, Gudauta'dan geri dönen ve o gün Türklere temizlenen Aatsi köyüne kadar olan bölgeyi ele geçiren birliklerimizi coşkuyla karşıladığını"* kaydetti.⁶⁹³

Samurzakan'daki Abhaz nüfusu, doğrudan savaflara katılmanın yanı sıra Rus birliklerine büyük destek verdi. Ancak sonuçta, Rus birliklerinin ana güçlerinin bu bölgede konuşlanmış olması ve burada çatışma olmaması durumu gerçekleşmeseydi, yerel halkın Rus makamlarının beklenen cezasından kurtulması için bu argümanlar yeterli olmayacaktı.

Tüm çabalara rağmen, Abhazların sürgünü büyük bir boyut aldı. "Kafkasya" gazetesi *"Ve o talihsiz, zamanında herkes tarafından lanetlenmiş, perişan göç başladı"* diye yazıyordu.⁶⁹⁴ Üstelik, **Rus basını bu göçü de öncekiler gibi "çifte göç" olarak adlandırıyordu, hem Osmanlı İmparatorluğu'na, hem de Sibirya'ya.** Bu konuda her iki imparatorluğun da suçlu olduğu şüphesizdi. Rus makamları, Abhazya'daki savafların bitmesinin hemen ardından Abhazları Rus İmparatorluğu'nun uzak vilayetlerine sürmeye başladı ve bu süreç sonraki yıllarda da devam etti.⁶⁹⁵ Ancak Abhazların Osmanlı İmparatorluğu'na

⁶⁹³ Aynı eser, s. 362.

⁶⁹⁴ Gaz. "Kavkaz", № 134, 1877.

⁶⁹⁵ Lakoba S.Z., Abhazya'nın Siyasi Tarihi Üzerine Denemeler, Sohum, 1990, s. 35-38.

sürgün edilmesine öncelik verildi. Bunu Türk birlikleri üstlendi ve Rus makamları da her türlü kolaylığı sağladı.

Özellikle, Abhazya topraklarındaki savaşların sona ermesinin ardından, dengeler Rusların lehine döndüğünde, geri çekilen Türk birlikleri Abhaz yerleşimlerini acımasızca yağmaladı, silahsız insanları deniz kenarına sürükledi ve Türk gemileriyle Osmanlı İmparatorluğu'na zorla götürdü.

Daha Abjua Abhazya'sındaki şiddetli çatışmalar sürerken ve Türk birlikleri ağır kayıplar verirken, 15 Temmuz 1877'de Türk komutanlığı adına Abhaz halkına toplu halde Türkiye'ye göç ettirilecekleri bildirildi. Osmanlıların bu tutumundan memnun olmayan Türk çıkarma birliklerindeki Abhazlar ve Çerkesler protestolarını şu sözlerle dile getirdi: *"Bize ne yapıyorsunuz? Başlangıçta bizi Abhazya'ya, eski yaşam koşullarımıza dön-düreceğinizi ve Rus hükümetinin bizi Sibiry-a'ya sürmesinden kurtaracağınızı söylemişsiniz. Şimdi ise tam tersi oluyor. Biz Ruslardan ve yaşam koşullarımızdan memnunduk. Eğer siz-inle birlikte Ruslara karşı savaşmaya ikna olduysak, bunun nedeni bize eskiden sahip olduğumuz kadar toprak vereceğinizi ve ayrıca 1864-1866'da Türkiye'ye sürgün edilen kan bağıımız olan Abhazları geri getireceğinizi vaat etmenizdi. Bunlar gerçekleşmeyince, paşanın tale-bini yerine getirmeyi asla kabul etmeyeceğiz."*⁶⁹⁶

Paşa, Abhazlara şu sözlerle karşılık verdi: *"Ruslar sizi yok etmeye çoktan karar verdiler. Bunun için yasal bir bahane bulmaları gerekiyordu. Bu bahane, sizin isyanınızla kendilerine sunuldu ve bu yüzden kaçınılmaz olarak sizi ve tüm Abhazya'yı yerle bir edecekler, yedi yaşın üzerindeki hiç kimseyi bağışlamayacaklar; kısacası sizi toptan katledecekler. Bu nedenle, sizin Tür-kiye'ye göç etmeniz en iyisi olacağına*

⁶⁹⁶ Maçavariani K.D., Abhazya'da Halk Ayaklanmaları // Gaz. "Golos", № 199, 1878.

inanıyorum."⁶⁹⁷

Abhazlar paşanın bu çağrılarına yanıt vermeyince, o zaman paşa zorla göç ettirme işlemlerine başlanmasını emretti. Çeşitli hilelere başvuruldu; gemilerden Abhaz yerleşim yerleri bombalandı, Abhazya'nın limanlarına asker çıkartıldı, aynı askeri birlikler sık sık bir limandan diğerine nakledildi. Batum, Trabzon veya Varna'dan 20-30 bin kişilik askeri birliklerin Türklere yardım için çıkarma yaptığına dair söylentiler yayıldı, vb.⁶⁹⁸

Eski Kutaisi Genel Valisi D.İ. Svyatopolk-Mirski, kendi üstlerine Abhazların Türkiye'ye göç ettirilmesinin gerekliliğini savunmuş olsa da, Türklerin Abhazları zorla sürgün ettiği gerçeğini gizlemedi. "Tiflis Vedomosti" gazetesinin yazdığı gibi, Abhazya'daki askeri olayların başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, *"Türkler zararda kalmadı ve hatta Abhazya'dan önemli bir nüfusu götürmeyi başardılar. Bu nüfus, zamanla Türkiye'ye göç eden Çerkesler gibi kendilerini kanıtlayabilecek insan kaynağı olarak işe yarayabilir."*⁶⁹⁹

Abhazların zorla sürgün edilmesinin şiddet içeren doğası hakkında, Viyana'da yayınlanan "Politische Korrespondent" gazetesinin 17 Ağustos 1877 tarihli Okum köyünden gelen haberinde şöyle deniyordu: *"Türk birlikleri, hâlâ kontrol altında tuttukları Abhaz köylerini yakıyor, hayvanları alıyor ve Abhazları zorla gemilere bindiriyor. Abhazya'nın toprakları korkunç bir şekilde harap edilmiş durumda ve tarlalar ekilmediği için geride kalan sakinleri açlık tehdidi altında."*⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Aynı eser.

⁶⁹⁸ Dzdzariya G.A., Belirtilen eser, s. 342.

⁶⁹⁹ Gaz. "Tiflis Vestnik", № 195, 1877.

⁷⁰⁰ Gaz. "Ruskiy Mir", № 236, 31 Ağustos 1877.

"Muhacirler" Ressam S.M. Gabeliya

Sohum'un yanı sıra, Türk birlikleri Gudauta ve Oçamçıra kasabalarını da "yakıp yıktılar".⁷⁰¹ Örneğin Oçamçıra'da "hava, çürüyen cesetlerin kokusuyla doluydu". "Ruski Mir" gazetesinin belirttiği gibi, "en üzücü olan ise Türk birliklerinin bu yerleşim yerindeki tüm Abhaz nüfusunu götürmüş olmasıydı."⁷⁰² "Droeba" gazetesinin aktardığına göre, "Abhazy köylüleri çok zor ve endişe verici bir durumda. Savaş onlara hiçbir şey bırakmadı, ne ev, ne de yiyecek. Her şey Türk birlikleri tarafından yağmalanıp yakıldı. Binalar, erzaklar, mısır ve darı... hepsi ateşe verildi. Tüm hayvanlar, ev eşyaları ve giysiler götürüldü. Bu durumda kalan Abhazlar açlık çekiyor."⁷⁰³ Abhazların içler acısı durumunu bildiren "Golos" gazetesi şunu vurguladı: "Tarlaları her yerde çiğnenmiş, otları biçilmiş, çiftlikleri yakılmış, hayvanları Türkler tarafından götürülmüş ve ev eşyaları dahi ellerinden alınmış..."⁷⁰⁴ Rus ordusunda görev yapan köylü N. Ladaria, üstlerinden

⁷⁰¹ Aynı eser.

⁷⁰² Gaz "Ruskiy Mir", 13 Temmuz 1877.

⁷⁰³ Gaz "Droeba", № 100, 1877 (Gürcüce).

⁷⁰⁴ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 353-354

izin alarak köyü Psirdzxa'yı ziyaret ettiğinde şu manzarayla karşılaştığını yazdı:

*"Köyümüz bomboştu, içinde tek bir insan yoktu ve evimizin de boş olduğunu görünce yüreğim sızladı. Bakıyorum; avluda tavuklar koşuyor, aç köpeklerimiz ulu-yor. Evde her şey dağılmış, sağa sola atılmış, masalar devrilmiş... Boş durumdaki evimizde uzun süre oturup ağladım."*⁷⁰⁵

Abhaz sürgünlerin mektubunda şu satırlar okunuyor: *"Türkler, çeşitli nedenlerle bizi tutuklamaya başladı... Türklerin işleri kötü gidince, geri çekilirken evlerimize girip insanları zorla deniz kenarına sürüklediler, saklanmaya çalışanları ise vurdular."*⁷⁰⁶

Daha 7 Ağustos'ta, Türklerin Abhazları Türkiye'ye sürmeye karar verdiği bilgisini alan asilzade H. Lakrba, Prens Konstantin İnal-ıpa'nın tercümanı aracılığıyla Albay B.M. Şelkovnikov'a, Abhazların Türkiye'ye göçünü engellemek için Türk birliklerine saldırma talebiyle başvurdu. Özellikle, Soçi bir-liğinin komutanına, Türk birliklerinin *"halkı zorla deniz kenarına sürükleyerek Türkiye'ye götürdüklerini, köylerini yaktıklarını, hayvanlarını aldıklarını ve özellikle de Hristiyanları soyduklarını"* bildirdi.⁷⁰⁷ Albay B.M. Şelkovnikov'a, Lıhni köyü sakinleri adına, Daut Xikuba ve Hasan Piliya başkanlığında bir başka heyet de gönderildi. Heyet üyeleri ona bir not ilettiler: *"Eğer [halkı kurtarmak] için geliyorsan, çabuk ol; eğer [toprak için] geliyorsan, beş yıl sonra da gelebilirsin."*⁷⁰⁸ Bu sözler, yerli halkın, üç ay önce Abhazya'yı Türk birliklerine terk eden Rus ordusuna da pek güvenmediğinin açık bir kanıtıydı.

⁷⁰⁵ **Ladariya N.**, Hayatımın Şafağında // "Tarihsel Bülten", №46, Ekim 1891, s. 117.

⁷⁰⁶ **Megrelidze Ş.V.**, Acara'nın Geçmişinden, Tiflis, 1964, s. 4 (Gürcüce).

⁷⁰⁷ **Şastlivov P.**, Soçi Müfrezesinin Taarruzu. Gaz. "Tiflis Vestnik", № 201, 17 Eylül 1877.

⁷⁰⁸ TsGAA, f. 833, d. 58, l. 10.

Kısa süre sonra asilzade H. Lakrba ve eşi Çiç (Yekaterina) Açıba tutuklanarak Gudauta açıklarında demirlemiş olan zırhlı gemiye, Şevket Paşa'nın yanına götürüldü. Lakrba, tutuklanmadan önce halka, göç ettirilme tehdidine veya propagandasına boyun eğmemeleri için ısrarla çağrıda bulundu. Ancak

"Halkın ölümü" Ressam B. Capua

Türk komutanlığının propagandacıları, "ihamet" suçlamasıyla Rus makamlarının cezalandırması tehdidiyle bir kısım Abhazı göçe ikna etmeyi başardı. Halka hitaben bilge yaşlının son sözleri şöyle oldu: *"Kardeşlerim! Bizi zorla götürüyorlar, eğer siz sağ kalırsanız... [Rus hükümetine] bizi savaş esiri olarak kabul etmelerini söyleyin."*⁷⁰⁹ Ancak görüldüğü gibi, Rus makamları da kendi taraflarında Abhazların sürgün edilmesine katılmışlardı.

5 Ağustos'ta Türkler, 1865 yılında Abhaz alfabesinin hazırlanmasında emeği geçen rahip ve çevirmen Yoann Gegiya'yı tutukladılar. Onu boğarak öldürme gerekçeleri ise, *"Abhaz olmasına rağmen Türkiye'ye gitmek istememesi ve cemaatini bu yönde engellemesi"*ydı.⁷¹⁰ Ayrıca, Abhazy'a hükümdarının eski ruhani danışmanı V. Mikaberidze ve damadı rahip D. Ahvlediani de tutuklandı. Şevket Paşa, *"Abhaz halkını Türklere karşı kışkırtmak"* suçlamasıyla onlara derhal

⁷⁰⁹ Maçavariani K.D., Abhazy'a'da Halk Ayaklanmaları // Gaz. "Golos", № 199, 20 Temmuz 1878.

⁷¹⁰ Gaz. "Ruskiy Mir", № 295, 29 Ekim 1877.

ölüm cezası verdi, ancak bu karar, zırhlı gemide bulunan Abhaz ve Çerkes askerlerin baskısıyla hemen iptal edildi.⁷¹¹

Prens Reşid Geçba da zorla alınıp paşanın huzuruna getirildi. Bu sırada, Türklerin işlediği vahşet, zırhlı gemideki Abhazları çaresizliğe sürüklemişti. Reşid Geçba'yı, yaşanan trajediye dair protestolarını iletmekle görevlendirdiler. Tecrübeli ve bilge prens, diplomatik bir üslupla paşadan halkının yeniden sürgün edilmemesini rica etti ve Abhazların tamamen sürülmesinin Abhazya'nın sonu olacağını savundu: *"Paşa! Kardeşlerimizin acı gözyaşlarına tanık olacağımızı hiç düşünmemiştik. Görüyorsunuz ki Abhazya, varoluşunun son anlarını yaşıyor, geri dönüşü olmayan bir yıkıma sürükleniyor. Kaderin cilesiyle çoktan vatan topraklarımızdan ayrıldık ve Allah bilir ki, Abhazya'dan sürüldüğümüz günden beri ne acılar çektik. Ama bizi teselli eden tek şey, Abhazya'da kalan kardeşlerimizin bir yuva bulup yaşayabilecekleriydi... Şimdi zorla Türkiye'ye sürülen, gözümüzün önünde ağlayan, feryat eden, saçlarını yolup bizi bu zorunlu göçün suçluları olarak lanetleyen Abhaz aileler karşısında ahlaki sorumluluktan asla kurtulamayız!"*⁷¹²

General A. Zisserman'a göre, Abhazlar ile Türkler arasındaki başlangıçtaki anlaşmazlık, Türklerin Abhazya'dan çekilmesinde bir rol oynadı, ancak elbette belirleyici olan tek faktör değildi.⁷¹³

Rus yetkililerin, "ihamet" suçlamasıyla Abhazları Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün etmedeki rolüne, resmi basında pek fazla yer verilmedi, ancak bu durum tamamen de gizlenemedi. Örneğin, "Tiflis Vedomosti" gazetesi (№195, 1877), *"Türklerin geçici işgali sonucunda bu toprakların harap ve ıssız hale geldiğini"* belirtirken, bu trajedide suçun

⁷¹¹ Gaz. "Golos", №199, 20 Temmuz 1877.

⁷¹² **Maçavariani K.D.**, Abhazya'da Halk Ayaklanmaları // Gaz. "Golos". 20 Temmuz, 1878, № 199.

⁷¹³ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 344.

yalnızca Türklerde değil, Rus tarafında da olduğunu ekliyordu. Gazete, farklı kaynaklara dayanarak, Rus birliklerinin Sohum'u ele geçirmesinden önce, General Alhazov'un güney bölgelerinden ilerlemesiyle Abhazların "tüm köyleriyle birlikte" Osmanlı'ya kaçtığını yazdı: *"Bir ay önce (gazete haberlerine inanılacak olursa) 14 binden fazla Abhaz vatanını terk etti; nüfus özellikle güney Abhazya'da azaldı. General Alhazov'un güneyden ilerlemesiyle paniğe kapılan halk, köyleriyle birlikte Türkiye'ye kaçtı."*

Bazı kaynaklar, Rus makamlarının tüm Abhaz nüfusundan kurtulmayı planladığını bildiriyordu. Kafkasya'daki yüksek rütbeli Rus generali D.İ. Svyatopolk-Mirski'nin bu konudaki açıklaması ve İmparatorluk basınına sızan bilgiler de rastgele değildi. "Kavkaz" gazetesine (№222, 1877) göre, 1866'daki Abhaz isyanından sonra yetkililer, isteyen herkesin Türkiye'ye göç etmesine izin verdi. Gazete, Abhazların sürgününe hiç üzülmeyen, *"şimdiki göçün aslında 1867'de gerçekleşmesi gerektiğini"* yazdı. Makale yazarı, o dönemde Türk hükümetinin göçmen sayısını "4 bin aileyle sınırlandırması" yüzünden tam bir sürgünün yapılamadığından yakınıyordu. En önemlisi, aynı Rus gazetesine göre, o zaman Abhazların sürgünü "bölgeye hiçbir zarar vermeden" gerçekleşecekti.

Ancak daha önce olduğu gibi, bu kez de Çarlık politikasını savunmak isteyen bazı Rus yetkililer, Abhazların sürgününden "ayrıcalıklı sınıfı" sorumlu tuttu. Örneğin, A.N. Vvedenski, *"Abhazların sürgün edilmesinin suçlusu üst sınıflardır"* diye yazdı. Ona göre, *"Türkiye'ye gidenlerin çoğu eski bağımlı köylülerdi, oysa hükümete sadık kalanlar Abhazya'da kaldı."*⁷¹⁴

Albay P.İ. Arakin da, *"ayrıcalıklı sınıfın az olduğu topluluklarda*

⁷¹⁴ A. [Vvedenskiy], Abhazya'dan Mektup // Gaz. "Kavkaz", № 222, 3 Kasım 1877.

(*Lihni, Otxara gibi*) halkın neredeyse tamamının yerinde kaldığını" belirtti.⁷¹⁵ Ancak gerçekte, ne zengin sınıfın propagandası, ne de Türk yetkililerin baskısı Abhazların ve genel olarak Kafkas halklarının kitlesel göçünde belirleyici oldu. Prensler, soylular ve köylüler... hiçbirine vatanlarında kalıp kalmayacakları sorulmadı. Özellikle etnik temizliğin yapıldığı bölgelerde... Bu bağlamda, Türkiye'den Batum'a dönüp "organize" bir şekilde Abhazy'a geri gelmek isteyen sürgünlerin listeleri oldukça çarpıcıdır. 16 Şubat 1879 tarihli listede, 219 kişiden yalnızca 5'inin sosyal statüsü "köylü (anxayü)" olarak belirtilmişti. Geri kalanların çoğu prens ve soylulardan oluşuyordu. Dinleri ise "Ortodoks" olarak kaydedilmişti. Bu listedekiler, Oçamçıra, Azibca, Aatsı, Dürıpş ve Apşxua bölgelerinden gelenlerdi.⁷¹⁶

Bu bağlamda, Abhaz prensleri ve göçmen soylularından oluşan bir gru-bun Mazhara Açba (Ançabadze), Dug Marşan, Hüseyin Kudjba, Zoshan Eşba ve diğerleri) 24 Temmuz 1879 tarihinde Rusya'nın İstanbul Başkonsolosu A.E. Lagovski'ye yazdıkları başvuru da ilgi çekicidir. Belgede şöyle denmektedir: *"Türklerin işleri kötüye gidip kaçınılmaz sonlarını gördüklerinde, mevzilerini terk ederek bizim bölgemizin sınırına geldiler ve ordularını iki eşit parçaya böldüler: bir kısmı Rus birliklerini kuşatırken, diğer kısmı köylerimize girerek evleri yakıp halkı zorla hayvanlarıyla birlikte deniz kıyısına sürdüler; kaçmaya çalışanları vurdular. Kısacası, yukarıda anlatılanlardan iki ay sonra hepimiz buraya, Türkiye'ye getirildik ve o günden beri buradayız."*⁷¹⁷

Türk "ajitatörleri" de Abhazların sürgün edilmesi konusunda büyük bir başarı elde edemedi. "Kavkaz" gazetesi, Abhazların sürgünü sırasında Türk ajitatörlerinin rolü ve otoritesi hakkında şunları yazdı:

⁷¹⁵ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 370.

⁷¹⁶ TsGIAG, F. 545, op. 1, 1880, d. 2200, ll. 27-32 arka.

⁷¹⁷ TsGIAG, f. 15, op. 1, d.8, ll. 1-2.

Kafkas dağlıları onlara inanmamayı "öğrenmişti". *"Garip bir şey, Medine'ye gidip hacı sarığı takan her düzenbaz ve riyakâr, sırf şöhet ve popülerlik için Türkiye'nin iradesinin yorumcusu kesiliyor... ve halk, kutsallık adına onlara tahammül ediyor. Ancak dağlılar geçmiş tecrübelerden bu yalancılara inanmamayı öğrendi."*⁷¹⁸

Aynı zamanda, Abhazların zorla sürgün edilmesine dair giderek daha fazla bilgi süreli yayınlarda yer almaya başladı. Örneğin, Viyana Telgraf Ajansı, savaş günlerinde, 21 Ağustos 1877'de şöyle yazdı: *"Abhazlar Türk gemilerine binmek istemiyor ve ormana kaçıyor. Türkler, Abhazları göçe zorlamak için köylerini yakıyor; [Abhazlar] General Alhazov'a bağlılıklarını bildirerek müzakere ediyor."*⁷¹⁹ "Kavkaz" gazetesi ise şunu vurguladı: *"...Gazeteler defalarca, Abhazya'dan göç edenlerin çoğunun -en azından önemli bir kısmının- Türkiye'ye kendi arzuları dışında ve zorla götürüldüğünü bildirdi."*⁷²⁰ "Golos" gazetesi ise, 20 Temmuz 1878'de şu haberi verdi: *"Manzara korkunçtu; saçlarını yolup gözyaşı döken insanlara kayıtsız kalmak mümkün değildi. Türk askerleri, boşaltılmış yerleşim yerlerini tamamen yok etmek gibi alçakça eylemlere girişti."*

"Kavkaz" gazetesi, 11 Ağustos 1877'de şöyle yazdı: *"Okum'dan gelen haberlere göre, Türkler Kodor'un ötesinde, Macarka ve Kelasur nehirlerinin ağzlarına doğru ilerleyerek tüm yerleşim yerlerini yakıyor, hayvanları topluyor, Abhazları zorla sahile sürüklüyor ve yine zorla Türkiye'ye götürüyorlar (25 vapurla). Kaçabilenler dağlara ve ormanlara sığınıyor..."* A.N. Vvedenski, prenslerin ve soyluların Abhazların Türkiye'ye sürgünündeki "rolü" hakkında konuşurken, bu sefer Türklerin göç etmeyi reddeden Abhazları fiziken ortadan kaldırdığı gerçeğini

⁷¹⁸ **Gorets**, Türkiye'de Çerkesler // Gaz. "Kavkaz", № 134, 1877.

⁷¹⁹ Gaz. "Golos", 26 Ağustos, № 196, 1877.

⁷²⁰ Gaz. "Kavkaz", № 190, 23 Eylül 1877.

gizleyemedi: *"Türkiye'ye gitmek istemeyen ve ailelerinin onurunu savunan onlarca Abhazın cesedi, korkunç şekilde parçalanmış halde, tam da orada, Sohum rıhtımında yatıyor."*⁷²¹

Türk birliklerinden biri, Sohum'dan ayrılmadan önce, *"yerel halktan üç yüz kadar kadını haremlerine almak üzere topladı"*, ayrıca Kodor ötesinden toplanabilen tüm mısır stoklarını, hayvanları ve diğer malları yağmaladı. Türkler ve Abhazlar arasında sık sık *"kanlı çatışmalar"* yaşandı.⁷²² "Tiflis Vestnik" gazetesi, 17 Eylül 1877'de şunu bildirdi: *"Abhazlar Türkiye'ye göç etmeyi hiç istemiyordu; aslında onları buna zorla ve tehditle mecbur ettiler. Türkler, 'Ruslar sizi hain olarak öldürecek, en iyisi göç edin' diyordu."*

Kasım 1879'da Kafkasya Genel Valisi'ne yazılan bir mektupta, Lihni köyünden soylu Tagua Marganiya (Maan)'nın eşi Makrina, kendisinin, kocasının ve beş küçük çocuğunun *"Türkler tarafından yakalanıp esir alındığını ve yaklaşık iki yıl boyunca Türklerin korkunç baskısı altında kaldıklarını"*, Ekim 1879'da ise Batum'a kaçtıklarını yazdı.⁷²³

Batum valisinin tercümanı olarak görev yapan Polis öğrencisi Konstantin Maan (Marganiya), yeğenleri Xırıps, Alxıstan ve Kaç Maan'ın (Yeni Afon Okulu öğrencileri) *"esir alınarak Türkiye'ye götürüldüğünü"* bildirdi. Ayrıca, *"21 akrabasının daha aynı şekilde esir olarak götürüldüğünü"* ekledi.⁷²⁴ Ayrıca, *"Sohum Dağ Okulu ve kız yatılı okulunun Türkler tarafından yakıldığı, mallarının yağmalandığı ve öğrencilerin birçoğunun Türkler tarafından Trabzon'a götürüldüğü"* bilgisi de mevcuttur.⁷²⁵

⁷²¹ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 364.

⁷²² Gaz. "Golos", № 195, 25 Ağustos 1877.

⁷²³ TsGIAG, f.545, op.1, 1880, d.2073, l.37.

⁷²⁴ Aynı eser. 78-79

⁷²⁵ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 365.

Yaştxua köyü sakinleri dul M. Hiba, H. Ketsba ve F. Ketsba, 20 Ekim 1880'de General Melikov'a yazdıkları mektupta, *"son Rus-Türk savaşı sırasında Sohum bölgesinde yaşarken, yedi aile olarak kendi isteğimiz dışında Türkiye'ye götürüldük"* dedi. Aynı şekilde, Lıhını köyünden Maçagua Lakoba, İgnati Cergenıya (Dzug-ıpa), Aleksey Dzirariya (Dzirariya) ve birçok kişi de Türkiye'ye sürüldü.⁷²⁶

"Golos" gazetesi, Sohum bölgesindeki Türklerin *"tüm Abhazları, hayvanları, kısıacası alınabilecek her şeyi toplayıp Türkiye'ye göndermek için acele ettiklerini"* yazdı: *"Denizde, iskelenin hemen yanında ve Kelasur Nehri'nin denize döküldüğü yerde, Türklerin hummalı faaliyeti vardı; görünen o ki, Abhazya'dan yağmalanan ganimeti gemilere yüklemek için acele ediyorlardı. Bu ganimetle gemiler her gün Türkiye'ye hareket ediyordu."*⁷²⁷ Türklerin Abhazlara hayvanlarını vapurlarla Türkiye'ye götüreceklerine dair yalan vaatlerde bulunması ve Türk askerlerinin hayvanları sahile sürmesi nedeni-yle, deniz kıyısında büyük miktarda hayvan toplandı.⁷²⁸ Ancak Türkler tüm hayvanları götüremedi ve bir kısmı, Türk vapurları yerine, Soçi, Marux ve İngur birliklerinin eline geçti.⁷²⁹ Örneğin, Kelasur köyünde Rus askeri birimleri yaklaşık 3.000 baş sığır ele geçirdi.⁷³⁰

Ancak, Abhazların vatanlarından zorla sürgün edilmesi politikasını onaylarken, Rusya'nın resmi makamları, Abhaz halkının yaşadığı trajedinin gerçek yüzünü kamuoyundan gizlemek için her türlü çabayı gösteriyordu. Örneğin, Abhazya'daki olaylardan haberdar olan

⁷²⁶ Aynı eser, s. 366.

⁷²⁷ Gaz. "Golos", № 222, 21 Eylül 1877.

⁷²⁸ Aynı eser.

⁷²⁹ Gaz. "Ruskiy Mir", № 295, 1877.

⁷³⁰ 1877-1878 Savaşı. Cilt III. Asya Türkiyesi'nde Savaş, Tümgeneral Zıkov editörlüğünde. Bölüm II. SPb., 1882, s. 226. Kitaptan: Dzidzariya G.A. Muhaceret ve Abhazya'nın XIX. Yüzyıl Tarihinin Sorunları. s. 350.

Rusya'nın Trabzon Konsolosu, 2 Ağustos 1877'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazıda, vicdan rahatsızlığı duymadan, "*Türk ordusuyla birlikte Türkiye'ye giden*"⁷³¹ Abhaz nüfusunun bu hareketinin "*gönüllü*" olduğunu iddia ediyordu.

Yazılı kaynaklar gösteriyor ki, bu sefer de, tıpkı önceki dağlı halkların sürgünlerinde olduğu gibi, geleneksel olarak düşman olan iki devlet (Rusya ve Türkiye) arasında bir işbirliği söz konusuydu. Resmi ya da gayri resmi bir anlaşmayla, bu imparatorlukların toprakları ve nüfusu paylaştığı görüşü doğrulanıyor, Rusya, sürgün edilenlerin topraklarını alırken, Türkiye ise sürgün edilen nüfusu kabul ediyordu. Çarlık Rusyası, Kafkasya'nın yerli halklarını sürerek bölgenin kolonizasyonu ile ilgili sorunları çözmeye çalışırken, Osmanlı İmparatorluğu da Abhazya ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinden gelen mültecileri cephelerde "canlı yem" olarak kullanılmak üzere alıyordu.

1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında Abhazların sürgünüyle ilgili yaşanan olayları analiz ederken, Rus yetkililerin, asi Abhaz nüfusundan kurtulmak için kasıtlı olarak koşulları hazırladığı izlenimi edinilmektedir. Bunun kanıtları arasında şunlar yer alıyor: Savaş öncesinde Abhaz halkının silahsızlandırılması, sert bir idari-polis rejimi, Abhazlara "suçlu nüfus" etiketinin yapıştırılması, savaş sırasında ise "ihanet" ve "vatana ihanet"le suçlanmaları, Rus birlikleriyle birlikte Türk ordusuna karşı direniş göstermek için Abhaz halkına silahların geri verilmemesi. Dahası, Rus komutanlığının silahsız Abhaz halkını kaderine terk ederek, Sohum ve diğer stratejik yerleşim yerlerinden birliklerini çekmesi ve Türk birliklerinin Abhazya topraklarının büyük bir kısmını işgal etmesine izin vermesi. Bunun sonucunda, bir yandan Türk birlikleri, Rus ordusuna karşı savaşmayı reddeden Abhazları katlederken, diğer yandan Abhazlar "ihanet"le suçlandı ve bu, Rus komutanlığının tüm Abhaz

⁷³¹ TsGIAG, f.545, op. 1, 1880, d. 2069, l. 57.

nüfusunu "örnek cezalandırma" politikaları için gerekçe oldu. Bu politikalar, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da dâhil olmak üzere sivil halkın kitlesel olarak katledilmesi, evlerin ve tüm yerleşim birimlerinin yakılması, geçim kaynaklarının (ekinlerin, gıda stoklarının, hayvanların) yok edilmesi veya el konulması şeklinde tezahür etti.

Abhazya topraklarındaki çatışmaların sona ermesinin ardından, ilerleyen Rus birlikleri -özellikle Gürcü birlikleri ve komutanları (General Y.K. Alhazov (Alhazışvili), Yarbay S.D. Mikeladze, Prens Nijeradze, Yarbay Tsulukidze vb.)- bölgeyi yeni yerleşimciler için Abhazlardan "temizledi", geri çekilen Türk birlikleri ise yerli halkı zorla askeri gemilerle Türkiye'ye götürdü.

Böylece, daha önce boşaltılmış Abhazya bölgelerine ek olarak, yerli nüfusun tamamen yok olduğu Sohum şehri ve Abhazya'nın neredeyse tüm sahil ve yayla köyleri de ıssızlaştı. "Ruski Mir" gazetesi, 18 Aralık 1877'de şu tespiti yapıyordu: *"Abhazya'daki son ayaklanma ve ardından gelen çifte göç -Sibiry ve Türkiye'ye- bu zengin bölgeyi büyük ölçüde insansızlaştırdı. Bazen onlarca verst yol giderseniz ve sadece bir kulübeye rastlarsınız, sonra yine kilometrelerce ıssızlık... Belki ara sıra, gitmiş olanların meyve bahçeleri kalmıştır."*

"Golos" gazetesinin özel muhabiri G. Tsereteli, 20 Ağustos 1877'den sonra Sohum'dan Tiflis'e dönerken şunları yazdı: *"Doğadan başlayarak her şey kasvetli ve boş. Devasa arazilerden geçiyorsunuz, daha dün yerleşim vardı, hayat doluydu, ama şimdi sadece harabeler ve bu uçsuz bucaksız topraklarda tek bir canlı ruh yok! Birçok yerde hâlâ duran muhteşem mısır tarlaları olgunlaşıyor, ama toplayacak kimse yok; sadece sahipsiz kalan köpek sürüleri ormanlarda dolaşıyor ve yolcuları ürkütüyor. İşte Abhazya şimdi bu acıklı halde! Üstelik bu bölgeye hâlâ Abhazya diyebilir miyiz, artık Abhaz kalmadığına göre... 'Abhazya' kelimesi bundan böyle sonsuza dek unutulmalıdır."*⁷³²

⁷³² Gaz. "Golos", № 226, 25 Eylül 1877.

"Kavkaz" gazetesinin muhabiri İ. Belousov ise İngur birliğinin parçası olarak Dranda köyündeysen, harap olmuş Abhazya hakkında şunları yazdı: *"Etrafımızda yüz verst boyunca ne bir şehir, ne de düzgün bir köy olduğunu hayal edin: her yer çöl, harabe, eski Abhaz köylerinin külleri ve savaşın yıkım izleri; her yerde ölüm ve yıkım kokusu var. Türkler burada 'harikulade' bir iş çıkardı. Örneğin, Bzıp nehrinden Sohum'a kadar tek bir sağlam Anglo-Hint telgraf direği kalmamış, hepsi parçalanmış... Şehrin kendisinde taş üstünde taş bırakılmamış..."*⁷³³

1877'de Abhazya'daki savaş olaylarının ardından Sohum Askeri Bölgesi'nin yeni komutanı Albay P. Arakin, Kodor'dan Gudauta bölgesine kadar olan alanın (Tzabal dahil) tamamen boşaldığını yazdı: Dranda ve Dopakıt'ta iki-üç duman tütüyordu, harap olmuş Sohum şehrinde 100 kadar tüccar ve sivil, Yeni Afon Simon-Kananit Manastırı'ndan bir keşiş ve 13 işçi, Tzabal'a dönen 69 Yunan ailesi (259 kişi), işte bu bölgenin tüm nüfusu buydu.

Galıdzga ile Kodor arasında 13 bin kişi (2886 aile) kalmış, 1071 aile ise sürgün edilmişti. Gudauta'dan Gagra'ya kadar olan bölgede sadece Bzıp top-rakları yerleşim görmüş; Kaldaxuara ve Ldzaa'dan birkaç aile Bzıp Nehri'nin sağ yakasına taşınmış, *"geri kalan her yer tamamen ıssız"*dı.⁷³⁴ A.N. Diaçkov-Tarasov, Gagrıpş ve Bzıp nehirleri arasında yaşayan 191 Abhaz ailesinin (815 kişi) *"1877 savaşından sonra iz bırakmadan kaybolduğunu"* yazdı.⁷³⁵ "Kavkaz" gazetesi, 11 Ağustos 1877'de, *"Samurzakanlıların tamamı kaldı, onları Rus birlikleri korudu ve erkek nüfus onlarla birlikte savaştı"* diye yazdı. *"Adzyübja'da sadece 20 hane kaldı (390'dan), Atara'da 28 (160 haneden), Cgerda'da 60 (500 haneden), Düripş'ta ise neredeyse tamamı yabancı diyarlara*

⁷³³ Gaz. "Kavkaz", № 43, 22 Şubat 1878.

⁷³⁴ TsGIAG, f. 545, d. 2307, ll. 43, 44 arka-45.

⁷³⁵ **Dyaçkov-Tarasov A.N.**, Gagra ve Çevresi // ZKLRO, 1903. Kitap XXIV, bölüm I. s.

sürüldü.⁷³⁶

BİLGİLENDİRME

**1877-1878 yıllarında Sohum ilinden Osmanlı İmparatorluğu'na
Abhazların sürgünü hakkında.⁷³⁷**

Bölüm	Topluluk	1877–1878 savaşına ka- dar		Sürülen		Kalan	
		aile	kişi	aile	kişi	aile	kişi
Pitsunda Askeri Bölgesi Gudauta bölümü	1. Gagra	191	815	191	815	–	–
	2. Ldzaa	110	462	74	302	36	60
	3. Blabırxua	222	985	75	332	147	653
	4. Otxara	220	952	15	107	205	845
	5. Barmış	222	1017	49	251	173	766
	6. Mugudzırxua	320	1471	233	1107	87	364
	7. Xuap	315	1446	241	1104	74	342
	8. Cırxua	266	1169	140	647	126	522
	9. Kaldaxuara	362	1559	212	972	150	587
	10. Jüandırış	281	1242	215	984	66	258
	11. Lıhnı	492	2147	114	565	378	1582
	12. Dürıř	379	156	371	1529	8	32

⁷³⁶ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 375.

⁷³⁷ TsGAK, f. 231, birim Arşiv № 451. Kitaptan: M.L. Haşba. Miras. Derleme, giriş yazısı ve yorumlar V.Ş. Ayüdzba, Sohum 2015, s. 327-328.

	6. Çlou	516		184		332	
	7. Cigerda	481		356		125	
	8. Adzyübja	390		298		92	
	TOPLAM	3316		1015		2301	
Samurza- kan bölümü	1. Nabekia						
	2. Çuburxinci						
	3. Saberia						
	4. Reçxo-Gal						
	5. Okum						
	6. Muxur						
	7. Bagreb						
	8. Gudaa						
	9. Bediya						
	TOPLAM	11920	24461	-	-	11920	24461

"Dünyanın en zengin ülkesi, Muk Nehri'nden Gudauta, Gagra, Pit-sunda ve diğerlerine kadar olan bölge bir çöle dönüştü" diye yazıyordu "Tiflis Vestnik" gazetesi 4 Eylül 1877'de. Bu olaylara tanık olan A. Drug ise "Ruski Mir" gazetesinde şöyle aktarıyordu: "Onlarca verst yol gidersiniz ve ancak bir kulübeye rastlarsınız, sonra yine kilometrelerce ıssızlık... Belki ara sıra, terk edilmişlerin meyve bahçeleri görülür, kültürlü halden vahşi doğaya dönüşün hüznünlü döngüsünü tamamlayan..."⁷³⁸ E. Markov 1880'de şu gözlemleri paylaşıyordu: "Ağustos ve

⁷³⁸ **Drug A.**, Kafkasya'da. I. Abhazya ve Samurzakan Boyunca // Gaz. "Ruskiy Mir", № 345, 18 Aralık 1877.

Eylül aylarında, terk edilmiş Abhaz bahçelerinde ve ormanlarında erik, yaban armudu, elma, ceviz ve diğer meyveler olgunlaştığında, çevredeki ormanlar domuz ve ayılarla dolup taşıyordu. Bu hayvanlar o kadar çoğalmıştı ki, kısa bir mesafede bir domuz sürüsüyle karşılaşmamak veya uyuklayan bir ayıyı ürkütmek mümkün değildi."⁷³⁹ İmereti Piskoposu ve Abhazya Eparxisi'nin geçici yöneticisi Gavril (G.M. Kikodze), 1879'da Abhaz kiliselerini "teftiş ederken", Sohum'un ötesine, Bzıp Abhazyası'na gitmeye cesaret edemedi, çünkü bu bölge "tamamen harap olmuş, tüm kiliseler yakılmış ve sakinleri sürgün edilmişti."⁷⁴⁰

Albay P.İ. Arakin, 24 Ağustos 1878 tarihli "1877 Savaşı Sonrasında Sohum Bölgesi'nin Durumu Hakkında Not" başlıklı yazısında şunları kaydediyordu: "Galıdzga ve Kodor nehirleri arasındaki bölge, önemli ölçüde tahribat izleri taşıyor: Oçamçıra kasabası tamamen yok edilmiş, toplulukların çoğunun kiliseleri, okulları ve toplum merkezleri yağmalanmış ve kısmen yakılmış... Kodor Nehri'nden Gudauta bölgesine kadar olan alan, Tzabal dahil, neredeyse tamamen ıssız."⁷⁴¹ Aynı albay, Abjua Abhazyası'nda kalan nüfusun durumunu ise şöyle anlatıyor: "Aceyle yapılmış kulübelerde veya ayakta kalan 'patsxa'larda yaşıyorlar. Kaderlerini beklerken, tarla işlerine başlamaya cesaret edemiyorlar. Maddi refahları, hatta gıda teminleri bile güvence altında değil... Bu halkın moral durumu ise 'ezilmiş' olarak tanımlanabilir."⁷⁴² Anapa'ya kadar uzanan bölgenin genel manzarası buydu. "Golos" gazetesi (No.97, 1879) şu tespiti yapıyordu: "Eskiden Kafkasya kıyıları hem nüfuslu hem de verimliydi, ama şimdi bunlardan eser yok."

⁷³⁹ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser. s. 375.

⁷⁴⁰ **Aynı eser**, s. 355.

⁷⁴¹ TsGIAG, f. 545, d. 3207, ll. 41-42 3

⁷⁴² **Aynı eser**, l. 42.

Savaş sonrasında vatanlarında kalan Abhazların içler acısı durumunu "Droeba" gazetesi şöyle aktarıyordu: *"Abhazya köylüleri çok zor ve endişe verici bir durumda. Savaş onlara hiçbir şey bırakmadı, ne ev ne de yiyecek. Her şey Türk birlikleri tarafından yağmalandı ve yakıldı. Binalar, erzaklar, mısır ve darı; hepsi ateşe verildi. Tüm hayvanlar, ev eşyaları ve giysiler götürüldü. Bu halde kalan Abhazlar açlık çekiyor."*⁷⁴³ Abhaz nüfusu bir de Haziran-Temmuz 1877'deki kuraklık ve ardından patlak veren sığır vebasıyla sarsıldı. G. Tsereteli'nin dediği gibi: *"Buradaki köylünün tüm serveti sığırlarıdır; onları kaybetmek mahvolmak demektir."*⁷⁴⁴

Otto Zakhing, "Rusların Türkiye'yle Savaşında Vahşet" (Regensburg, 1879) adlı kitabında, Rus birliklerinin suçuyla *"Sohum'dan ormana kaçan bin beş yüz ailenin açlıktan öldüğünü"* yazıyordu.⁷⁴⁵ Benzer bilgiler çeşitli resmi makamlarca sıklıkla yalanlansa da, hem Türk hem de Rus birliklerinin zulmünden kaçmak için Abhazya ormanlarına sığınan ve ölen insanların varlığı yeni bir durum değildi; sadece *"medeniyetin baskısından"* saklanan ve hayatını kaybeden bu insanların sayısını tespit etmek zordu.

Yine de, Abhazya'nın ormanlarında ve dağlık bölgelerinde sığınak arayan insanların kitlesel ölümlerinden bahsetmek için her türlü neden vardır. Tanıkların ifadelerine göre, Abhazların sürgününün son aşamasında, Türk askerleri vatanlarını terk etmeyi reddeden silahlı insanları katletti.⁷⁴⁶ "Droeba" gazetesinin 9 Temmuz 1877 tarihli haberine göre, çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 1500 Abhaz, savaşın dehşetinden, açlıktan ve hastalıktan kaçarken Abhazya ormanlarında

⁷⁴³ Gaz. "Droeba", № 100, 1878.

⁷⁴⁴ Gaz. "Golos", № 186, 16 Ağustos 1977.

⁷⁴⁵ **Martens F.**, Doğu Savaşı ve 1874-1878 Brüksel Konferansı, SPb, 1879, s. 357.

⁷⁴⁶ **Maçavariani K.D.**, Açıklamalı Rehber..., s. 299, 309.

can verdi.

Silahsız Abhaz halkı, yabancı topraklarda yaşamaktansa vatanında ölmeyi tercih ederek işgalcilere umutsuzca direndi. "Kavkaz" gazetesinin Sohum muhabirinin aktardığına göre, deniz kıyısında sık sık elleri bağlı ve boğazları kesilmiş Abhaz erkeklerinin cesetlerine rastlanıyordu.⁷⁴⁷ Gazete, Sohum sahilindeki "deniz feneri" bölgesinde, elleri bağlı ve boğazları kesilmiş yaklaşık yirmi Abhaz cesedinin yattığını bildirdi. *"Bu talihsizler,"* diyordu yazar, *"gemiye bindirilmeden son bir direniş göstermişlerdi."*⁷⁴⁸ D. Maçavaryani'nin aktardığına göre, *"Türkiye'ye giden Abhazların neredeyse tamamı, zorla götürüldüklerini söylüyordu."*⁷⁴⁹ "Droeba" gazetesinin editörü S. Meshi ise şu çarpıcı ifadeleri kaydediyordu: *"...Türkiye'ye sürgün edilmek üzere gemiye bindirilen Abhazların büyük kısmı ağlıyor, feryat ediyor, ana vatanlarına ellerini uzatıyordu. Vedalaşırken şöyle diyorlardı: '...Rus hükümetine bildirin, kendi irademizle gitmiyoruz, bizi zorla götürüyorlar. Bu yüzden bizi düşmanın esiri olarak görsünler, ama hain olarak değil...'"*⁷⁵⁰

"Ruski Mir" gazetesinin verdiği bilgiye göre, Türk askerleri "istenmeyen yükten" kurtulmak için Abhazları gemide de öldürüyordu. Basında yer alan haberlere göre, Türk gemisi ufukta kaybolur kaybolmaz, esir Abhazlar arasında bir "ayıklama" başlıyordu: Silah tutamayacak durumdaki tüm yaşlılar, harem için uygun olmayan yaşlı kadınlar ve annelerinin bakımına muhtaç küçük çocuklar gemiden

⁷⁴⁷ Gaz. "Kavkaz", 26 Ekim, 1878.

⁷⁴⁸ Aynı eser.

⁷⁴⁹ Maçavariani D., Abhazya'da Halk Ayaklanması // Gaz. "Droeba", № 157, 1878 (Gürcüce).

⁷⁵⁰ Meshi S., Abhazlar ve Abhazya // Gaz. "Droeba", № 158, 1878 (Gürcüce).

atılıyordu.⁷⁵¹ "Kavkaz" gazetesi bu trajediyi şu sözlerle özetliyordu: *"Bu uğursuz göç sırasında neler yaşanmadı ki! Ne kadar gerksiz ölüm, ne kadar cinayet! Ne kadar kötülük, ne kadar ahlaksızlık, ne kadar şiddet! Boğulan ya da suya atılan o kadar çocuk... annelerinin kucağından koparılıp sokağa atılan o kadar bebek!.. Bir daha asla sevdiklerini göremeyeceklerini bilen babaların çocuklarından, kocaların eşlerinden, kardeşlerin kız kardeşlerinden ayrılırken yaşadıkları o kadar çaresiz vedalar!.."*⁷⁵²

Abhazların trajik kaderine tanık olan eski Rus askeri N. Ladaria'nın anlattıklarına göre, sürgün edilen akrabalarını aramak için Türkiye'ye giden birçok insan yolda açlık ve susuzluktan öldü. *"Gemi tıka basa doluydu,"* diye yazıyordu, *"insanlar yiyecek sıkıntısından, ama daha çok da su kıtlığından kıvranıyordu. Üç günlük yolculuktan sonra Abhazlara hiç su verilmedi. Yetişkinler tuzlu deniz suyu içti... Hepsi mide hastalıklarından muzdaripti, en çok da çocuklar; ağlıyor, çılgık atıyor, su istiyorlardı... Her taraf suyla çevriliydi, çocuklar bunu görünce daha çok bağırtıyordu. Hastalıklar ölümcül hale geldi; özellikle çocuklar ölüyordu... Ölenlerin ardından yalnızca ebeveynler değil, tüm kadınlar ve akrabalar ağlıyordu; anneler çılgık atıyor, saçlarını yoluyordu... Bebeklerin cesetleri, annelerin çaresiz direnişine rağmen denize atılıyordu..."*⁷⁵³ Aynı yazar, hayatta kalan Abhazların trajedisinin Türkiye kıyılarında da devam ettiğini aktarıyor: *"Sonunda gemi Samsun'a vardı. Bizi kızgın kumların üzerine, kavurucu güneşin altında bırakıp özel bir emir gelene kadar ayrılmamamızı söylediler. Abhazlar arasındaki hastalıklar giderek şiddetlendi; her gün onlarca kişi ölüyordu. Tek*

⁷⁵¹ Gaz. "Ruskiy Mir", 29 Ekim, 1877.

⁷⁵² **Kazbek G.**, İtalyanların Gözüyle Kafkasya // Gaz. "Kavkaz", № 42, 1867.

⁷⁵³ **Ladaria N.**, Hayatımın Şafağında. s. 113-114.

duyulan, ölenler için yükselen ağıtlardı."⁷⁵⁴

"Ruski Mir" gazetesi (5 Ekim 1877) Trabzon'dan bildiriyordu: *"Bu Abhaz göçmenlerinin sefaleti tarif edilemez... Tifüs ve dizanteri, her geçen gün daha fazla kurban alan iki büyük beladır."* 16 Eylül itibarıyla 28.000 kişi ve 16.500 baş hayvan getirilmişti. Bunların 17.000'i Trabzon ve çevresine yerleştirildi; geri kalanlar İnegöl, Samsun gibi şehirlere gönderildi. Aynı gazetenin 13 Eylül 1877 tarihli sayısında, kente getirilen Abhaz sayısının 34.000 olduğu belirtiliyordu. Hristiyan inancındaki birçok kişi İtalyan konsolosuna şikayette bulunarak *"kendi vatanlarını terk etmeye zorlandıklarını"* ifade etmişti.⁷⁵⁵ "Kavkaz" gazetesi ise şu bilgileri veriyordu: *"Yolculukta deniz tutmasından, aileleriyle, bebekleriyle çektikleri eziyetten, İstanbul meydanlarında açlık ve soğuktan kıvrandıktan sonra, nihayet yerleştirilmek üzere Bulgaristan'a gönderildiler."* Önceden hazırlanan plana göre, *"Türkiye için isyancı Slavlara karşı sürekli bir muhafız birliği oluşturacaklardı."* Kars Paşalığı'nda, Rus-Türk sınırında ise Abhaz mültecilere *"ağacsız, susuz, adeta güneş ve ayın kavurduğu çıplak kayalıklar"* tahsis edilmişti.⁷⁵⁶

Bazı uzmanlara göre, sürgün edilenlerin % 50'si yolda öldü. Hayatta kalanların % 15'i (kadınlar ve çocuklar) köle olarak satıldı.⁷⁵⁷ V.İ. Nemiroviç-Dançenko'ya göre, Türkiye'ye sürülen dağlıların yalnızca onda biri hayatta kalabildi.⁷⁵⁸ K. Kudryavtsev'in verilerine göre, sür-

⁷⁵⁴ Aynı eser, s. 114.

⁷⁵⁵ Aynı eser, s. 379.

⁷⁵⁶ Goretz, Türkiye'de Çerkesler // Gaz. "Kavkaz", № 134, 1877.

⁷⁵⁷ Smirnov N.A., Rusya'nın Kafkasya Politikası XVI-XIX Yüzyıllar, M., 1958. s. 223.

⁷⁵⁸ Nemiroviç-Dançenko V.I., Şahin Yuvaları, M., 1897, s. 70.

günlerin üçte ikisi ya yolculuk sırasında ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk yıllarında hayatını kaybetti.⁷⁵⁹

Gazeteci G. Tsereteli, 1877'de yalnızca son sürgün dalgasında 48.000 Abhaz'ın vatanlarından koparıldığını yazdı.⁷⁶⁰ "Droeba" editörü S. Meshi, resmi kayıtlara dayanarak 1878'de 50.000 Abhaz'ın Türkiye'ye göç ettiğini belirtti.⁷⁶¹ Bazı Türk kaynakları bu dönemdeki sürgün sayısını 100.000'e kadar çıkarıyor.⁷⁶² G.A. Dzidzariya, 1860-70'lerde toplam Abhaz-Abaza muhacir sayısının 135.000'i, Ubıhlarla birlikte 180.000'i aştığını yazıyor.⁷⁶³ Sultan Devlet-Girey, İstanbul'daki "Muhacir Komisyonu" belgelerine atıfta bulunarak, 1816-1910 arasında 339.345 Abhaz/Abaza'nın, Ubıhlarla birlikte 384.284 kişinin Türkiye'ye göç ettiğini kaydediyor.⁷⁶⁴ Larousse Ansiklopedisi, Ubıhlar hariç 400.000 Abhaz rakamını veriyor.⁷⁶⁵ K. Karpat'ın Osmanlı arşivlerine dayandığı verilere göre, 1859-1879 arasında Kafkasya'dan 2 milyon kişi sürüldü.⁷⁶⁶ Bunların 1,5 milyonu yerleşim bölgelerine ulaşabildi, 500.000'i yolda can verdi.⁷⁶⁷ Akademisyen A. Berje'nin de vurguladığı gibi, *"Dağlılar asla tam olarak sayılmadı, bu yüzden kesin istatistikler yok."*⁷⁶⁸ Ancak, sürgün edilen toplam Abhaz ve Abaza (Abazin) nüfusunun 300.000'i aştığı tahmin ediliyor. Bu

⁷⁵⁹ **Kudryavtsev K.**, Abhazya Tarihi Üzerine Materyaller, Sohum, 1922, s. 184.

⁷⁶⁰ Gaz. "Golos", 5 Aralık, 1877.

⁷⁶¹ **Meshi S.**, Abhazlar ve Abhazya // Gaz. "Droeba", 1878, № 158. (Gürcüce).

⁷⁶² Y.a.g.e., s. 280, Kitaptan: Berzaj U.N., Belirtilen eser. s. 204

⁷⁶³ **Dzidzariya G.A.**, Reform Sonrası Dönemde Abhazya, s. 96.

⁷⁶⁴ LOAAN, f.800, N. Ya. Marr, d. 188, l.4, s. 274.

⁷⁶⁵ **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve Abhazya'nın XIX. yüzyıl Tarihinin Sorunları, s. 274.

⁷⁶⁶ **Basaria S.P.**, Abhazya'nın Coğrafi, Etnografik ve Ekonomik Açından İncelenmesi. - Sohum-Kale, 1923, s. 105.

⁷⁶⁷ **Berzaj U.N.**, Belirtilen eser, s. 203.

⁷⁶⁸ **Berge A.**, Kafkasya'nın Dağlı Halkları // Resimli Eski Zamanlar. Cilt X. SPb-M., deneme IV. s. 72.

rakamlar, Kafkasya'nın en büyük demografik felaketlerinden birinin boyutlarını gözler önüne seriyor.

Ancak sürgün edilen Abhazların toplam sayısı tartışmalı olsa da, XIX. Yüzyılın 70'li yıllarının sonunda yoğun nüfuslu Abhazya'nın neredeyse tamamen ıssızlaştığı kesin bir gerçektir. *"Kodor'dan Gudauta bölgesine ve Tzabal'a kadar olan tüm alan, nüfusun Türkiye'ye gitmesiyle neredeyse tamamen ıssız bir çöl halini aldı,"* diye yazıyordu Sohum Bölge Başkanı Albay P.İ. Arakin.⁷⁶⁹ Arşiv belgelerinin doğruladığı gibi, bu terk edilmiş yerlerde *"köpek ve çakal sürüleri dolaşarak yolcuları ısırtıyordu."*⁷⁷⁰ Akademisyen N.Y. Marr, harap olmuş Abhazya hakkında şöyle yazmıştı: *"Ülke, etnografik merkezinde bile nüfusunu kaybetti, çünkü Gumista bölgesinden geriye sadece yabancı meyve ağaçlarıyla dolu terk edilmiş avlular kaldı, ama ne bir Abhaz kaldı, ne de Abhazca bir ses duyuluyor."*⁷⁷¹ Tanınmış dilbilimci ve yazar P. Çaray'ın değerlendirmesine göre, yukarıdaki nedenlerden dolayı *"Abhaz ulusu o kadar azaldı ki, bugün bir zamanlar olduğunun dörtte birini bile oluşturmuyor."*⁷⁷²

Abhazların sürgün edilmesinden sonra "Golos" gazetesi 5 Haziran 1878'de, *"Yaklaşık hesaplamalara göre, sürgünden sonra Abhazya'da sadece yaklaşık beş bin kişi kaldı"* diye bildiriyordu. Ayrıca Rus basını, tüm Abhaz halkının geleceği için iç karartıcı bir tablo çiziyordu. Örneğin, "Tiflis Vestnik" gazetesinin tahminlerine göre, Türkiye'ye giden Abhazlar kaçınılmaz bir *"Türk nüfusuyla kaynaşma"* tehlikesiyle karşı karşıyaydı, *"vatanlarında kalan ve daha az suçlu olan Abhazlar*

⁷⁶⁹ TsGIAG. F. 545, d. 3207, ll. 40-49.

⁷⁷⁰ **Dzidzariya G.A.**, Abhazya'nın Rusya'ya İlhakı ve Tarihsel Önemi, Sohum, 1960, s. 228.

⁷⁷¹ **Marr N.Ya.**, Abhazların Dili ve Tarihi Üzerine, M-L, 1938, s. 177.

⁷⁷² **Çaraya P.**, Abhazya ve Abhazlar (Etnografik Tasvir) // Gaz. "İveria", № 165, 1888 (Gürcüce).

ise aşırı yoksulluğa sürüklenerek tüm umutlarını cömert Rus hükümetine bağlamak zorundaydılar."⁷⁷³

19. yüzyılın 70'li yıllarının sonundan itibaren, savaş ve yerli halkların (Abhazlar, Ubıhlar ve Adıgeler) sürgün edilmesi nedeniyle, Karadeniz'in doğu kıyıları süreli yayınlarda bazı yazarlar tarafından "ıssız sahil",⁷⁷⁴ diğerleri tarafından "ölü kıyı",⁷⁷⁵ üçüncüler tarafından ise "yırtıcıların sığınağı"⁷⁷⁶ olarak adlandırılıyordu. O zamanlar bölgenin demografik felaketini karakterize eden bir söz ortaya çıktı: *"Artık bir kadın Sohum Kale'den Anapa'ya kadar tek bir erkekle bile karşılaşmadan gidebilir."*⁷⁷⁷ Dağ silsilesinin diğer tarafında, Kuzey Kafkasya'da ise biraz daha farklı söyleniyordu: *"Artık Kuban bölgesinin dağlarında ayıya, kurda rastlayabilirsiniz, ama bir dağlıya asla."*⁷⁷⁸

Yabancı diyarlara düşen Abhaz sürgünler, her şekilde vatanlarına dönmeye çalışıyorlardı. *"Göçmenler, vatanlarına dönmek için ilk günden bu yana durmadan yalvarıyorlar; birçok kişi dönmeyi başardı, ama birçokları hala esir gibi bekliyor."*⁷⁷⁹ Ancak burada *"birçok kişi dönmeyi başardı"* ifadesi yerinde değildir. Aşağıda göreceğimiz gibi, aslında birçok kişi vatanlarına dönmeyi başaramadı. Sohum Bölgesi'nin yerel yönetimi, çarlığın talimatına uyarak buna kesinlikle engel oldu. Sohum Askeri Bölge Başkanı'nın sözlerine göre, Türk birliklerinin Abhazya'dan ayrılmasından sonra alınan temel önlemlerden biri, *"göç eden*

⁷⁷³ Abhazya'daki Son Olaylar Hakkında, Tiflis, 9 Eylül // Gaz. "Tiflis Vestnik", 1877, № 195

⁷⁷⁴ Tsereteli G., Göç // Gaz. "Droeba", № 27, 1879 (Gürcüce).

⁷⁷⁵ İç Kronik // Gaz. "Droeba", № 165, 1885 (Gürcüce).

⁷⁷⁶ Krazana [Mçedlişvili L.], Batum Haydutları // Gaz. "Droeba", № 10, 1882. (Gürcüce).

⁷⁷⁷ Gobja R.H. Rus-Kafkas Savaşı ve Dağlıların Göçü // Sonsuz Hafıza, Sohum, 2010, s. 280.

⁷⁷⁸ Aynı eser.

⁷⁷⁹ Gorets. Türkiye'de Çerkesler // Gaz. "Kavkaz", № 134, 1877.

Abhazların geri dönüşüne izin verilmemesi; suçlu nüfusun deniz kıyısından ve dağlardan uzaklaştırılmasıydı, ki bu kalan nüfusun azlığı nedeniyle uygun ve mümkün görünüyordu."⁷⁸⁰ "Geri dönüşe izin verilmemesi" ilkesi, yani sürgün edilen Abhazların vatanlarına dön-mel-erinin engellenmesi ve Türkiye'ye geri gönderilmeleri, başlangıçtan itibaren, yani Türk birliklerinin Abhazya'dan ayrılması ve Abhazların sürgün edilmesinin ilk günlerinden itibaren uygulandı, bu da kısa bir süre için mültecilerin geri dönüşünü durdurdu. Ancak bireylere ve hatta küçük gruplara verilen izinler, göçmenlerin kitlesel olarak geri dönme hareketine yol açtı.

Rus yetkililerin aldığı önlemlere rağmen, Abhaz sürgünler her şekilde vatanlarına dönmeye çalıştılar. "Kölnische Zeitung"un bildirdiğine göre, sadece 6 Eylül 1877'de Trabzon'da Sohüm'dan gelen yaklaşık 20 bin göçmen toplanmıştı ve aralarında "birçok Hristiyan" vardı, bunlar *"gözyaşları içinde Türk yetkililerden kendilerini vatanlarına geri götürmelerini rica etmeye başladılar, çünkü onlar kendi iradeleri dışında getirilmişlerdi."*⁷⁸¹ Hristiyan Abhazlar yardım için Trabzon'daki Avrupa ülkelerinin konsoloslarına başvurular. Örneğin, Abhazların sadece Trabzon'daki İtalyan konsolosuna ilettiği bir listede 200 aile veya 1070 kişi kayıtlıydı.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz limanlarındaki Rus konsoloslukları, üst makamlardan ve Kafkas Genel Valiliği'nin liderliğinden Abhazların Abhazya'ya dönmelerine izin verilmemesi konusunda ilgili talimatları almıştı. Benzer bir talimat, karadan ve denizden Abhazya'ya giden yolun üzerinde bulunan Batum Askeri Bölgesi yetkililerine de verilmişti. "Droeba" gazetesinin bildirdiğine göre, *"Her sabah Batum'da vali binasının önünde açlıktan sararmış kadınları ve*

⁷⁸⁰ TsGIAG, f. 545, op.1, 1880, d. 2417, l. 16.

⁷⁸¹ Gaz. "Kavkaz", № 190, 23 Eylül 1877.

çocukları görebilirsiniz, 'Bırakın gidelim! Bizi Abhazya'ya gönderin!.. diye yalvartıyorlar... Ya da polis binasının önündeki alanı Abhazların doldurduğunu görebilirsiniz, onlar da aynı şeyi istiyorlar...' ⁷⁸² "Kader tarafından aşağılanan Abhazlar, karıncalar gibi ayaklar altında eziliyor," diye yazıyordu çağdaş basın. ⁷⁸³

Rus yetkililerinin Türk birlikleri komutanlığıyla eşgüdüm halinde Abhazların sürgün edilmesindeki rolüne dair güvenilir bilgilere sahip olmayan bazı çağdaş yayınlar, Abhazların vatanlarına dönme ihtimalini gündeme getiriyordu. S. Meshi, Abhazların Türkler tarafından zorla sürgün edilmesi konusundaki değerlendirmesini sürdürürken, Rus hükümetinin adalet ve insaniyetperverliğine güvenerek, yetkililerin isteyen tüm Abhazların geri dönmesine izin vereceğini düşünüyordu. Ona göre, *"Eğer durum buysa, o zaman hükümetimizin isteyen tüm Abhazlara yeniden vatanlarına dönüp yerleşme hakkı tanıyacağını ummalıyız. İnsaniyetin yanı sıra, bu adaletin ve hatta çıkarın gereğidir, çünkü Çerkesler ve Abhazlar gibi halkları dost olarak görmek şüphesiz düşman olarak görmekten daha iyidir."* ⁷⁸⁴ Ancak Rus yetkililer, belirli durumlar dışında (yasadışı dönüşler dahil) Abhazların vatanlarına dönme fikrine kesinlikle karşı çıkıyorlardı. Bu nedenle, kaynakların doğruladığı üzere, Rus makamları vatanlarına dönmeye çalışan büyük bir nüfus içinden yalnızca çok küçük bir kısmına bu hayali gerçekleştirme fırsatı tanıdı.

8 Ağustos 1878 tarihli bir belge, Kafkasya'daki Rus birlikleri kurmay başkanına hitaben, Abhazya kıyılarına yasadışı yollardan ulaşan 240 Abhaz sürgününün Batum üzerinden Türkiye'ye iade edil-

⁷⁸² Gaz. "Droeba", 1878, № 237 (Gürcüce).

⁷⁸³ **Krazana [Mçedlişvili L.]**, Batum, 27 Temmuz // Gaz. "Droeba", № 172, 1879 (Gürcüce).

⁷⁸⁴ **Meshi S.**, Abhazlar ve Abhazya // Gaz. "Droeba", № 158, 1878 (Gürcüce).

diğini bildiriyordu.⁷⁸⁵

"Droeba" gazetesi, "Tbilisis Moambe"nin bir haberine atıfta bulunarak şunları aktarıyordu: "...Aralarında bir şekilde Rus hükümetinin vatanlarına dönmelerine izin verdiği söylentisi yayıldı. Aileleri ve eşyalarıyla gemilere binip Trabzon ve Batum'dan Sohum'a geldiler. Ancak yerel hükümet hepsini tutuklayıp tekneye bindirerek geri gönderdi. Görüntü korkunçtu. Batum'da birkaç erkek ve kadın açlıktan öldü..."⁷⁸⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesi ve Ayastefanos Antlaşması'nın (19 Şubat 1878) imzalanmasından sonra, Abhazların vatanlarına dönüş süreci daha yoğun bir hal aldı. Bu, dağlı halkların tarihi vatanlarına dönüşüne izin veren belgelerin büyük ölçüde Abhaz sürgünlerinden esirgenmesine rağmen gerçekleşti. Berlin Antlaşması'nda (1 Temmuz 1878) Abhazların vatanlarına dönüşü için oldukça elverişli koşullar sağlanmıştı: Antlaşmaya göre, üç yıl içinde Müslümanların Rusya'dan Türkiye'ye, Hristiyanların ise Türkiye'den Rusya'ya göç etmesine izin veriliyordu. **Çarlık rejimi bu belgeye dayanarak Müslümanların Rusya'dan Türkiye'ye göçünü teşvik ederken, Hristiyanların Rus İmparatorluğu'na dönüşünü yasakladı.** Oysa Rus yetkililerin resmi verilerine göre, Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde neredeyse tüm Abhaz nüfusu vaftiz edilmişti. Antlaşmanın bu hükmü uygulansaydı, yabancı topraklarda kalmak istemeyen nüfus Abhazya'ya dönebilirdi. Yetkililer, Berlin Antlaşması'ndaki bu maddeyi göçmenlerden her şekilde gizlemeye çalışsa da, söylentiler Abhaz mültecilere ulaşıyor ve vatan özlemlerini daha da artırıyordu.

Eskiden olduğu gibi, bu sefer de göçmenler önce Batum'a, oradan

⁷⁸⁵ TsGIAG. F. 545, d.1613, l. 40.

⁷⁸⁶ Gaz. "Droeba", № 122, 1879 (Gürcüce).

Abhazya'ya dönüyordu. Arşivlerde, Türkiye'den Batum'a, oradan Abhazya'ya veya tekrar Türkiye'ye gelen göçmenlerin varlığını doğrulayan birçok belge bulunmaktadır.⁷⁸⁷ Örneğin, 4 Kasım 1878'de "Redut-Kale" şilebiyle Sohum'a 80 aile getirildi.⁷⁸⁸ 4 Mart 1879'da ise Türkiye'den gelen 80 yetişkin ve 30 çocuk Abhaz, Batum'dan Abhaz-ya'ya nakledildi. Vatanlarına dönen Abhazlar eski köylerine yerleşmek istese de, yetkililer onların -yanmış olsa bile- evlerine dönmelerini yasakladı. Özellikle Guma bölgesinden dönenlerin kendi köylerine yerleşmesi engellendi, çünkü bu bölgenin tamamı Rusya'dan gelecek yeni kolonyalistlere ayrılmıştı. Dönen Gumalı Abhazlar arasında, 1877'de "Mahmudiye" adlı Türk gemisiyle götürülen Dmitri Gulia'nın ailesi de vardı. 1878'de önce Batum'a, iki yıl sonra da gizlice Abhaz-ya'ya dönen bu aileye -geleceğin Abhazya'nın halk şairi olacak kişiye- doğduğu Kodor Nehri'nin sağ kıyısındaki Uarça köyüne değil, nehrin sol kıyısındaki Adzyübjä köyüne yerleşme izni verildi.

Buna rağmen, Rus yetkililer her yolla Abhazların vatanlarına dönüşünü engelledi. Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov, "Abhazların Rusya'ya geri dönüşünün 'sakıncaları'ndan" bahsetmekten çekinmiyordu. Bu nedenle, 27 Ocak 1879 tarihli İstanbul Antlaşması'nın şartları da kağıt üzerinde kaldı. Bu antlaşmaya göre, 1877-1878 olaylarına katılanlar affedilmişti. Devletlerarası bu belgenin VIII. maddesi, antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren üç yıl içinde vatandaşlık durumlarını belirlemek koşuluyla Abhazların resmi olarak geri dönmesine izin veriyordu.⁷⁸⁹ Abhazların çoğunun zorla vatanlarından koparıldığı ve Türk vatandaşlığı almak istemediği düşünüldüğünde, Rus yetkililerin büyük çoğunluğu geri getirmek zorunda kalacağı açıktı.

⁷⁸⁷ TsGIAG, f. 545, op.1, 1880, d. 2020, ll. 25.

⁷⁸⁸ Aynı eser, I, 42.

⁷⁸⁹ Rusya'nın Diğer Devletlerle Anlaşmaları Derlemesi, 1856-1917, Moskova, 1952, s. 209.

Ancak böyle bir gelişme, hem Türk hem de özellikle Rus yetkililerinin Kafkasya'nın "güvenilmez" nüfusundan kurtulma ve bölgeyi yeni kolonyalistlerle doldurma planlarına ters düşüyordu. Bu nedenle, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi E.A. Novikov'un bu kritik antlaşmayı Abhaz sürgünlerinden gizlemesi tesadüf değildi. Belgelerin doğruladığı gibi, *"böyle bir haber Abhazların toplu halde Rusya'ya geri dönmesine yol açardı."*⁷⁹⁰

Rus yetkililerinin mültecileri geri kabul etmek istememesine ve büyük engellere rağmen geri dönüş süreci devam etti. Çoğu Abhaz, Türkiye'de daha fazla kalmayı kesinlikle kabul etmiyor ve her yolla Abhazya'ya dönmeye çalışıyordu.

Sürekli artan Abhaz mülteci akını nedeniyle, 4 Mayıs 1879'da Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği, Türkiye'deki tüm Rus konsolos ve yardımcı konsoloslarına Abhazların vatanlarına dönmesinin kabul edilemez olduğunu bildiren bir "Genelge" yayınladı. Belgede özellikle şöyle deniyordu: *"Abhazların vatanlarına dönüşü... hükümetin görüşlerine uygun bulunmamıştır. Bununla birlikte, bazen oldukça büyük gruplar halindeki hasta ve aç göçmenler çeşitli yollarla sürekli olarak Abhazya'ya sızarak zorluklara neden olmaktadır."*⁷⁹¹ Aynı genelgede, yetkililerin izni olmadan vatanlarına dönen göçmenlerin derhal Türkiye'ye iade edileceği belirtiliyordu. Tiflis arşivlerinde, *"Batum'dan Sohum'a getirilen ve geri gönderilen Abhaz göçmenlerin listesi"* adlı bir belge korunmuştur.⁷⁹²

300 Abhaz sürgününün temsilcisinin imzasıyla Gürcistan Eksarlığı'na yazdığı mektupta şunlar ifade ediliyordu: *"Savaş*

⁷⁹⁰ TsGIAG, f. 545, op.1, 1880, d. 2069, ll. 196–197.

⁷⁹¹ TsGIAG, f. 545, op.1, 1880, d. 2069, ll. 207.

⁷⁹² Aynı eser, l. 21, 37–39.

sırasında, Türk birliklerinin Sohum'dan çekilmesiyle birlikte zorla Türkiye'ye götürüldük. Şimdi Sohum Askeri Bölge yönetimi bizi geri kabul etmiyor ve Türkiye sınırlarına, Batum'a yönlendiriyor. Türkiye'de açlık çekerken, her türlü mahrumiyete katlanırken ve Hristiyan olarak kalmakta ısrar ederken merhamet değil, sadece baskı bekleyebiliriz. Bu nedenle, Ekselanslarınızdan durumumuzla ilgilenmenizi ve Genel Vali nezdinde vatanımız Sohum Bölgesi'ne dönmemize izin verilmesi için aracılık etmenizi rica ediyoruz; aksi takdirde, inancımıza aykırı olarak İslam'ı kabul etmekten başka çaremiz kalmayacaktır.⁷⁹³

Yetkililerin Abhazların vatanlarına dönüşünü engelleme çabalarına rağmen, 1879 baharında ve özellikle yaz aylarında geri dönmeye çalışanların sayısı arttı. Her yolla Batum'a, oradan da Abhazya kıyılarına ulaşmaya çalıştılar. Türkiye'deki bazı göçmenlerin, kendilerine ayrılan yerlere yerleşmeyi reddederek Türk yetkililerden vatanlarına dönme hakkı talep ettiği durumlar bile oldu. Bu davranışa misilleme olarak Türk yetkililer onlara yardım ve diğer destekleri keserek Abhazya'ya dönmelerine izin vermedi. Örneğin, 24 Temmuz 1879 tarihli bir mektupta bir grup göçmen şöyle yazıyordu: *"Türk hükümeti bize geçimimiz için yardım veriyordu, ancak beş ay önce bize yerleşecek yerler bulmamız söylendi. Biz de Türkiye'de kalmak istemediğimizi ve Rusya'ya dönmek istediğimizi söyledik. Bunun üzerine yardımlarını kestiler. Şimdi açlıktan ölmesek bile sefil bir hayat bizi bekliyor."*⁷⁹⁴

Arşivlerde korunan telgraflarda, Batum veya Sohum kıyılarına ulaşan ancak karaya çıkmasına izin verilmeyen ve açlıktan ölen Abhaz mültecilerin birçok vakası kaydedilmiştir. 3 Ağustos 1879 tarihli bir telgrafta, Batum'dan gelen ve *"her türlü gıdadan yoksun... yardım imkanı olmayan"* yaklaşık 1000 kişiden bahsediliyor. 24 Ağustos'ta ise Sohum

⁷⁹³ Gaz. "Tiflis Vestnik", № 98, 26 Mayıs 1879.

⁷⁹⁴ TsGIAG, f. 15, d. 8, ll. 1–2.

Bölge Komutanı, üstlerine gönderdiği telgrafta, Batum askeri valisinin *"geçici olarak kabul ettiği ancak besleyecek imkanı olmadığı"* 60 Abhazlı Sohum'a gönderdiğini bildirdi. Başka bir telgrafta, fırtınaya yakanan ve 285 Abhaz mülteciyi taşıyan bir geminin Batum'a sürüklendiği ve durumlarının *"tam olarak acınası olduğu"* belirtiliyordu.⁷⁹⁵ Ancak Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov, Abhazların vatanlarına gönderilmesine izin vermedi, hatta onları "Türk tebaası" olarak nitelendirerek Batum yetkililerine Rus İmparatorluğu sınırları dışına çıkarılmalarını emretti.⁷⁹⁶ Ancak Batum'daki Türk konsolosu Abhaz göçmenleri kabul etmeyi reddetti. Bu durum, Batum valisini Genel Vali'ye *"kelimenin tam anlamıyla açlıktan ölmekte olan Abhazlara nasıl davranılacağına dair kesin talimat"* vermesi için başvurmak zorunda bıraktı.⁷⁹⁷

Büyük gemilerin Türkiye'ye geri gönderilmesine rağmen, küçük tekneler bazen (özellikle gece karanlığından ve kötü hava koşullarından yararlanarak) mültecileri Abhazya kıyılarına gizlice çıkarmayı başarıyordu. Sahil güvenlik ve yerel yetkililer, açlık ve hastalıktan bitkin düşmüş insanlarla karşılaştıklarında bu durumu bazen "görmemezlikten" geliyordu. Yetkililer, geri göndermenin zorluğu ve Abhazların içler acısı durumu nedeniyle bazen resmi olarak "yerleşmelerine" bile izin vermek zorunda kalıyordu. Özellikle de Abhaz-ya'ya gelenlerin kendilerini Hristiyan olarak tanıtmaları ve Türk birlikleri tarafından zorla Türkiye'ye götürüldüklerini iddia etmeleri durumunda. Resmi belgelerden birinde açıkça belirtildiği gibi, *"Abhazya kıyılarına göçmen Abhazların çıkmasını engelleme kuralına rağmen... buna uymak mümkün olmadı ve 1878/1879 yıllarında önemli sayıda göçmen*

⁷⁹⁵ TsGIAG, f. 545, op.1, 1880, d. 2073, l. 4.

⁷⁹⁶ Aynı eser, L., 23.

⁷⁹⁷ Aynı eser. L., 25.

ülkeye geri döndü. Çoğunlukla hızlıca kıyidan ayrılmak zorunda olan Türk tekneleriyle gizlice karaya çıkan bu insanlar, sadece parasız halde değil, günlük yiyecekleri bile olmadan, ıssız ve تنها bölgeye ayak basıyorlardı."

Ancak bu şekilde vatanlarına yeniden yerleşmek her zaman mümkün olmadı. Pek çok vakada, Batum ve Abhazya kıyılarına ulaşmayı başaranlar, yetkililer tarafından tekrar gemilere bindirilerek Türkiye'ye geri gönderildi. "Droeba" gazetesi şöyle bildiriyordu: "Aralarında bir şekilde Rus hükümetinin vatanlarına dönmelerine izin verdiği söylentisi yayıldı. Aileleri ve eşyalarıyla Trabzon ve Batum'dan Sohum'a geldiler. Ancak yerel hükümet hepsini tutuklayıp tekrar teknelerle geri gönderdi. Görüntü korkunçtu."⁷⁹⁸ Batum'a ulaşan Abhaz göçmenler ise genellikle Türkiye'ye iade edildi.

Büyük Prenslerle (Kafkasya Genel Valisi dahil) yapılan kişisel görüşmeler ve ricalar bile geri dönüşe yardımcı olmadı. Aynı gazetesinin (No.122, 1879) muhabiri şunları aktarıyordu: "Türk birlikleri tarafından zorla götürülen Abhazların, Batum'u ziyareti sırasında Büyük Prens Konstantin Nikolayeviç'e ilettikleri ve vatanlarına dönmelerine izin verilmesini talep eden dilekçelerine henüz yanıt verilmedi." Gürcü gazetesine göre, Kafkasya Genel Valisi de Abhaz göçmenlerin taleplerini ya yanıtsız bırakıyor ya da reddediyordu. "Aydın 22'sinde (Haziran 1879), Büyük Prens [Kafkasya Genel Valisi] Mihail Nikolayeviç Batum'u ziyaret etti... Gelir gelmez gerekli kişilerle tanışmak istedi ve ardından dilekçeler kabul edildi. Bunların arasında, kader tarafından aşağılanan ve karıncalar gibi ezilen Abhazların da başvurusu vardı. Size, Büyük Prenslerin gelişi sırasında, son günlerini vatan topraklarında geçirebilmek için merhamet dilemek amacıyla

⁷⁹⁸ Gaz. "Droeba", № 122, 1879 (Gürcüce).

dilekçe vermek üzere toplanan bu insanların oluşturduğu korkunç manzarayı anlatamam."⁷⁹⁹

Dahası, Kafkasya Genel Valisi sık sık Rus konsoloslarını, *"Sohum Bölge Başkanının önceden onayı olmadan"* Abhazların vatanlarına dönmesine engel olmaları konusunda uyarıyordu. Sohum Askeri Bölge Başkanı ise bu tür izinleri ancak Genel Vali'nin direktifiyle verebiliyordu.⁸⁰⁰

1880 yılıyla birlikte geri dönmek isteyenlerin sayısı daha da arttı. Ancak yetkililerin Abhazların geri dönüşüne izin vermeme politikası değişmedi. "Golos" gazetesinin (10 Ağustos 1880) bildirdiğine göre, kış koşullarında Samsun'dan iki gemiyle yola çıkan Abhazlar, yolda ölen 10 kişiyi denize vererek 10 günlük yolculuğun ardından Sohum limanına ulaştı. Ancak sadece birkaç ölüyü daha gömmek için iki gün kalmalarına izin verildi, ardından askeri bir şileple Türkiye'ye geri gönderildiler.

Engellere rağmen bazı Abhazlar, Abhazy'a dönmenin çeşitli yollarını bulmayı başardı. Örneğin, 14 Temmuz 1880'de İngiliz bayraklı bir gemiyle Batum'a gelen 1200 Abhaz, vatanlarına gitmek için izin almayı umuyordu. Ancak Batum Askeri Valisi, "pasaportsuz" oldukları gerekçesiyle karaya çıkmalarına izin vermedi. Türk konsolosu ise bu kimsesiz insanların kaderiyle ilgilenmeyi reddetti. *"Vatanlarına yerleşmek için izin istiyorlar; talepleri karşılanmıyor. Bu talih-siz insanlar inanılmaz bir durumda; 18 gündür bir varilin içindeki balıklar gibi gemide yatıyorlar, bazen yağmur altında, bazen kavurucu güneşin*

⁷⁹⁹ Krazana'nın Muhabir Mektubu, "Batum, 27 Temmuz" // Gaz. "Droeba", № 172, 1879 (Gürcüce).

⁸⁰⁰ **Dzidzariya G.A.**, Muhaceret ve Abhazyanın XIX. yüzyıl Tarihinin Sorunları, s. 286.

altında, yiyeceksiz. Açlıktan 10 kişinin öldüğü söyleniyor. Kişisel hayır-severlik yetersiz kalıyor."⁸⁰¹

Ertesi gün (15 Temmuz), bu kez çoğunluğu eski Guma köyü sakinlerinden oluşan 150 kişilik bir grup Sohum'a ulaştı. Kafkasya Genel Valisi, "pasaportsuz ve Türk tebaası" oldukları gerekçesiyle onların Türkiye'ye iadesini emretti.⁸⁰² Ancak yetkililere itaat etmeyerek Gumista Nehri'nin ağzına kendilerini attılar.⁸⁰³ 19 Temmuz'da Gudauta'ya 188 Abhaz daha çıktı.⁸⁰⁴ Ancak kısa süre sonra Sohum yetkilileri, "yasa dışı" yollarla Abhazya'ya dönen 100, ardından 285 Abhaz'ı Türkiye'ye geri göndermek üzere Batum'a sevk etti.⁸⁰⁵

Batum Valisi, 22 Temmuz 1880 tarihli yazısında, 21 Temmuz'da Sohum'dan getirilen ve doğrudan Türkiye'den gelen 194 Abhaz mülteciden bahsederek, bundan sonra özellikle Batum üzerinden gelmeyenlerin kendi bölgesine gönderilmemesini talep etti. Türk konsolosu, Türk vatandaşı olarak görmediği gerekçesiyle bu gruba da yardım etmeyi reddetti.⁸⁰⁶

Batum'a gelen Abhazların durumu o kadar kritik bir hal aldı ki, yerel yetkililer onları Türkiye'ye geri göndermek için güç kullanılmasını gündeme getirdi. Batum Askeri Valisi, 26 Temmuz 1880 tarihli telgrafında şunları yazdı: *"Pasaportsuz Abhazlar ya karayoluyla ya da gönüllü olarak gitmeyi kesinlikle reddettikleri için bağlanarak bir şileple deniz yoluyla Türkiye'ye gönderilebilir. Üstelik Türk konsolosu,*

⁸⁰¹ Krazana'nın Muhabir Mektubu, "Batum, 16 Ağustos" // Gaz. "Droeba", № 173, 1880 (Gürcüce).

⁸⁰² TsGIAG, f. 545, op.1, 1880, d. 2069, l. 20.

⁸⁰³ Aynı eser, L., 25.

⁸⁰⁴ Aynı eser, L., 26.

⁸⁰⁵ Aynı eser, l. 20, 33, 37.

⁸⁰⁶ Aynı eser, l. 40-42.

kendilerini Rus tebaası olarak tanıtan bu kişilerin Rus gemisiyle gönderilmesine itiraz ediyor. Şiddet kaçınılmaz."⁸⁰⁷

Bu arada, Trabzon Valisi hükümetinden Abhazların geri kabulünü engelleme talimatı aldı. Vali, mültecilere karşı güç kullanma tehdidinde bulundu.⁸⁰⁸ Bilindiği gibi, göçmenlerin büyük kısmı bu liman üzerinden sevk ediliyordu, bu nedenle bu emrin uygulanması, insanların vatanlarına dönmesini her şekilde engelleyen Kafkas yönetimini oldukça zor durumda bıraktı. Ancak Türk makamlarının bu kararı, yolda olan ve acımasızca bir kıyıdan diğerine sürüklenen binlerce göçmenin hayatını ve sağlığını doğrudan tehdit ediyordu.

Rus yetkililer için beklenmedik bir durum ortaya çıkınca, Trabzon'daki Rus konsolosu, Kafkas yönetimine Batum'da biriken mültecileri vatanlarına iade etmeyi, ancak "suçluların" Rusya'nın uzak bölgelerine sürülmesini önerdi.⁸⁰⁹ Bu öneriye önce Kafkasya Genel Valisi olumlu yanıt verdi ve hatta "*Batum Valisi Gumalı Abhazları geri gönderiyor... Koçermalar 660 Anxua'lı göçmeni taşıyor*" gibi bilgiler kaydedildi. Ancak Sohum yetkililerinin geri dönen Abhazlar için "yeterli kaynağa" sahip olmadığı da belirtildi.⁸¹⁰

Ancak kaynaklardan anlaşıldığı üzere, durum yeniden mülteciler aleyhine döndü. Batum'dan dönen Abhazlar tekrar Batum'a, oradan da Türkiye'ye gönderildi. Örneğin, Sohum yetkililerinin 10 Ağustos'taki bildirimine göre, yeni gelen Gumalı Abhazlar tekrar Batum'a iade edildi.⁸¹¹ Sohum makamları ayrıca, kısa süre önce vatanlarına dönen 600'den fazla Anhuva köyü eski sakinini Batum'a geri gönderdi; Batum

⁸⁰⁷ Aynı eser, 1, 31.

⁸⁰⁸ Aynı eser, 1, 56

⁸⁰⁹ Aynı eser, 1, 48.

⁸¹⁰ Aynı eser, L, 55.

⁸¹¹ Aynı eser, 1, 74.

yönetimi ise onları Türkiye'ye sevk etti.⁸¹²

"Golos" gazetesinin (4 Ağustos 1880) bildirdiğine göre, 28 Temmuz'da Batum'a "Elbruz" vapuru geldi. Gemide, *"yakın gelecekte açlıktan ölüme mahkûm 300 evsiz serseri"* ve Guma köyü sakinleri vardı. *"Buraya getirilen, aralarında 200'e yakın kadın ve çocuğun bulunduğu Abhazları görüp merhamet etmemek imkansızdı! Öyle zayıf düşmüşlerdi ki, uzun süren sefaletten bitap durumdaydılar. Çoğunun derisi kemiklerine yapışmıştı. İki kişi Batum'a varmadan dayanamayıp öldü. Şu anda gelen 'nakliye' sadece bir meydana yerleştirildi..."* Yayında, yakında askeri şhunarlarla 50'şer kişilik gruplar halinde Türkiye'ye geri gönderilecekleri ve açlıktan ölecekleri belirtildi.

Yetkililerin Gumalı Abhazlara karşı bu kadar acımasız davranmasını haklı çıkarmak için, kaynaklar Guma topluluğunun *"geçmiş ayaklanmaya fiilen ve aktif olarak katıldığı"*, hatta *"savaştan önce de kendi başına buyruk davrandığı ve Rus düzenine uyum sağlamadığı"* iddiasını öne sürdü. Aslında, Gumalıların eski yerleşim yerlerine dönmeyişinin kesinlikle reddedilmesinin nedeni, Abhazy'a'nın merkez bölgesinin kolonyalistlere ayrılmış olması ve bu yeni yerleşimlerin, vatanlarında kalan Abhaz nüfusunu ikiye bölmeydi. Yerli halkın bu şekilde coğrafi olarak parçalanması, hem "düzenin sağlanması" hem de yerli etnik grubun kolonyalistler arasında kültürel asimilasyonu için planlanmıştı.⁸¹³ Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov'un 12 Aralık 1880'de Savaş Bakanı'na yazdığı gibi, *"kolonyalist yerleşimlerinin, yerli nüfusu deniz kıyısından ayıran kesintisiz bir şerit oluşturmaları... ve onları ikiye bölmeleri"* için Dranda, Abjakua, Akapa, Guma ve Aatsı köylerinin "boş" bırakılmasına karar verildi.⁸¹⁴

⁸¹² TsGIAG. F. 545, d.2069, I, 55.

⁸¹³ Aynı eser, I, 97.

⁸¹⁴ Dzidzariya G.A., Belirtilen eser, s. 388.

11 Ağustos 1880'de Batum limanına, Türkiye'den Abhazya'ya gitmekte olan 1000'den fazla Hristiyan Abhaz'ın bulunduğu Yunan gemisi "Agios Petros" geldi.⁸¹⁵ *"Şu an 'Agios Petros' gemisinde balıklar gibi üst üste yığılmış, yiyeceği, suyu, giyeceği olmayan ve en kötüsü karaya çıkma hakkı bulunmayan Abhazların durumunu bir düşünün!.." diye yazdı Gürcü "Droeba" gazetesi.*⁸¹⁶ Çağdaş basına göre, gemideki Abhazları ne Rus hükümeti ne de Türk makamları kabul etti. Kaynakta şu ifadeler yer alıyor: *"Ne bizim hükümetimiz ne de Türkiye yetkilileri bu insanları ülkelerine almak istiyor... Her iki ülkenin de, bu insanların Rusya ve Türkiye topraklarında yer almaması gerektiğine dair politik gerekçeleri var... Acaba suçları ne kadar büyük ki, insaniyeti politik çıkarlara feda ediyoruz ve aydınlanmış yönetim, bu insanların ya denizde boğulmasına ya da kamaralarda birbirlerini yemesine yol açacak?"*⁸¹⁷

Abhazya'ya dönme izni beklerken üçte biri *"açlık, susuzluk ve hastalıklar nedeniyle"* hayatını kaybetti. Batum Limanı Komutanı Amiral A.İ. Greve, 15 Ağustos 1880'de Tiflis'e şu telgrafi çekti: *"Vali Abhazların karaya çıkmasına izin vermiyor. Aralarında ölümler başladı, salgın tehlikesi var."*⁸¹⁸ Çocuklarla, kadınlarla ve erkeklerle dolu gemi bir bataklıkla dönüştü. *Üç gündür yağmur yağıyor. Özel insani yardım kaynakları da tükendi."*⁸¹⁹

Aynı gemideki Abhazlar, 15 Ağustos'ta Rusya Dışişleri Bakanı Kont M.T. Loris-Melikov'a (Melikyan) bir telgraf çekti: *"Sohum Bölgesi sakinleri, Ortodoks Hristiyanlar olarak geçen savaş sırasında Türk birliklerinin kurbanı olduk ve ailelerimizle birlikte zorla Türkiye'ye*

⁸¹⁵ Gaz. "Droeba", № 198, 1880 (Gürcüce).

⁸¹⁶ "İki Toprak Arasında" // Gaz. "Droeba", № 199, 1880 (Gürcüce).

⁸¹⁷ Aynı eser.

⁸¹⁸ "Sohum Bölgesinin Feci Durumu" // Gaz. "Droeba", № 223, 1880 (Gürcüce).

⁸¹⁹ TsGIAG, f. 545, op. 1, 1880, d. 2069, ll. 73.

götürüldük. Şimdi 1200 kişi olarak Türk hükümetinin barbarca muamelesi altında eziliyoruz ve sonunda onların elinden kurtulmayı başardık. 11 Ağustos'ta kendi imkanlarımızla bir gemiyle Batum Limanı'na geldik, yerleşim yerlerimize dönmemize izin verilmesini istedik. Buradaki yetkililer bizi kabul etmeyi reddetti, karaya çıkmamıza izin vermedi, Türkiye'ye dönmemizi istedi. Bize ya Türk hükümetinin zulmüne geri dönmek ya da hepimizin birden denizde boğulması kaldı. İkincisini tercih ediyoruz. Bu nedenle, 1000 masum Hristiyan'ın -özellikle de her gün gemide açlıktan ölen çocuklarımızın- kaçınılmaz felaketten kurtarılmasını rica ediyoruz. Bizi kurtaracak Ortodoks Rus hükümetinin merhametini ya da nihai ölüm kararımızı bekliyoruz."⁸²⁰

Ancak General M.T. Loris-Melikov'dan yardım beklemek pek mümkün değildi. Çar'ın emriyle 1860'ta İstanbul'a giderek Kafkas dağlılarının Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirilmesi için Türk yetkililerle anlaşılan bu adam, Abhazya'daki Rus birliklerinin komutanıyken Abhaz halkına karşı acımasızlığıyla ünlenmişti.

18 Ağustos'ta aynı gemiden Kafkasya Genel Valisi M.N. Romanov'a bir telgraf daha çekildi: "*Batum Valisi bizi zorla Türkiye'ye geri göndermeye çalışıyor. Ekselanslarından, Hristiyan olarak, Tanrı'ya inanan biri olarak, yaşam araçlarından yoksun bırakılmış bizlere, özellikle de sayımızın yarısından fazlasını oluşturan masum çocuklarımıza acımanız için yalvarıyoruz. Türkiye'de bizi açlıktan ölüm ve acımasız Türk hükümetinin sürekli zulmü bekliyor. Sohum Bölgesi'ne kabul edilmemiz ve gönderilmemiz için aracılık etmenizi rica ediyoruz. Ölmekte olan eşlerimizin, çocuklarımızın, yetimlerimizin dileklerini duyun. Reddiniz bizi denizde kesin bir ölüme mahkum edecek.*"⁸²¹

Batum Askeri Valisi General Komarov da Genel Vali'den benzer bir

⁸²⁰ TsGIAG, f. 545, op. 1, 1880, d. 2069, ll. 123-124.

⁸²¹ TsGIAG, f. 545, op. 1, 1880, d. 2069, ll. 86-87.

talepte bulunmak zorunda kaldı. Ancak Kafkas Dağlı Halkları Askeri Halk Yönetimi Başkanı General Melikov'un (Melikyan) talimatıyla, *"diğer göçmenleri vatanlarına izinsiz dönmeye teşvik etmemek"* için Abhaz mültecilerin geri dönmesi reddedildi.⁸²² 4 Eylül 1880'de Kafkas yönetimine gönderilen bir telgrafta, aynı gemideki bir grup Abhaz kadını (Tamara Açba, Nina Ayüdzba vd.) şöyle yazdı: *"Batum Valisi bizi Türkiye'ye gönderiyor, ancak hepimiz Hristiyan olduğumuz için bizi almayacaklarını biliyoruz. Gerçekten talih-siz, ölüme mahkum edilmiş bizler, Ekselansları İmparator Hazret-lerinden Sohum'a dönüş izni vermesini rica ediyoruz. Burada 400'den fazla kadın ve enaz o kadar çocuk var."*⁸²³ Yanıt olarak gelen telgrafta şu yazıyordu: *"Majesteleri emirlerini değiştirmedir."*⁸²⁴ Batum Valisi bu kez aşırıya kaçtı ve Abhazların *"bağlanarak Türkiye'ye gönderilmesini"* emretti.⁸²⁵

"Golos" gazetesinin 7 Eylül tarihli haberine göre, "Agios Petros" gemisi bir buharlı gemi tarafından çekilerek ve "Redut-Kale" askeri şilebi eşliğinde Türk kıyılarına yaklaştı. Ancak gemiyi tüfek atışlarıyla karşıladılar. Bunun üzerine gemi kaptanı, istenmeyen bu "canlı yükten" kurtulmak için Abhazları geceleyin, Batum'un 20 mil güneyinde (Rus topraklarında), *"ne su, ne yiyecek, ne bitki örtüsü ne de herhangi bir yolun bulunmadığı"* sarp kayalıklar arasındaki küçük bir kumsala bıraktı ve "erzak ikmali" için Batum'a döndü.⁸²⁶ Ancak sahil güvenlik bu vahim olayı Batum yetkililerine bildirdi. Gemi kaptanı ve dümencisi tutuklandı, hayatta kalan Abhazlar ise 17 Eylül'de Batum limanına getirildi.

⁸²² TsGIAG, f. 545, op. 1, 1880, d. 2069, ll. 94–94.

⁸²³ TsGIAG, F. 545, op.1, 1880, d.2069, l,126.

⁸²⁴ TsGIAG, F. 545, op.1, 1880, d.2069, l,130.

⁸²⁵ TsGIAG, F. 545, op.1, 1880, d.2069, l,131.

⁸²⁶ Gaz. "Golos", № 261, 21 Eylül 1880.

"Golos" gazetesi 21 Eylül 1880'de şu bilgiyi veriyordu: *"Batım'da, 20 günlük bekleyişin ardından 178 kişi öldü, yaklaşık 200 erkek kaçtı ve geriye kalan 750 kişinin (çoğunluğu kadın ve çocuk) çoğu, uzun süren açlık nedeniyle adeta aynı acı sona hazırlanmış gibiydi."*

"Agios Petros" gemisindeki Hristiyan Abhazların kaderi, vatanlarına dönmeye çalışan diğer göçmenler gibi, Çarlık otokrasisinin başından beri Abhazların bölgeden uzaklaştırılmasında çıkarı olduğunun açık kanıtıdır. Yetkililer Hristiyanları da esirgemedi, çünkü gerçekleştirilen eylem dini değil, etnik temizlik amacı taşıyordu, çeşitli kaynaklar ve akademik çalışmalar da bunu doğrulamaktadır.

Yasaklara rağmen, vatanlarına dönmeye çalışan Abhaz mültecilerin sayısı azalmadı. Sadece Temmuz-Ağustos 1880'de, onlarca gemi Batım limanına Abhaz göçmenlerle dolu halde demir attı, ancak ne yazık ki çoğu yeniden gözaltına alınarak Türkiye'ye geri gönderildi. Bu durum, Batım yönetiminden Çar'a kadar uzanan makamlara gönderilen sayısız telgraf ve mektupla belgelenmiştir.

Örneğin, Tiflis'teki Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi'nde (Dosya No: 2069, Fon No: 545) sadece 8 Haziran 1880 - 31 Ocak 1881 arasını kapsayan 150'den fazla belge bulunmaktadır. Bu belgeler, Rus yetkililer tarafından Türkiye'ye iade edilen gemilerdeki Abhazların, Türk makamlarınca "güvenilmez unsur" olarak görülerek kabul edilmediğini ve topçu ateşiyle açık denize sürüldüklerini göstermektedir. "Droeba" gazetesi, *"Abhazlar, bir top gibi limanımızdan Türkiye'nin limanına atılıyor, oradan da ateş edilerek geri gönderiliyor. Bu umutsuz ve çaresiz insanlar iki ülke arasında sıkışıp kaldı"* diye yazdı.⁸²⁷

Rus yetkililer, büyük zorluklarla vatanlarının kıyılarına ulaşabilen

⁸²⁷ "İki Toprak Arasında" // Gaz. "Droeba". № 199, 1880 (Gürcüce).

Abhazları da ateşle karşılıyordu. Süreli yayınlarda, Sohum Askeri Bölge Başkanı Albay P.İ. Arakin'in, Karadeniz'in bu kıyılarına ayak basmaya cesaret eden Abhaz ve Çerkeslere defalarca silah ve top ateşi açtığı bildirildi. Çoğu durumda, karaya çıkmasına izin verilmeyen Abhazlar Sohum limanından uzaklaştırılıyor ve günlerce, hatta haftalarca yiyecek ve içme suyu olmadan açık havada bekletiliyordu.⁸²⁸ "Rossiya" gazetesi (17 Kasım 1880), Çarlık yetkililerinin yasa dışı yollarla vatanlarına dönen göçmenlere karşı zalimce muamelesini şöyle aktardı: *"Abhaz bir görüşmecinin, göçmenlerin Abhazyaya kıyılarında maruz kaldığı 'şok edici, duyulmamış acılar' hakkında anlattıkları inanılır gibi değildi! Öyle ki, yetkililerin emri gelmediği için kıyıya yaklaşmasına izin verilmeyen 'koçermalar'da (küçük tekneler) ölümler yaşandığını söyledi. Bu tekneler, korkunç fırtınalarda, şehrin birkaçyüz metre açığında demirli kalıyor, Türkiye'den dönen Abhazlar açlıktan ve susuzluktan öliyordu. Bazı talihsizler sandallarla yaklaşıp su vermeleri için yalvarıyor, ancak görevlerine sadık sahil muhafızları onları tehditler ve küfürlerle geri çeviriyordu."*

Türkiye'den gelen Abhazların çoğu geri gönderilse de, vatanlarına dönmeye çalışan göçmen akını devam etti. K. Maçavaryani'nin verdiği bilgiye göre, Abhazlar 200-300 kişilik gruplar halinde geliyordu. Ancak "yerel yönetim, Kafkasya'nın üst düzey idari makamlarının bu sorununa çözüm getirmesini beklerken, onları geri almaya cesaret edemedi. Türkiye'den dönenler, fiçidaki ringa balıkları gibi Türk 'koçermalarında' oturuyor, karaya çıkma hakları olmadan yaz güneşinin kavurucu sıcaklığında günlerce bekliyordu. Çocukların ağlamaları ve kadınların inlemeleri yürek parçalıyordu, ancak onlara hiçbir yardım eli uzatılamıyordu."⁸²⁹

⁸²⁸ "Sohum Bölgesinin Feci Durumu" // Gaz. "Droeba, № 223, 1883 (Gürcüce).

⁸²⁹ Gaz. "Karadeniz Bülteni", № 254, 14 Kasım 1899.

Abhazların anavatanlarına dönüşü o kadar keskin bir hal almıştı ki Rus makamları, Türk yetkililerden öncelikle Abhazların Türkiye topraklarını terk etmelerini mümkün olduğunca engellemelerini, sonrasında ise Türk limanlarına Abhaz göçmenleri taşıyan gemileri geri çevirmeden kabul etmeleri talimatını vermelerini istemek zorunda kaldı. Ancak arşiv belgelerinin gösterdiği üzere, Türkiye'deki yerel yetkililer, hükümetlerinden, Abhazy'a dönmek için ısrarla izin talep eden Abhazların sınırışı edilmeleri konusunda emir almışlardı.⁸³⁰

Nihayetinde, Rus hükümeti 1881 yılında, iki yıl önce çıkarılan Abhazların Abhazy'a dönmelerini yasaklayan Kararname'yi iptal etmek zorunda kaldı.⁸³¹ Ancak uzun zamandır beklenen bu belgeyi Rusya'nın Türkiye büyükelçiliği Abhazlardan gizledi. Zamanla Abhazy'a dönmek isteyenlerin sayısı giderek azaldı. "Kafkas Takvimi"nin 1881 başı verilerine göre, büyük zorluklarla 13.258 sürgün Abhaz anavatanlarına dönebildi.⁸³² Diğer kaynaklara göre ise 10 Haziran 1881 yılı itibarıyla, "yüce izinle" Abhazy'a dönenlerin toplam sayısı 15 binden fazlaydı.⁸³³ Göçmenlerin dönüşü sonraki yıllarda da devam etti. Ancak bu dönüşler düzensizdi.

Anavatanlarına ulaşmayı başaranlara ise, boşaltılmış olan ülkenin merkez bölgesi (Sohum dahil) ve genel olarak Abhazy'a'nın sahil ve dağlık kesimlerine yerleşmeleri yasaklandı.⁸³⁴ "İveria" dergisinde şu satırlar yer alıyordu: *"Savaştan önce Sohum oldukça büyük bir şehirdi, etrafında Abhazlar yaşırdı... Abhazy'a'nın ana şehrinin yakınında böyle bir sessizliğin olması şaşırtıcı değil, çünkü Abhazy'a'da Abhaz kalmamıştır, geri dönenlerin ise Sohum'a otuz verst mesafeden daha*

⁸³⁰ TsGIAG. F. 545, d. 2069, l. 200.

⁸³¹ **Megrelidze Ş.V.**, Acara Tarihinden, Tiflis, 1964, s.72 (Gürcüce).

⁸³² "Kafkas Takvimi 1883", Tiflis, 1882, s. 243.

⁸³³ **Megrelidze Ş.V.**, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda Transkafkasya Sorunları.

⁸³⁴ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 422; **Basaria S.P.** Belirtilen eser. s. 41.

*yakına yerleşmeye hakları yoktur.*⁸³⁵

Böylece, Çarlık otokrasisinin cezalandırıcı önlemleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun işgalci birlikleri tarafından 15 yıl içinde tarihi Abhazya neredeyse tamamen tahrip edildi. Özellikle Kuzey-Batı ve Orta Abhazya (bugünkü Adler, Gagra, Sohum ve Gulripş bölgeleri) büyük zarar gördü. Tarihi Abhazya'nın bu bölgelerinde Abhazların etnografik grupları ve yerel toplulukları tamamen ortadan kalktı: Sadzlar (sahildeki Haltsılar; dağ bölgelerindeki Aybgalılar, Ahçıpsılılar, Tçüclar vd.), Pshülüler, Gumalılar, Tzaballılar, Dalhılar vd. Ayrıca etnik adacıklar halinde Bzıplar ve Abjualar kısmen; Mırzaakanlar ise neredeyse tamamen kalmıştır. Tarihi anavatanlarının dışına kitlesel sürgün, Abhaz etnosuna ve gen havuzuna telafisi mümkün olmayan bir darbe vurdu. Halk bir insani felakete maruz kaldı.

Çarlık otokrasisi dönemindeki Abhaz direnişinin nedenlerini ve trajik sonuçlarını karakterize eden, Abhazya'nın son hükümdarının oğlu, yazar ve gazeteci Giorgi Çaçba, Abhaz halkına hitabında şöyle yazıyordu: *"Abhaz kardeşlerim! Babalarımız, amcalarımız ve kardeşlerimiz vatanın onuru ve özgürlüğü için savaştılar, acı çektiler ve öldüler! Onların gururlu ve özgür ruhları, Çarlık rejiminin baskıcı sistemine boyun eğmek istemedi ve eğmedi; Yüzyıllarca kutsanmış gelenek ve göreneklerin çiğnenmesine izin vermediler ve o zamanlar güçlü olan Rusya'ya karşı silahlı bir ayaklanma başlattılar. Birçoğu bu mücadelede sevgili Abhazya'ları için canlarını verdiler, binlercesi Sibirya savaşında acılar çekti ve on binlercesi eşit olmayan bu mücadelede umutsuzluğa düşerek Türkiye'ye göç etti, ancak hiçbiri zorbalara karşısında gururlu ve onurlu başlarını eğmedi.*⁸³⁶

⁸³⁵ "Görülen ve Duyulanlar (Bir Yolcunun Notları)" // Dergi. "İveria", № 11, 1881.

⁸³⁶ **Gojba R.H.**, Rus-Kafkas Savaşı ve Dağlıların Göçü // Sonsuz Hafıza, Sohum, 2010, s. 280 (Abhazca).

Abhazların kitlesel sürgünü, Abhaz halkının çok yönlü tarihinde kaderlerinin dönüm noktası oldu. Gerçek bir soru ortaya çıktı: Kafkasya'nın en eski halklarından biri olan Abhaz etnosu var olacak mı yoksa olmayacak mı? G.A. Dzidzaria şöyle yazıyordu: *"Muhaceret, bölgenin tüm halklarını tamamen yok olma eşiğine getiren bir trajedidir."*⁸³⁷ Bu ulusal trajediyi ünlü Abhaz yazar M. Lakrba *"Abhaz halkının en büyük felaketi"* olarak nitelendirdi.⁸³⁸

Abhazların fiziksel varlığının sorgulandığı bu kritik anda, Rusya'nın resmi çevreleri ve gerici basını, bu halkın trajedisinden duydukları memnuniyeti gizlemediler. "Ruski Mir" gazetesi 6 Ekim 1877'de şöyle yazıyordu: *"Vatandaşlarımız olan Abhazların Türkiye'ye taşınmasına sevinmeliyiz."* Neykiy G.V. M-ov ise şunları yazdı: *"Yine de vatandaşlarımız olan Abhazların Türkiye'ye taşınmasına çok sevinmeliyiz... Onların uzaklaştırılması, Sohum yönetiminin Abhazya'nın ne olacağı sorusunu çözmedeki zorluklarından kurtaracaktır - İsviçre mi yoksa Fransa mı?"* Burada kastedilen, çiftlikler şeklinde (İsviçre modeli), ya da nüfusun belirli bir merkezde toplanması (Fransız modeli) idi. Yazar, bölgenin kolay yönetimi için ikinci modeli uygun buluyordu. Tarihçi N. Butkeviç ise Kafkas dağlılarını *"iç düşmanlar"* olarak adlandırıyor ve onların sürgün edilmesinin devlete *"sadece fayda sağlayacağını"* düşünüyordu. Aynı kişi, Kafkasya'nın yerli halkından "boşaltılan" Abhazya, Karadeniz kıyısı, Kuban ve Terek'teki "serbest topraklara" ağırlıklı olarak "soydaşların" yerleştirilmesini öneriyordu; bu, Kafkasya'da sağlam bir şekilde yer edinmeyi sağlayacaktı.⁸³⁹

Türkiye'deki İngiliz diplomatlar, Rus yetkilileri taklit ederek, sözde "muhacirlerin" anavatanlarını tamamen gönüllü olarak terk ettiklerini

⁸³⁷ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser. s. 3.

⁸³⁸ **Lakerbay M.**, Abhaz Tiyatro Sanatı Tarihinden, Sohum, 1957, s. 5.

⁸³⁹ **Dzidzariya G.A.**, Belirtilen eser, s. 367, 368.

yazdılar.⁸⁴⁰ Bu bağlamda K.D. Maçavariani şu soruyu sordu: "*Abhazlar topraklarını, vatanlarını seviyorlar mıydı?*" Bu soruyu kendisi cevapladı: "*Evet, seviyorlardı, çünkü birçoğu Türkiye'ye göç ederken yanlarında bir avuç toprak alıyorlardı, böylece yabancı topraklarda bu toprakla gömülebilsinlerdi.*"⁸⁴¹ Bu konuda, daha 1820 yılında General A.P. Yermolov, Abhazy'a'dan bahsederken, "*bu bölgelerin sakinlerinin doğdukları yere olan aşırı bağlılıklarına*" dikkat çekmişti.⁸⁴²

Aynı zamanda Rusya'da her zaman Kafkas halklarının trajik kadetine büyük bir acıyla yaklaşan ilerici aydınlar da vardı. Yazar ve gazeteci V.İ. Nemiroviç-Dançenko şöyle yazıyordu: "*Ölü bir halkın mezarlığından, göçten sonra ıssız kalan Adıge topraklarından geçtim;*

⁸⁴⁰ **Djergenia S.İ.**, 1877–1878'de Abhazların Türkiye'ye Göçü Tarihinden // Yakın ve Orta Doğu Tarihi ve Kültürü Sorunları, Moskova, 1979, s. 51.

⁸⁴¹ **Maçavariani K.D.**, Sohum ve Sohum Bölgesi Rehberi, Sohum, 1913, s. 309.

⁸⁴² AKAK, Cilt VI, bölüm I, s. 653.

«Ölümsüzlüğe Atılış». Ressam B. R. Copua.

sonra Abhazların yanında bulundum -Rus yönetimi, Rusya'ya bağlılıklarına rağmen onları Türklerin kucığına attı- ve orada da Kafkasya'nın diğer ucunda gözlemlemek zorunda kaldığım şeyi gördüm.⁸⁴³

Yukarıda da görüldüğü gibi, bu korkunç dönemde Abhazya'daki gerçek duruma dair birçok değerli materyal, "Golos", "Russki İnvaid", "Kavkaz", "Tiflisski Vestnik" gibi yayınlarda yer aldı; bu yayınlarda sık sık dağlıların sürgün edilmesi, anavatanlarına dönme haklarının ellerin-

⁸⁴³ Nemiroviç-Dançenko V.İ., Denizde, Moskova, 1897, s. 94.

den alınması ve Kafkasya'nın yerli halkından boşaltılan toprakların kolonizasyonu kınandı. Moskova'da yayınlanan "Sovremennıye İzvestiya" gazetesi (No.145, 1877), Adler bölgesine çıkan Abhazlara "eski vatanlarında kolonileşme hakkı... onlara toprak ve eğitim verilmesi" önerisinde bulundu; bunun sonucunda *"Karadeniz kıyısı yeniden canlanacaktır."* Abhazların anavatanlarına dönmelerinin savunucusu ünlü Rus yazar V. Korolenko da "Russki Mir" gazetesinde (16 Eylül 1878) şöyle yazıyordu: *"Abhazlara toprak verilmesi onlar için hayati bir meseledir. Toprağa bağlı, maddi olarak güvence altına alınmış bir Abhaz, doğduğu yeri kolay kolay terk etmez, emeğini mücadele etmeden feda etmez ve vatandaşlarının maddi açıdan iyi durumda olduğunu gören göçmenler -çoğunlukla şiddetin, baskının ve hevesin kurbanları- kolaylıkla anavatanlarına dönebilirler."*

Göç politikasına, Türkiye'nin ve diğer Yakın Doğu ülkelerinin ilericisi figürleri de karşı çıktı. Ancak beklenildiği gibi, Abhazların ve diğer Kafkas halklarının kitlesel sürgünüyle bağlantılı trajik olaylar, Rus ve Türk makamları tarafından kınanmadı. Başka türlü olamazdı, çünkü onlar kendi emperyal çıkarlarını tatmin etmek amacıyla Kafkas halklarını zorla yerinden eden ilgili taraflardı.

SONUÇ YERİNE

Abhaz halkı, Kafkasya'nın en eski ve kalabalık etnik gruplarından biri olarak, XIX. yüzyılda askeri olaylar ve nüfusun büyük çoğunluğunun anavatanlarından sürgün edilmesiyle bağlantılı en büyük ulusal trajedilerden birini yaşadı.

Bazı tarihçiler, askerler, politikacılar, gazeteciler ve yazarlar, Abhazya'nın Rus İmparatorluğu'na "gönüllü" katıldığını ve Abhazların Osmanlı İmparatorluğu'na "barışçıl" bir şekilde geçtiği görüşünü savunuyorlar. Bu temelsiz iddialarda ısrar edenler ya durumu kavrayamamıştır, ya da bilinçli olarak Çarlığın Kafkasya'daki sömürge politikasını meşrulaştırmaya çalışarak yurtdışındaki Abhazların asırlık hayali olan tarihi vatanlarına dönüşlerine engel olmak için teorik zemin hazırlamaktadır. Çok sayıda yazılı kaynak, özellikle Rus siyasetçileri, askerleri ve sivil yetkililer tarafından hazırlanan belgeler ve materyaller, Abhazya'nın Rus İmparatorluğu'na zorla dahil edildiğini ve Abhazların, Kafkasya'nın dağlı halklarının Çarlığın sömürge politikasına karşı verdiği ulusal kurtuluş mücadelesine aktif olarak katıldığını kanıtlamaktadır. Abhazların ve diğer Abhaz-Adige dünyası halklarının mücadelesinin ne dini, ne de sosyal bir karakter taşımadığı tespit edilmiştir; özgürlük ve bağımsızlık, genel olarak, hem farklı dinlerin temsilcileri, hem de feodallerin çoğunluğu ve kalabalık köylü nüfusu

tarafından eşit derecede savunulmuştur.⁸⁴⁴ Çarlığın sömürge çıkarları bir yanda, yerli halkın özgürlük, bağımsızlık, onur, yaşam ve etno-kültürel kimliğini koruma mücadelesi diğer yanda, çatışan tarafların uzlaşmaz, antagonistik fikirleri haline geldi. Rus makamlarının, 1810'dan Rus-Türk Savaşı'nın (1877-1878) sonuna kadar olan uzun bir süre boyunca Abhazları Rus Çarına "boyun eğme arzusu göstermeye" zorlaması, Abhaz-Rus ilişkilerindeki keskin çelişkilerin, Abhazya'nın ve Abhaz etnosunun Rus İmparatorluğu ile Rus toplumuna entegrasyonunun zorluğunun açık bir kanıtıdır.

Abhaz halkı aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri işgalcilerine de direnmiştir. Osmanlılar, Abhaz halkını "himaye etme" ve Abhazya'yı Rus İmparatorluğu'na bağımlılıktan "kurtarma" kisvesi altında, Abhazya topraklarında sürekli askeri operasyonlar yürütmüştür.

Abhazların ve diğer Kafkas halklarının yabancı egemenliğine karşı kararlı ve amansız mücadelesi, Çarlık Rusya'sını ve Osmanlı Sultanlığı'nı bir anlaşmaya varmaya zorladı: ortak güç kullanarak Abhazları ve diğer Kafkas dağlı halklarını Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirmek. Rusya, boşaltılan Kafkas topraklarını ele geçirmeyi, Türkiye ise çökmekte olan imparatorluğun demografik durumunu ve askeri gücünü iyileştirmeyi hedefliyordu. Bunun kanıtı, 1856'da Kafkasyalıların Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirilmesi konusunda Rus-Türk Anlaşması'nın imzalanması, Türk sultanının 25 Şubat 1857'de ve Rus çarının 10 Mayıs 1862'de ilgili belgeleri onaylamasıdır. Aynı şey, Rus

⁸⁴⁴ **Paneş A.D.**, Kafkas Savaşı: Tarihsel Faktörlerin Karmaşık Dokusu // 19.–20. Yüzyıllarda Kafkasya: Siyasi, Sosyal ve Entelektüel Tarih Sorunları // Uluslararası Bilimsel Konferans Bildirileri, Giorgi Alekseyeviç Dzirziya'nın 100. Doğum Yılı Anısına / Abhazya Bilimler Akademisi, D.İ. Gulia Abhazya Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Sohum: Basımevi, 2016, s. 112.

askeri yetkililerinin İstanbul'a yaptığı çok sayıda ziyaret ve Rus siyasetçileri ile diplomatlarının, Osmanlı İmparatorluğu yetkilileriyle Kafkasya'dan sürgün edilenlerin kabul edileceği sayı ve yerleşim yerleri konusunda anlaşmaya varmak için gösterdiği olağanüstü çabalar tarafından da doğrulanmaktadır.

Anavatanda kitlesel fiziksel imha ve yüz binlerce Abhazın Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesi, Abhazya'nın yerli etnosunun gen havuzuna, diline, geleneksel kültürüne onarılamaz bir darbe vurmuş ve gelecek nesillerin hafızasında iyileşmez bir yara açmıştır. Halk, bir insani felaket yaşadı; bir zamanlar kalabalık olan Abhaz halkı yok olma eşiğine geldi.

Abhazya'nın çoğu bölgesinin boşaltılması sonucunda, ülke, Rus İmparatorluğu'nda ve ötesinde yaşayan çeşitli halkların temsilcilerinin hedefli ve kitlesel kolonizasyonunun nesnesi haline geldi. Aynı zamanda, anavatanlarında kalan Abhazların etno-kültürel olarak sömürge nüfusu içinde eritilmesine yönelik kasıtlı bir asimilasyon politikası izlendi ve bu politika, 20. yüzyılın sonunda Gürcü-Abhaz savaşına (1992-1993) dönüştü.

Çarlık otokrasisini örnek alan Gürcü Menşevikler ve Sovyet yetkilileri, Abhaz sürgünlerinin ve onların torunlarının Abhazya'ya dön-melerini yasakladı. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Abhaz-ya'nın devlet bağımsızlığının yeniden tesis edilmesinden sonra, yurtdışındaki soydaşlar için tarihi anavatana dönüş yolu açıldı.

Günümüz Abhazyası'nda, sürgün edilen Abhazların torunlarının repatriasyonu (anavatana dönüşleri), sadece insanların atalarının top-raklarında yaşama arzusunu karşılayan bir insani eylem değil, aynı zamanda onları etno-kültürel asimilasyondan kurtaracak ve Abhaz halkı ile modern devletin önünde duran demografik, ekonomik, kültürel ve diğer birçok önemli sorunun çözümüne olanak sağlayacaktır. Abartısız, bu son derece önemli sorunun olumlu çözümü, sadece bağımsız bir

devlet olarak Abhazya Cumhuriyeti'nin geleceği için değil, aynı zamanda Abhaz etnosunun kaderi için de büyük ölçüde belirleyici olacaktır. Şüphe yok ki, Abhazya Cumhuriyeti'nin bir ulusal devlet olarak temel tarihi misyonu, soykırıma maruz kalmış Abhaz halkının korunması ve yeniden canlandırılması için çaba göstermektir. Bu ancak bölünmüş halkın birleşmesi koşullarında, bu fikri ana ulusal bir ideale dönüştürerek mümkün olabilir.

Ancak, dünyanın dört bir yanına dağılmış Abhazların birleştirilmesi oldukça karmaşık bir süreçtir. Doğrusu, savaş sonrası yıllarda Abhazya'da, repatriantların kabulü ve adaptasyonu için belirli bir politik-hukuki ve maddi-teknik altyapı oluşturuldu. Özellikle, Abhazya Cumhuriyeti Parlamentosu, *"Repatriantlar Hakkında"* Kanun ve *"XIX. Yüzyılda Abhazların (Abaza) Sürgün Edilmesine İlişkin Bildiri"*yi kabul etti. Bu belgede, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 28 Temmuz 1951 tarihli Sözleşmesi uyarınca, XIX. yüzyılda sürgün edilen Abhazlar (Abaza) mülteci olarak tanınmış ve torunları, atalarının vatanına dönme hakkına sahip mülteci çocukları olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, Abhazya Vatandaşlık Yasası temelinde, doğum ve ikamet yerlerine bakılmaksızın tüm Abhazlar (Abaza), Abhazya Cumhuriyeti vatandaşı olarak tanınmıştır. Cumhuriyette bir Repatriasyon Fonu oluşturulmuştur ve ilgili devlet yapıları faaliyet göstermektedir. Ancak, Gürcü-Abhaz savaşı, ülkenin ekonomik altyapısının tahrip olması ve ardından uygulanan siyasi ve ekonomik abluka rejimi, Abhazların repatriasyon sürecini büyük ölçüde yavaşlatmıştır.

Bu sorunun başarılı bir şekilde çözümü, bugün büyük ölçüde ülke hükümetinin, tüm siyasi partilerin, sivil toplum kuruluşlarının ve tüm Abhaz toplumunun aktif çabalarına bağlıdır. Bilimsel temellere dayanan, politik olarak dengeli ve uzun vadeli bir programın oluşturulması -sosyo-ekonomik, eğitimsel, ahlaki-psikolojik, enformasyonel ve diğer tedbirleri içeren kapsamlı bir yaklaşım- pratik adımlarla

birleştğinde, repatriasyon sürecini hızlandırabilir.

Ancak, bu sorunun kökten çözümü, Rusya Federasyonu'nun aktif desteğiyle mümkündür. Rusya, hem stratejik bir ortak, hem de Rus İmparatorluğu ve SSCB'nin halefi olarak bu süreçte kritik bir rol oynayabilir. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti (Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi ve Abhaz diasporasının büyük çoğunluğuna ev sahipliği yapan ülke olarak) ve uluslararası örgütler, özellikle Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR), bu sürece dahil edilmelidir.

Rusya Federasyonu'nun yeni yaklaşımı umut vericidir. Demokratik ve hukuk devleti inşa etmeyi hedefleyen modern Rusya, XIX. yüzyıldaki Rus-Kafkas Savaşı'nda Kafkas halklarının özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinin meşruiyetini kabul etmiş, bu savaşın miras bıraktığı sorunların çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bunun somut bir örneği, Rusya'nın ilk Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin'in 18 Mayıs 1994 tarihli *"Kafkas Savaşı'nın 130. Yıldönümü Dolayısıyla Kafkas Halklarına Çağrısı"*dır. Bu metinde şu ifadeler yer almaktadır: *"Kafkas Savaşı'nın bize miras bıraktığı sorunlar, özellikle de Kafkas göçmenlerinin torunlarının tarihi vatanlarına dönüşü, uluslararası düzeyde, tüm ilgili tarafların katılımıyla müzakereler yoluyla çözülmelidir."*

Bu politik çizginin devamı olarak, diasporayı destekleyen çeşitli belgeler kabul edilmiş, 1998'de Kosova'dan bir grup Adige'nin ve Suriye'deki bazı Adigelerin anavatanlarına dönüşü sağlanmıştır.

Abhazya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının Rusya Federasyonu tarafından tanınmasından (26 Ağustos 2008) sonra kurulan yeni devletlerarası ilişkiler, iki ülke hükümetlerinin işbirliği yaparak Abhaz ve Rus soydaşlarının vatanlarına dönüşüne yönelik ortak adımlar atması için umut vermektedir.

UNHCR'ın XIX. yüzyılda sürgün edilen Abhaz mültecilerin torun-

larının vatanlarına dönüşü sürecine dahil edilmesi için kapsamlı bir enformasyon ve diplomasi çalışması yürütülmelidir. Bu bağlamda, uluslararası bilimsel konferanslar düzenlenmeli, modern dünyada uygulanan çifte standartların üstesinden gelinmelidir. Ayrıca, uluslararası kuruluşlarda Gürcü yanlısı diplomatik lobinin etkisiz hale getirilmesi gerekmektedir. Bu lobi, bir yandan Abhaz mülteci torunlarının anavatanlarına dönüşünü engellemekte, diğer yandan ise Abhaz halkına soykırım yapmış ve Abhaz devletini ortadan kaldırmaya çalışmış olan sözde "Gürcü mültecilerin" kitlesel olarak Abhazya'ya dönmesi için baskı yapmaktadır.

Ancak, 19. ve 20. yüzyıllarda olduğu gibi, bugün de Abhaz, Adige ve diğer Kafkas halklarının vatanlarına dönüşü sorunu aşırı politize edilmektedir. Dahası, bazı ülkeler, Kafkasya'da yeni savaşlar çıkarmak için XIX. yüzyıldaki kitlesel sürgünleri bahane olarak kullanmaya çalışmaktadır. Özellikle Batılı bazı devletler, tarihi trajedileri istismar ederek, etnik ve siyasi çatışmaları körüklemekte, Kafkasya ile Rusya'yı karşı karşıya getirmeye çalışmaktadır.

Bu bağlamda, Gürcistan hükümetinin anti-Kafkas politikası son derece olumsuz bir rol oynamaktadır. Gürcistan, kontrol ettiği toprakları, Kafkasya'da yeni çatışmalar çıkarmak ve kırılğan barışı bozmak için uluslararası bir askeri-politik ve enformasyonel üs haline getirmeye çalışmaktadır. Gürcistan Parlamentosu'nun 20 Mayıs 2011'de kabul ettiği "Çerkes Soykırımını Tanıma Yasası", aslında Abhaz-Adige halklarının ana sorununu (XIX. yüzyıl sürgünlerinin torunlarının anavatanlarına dönüşü) çözmeyi hedeflemiyor. Aksine, Gürcü yetkililer, kendilerini Çerkeslerin *"gerçek dostu ve koruyucusu"* olarak göstermeye çalışarak, Modern Rusya'yı, 150 yıl önce Çarlık tarafından işlenen suçlarla karalamayı, Kuzey Kafkasya'daki siyasi istikrarı bozmayı, Abhazları Adigelerden ve Rusya'dan uzaklaştırarak, Stalin dönemindeki sözde "Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü" yeniden tesis etmeyi

amaçlamaktadır.

Son olarak, vurgulamak gerekir ki, XIX. yüzyılda Çarlığın sebep olduğu büyük acılara rağmen, Abhazlar ve diğer Kafkas halkları asla Rus halkını suçlamamıştır. Rus halkı da Çarlığın Kafkasya'daki emperyal politikalarının kurbanı olmuştur. Bu nedenle, tarihçiler ve diğer araştırmacılar bu hassas konuları ele alırken tarafsız ve politik olarak doğru bir dil kullanmalı, halkların ulusal onurunu incitecek ifadelerden kaçınmalıdır.⁸⁴⁵

Bu hedefe ulaşmak için, Rus İmparatorluğu'nun Rusya Federasyonu ile; Çarlık rejimi ve onun acımasız generallerinin ise modern Rus hükümeti ve Rus halkıyla özdeşleştirilmemesi gerekmektedir. Rus halkının gerçek çıkarlarının, Çarlığın Kafkasya'daki işgalci politikasından ayrıştırılması, XIX. yüzyılın trajik tarihine objektif bir bakış açısıyla yaklaşılmasını sağlayabilir. Bu da, eşitlikçi ve dostane Abhaz-Rus ilişkilerinin, hatta genel olarak Kafkasya-Rusya ilişkilerinin geliştirilmesi için doğru adımların atılmasına zemin hazırlayacaktır.

Şüphe yok ki, Kafkasya'nın dağlı halkları için en acılı ve hassas konu olan XIX. yüzyıldaki savaş ve kitlesel sürgünlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi sürecinde, geçmişin trajedilerini siyasi çıkar sağlamak amacıyla istismar eden ideolojik ve politik "projelerin" etkisine kapılmamak gerekir. Gerçeğe ulaşma yolunda, öncelikle birinci el kaynaklara dayanılmalıdır. Prof. M.E. Dalgat'ın haklı olarak belirttiği gibi, bu karmaşık sorunların araştırılmasında ortak bir zemine ulaşmak, sadece "karşılıklı anlaşmalar ve çabalar yoluyla değil, ancak olayların objektif (gerçeğe erişilebildiği ölçüde) bir şekilde aydınlatılmasıyla"

⁸⁴⁵ **Gapurov Ş.A., Bugayev A.M., Magomayev V.H., Çernous V.V.**, Kuzey Kafkasya'da Rusya'nın Medeniyet Rolü (Rus-Çeçen ilişkileri Örneği). Dergi Kafkasya'nın Bilimsel Düşüncesi, № 2, 2016, Rostov-na-Donu. 2016. s. 6.

mümkündür.⁸⁴⁶ Gerçeğin ortaya çıkarılması, açık ve doğrudan bir diyalog, taraflar arasında tarihi olaylar ve gerçekler üzerine ne kadar sert tavırda olunursa olunsun, mutlaka etkili bir uluslararası uzlaşının sağlanmasına, Kafkasya'daki eşsiz etno-kültürel alanın korunmasına ve bölgede istikrarlı bir barışın tesis edilmesine katkıda bulunacaktır.

Doğru söylenmiş:"Tarihi çarpıtılmamalıdır; tarihten ders alınmalıdır."

⁸⁴⁶ Yuvarlak Masa. "Kafkas Savaşı Sorunları: Yeni Literatürde". (Rostov-na-Donu, Nisan 2007, Yayına hazırlayan V.V. Çernous, Dergi Kafkasya'nın Bilimsel Düşüncesi, № 2, 2007, Rostov-na-Donu. 2007, s. 59.

EKLER

**RUSYA FEDERASYONU CUMHURBAŞKANI
B.N. YELTSİN'İN KAFKAS SAVAŞI'NIN 130. YILDÖNÜMÜ
DOLAYISIYLA KAFKAS HALKLARINA MESAJI**

Saygıdeğer Yurttaşlarım!

130 yıldan fazla bir süre önce yaşanan olaylar, bizi Rus İmparatorluğu, Büyük Britanya, İran ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının çatıştığı o uzak yıllara götürüyor. Tüm bu devletler, dağlı halkların çileli kaderi karşısında ahlaki sorumluluk taşımaktadır.

Kafkas Savaşı'nın yankıları -büyük insan kayıplarına ve maddi yıkıma yol açan bu savaş- bugün hâlâ pek çok Rus'un yüreğinde acıyla hissediliyor. Savaş meydanında can verenlerin, savaşın acımasızlığında hayatını kaybedenlerin ve vatanından koparılarak gurbette ölenlerin toprağı bol olsun. Bu kadim trajedilerin hatırası, torunlarının kalbinde yaşasın ve hepimize yeni acılar için bir uyarı olsun.

Tarihin farklı dönemlerinde, siyasi koşullara bağlı olarak, XIX. yüzyılın 20-60'lı yıllarındaki Kafkas Savaşı farklı şekillerde değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Bugün, hukuk devletini inşa eden ve evrensel insani değerleri önceleyen bir Rusya'da, bu savaşı artık Kafkas halklarının yalnızca anavatanlarında hayatta kalma mücadelesi değil, aynı zamanda özgün kültürlerini ve ulusal karakterlerinin en güzel özelliklerini koruma çabası olarak objektif bir şekilde ele alma fırsatı doğmuştur.

Kafkas Savaşı'nın bize miras bıraktığı sorunlar -özellikle de Kafkas

göçmenlerinin torunlarının tarihi vatanlarına dönüşü- uluslararası düzeyde, tüm ilgili tarafların katılımıyla müzakereler yoluyla çözülmelidir.

Sevgili Yurttaşlarım,

Artık hepimizin bilincinde Rusya ve Kafkasya ayrılmaz bir bütündür; biri diğeri olmadan düşünülemez. Kabardey-Balkarya'nın başkenti Nalçik'te dikilen "Maria Temrukovna Anıtı" üzerinde şu sözler yazılıdır: "Sonsuza dek Rusya'yla." Bu sözler, her Rus için kutsal ve değerlidir.

İnanıyorum ki, demokratik bir devlet inşasında birlik, toplumsal ve uluslararası uzlaş, sivil barış, Rusya ve Kafkasya'nın seçkin insanların, ülkemizde yaşayan tüm halkların refahı ve mutluluğu için besledikleri hayallerin gerçek olmasının en sağlam teminatıdır.

B.N. Yeltsin

Moskova, 18 Mayıs 1994⁸⁴⁷

⁸⁴⁷ [Kaynak: <https://www.kommersant.ru/doc/1978317>]

ABHAZYA CUMHURİYETİ HALK
MECLİSİ / PARLAMENTOSU

"XIX. YÜZYILDA ABHAZLARIN (ABAZALARIN)
SÜRGÜN EDİLMESİNE İLİŞKİN"
KARAR

Rus-Kafkas Savaşı (1817-1864) ve sonraki dönemlerde Rus İmparatorluğu'nun sömürgeci politikaları, Abhaz (Abaza) halkına ve onun gen havuzuna onarılamaz bir zarar vermiştir. Ülkelerinin özgürlüğü ve bağımsızlığı için verilen mücadelede yer aldıkları gerek-çesiyle, halkın bir kısmı fiziksel olarak imha edilmiş, hayatta kalanların % 80'i ise Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmiştir.

Savaşın, tekrarlanan cezalandırma operasyonlarının ve Abhazların (Abaza) tarihi vatanlarından zorla çıkarılmasının sonucunda: Kuzey-Batı ve Orta Abhazya tamamen boşaltılmış, Bölgede yaşayan Sadzlar, Ahçıpsılılar, Aybgalılar, Tsvijlilar, Pshülilar, Gumahılar, Tzaballılar, Dallılar gibi etnografik gruplar ve topluluklar yok olmuş, Abhazlarla (Abaza) akraba olan Ubıhlar (Hosta ve Şahe nehirleri arasındaki bölgenin sakinleri) ve Kuzey Kafkasya'daki Abazaların (Abaza) çoğu sürgün edilmiştir. Abhazya'da yalnızca Bzıplar, Abjular ve Samurzakanlılar küçük etnik adacıklar halinde kalabilmiş, Kuzey Kafkasya'da ise sadece Tapanta ve Aşkarualar varlığını sürdürebilmiştir.

XIX. Yüzyılda sürgün edilen 300 binden fazla Abhaz (Abaza), modern uluslararası hukuka göre mülteci statüsündedir.

Sürgün edilen nüfus açlık, soğuk ve salgın hastalıklar nedeniyle on binlerce kayıp vermiştir. Çarlık rejimi, sürgün Abhazları (Abaza) haksız yere "hain" ilan etmiş ve anavatanlarına dönmelerini yasaklamıştır. Türkiye'den Abhazya kıyılarına ulaşmayı başaran binlerce Abhaz, yerel yönetimler tarafından geri gönderilmiştir. Abhazya'da kalan Abhazlar ise "suçlu" ve "geçici" nüfus olarak damgalanmış, Orta ve Sahil Abhazya'ya yerleşme hakları ellerinden alınmış, en ufak bir muhalefette toplu sürgün tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardır.

1907'de Rus yetkililer, Abhazların üzerindeki "suçlu" ve "geçici nüfus" damgalarını kaldırmış olsa da ne Çarlık rejimi, ne Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin Menşevik hükümeti (1918-1921), ne Sovyet Gürcistan'ın yönetimi, ne de SSCB hükümeti Abhazların repatriasyon sorununu çözmemiştir. Diasporadan gelen sayısız bireysel ve kolektif başvurular görmezden gelinmiştir.

Bu dönemde Gürcistan yönetimi ve Kremlin'deki hami-leri, Abhazya'ya kitlesel Gürcü yerleşimini teşvik etmiş ve anavatanlarında kalan Abhazların asimilasyonunu sistemli bir şekilde yürütmüştür.

Bugün, 4 binden fazla Abhaz diasporası üyesi, anadillerini, ulusal kültürlerini ve etnik kimliklerini korumak için anavatanlarına dönüş başvurusunda bulunmuştur.

Abhazya Cumhuriyeti Halk Meclisi, XIX. yüzyılda Abhaz (Abaza) halkının maruz kaldığı bu trajediyi tarihsel ve hukuki açıdan değerlendirerek aşağıdaki kararları almıştır:

1. XIX. yüzyılda Abhazların (Abaza) kitlesel olarak imha edilmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesini, insanlığa karşı işlenmiş en ağır suç olan *soykırım* olarak tanır.

2. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 28 Temmuz 1951 tarihli Sözleşmesi uyarınca, XIX. Yüzyılda sürgün edilen Abhazları (Abaza) *mülteci* statüsünde kabul eder.

3. Sürgün Abhazların (Abaza) torunlarının, tarihi vatanlarına *gönüllü ve engelsiz dönüş hakkını* tanır.

4. BM, AGİT, BDT ve diğer uluslararası kuruluşlara; Rusya Federasyonu'na (Rus İmparatorluğu ve SSCB'nin halefi olarak) başvuruda bulunulmasını ve sürgün torunlarının repatriasyonu için siyasi, maddi ve insani destek talep edilmesini kararlaştırır.

5. Meclis'in İlgili Komitelerinden, Abhazların (Abaza) planlı repatriasyonuna yönelik yasa tasarıları hazırlamasını ister.

6. Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'ndan, XIX. yüzyıl Abhaz mültecilerinin torunlarının repatriasyonunu ulusal öncelik olarak ele alan kapsamlı bir program oluşturmasını talep eder.

7. Tüm devlet kurumlarına, siyasi partilere, sivil topluma ve iş dünyasına, repatriasyon sürecine destek çağrısı yapar.

8. Kararın basında yayınlanmasını ve medyada duyurulmasını emreder.

S. Cincolia

Abhazya Cumhuriyeti Halk Meclisi Başkanı

Sohum, 15 Ekim 1997, No: 362 – s – XIII